

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

**AHMET ZÜHTÜ PAŞA’NIN
HAYATI VE ESERLERİ
(1834-1902)**

DOKTORA TEZİ

HAZIRLAYAN: KEMAL DOĞAN

İSTANBUL 2023

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

**AHMET ZÜHTÜ PAŞA’NIN
HAYATI VE ESERLERİ
(1834-1902)**

DOKTORA TEZİ

HAZIRLAYAN: KEMAL DOĞAN

TEZ DANIŞMANI: PROF. DR. DAVUT HUT

İSTANBUL 2023

İÇİNDEKİLER

İçindekiler	I
Önsöz	V
Özet	VIII
Abstract	IX
Kısaltmalar	X
Giriş	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHASEBE MEMURLUĞUNDAN YÜKSEK BÜROKRASIYE

1.1. Ailesi ve Öğrenimi	8
1.2. İlk Memuriyetleri (1847-1871)	12
1.3. Divân-ı Muhâsebât Reisliği ve Maliye Nezareti Müsteşarlığı (23 Eylül 1871-30 Ekim 1871)	14
1.4. Saruhan Mutasarrıflığı (26 Kasım 1871-29 Haziran 1872)	15
1.5. Beyrut Mutasarrıflığı (30 Haziran-11 Ağustos 1872)	16
1.6. İkinci Defa Divân-ı Muhâsebât Reisliği (19 Eylül 1872-29 Haziran 1873)	17

İKİNCİ BÖLÜM

ZÜHTÜ EFENDİ AVRUPA'DA

2.1. Zühtü Efendi'nin Avrupa'ya Gönderilmesine Yol Açan Gelişmeler (1873)	19
2.1.1. Zühtü Efendi'nin Yurtdışı Görevinin İlk Durağı: Paris (Ağustos-Eylül 1873)	22
2.1.2. Eshâm ve Tahvîlâtın Basımı ve Demiryolu Levâzımâtının Satın Alınması (1873-1874)	23
2.1.3. Zühtü Efendi'nin Yurtdışı Görevinin İkinci Durağı: Londra (Eylül 1873-Nisan 1874)	25
2.1.3.1. Lokomotif ve Ray Fabrikalarıyla Yapılan Sözleşmeler (1873-1874)	26
2.1.3.2. Siparişlerin Ödemelerinde Yaşanan Sorunlar (1873)	28
2.1.3.3. Önceki Borçlanmalara Karşılık Yeni Tahviller (1873)	32
2.1.3.4. Demiryolu Tahvilleri İçin Yapılan Zorlu Görüşmeler (1873-1874)	34

2.1.4. Osmanlı Hükümeti'nin Mâlî İflastan Kurtulmak İçin	
Son Çabaları (1874)	36
2.1.5. 1873 Demiryolu İstikrâzının Âkıbeti (1874)	37
2.1.6. Malzeme Alımları ve İstanbul'a Dönüş (27 Nisan 1874)	43
2.1.7. Zühtü Efendi'nin 9 Aylık Masrafları ve Devletten Alacağı (1874)	45
2.1.8. Zühtü Efendi'nin İkinci Avrupa Seyahati (Eylül 1874-Mart 1875)	47
2.1.8.1. Tokat Bakırının Avrupa'da Satılması İçin Çaba (1874-1875) ..	50
2.1.8.2. Hükümete Sağlanan 2,6 Milyon Sterlinlik Avans	
(23 Şubat 1875)	51
2.1.9. Ramazan Kararnamesi'ne Giden Yol (6 Ramazan 1292/6 Ekim 1875) ..	53
2.1.10. 1876 Senesi Mâlî ve Siyasî Gelişmeleri	59
2.2. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Başlaması	61
2.2.1. Zühtü Efendi'nin Üçüncü Avrupa Seyahati (4 Mayıs 1877)	64
2.2.2. Meclis-i Mebusan'da Zühtü Efendi Hakkında Tartışma	
(12 Mayıs 1877)	68
2.2.3. Tahvil Hâmilleri Cemiyeti'yle Anlaşma (17 Eylül 1877)	73
2.2.4. Hükümetin Çaresizliği: İstikrâz-ı Mecburî (Haziran 1877)	80
2.2.5. Zühtü Efendi'nin Mükerrer Komisyon Ödemeye Karşı	
Başarılı Çabası (Ekim 1877)	83
2.2.6. Muhâfaza-i Hukûk-ı Osmanîye İstikrâzı (19 Eylül 1877)	86
2.2.7. Rusya'ya Ağır Yenilgi Sonrası Siyasî Gelişmeler (1878)	93
2.2.8. Rüsûmât Emînliği (18 Nisan-14 Aralık 1878)	98

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MALİYE NÂZIRLIĞI

3.1. İlk Maliye Nâzırlığı (9 Eylül 1878-26 Ocak 1879)	100
3.1.1. Zühtü Efendi'nin Rüsûmât Emîni Sıfatıyla Katıldığı	
İlk Kaime Komisyonu (9 Eylül 1878)	103
3.1.2. Maliye Nâzırı Sıfatıyla Katıldığı	
Yeni Kaime Komisyonu (1 Ekim 1878)	105
3.1.3. İslahat-ı Maliye Komisyonu (28 Ekim 1878)	108
3.1.4. Kaimenin İlgası İçin Dış Borç Arayışı (9 Kasım 1878)	111
3.1.5. Zühtü Efendi'nin Kaimenin Piyasadan Çekilmesi	
İçin Önerisi (16 Aralık 1878)	114

3.1.6. Maliye Nâzırlığından Azli (26 Ocak 1879)	118
3.2. İkinci Maliye Nâzırlığı (27 Nisan 1879-18 Ekim 1879)	124
3.2.1. Maliye Teftiş Heyeti'nin Kurulması (25 Temmuz 1879)	130
3.2.2. Halkın Mâlî Sıkıntıları Had Safhada (Temmuz 1879)	131
3.2.3. Yabancı Mâlî Denetime Doğru (Ağustos 1879)	134

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MAZÛLİYETİ, NAFIA NÂZIRLIĞI VE HÜDÂVENDİĞÂR VALİLİĞİ VE ÜÇÜNCÜ MALİYE NÂZIRLIĞI

4.1. Zühtü Efendi'nin Mazûliyeti (1880-1885)	144
4.2. Nafia Nâzırlığı (25 Eylül 1885-24 Aralık 1886),,,	147
4.3. Hüdavendigâr Valiliği,,,	151
4.4. Üçüncü Maliye Nâzırlığı (2 Mart 1887-18 Ekim 1887)	154
4.5. Zühtü Paşa'nın İkinci Defa Mazûliyeti (1887-1891)	161

BEŞİNCİ BÖLÜM

MAARİF NÂZIRLIĞI

5.1. Zühtü Paşa'nın Maarif Nâzırlığı (4 Eylül 1891-13 Nisan 1902)	163
5.1.1. Aşiret Mekteplerinin Kuruluşu (3 Ekim 1892)	169
5.1.2. Yabancı Mektepleri Denetim Altına Alma Çabaları (1892)	172
5.1.3. Yabancı Mekteplerle İlgili Lâyihaları (1893-1894)	176
5.1.4. Misyonerlik Faaliyetlerine Karşı Mücadelesi (1893-1894)	180
5.2. Kapitulasyonlar Konusundaki Lâyihası (25 Ağustos 1894)	184
5.3. Vilayât-ı Sitte Islâhât Lâyihası (18 Ekim 1895)	185
5.4. Darülfünûn'un Açılışı (1 Eylül 1900)	190
5.5. Osmanlı Talebelerinin Avrupa Mekteplerine Gitmesine Karşı Tedbirler (1901)	192

ALTINCI BÖLÜM

MALİYE KOMİSYONLARINDAKİ GÖREVLERİ VE DÖRDÜNCÜ MALİYE NÂZIRLIĞI

6.1. Maliye Komisyonlarının Vazgeçilmez Üyesi (1895-1901)	194
6.2. Mâlî Konulardaki Lâyihaları	197
6.2.1. Tezyîd-i Vâridat ve Tenkîs-i Masârifat Hakkındaki Lâyiha (21 Teşrînisânî 1315/3 Aralık 1899)	197

6.2.2. Vergi-i Şahsi ve Memurlardan Vergi Alınması (15 Şubat 1900)	201
6.2.3. Altın ve Gümüş Hakkındaki Lâyiha (8 Mart 1900)	203
6.2.4. Duyûn-ı Umumiye Hakkında İki Lâyiha (1901-1902)	204
6.3. Dördüncü Maliye Nâzırlığı (4 Mayıs 1901-18 Eylül 1901).....	209

YEDİNCİ BÖLÜM

AHMET ZÜHTÜ PAŞA’NIN ÖZEL HAYATI VE ESERLERİ

7.1. Şeceresi ve Evlilikleri	213
7.2. Zühtü Paşa’nın Konağı, Köşkü ve Arsaları	218
7.3. Zühtü Paşa Camii	220
7.4. Zühtü Paşa Mekteb-i İptidaîsi	222
7.5. Zühtü Paşa Vakfı	223
7.6. el-Mecmûatü’z-- Zühdiyye fi’l-Ahkâmi’d-Dîniyye Adlı Eseri (1893)	226
7.7. Vefatı (12 Nisan 1902)	227
DEĞERLENDİRME VE SONUÇ	229
KAYNAKÇA	238
EKLER	255

ÖNSÖZ

Yüksek lisans tezim de bir biyografi çalışmasıydı: *Bir Mühtedi Sadrazam; İzmirli Salih Paşa (-- -1828)*. II. Mahmud'un sadrazamlarından İzmirli Salih Paşa'nın gerek sadrazamlığı gerekse diğer devlet görevleri, 1821'de başlayan Rum Ayaklanması'nın gölgesinde kalmıştı ve hakkında fazla bilgi ve belge yoktu. Salih Paşa'nın kökenini belirlemek üzere İzmir'deki kilise doğum kayıtlarını inceleme girişimim de sonuçsuz kalmıştı. Yüksek lisans tezimde yaşadığım bu sıkıntıları Zühtü Paşa hakkındaki tezde yaşamadım. Sadrazamlık yapmamış olmasına rağmen II. Abdülhamid döneminin önde gelen bir şahsiyeti olan Zühtü Paşa hakkında, tayin edildiği devlet görevlerinin önemiyle artan oranda arşiv belgesi bulunmaktaydı. Ayrıca, görevinin yabancıları da ilgilendiren mâlî konularda yoğunlaşması dolayısıyla, hakkında özellikle İstanbul'da yayınlanan yabancı gazetelerde çokça haber yapılmıştı.

Zühtü Paşa'nın çok sayıda torununun hayatta olmasının onun özel hayatıyla ilgili bilgi almamı sağlayacağını, hatta arşivde bulunmayan bazı değerli evrakı bulabileceğimi ümit ettim. 1873 senesinde Paris ve Londra'ya gittiğinde muhtemelen 3 senedir evliydi ve aralıklı olarak toplam iki sene kadar yurtdışında kaldığına göre evine mektup yazmış olması olağandı. Tezimi hazırladığım sırada hayatta olan ve bana pek çok değerli bilgi aktaran Uğur Sunal'ın belirttiğine göre varislerinden hiçbirinde böyle bir mektup yoktu. Zühtü Paşa'nın vefatından sonra bir süre daha Kızıltoprak'taki köşkte yaşayan bir kısım varisin köşkün olağanüstü masraflarını karşılayacak gelire sahip olmaması nedeniyle, pek çok köşkün başına geldiği gibi, Zühtü Paşa'nın köşkü ve arazisi de parsellenerek satılmıştı. Ancak, varislerden hiçbirisi Zühtü Paşa'nın evrakına sahip çıkmamıştı. Uğur Sunal'ın elinde kalan birkaç fotoğraf tezin ekler bölümündedir.

Tahvil basımının sağlanması, demiryolları için malzeme satın alınması ve istikrâz anlaşması için gittiği Paris ve Londra'da da arşiv kayıtlarının araştırılması için, 2020 senesinde tüm dünyayı sarsan Covid salgınından hemen önce, Londra'ya gittiğim için kendimi şanslı addediyorum. Bu sayede daha önce ortaya konulmamış bazı belgeleri kullanma imkanı buldum. Paris'e ise gidemedim. Ancak, Fransa'daki Osmanlı Bankası arşivini ve ulusal arşivi 10 sene boyunca çok iyi araştırmış olan Christopher Clay'in *Gold For the Sultan* adlı eseri Zühtü Paşa'nın birçok görüşmesini ve yazışmasını ortaya koyduğu için teze büyük katkıda bulunmuştur.

Tezin adının belirlenmesi sırasında karar verilmesi gereken bir konu, adının “Zühdi” şeklinde mi, yoksa “Zühtü” şeklinde mi kullanılmasının uygun olacağı konusuydu. Arşiv belgelerinde geçen şekli “Zühdi” olduğu halde, günümüzde bu adın genel olarak kullanıldığı şekil göz önüne alınarak “Zühtü”de karar kılındı. Nitekim, İstanbul Kızıltoprak’ta bir mahallenin, bir caminin ve bir okulun adı “Zühtüpaşa” olarak geçmektedir. Yine de, arşiv belgeleri içinde, transkripsiyona uygun olarak “Zühdi” kullanılmıştır. Bu uygulamanın anlayışla karşılanacağını umuyorum.

Yakınçağ Osmanlı tarihiyle ilgili çalışmalarda birçok arşiv belgesi kullanılmaktadır. Bu belgelerin bazı durumlarda transkripsiyonlarını okuyucuya sunmanın faydalı olduğu kanısındayım. Böylece okuyucu, nakledilen bir tezkerenin dili sayesinde söz konusu tarihsel dönemle bağ kurabilir. Ancak, metnin dilinin kolay anlaşılmayacak seviyede olması halinde bu yöntem işe yaramayacağından, metnin açıklamasının verilmesi tercih edilmiştir.

Tezde yapılan Osmanlıca arşiv alıntılarında transkripsiyon kurallarına uyulmuştur. Alıntılar dışında, tez metninde güncel Türkçe yazım kuralları esas alınmıştır. Bu nedenle, transkripsiyonlu bir alıntıdaki bir kelimenin yazımı, alıntıya dair açıklama metninde farklı olabilmektedir. Sözelimi, Osmanlıca belge içindeki “ma’ârif” kelimesi, alıntının dışında “maarif” olarak kullanılmıştır.

Hicrî ve Rumî takvimlerin Miladî takvime çevrilmesi hususunda kimi zaman bir günlük sapma meydana gelmektedir. Türk Tarih Kurumu’nun internet sayfasındaki Tarih Çevirme Kılavuzu esas alınmakla beraber, belgelerde yazılı olan Hicrî ve Rumî tarihlerin bu kılavuz aracılığıyla çevrilmesinde de bazen sapma olmaktadır. TTK internet sayfasında bunun nedeni konusunda bir açıklama vardır. Dolayısıyla, aynı arşiv belgesinin daha önce kullanılmış olduğu bir eserde belirtilmiş olan belgenin tarihi, tezimizde belirtilen tarihten farklı olabilmektedir. Mümkün olan durumda, dönemin gazetelerindeki tarihler dikkate alınarak düzeltme imkânı bulunmuştur.

En başta, yüksek lisans tezimde olduğu gibi, doktora tezimi öneren ve Marmara Üniversitesi Tarih Bölümü’ne adımımı attığım günden itibaren desteğini hiç eksik etmeyen Prof. Zekeriya Kurşun’a teşekkürlerimi sunmak istiyorum. Lisans dönemimdeki bütün hocalarımın adlarını yazmak uzun bir listenin oluşmasına yol açacaktır; onlara sevgi ve saygılarımı sunuyorum. Tezimin danışmanlığını kabul eden ve bütün aşamalarında titiz bir incelemeyle değerlendiren Prof. Davut Hut’a ayrıca teşekkür ediyorum. Teze başlangıç aşamasında desteğini esirgemeyen Prof.

Yüksel Çelik'e ve tez inceleme komisyonundaki değerli hocalarım Prof. Ufuk Gülsoy ile Prof. Murat Koç'a minnettarım. Tez konusunda bilgi ve belge araştırmam sırasında benimle fikirlerini paylayan Prof. Edhem Eldem'e, yüzlerce Osmanlıca arşiv belgesini incelememde bana yardımcı olan Kemal Hocaoglu'na ve doktora arkadaşım Filiz Yazıcıoğlu'na ayrıca teşekkürü bir borç biliyorum. Zühtü Paşa'nın torunlarından tiyatro ve sinema oyuncusu Alev Oraloğlu'na, Zühtü Paşa'nın ablası Fatma Seher Hanım'ın torunlarından Kaan Sidar'a ve çocukluğunda annesinden Zühtü Paşa hakkında dinlediği hatıraları anlatarak biyografinin özel hayat kısmını zenginleştiren Uğur Sunal'a teşekkür borçluyum. 19. yüzyıl Osmanlı şahsiyetleri hakkında birçok biyografinin yazarı Prof. Ali Akyıldız'ın "İnsanı Yazmak: 19. Yüzyıl Osmanlı Biyografi Yazıcılığı ve Problemleri Üzerine Bir Değerlendirme" başlıklı bu makalesinden çok yararlandığımı söylemeliyim.

ÖZET

Ahmet Zühtü Paşa, 19. yüzyılda, özellikle Sultan II. Abdülhamid döneminde Osmanlı maliyesinin ve maarifinin önde gelen şahsiyetlerinden biridir. Maliye bürokrasisinin en alt kademesinden başlamış ve 37 yaşında Divân-ı Muhâsebât reisliğine ve Maliye Nezareti müsteşarlığına yükselmiştir. Müsteşarlığı sırasında birçok defa görevli olarak Avrupa'ya gitmiş, devlet adına istikrâz görüşmelerinde bulunmuştur. Titizliği ve becerisiyle takdir edilerek, devletin en önemli gelir kaynaklarından olan gümrüklerin tanziminde rol almış, özellikle finansal kriz dönemlerinde dört defa maliye nazırlığına tayin edilmiştir. II. Abdülhamid döneminde mali krizlere çare bulmak üzere oluşturulan hemen hemen bütün ıslahat komisyonlarında görev almıştır. Çeşitli yerlerde mutasarrıflık ve Hüdâvendigâr vilayetinde valilik yapmıştır. Dinî konulardaki bilgisi ve Sultan II. Abdülhamid'in 1880'lerin ortasından itibaren benimsediği eğitimde İslâmî ağırlığın artırılması siyasetine uyum göstermesi nedeniyle 1891'de maarif nâzırlığına tayin edildi. Misyonerlerin kural tanımayan tutumlarına ve yeni mektepler açmalarına karşı mücadele eden Zühtü Paşa aralıksız en uzun süre bu makamda kalan maarif nâzırıdır. Kendi adıyla bilinen bir cami ve bir mektep inşa ettirmiş ve bunların masraflarını karşılamak üzere bir vakıf kurarak mülkünün önemli bir kısmını bu vakfa bağışlamıştır.

ABSTRACT

Ahmet Zühtü Pasha was one of the leading figures of Ottoman finance and education in the 19th century, especially during the reign of Sultan Abdülhamid II. He started at the lowest level of the finance bureaucracy and he was promoted to the position of head of the Divân-ı Muhâsebât (Court of Accounts) and undersecretary of the Ministry of Finance at the age of 37. During his undersecretariat, he traveled to Europe many times on assignment and negotiated loans on behalf of the state. Appreciated for his meticulousness and skill, he took part in the organization of customs, one of the most important sources of income for the state, and was appointed as finance minister four times, especially during periods of financial crisis. He took part in almost all reform commissions formed to find a solution to the financial crises during the reign of Abdülhamid II. He served as *mutasarrıf* (governor of a subdivision of a province) in various places and as governor in the province of Hüdâvendigâr. He was appointed as the minister of education in 1891 due to his knowledge of religious issues and his compliance with the policy of increasing the Islamic weight in education adopted by Sultan Abdülhamid II since the mid-1880s. Zühtü Pasha, who fought against the unruly behavior of missionaries and their opening of new schools, was the longest-serving minister of education. He built a mosque and a school known by his name and established a foundation to cover their expenses, donating a significant portion of his property to this foundation.

KISALTMALAR

Kısaltılmış arşiv belge adlarının açılımları kaynakçada verilmiştir.

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
B	: Receb
Bkz.	: Bakınız
C	: Cemaziyelâhir
C.	: Cilt
Ca	: Cemaziyelevvel
Çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
L	: Şevval
M	: Muharrem
N	: Ramazan
R	: Rebiülâhir
Ra	: Rebiülevvel
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
Ş	: Şaban
vd.	: ve diğerleri
Yay. Haz.	: Yayına hazırlayan
Z	: Zilhicce
Za	: Zilkâde

GİRİŞ

Bu tez, özellikle Kırım Savaşı (1853-1856) sonrası Osmanlı Devleti'nin karşı karşıya kaldığı mâlî ve siyasî çöküşten kurtulma mücadelesinin önemli aktörlerinden Ahmet Zühtü Paşa'nın hayatını odağına almaktadır. Onun hayatını şekillendiren gelişmelerin yanı sıra, onun bu gelişmeler içindeki rolü araştırılmaktadır. Böylece, yarım yüzyıllık bir dönemin tarihi, yaşanan toplumsal ve siyasal dönüşüm Zühtü Paşa'nın bizzat içinde yer aldığı tarihi olaylar çerçevesinde sorgulanmakta, aydınlatılmakta ve şimdiye kadar bilinmeyen bazı olgular ortaya çıkarılmaktadır. Dolayısıyla, her ne kadar Zühtü Paşa'nın özel hayatına dair bilgiler su yüzüne çıkartılmaktaysa da, tezin siyasî bir biyografi özelliği taşıdığı söylenebilir.

Konu ve Amaç

Tez konusu olarak Ahmet Zühtü Paşa'nın seçilmesine yol açan etmenlerden biri, onun ele alınan dönemin mâlî alandaki sorunlarının çözüm sürecindeki temel aktörlerden biri olmasıdır. Sultan II. Abdülhamid'in dört defa maliye nazırlığına tayin ettiği bir devlet adamı olması bu olgunun somut bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Buna ek olarak, II. Abdülhamid döneminin maarif siyasetinin önde gelen mimarı ve uygulayıcısının Zühtü Paşa olması da bu seçimde önemli olmuştur. Aralıksız 10 sene 7 ay süren maarif nâzırlığıyla, bu alanda en uzun süre görevde kalan nâzırdır.

Tezin aydınlatmayı amaçladığı sorunlar üç ana başlık altında ele alınabilir: mâliye nâzırlığı, maarif nâzırlığı ve şahsiyeti. Birinci başlıkla ilgili sorunlar şöyle sıralanmaktadır: Muhasebe kökenli maliyeci Zühtü Paşa, Osmanlı'nın 19. yüzyılın ikinci yarısında içine çekildiği dış borç sarmalından çıkmasına katkıda bulunmuş mudur? 1881'de Osmanlı maliyesini denetim altına alan Düyûn-ı Umumiyye'nin kurulmasındaki rolü nedir? Osmanlı mâliyesine ne gibi yenilikler getirmiştir? Zühtü Paşa'nın Maliye Nezâreti müsteşarı sıfatıyla ilk olarak 1873 senesinde Paris ve Londra'ya gönderilmesi şüphesiz onun hayatında önemli bir role sahiptir. Avrupa mâlî çevreleriyle ve sanayicileriyle bizzat tanışması ve pazarlıklar yapması sonucunda edindiği tecrübe ülkesine döndüğünde Batı dünyasıyla ilişkileri değerlendirmesini etkilemiş midir? Nitekim, Osmanlı maliyesinin kontrol altına alınmak istenilmesine uzun süre karşı çıkmış olmakla beraber, o günün şartlarında Avrupalıların mâlî kontrolünün kaçınılmaz olduğunu ilk gören ve bunun yolunu açan Zühtü Paşa olmuştur.

İkinci başlıkla ilgili sorunların başında, esas olarak muhasebe kökenli bir maliyeci olduğu halde Ahmet Zühtü Paşa'nın maarif nâzırlığına neden tayin edildiği konusu gelmektedir. Bunda, mazûliyet senelerinde kendini dinî çalışmalara vermiş ve bir ilmihâl hazırlamış olmasının rolü var mıdır? Yoksa, 1880'lerin ortalarında Osmanlı maarif sisteminde izlenmeye başlanan yeni siyasetin uygulanmasında II. Abdülhamid'in güvenine sahip bir devlet adamı olması mı bu tayine zemin hazırlamıştır? Maarif alanında ne gibi değişiklikler yapmıştır? II. Abdülhamid'in maarif siyasetinde yönlendirici mi olmuştur, yoksa sadece bir uygulayıcı mıdır? Uyguladığı maarif sisteminin etkileri nelerdir? Maarife daha İslâmî bir özellik kazandırarak devlete sadık vatandaş yetiştirme hedefi başarılı olmuş mudur?

Üçüncü başlık altında, Zühtü Paşa'nın Osmanlı'nın son dönemindeki devlet adamları arasında nasıl bir yere sahip olduğu konusunun incelenmesi amaçlanmaktadır. Şahsiyetiyle ilgili olarak, gerek yurtdışı görevleri, gerekse nâzırlıkları sırasında hakkında dile getirilen yolsuzluk iddialarının doğruluk derecesi araştırılmaya değerdir. Hem mal ve mülk edinmeye hevesli, hem de yardımsever ve dindar bir şahsiyete sahip olması nasıl bağdaşmaktadır?

Literatür ve Kaynakların Değerlendirilmesi

Yukarıda dile getirilen soruların cevaplarını bulmak üzere yapılan kaynak araştırması, Ahmet Zühtü Paşa hakkında yayınlanmış eserlerin yeterli olmadığını göstermiştir. Tanzimat sonrasında Osmanlı Devleti'nin hem maliye hem eğitim tarihi açısından önemli bir şahsiyet olmasına rağmen, Zühtü Paşa akademik çalışmalarda şimdiye kadar hak ettiği ilgiyi görmemiştir.

Tezde kullanılan birincil kaynaklar olarak öncelikle Osmanlı arşivinde yapılan araştırmayla elde edilen evraktan söz edilmelidir. Bunlar arasında Ahmet Zühtü Paşa'nın Sicill-i Ahval kaydı şüphesiz onun yaşamı hakkında derli toplu bilgi veren başlıca belgedir. Nitekim bu belge, vefatından sonra, 1902 senesinde *Malumât* dergisinde, daha sonra da 1947 senesinde *Gümrük Rehberi* dergisinde yayınlanan biyografisine temel alınmıştır. Ancak, söz konusu belgenin tayinler ve azillerle ilgili olarak bildirdiği bazı tarihler, bizâtihi ilgili tayin ve azil belgelerinin tarihlerinden farklıdır.

Zühtü Paşa'nın görevli olarak Avrupa'ya gönderilmesine ve oradaki çalışmalarına dair telgraflar Hariciye Nezâreti fonunda yoğunlaşmıştır. Bu fondaki evrak, ister İstanbul'dan Londra veya Paris'e, ister oralardan İstanbul'a gönderilsin,

dönemin hariciye yazışma dili olan Fransızca olarak kaleme alınmıştır. Yine de, genellikle metnin Osmanlıcası da aynı evrakta yer almaktadır. Sadece Fransızca olan bazı belgelerde el yazısının kimi zaman çok özensiz olduğu gözlenmiştir. Bu durumda metni okumak epey zahmetli olmuştur. Maarif Nezâreti'nin Mektubî Kalemi evrakı ve özellikle Yıldız Perakende evrakı tezin esas belge kaynağını oluşturmaktadır. Öte yandan, Zühtü Paşa hakkında İngiliz Ulusal Arşivi'ndeki araştırmada ilk defa ortaya çıkan belgeler teze katkı sağlamıştır.

Tezde kullanılan ikincil kaynakları ikiye ayırmak mümkündür: dönemin gazeteleri ve dergileri; kaynak eserler ve incelemeler. Zühtü Paşa'nın 1873'te yurtdışındaki mâlî göreviyle başlamak üzere dönemin gazeteleri onun hakkında haberler yapmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin mâlî durumuyla yakından ilgilenen yabancı basın bu tür haberleri genellikle yorumlu olarak vermektedir. Bu yorumlar kimi zaman Zühtü Paşa'nın kişiliğine yönelik olumlu, bazen de olumsuz ifadeler içermektedir. Bu yorumlardan epey faydalanılmıştır. Kaynak eserler arasında dönemin mâlî tarihini ele alan pek çok eser incelenmiştir. Bunlar arasında Du Velay'in *Türkiye Maliye Tarihi* önemli bir yer tutmaktadır. Döneme ilişkin olarak yayınlanmış hatırat içinde teze katkıda bulunabilecek bir bilgi ortaya çıkmamıştır. İncelemeler arasında, Zühtü Paşa'nın görev yaptığı dönemin devlet adamları veya kurumları hakkında yazılmış tezlerden faydalanılmıştır. Günümüzde, araştırmalarda kullanılan bir kaynak da, ancak internet üzerinde erişilebilen, basılı olarak bulunmayan bazı bilgi ve belgelerdir. Gerekliği yerlerde bunlardan da faydalanılmıştır.

Zühtü Paşa'nın gerek maarif gerekse maliye konusunda kaleme aldığı bazı lâyihalarıyla ilgili makaleler yayınlanmıştır. Bunlar arasında en eski tarihli olanı Yahya Akyüz'ün 1970'te yayınladığı “Abdülhamit Devrinde Protestan Okulları ile İlgili Orijinal İki Belge” adlı makaledir. Belgelerden ilki “Memâlik-i Osmaniye’de Protestan ve Amerika Mekteplerine Dâ’ir” başlığını taşıyan ve Zühtü Paşa'nın 2 Ağustos 1893 tarihinde sunduğu bir lâyihadır. Bu lâyiha, içindeki istatistiksel bilgiler bakımından Osmanlı maarif tarihiyle ilgili araştırmalarda sık sık kullanılmaktadır. Aslında, bu tür bilgileri derleyip bir lâyihaya dönüştürmek ancak dönemin maarif nâzırı Zühtü Paşa'nın yapabileceği bir işti. Lâyihayı 1970'lerde yayınlayan Yahya Akyüz metni özetlemekte, ancak transkripsiyonunu sunmamaktadır.

Atilla Çetin'in 1983'te yayınladığı “Maarif Nâzırı Ahmed Zühdi Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkındaki Raporu” başlıklı

makalesinde hem ele aldığı lâyiha özetlenmekte, hem de lâyihanın transkripsiyonu sunulmaktadır. Bu lâyiha, sadece Protestan mektepleri değil, Osmanlı Devleti'ndeki tüm ecnebî ve gayrimüslim mektepleri hakkında bilgi vermektedir. Lâyihada yazıldığı tarih belirtilmemekteyse de Atilla Çetin bu lâyihanın Hicrî 1311 (1893/1894) tarihinde veya biraz sonrasında yazıldığı görüşündedir. Nitekim, o tarihlerdeki arşiv belgelerinden lâyihanın 1894 Temmuz-Ağustos aylarında sunulduğu anlaşılmaktadır. Bu değerli lâyihayı ilk kez yayınlamakla büyük bir hizmet sunmuş olan Atilla Çetin, ne yazık ki lâyihanın arşiv bilgilerini belirtmemektedir. Yapılan arşiv taramasında lâyiha metnini içeren bir belge bulunmuştur. Ancak, Atilla Çetin'in lâyihaya ek olarak sunduğu çizelge söz konusu belgedekiyle aynı değildir. Dolayısıyla, makalesine konu olan lâyihayı hangi arşiv belgesinden aldığı konusu belirsiz kalmıştır.

Harun Şahin'in 2017'de yayınladığı "Ahmed Zühdü Paşa ve Osmanlı Maliyesi Üzerine Bir Lâyiha" adlı makalesi ise, Zühtü Paşa'nın maliye konusundaki çok sayıda lâyihasından birisi olmakla beraber, onun bu lâyihayı kaleme aldığı sırada maliye değil maarif nâzırı olduğu göz önüne alınmalıdır. Maarif nâzirliği sırasında pek çok maliye komisyonunun üyeliğini yapmış olduğu için bu durum normal karşılanmalıdır. 4 Aralık 1899 tarihinde sunulduğu anlaşılan lâyiha "Tezyîd-i Vâridât ve Tenkîs-i Masârifât Hakkında Lâyihadır" başlığını taşımaktadır. Harun Şahin bu makalesinde 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı maliyesiyle ilgili geniş bilgi sunmakta ve lâyihayı ayrıntılı biçimde özetlemekte, sonra da lâyihanın transkripsiyonunu vermektedir. Tezde bu makaleden faydalanılmıştır.

Ömerül Faruk Bölükbaşı'nın 2003'te yüksek lisans tezi olarak hazırladığı *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Maliye Komisyonları ve Faaliyetleri (1876-1909)* başlıklı çalışması, 2005'te *Tezyid-i Varidat ve Tenkih-i Masarifat: II. Abdülhamid Döneminde Mali İdare* adıyla kitap olarak yayınlanmıştır. Zühtü Paşa'nın yukarıda sözü edilen lâyihasının başlığından ilham alınmış gibi görünen eserde II. Abdülhamid döneminde oluşturulan maliye komisyonlarının faaliyetlerine yer verilmektedir. Dolayısıyla, bu komisyonların pek çoğunda üye olarak yer alan Zühtü Paşa hakkında arşiv belgelerinden yararlanılarak sunulan değerli bilgiler bulunmaktadır.

Zühtü Paşa'nın torunlarından Ali Z. Oraloğlu tarafından kaleme alınan ve *Diyanet İslam Ansiklopedisi*'nde yayınlanan kısa biyografisi Zühtü Paşa'nın *Malûmât* dergisinde 1902'de yayınlanan tercüme-i hâlinin özeti gibidir. Arşiv belgeleri incelenmeden yazıldığı için, Zühtü Paşa hakkındaki bilgiler eksiktir. Görevli olarak

Paris ve Londra'ya gidişine ilişkin bilgiler ve üçüncü defa maliye nâzırlığına tayin ve ayrılış tarihleri yanlıştır.

Zühtü Paşa hakkında kitap olarak yayınlanan tek eser, torunlarından Ahmet Nuri Sinaplı'nın derlediği *Maliye ve Maarif Nâzırı Ahmet Zühtü Paşa* adlı çalışmadır. Lebib Yalkın Yayınları arasında çıkan kitabın yayın tarihi belirtilmemiştir. Bu kitabın esasını, Zühtü Paşa'nın vefatından hemen sonra *Ma'lûmât* adlı bir dergide çıkmış olan kısa biyografisinin, kurmuş olduğu vakfın belgelerinin ve bazı lâyhalarının transkripsiyonları oluşturmaktadır. Bu eserde her ne kadar vakfiyeler ve vakfiyeye yapılan ekler, Zühtü Paşa'nın kaleme aldığı lâyhalar gibi bazı arşiv belgeleri kullanılmışsa da, Zühtü Paşa'nın hayatı, tayinleri ve azilleriyle ilgili herhangi bir arşiv belgesi kullanılmamıştır. Kitaptaki vakfiye ve lâyhaların transkripsiyonları gözden geçirilmeye ve düzeltilmeye muhtaç olsa da çok önemlidir. Zira, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün arşivinde olduğu anlaşılan vakfiyelerin Osmanlıca orijinallerini veya suretlerini bulma imkanı bulunamamıştır. Bu nedenle bu transkripsiyonlar büyük değer taşımaktadır. Tezde bunlardan yararlanılmıştır. Öte yandan, Sinaplı'nın kitabının daha da önemli bir katkısı, Zühtü Paşa'nın çocukları ve torunları hakkında ayrıntılı bir araştırma sunmasıdır. Böyle bir araştırmayı ancak Zühtü Paşa'nın soyundan gelen birisinin yapabileceği çok açıktır.

Tezde Uygulanan Yöntem

Tez çalışmasında izlenen yöntemin üç aşamalı olduğu belirtilebilir. İlk olarak geniş bir literatür taraması yapılmıştır. Öncelikle ülkemizde yayınlanan Türkçe eserler taranmış ve Zühtü Paşa hakkında kitap, makale, gazete haberi gibi kaynaklar derlenmiştir. Dönemin Osmanlı devlet adamlarının ve yabancı diplomatların yayınlanmış hatıratı incelenmiştir. Doğrudan Zühtü Paşa'yla ilgili olmamakla beraber, dönemin mâlî tarihini Osmanlı Bankası'nı temel alarak inceleyen Christopher Clay'in *Gold For the Sultan* adlı eserinde özellikle Paris'teki banka merkezinin arşivinden yararlanılmıştır. Bu eserde, Zühtü Paşa'nın adının zikredildiği pek çok yazışmaya ve dönemin İstanbul'daki İngiliz diplomatlarının görüşlerine yer verilmiştir. Dolayısıyla, Clay'in bu eseri teze büyük katkıda bulunmuştur.

Türkiye'de yayınlanan yabancı gazete ve dergiler de incelenmiştir. Bu alanda en kapsamlı kaynağın SALT Araştırma arşivleri olduğu belirtilmelidir. 19. yüzyılın ikinci yarısında özellikle İstanbul'da Fransızca yayınlanan gazetelerde, aynı dönemde

yayınlanan Osmanlıca gazetelerde yer almayan haberlere yer verildiği gözden kaçırılmamış, söz konusu gazeteler incelenmiştir. Benzer biçimde, dönemin yurtdışında yayınlanan gazete ve dergilerini araştırmak için bu defa internet kaynaklarından yararlanılmıştır. Buna ek olarak, British Library’de de yabancı gazete ve dergilerin taranması imkanı bulunmuştur.

İkinci aşamada, tezin birincil kaynakları olarak arşiv belgeleri araştırılmıştır. Osmanlı Arşivi belgelerinde konuyla ilgili fonlar, Zühtü Paşa’nın değişik adlarla (“Zühdü”, “Zühdi” vb) anılması dikkate alınarak, hatta “paşa” olmadan önceki devlet hizmetleri sırasındaki adı olarak “Zühtü Efendi” ve “Zühtü Bey” gibi adlar için taranmıştır. Zühtü adının yaygınlığı dolayısıyla, kimi zaman bulunan belgenin gerçekten de tezin konusu Zühtü Paşa’yla ilgili olup olmadığının araştırılması gerekmiştir.

Zühtü Paşa’nın kurduğu vakıfla ilgili belgelerin asıllarına ve suretlerine erişmek mümkün olmamıştır. Vakıflar Genel Müdürlüğü’nün, biyografinin ele aldığı kişiyle akrabalık ilişkisi veya ilgili vakıfla bağın olmaması halinde bu tür bir bilgiye erişimi kısıtlaması tarih araştırmalarının önünü tıkamaktadır. Zühtü Paşa’nın torunlarından gerek Ahmet Nuri Sinaplı’nın elde ettiği ve transkripsiyonunu yayınladığı belgeler sayesinde vakıfla ilgili çok değerli bilgiler edinilmiş, tezde bu bilgilerden geniş ölçüde yararlanılmıştır. Vakfın günümüzdeki statüsünü öğrenmek üzere Vakıflar Genel Müdürlüğü’nden bilgi alınmaya çalışılmış, ancak sadece vakfın 1966’da “mazbut vakıf” haline geldiği öğrenilebilmiştir.

Zühtü Paşa’nın ilk olarak 1873’te, daha sonra 1875-1877 arasında yeniden Maliye Nezâreti müsteşarı olarak Londra’ya gitmiş olması nedeniyle buradaki arşivde araştırma yapılmasının iyi olacağı düşünülmüştür. Londra’daki İngiliz Ulusal Arşivi’nde yapılan çalışmada bulunan belgeler ilk defa bu tezde yayınlanmaktadır.

Üçüncü aşamada, Zühtü Paşa’nın çocukları ve torunlarından hayatta kalanlarla görüşme imkanı aranmıştır. Sinaplı’nın eserinden öğrenildiği gibi, Ahmet Zühtü Paşa üç defa evlenmiş ve çok sayıda evlat ve torun sahibi olmuştur. Bunlar arasında, Saracoğlu ve Oraloğlu gibi, siyaset ve sanat alanında ünlenmiş bazı ailelerin bulunduğu görülmüştür. Yapılan araştırma sonucunda, Zühtü Paşa hakkındaki eserin yazarı Sinaplı’nın vefat ettiği, ancak, bu eserin hazırlanmasında ona yardımcı olan Uğur Sunal’ın hayatta olduğu anlaşılmıştır. 1928 doğumlu olan Uğur Sunal, ilerlemiş yaşına rağmen hafızasının son derece güçlü olması münasebetiyle, Zühtü Paşa’nın özel yaşamı

hakkında çok değerli bilgiler aktardı. Evinde yaptığımız sohbetlerde anlattıklarını ses kayıt cihazıyla kaydetmek suretiyle, daha sonra dikkatle dinleyerek değerlendirmek imkanı bulundu. Sosyal medya platformları sayesinde, Zühtü Paşa'nın ablası Fatma Seher Hanım'ın torunlarından Kaan Sidar ile görüşme imkanı oldu. Bu görüşmede elde edilen bilgiler Zühtü Paşa'nın soyağacındaki bazı eksik hususların tamamlanmasını sağladı. Ayrıca, Kızıltoprak'taki köşk arsasının satın alınmasına dair bazı bilgiler ortaya çıktı.

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHASEBE MEMURLUĞUNDAN YÜKSEK BÜROKRASIYE

Osmanlı bürokratlarının çıraklık seviyesinden başlayan eğitimleri onların kuramsal bilgileri uygulama içinde özümsemelerini sağlayan bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır. Zühtü Efendi'nin muhasebe ve maliye alanındaki başarısının temelinde de bu yetişme tarzının yattığı anlaşılmaktadır.

Bu bölümde, Zühtü Efendi'nin ailesi ve öğrenimi hakkında elde edilebilen bazı bilgilere yer verilmekte, sonra da, 1847 senesinde, henüz 13 yaşındayken başladığı memuriyet hayatındaki ilerleyişi, günümüzde Sayıştay'ın karşılığı olarak kabul edilebilecek Divân-ı Muhâsebât'ın reisliğine ve Maliye Nezâreti müsteşarlığına kadar yükselişi ele alınmaktadır. Tanzimat'ın önde gelen devlet adamlarından Mehmed Âli Paşa'nın 1871'de vefatından sonra Mahmut Nedim Paşa'nın sadârete gelmesiyle ortaya çıkan siyasî çekişmeler sonucunda Zühtü Efendi'nin bu görevlerinden alınarak, kısa süreli de olsa, tayin edildiği Saruhan ve Beyrut mutasarrıflıklarına da değinilmektedir.

1.1. Ailesi ve Öğrenimi

Tanzimat ve II. Abdülhamid dönemlerinde önemli görevler üstlenen Ahmet Zühtü Paşa hakkında bugüne kadar yayımlanmış tek eser Ahmet Nuri Sinaplı'nın hazırlamış olduğu bir kitap çalışmasıdır.¹ Kendisi de Ahmet Zühtü Paşa'nın soyundan² gelen Sinaplı, kitabındaki soyağacı bilgilerini aile büyüklerinden derlemiştir. Buna göre Ahmet Zühtü'nün büyükbabası İzmirli bir tüccar olan İsmail Paşa'dır ve Kuşadası'ndaki İkizoğulları sülalesinden gelmektedir. Dedesi “Girit kumandanlığı sırasında vefat eden ve Hanya Camii haziresine defnedilen İkiz Ali Paşa”dır.³ Osmanlı Arşivi belgelerinde, ikinci derece aile üyeleri olan bu kişilere ilişkin bir kayda henüz rastlanmamış, dolayısıyla bu bilgilerin doğruluğu belirlenememiştir. Ancak, yaşayan aile bireylerinden yararlanarak ailesinin soyağacını ortaya koyan Sinaplı'nın eserini ihtiyatla yaklaşılması gereken bir bilgi kaynağı olarak kabul etmek yanlış olmayacaktır.

Zühtü Paşa'nın babası ise Hacı Mehmet Rıfat'tır. II. Abdülhamid döneminde tutulmaya başlanan Sicill-i Ahvâl kayıtlarında belirtildiği üzere, Mehmet Rıfat Bey,

¹ Ahmet Nuri Sinaplı, *Maliye ve Maarif Nâzırı Ahmet Zühtü Paşa*, Lebîb Yalkın Yay., İstanbul, tarih yok. (Kitapta yayın tarihi bulunmamaktadır; ancak, bazı internet kaynaklarında 1993 tarihi verilmektedir.)

² Ahmet Nuri Sinaplı, Ahmet Zühtü Paşa'nın kızı Sulhiye Hanım'ın Ahmet Şakir (Namık Paşa'nın oğlu) ile evliliğinden olan Emine Saliha'nın oğludur. Bkz. Sinaplı, *Maliye...*, s. 74.

³ Ali Oraloğlu, “Zühdü Paşa”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 44, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2013, s. 538. Sinaplı'nın kitabında bu yer Haniye olarak belirtilmektedir.

“süvârî Asâkir-i Şâhâne zâbitân-ı mütekâ'idinden”dir.⁴ Sinaplı’nın verdiği bilgilere göre Mehmet Rıfat jandarma binbaşı rütbesinde bulunmuş ve Mehmet Namık Paşa’nın Bağdat valiliği sırasında burada görev yapmıştır.⁵ Ancak, Sinaplı, Mehmet Rıfat’ın Bağdat’ta iki defa valilik yapan Namık Paşa’nın hangi döneminde burada görev yaptığını belirtmemektedir.⁶ Zühtü Paşa’nın torunlarından olan Ali Oraloğlu, Mehmet Rıfat’ın “süvari binbaşı iken şehid”⁷ olduğunu belirtmektedir. Zühtü Paşa’nın annesinin Şerife Emine Hanım olduğunu yine Sinaplı’dan öğreniyoruz.⁸

3 Şubat 1834’te İstanbul’da, Koska semtindeki konakta doğan⁹ Ahmet Zühtü ilköğrenimini Mekteb-i Maarif-i Adliyye’de gördü. Sultanahmet Camii Sultan Mahfili’nde faaliyete geçen ve modern okullara örnek olacak biçimde kurulan bu okulun kuruluşuna dair evrak 11 Şubat 1839 tarihliydi, ancak okulun bu tarihten biraz daha önce açıldığı tahmin edilmektedir.¹⁰ Okulun adındaki “Adliyye”nin adalet kavramı veya hukukî bilgilerle ilgisi olmayıp, bu okulun açılmasını sağlayan Sultan II. Mahmud’un mahlası “adlî” olduğu için bu okulların bu şekilde anıldığını belirtmeliyiz.¹¹ Mekteb-i Maarif-i Adliyye’nin kuruluşuna ilişkin belgede bu okullar “rüşdiye”¹² unvanıyla anılmaktadır.¹³ Ahmet Zühtü’nün de öğrenim gördüğü bu okul

⁴ BOA, DH.SAİDd 18/1; Ahmet Zühtü Paşa’nın Sicill-i Ahvâl dosyası.

⁵ Sinaplı, *Maliye...*, s. 71. Bu bilgi, Sinaplı’nın anneannesi Sulhiye Hanım’ın Zühtü Paşa’nın kızı olması ve Namık Paşa’nın oğlu Ahmet Şakir ile evlenmesi göz önüne alındığında anlamlıdır. Namık Paşa ile Mehmet Rıfat’ın Bağdat’ta tanışmış olabileceklerini düşündürmektedir.

⁶ Namık Paşa ilk olarak 12 Kasım 1851’de Bağdat valiliğine tayin edildi ve 16 Ağustos 1852’de Tophane-i Âmire müşirliğine getirildi. İkinci defa 29 Eylül 1861’de başlayan Bağdat valiliği 1867’ye kadar sürmüştür. Bkz. Ahmet Nuri Sinaplı, *Namık Paşa*, Yenilik Basımevi, İstanbul 1987, s. 280. Ayrıca bkz. Ebubekir Ceylan, “Namık Paşa’nın Bağdat Valilikleri”, *Toplumsal Tarih*, Sayı 186, İstanbul 2009, s. 60-68.

⁷ Oraloğlu, a.g.e., s. 538. Binbaşı Mehmet Rıfat’ın şehit olmasına ilişkin herhangi bir belge bulunamamıştır. Zühtü Paşa’nın torunu Uğur Sunal’ın, annesinden dinlediği şekliyle, bu olay şöyledir: Vehhâbî aşiretlerinin diğer aşiretlerle çatışma içinde olduğu, muhtemelen Güney Irak veya Arabistan’daki bir bölgede görevli olan Binbaşı Mehmet Rıfat, aşiretler arasındaki çatışmaları durdurmak için arabuluculuk yapmaya karar vermiştir. Aşiret reisleri görüşmeyi kabul ederler, ancak Mehmet Rıfat’ın askerî birlikle gelmemesini isterler. Yanında yaveri olduğu halde görüşmeye giden Binbaşı Mehmet Rıfat şehit edilir ve kafası kesilir; yaverinin de dili kesilir. Bu olayı belgelemek imkânı olmamakla birlikte, torununun anlatımını nakletmenin uygun olduğunu düşünmekteyim. Olayın geçtiği tarihin, Namık Paşa’nın Bağdat’ta görev yaptığı dönemlerden (1851-1852, 1861-1867) ilkinde olması muhtemeldir. Zira, 1834 senesinde doğan Zühtü Efendi’nin babasının takriben 1810 doğumlu olması, dolayısıyla 1851’de 40 yaşlarındayken binbaşı rütbesinde bulunması muhtemel görünmektedir. Ayrıca, Namık Paşa’nın ilk Bağdat valiliği sırasında isyanlar ve aşiret çatışmaları yoğun bir dönemdeydi. Bkz. Ebubekir Ceylan, “Namık Paşa’nın Bağdat Valilikleri”, *Toplumsal Tarih*, Sayı 186, İstanbul 2009, s. 60-68.

⁸ Sinaplı, *Maliye...*, s. 71.

⁹ DH.SAİDd 18/1; *Ma’lûmât*, Sayı: 337, s. 1747, İstanbul, 22 Mayıs 1902. Zühtü Paşa’nın doğum tarihi Sicill-i Ahvâl kaydında “1249 senesi Şehr-i Ramazan’ının 23. günü Dersaadet’te” şeklinde geçmektedir. Sinaplı ise bu tarihi “1833 senesi Eylül ayının yirmi üçüncü günü” diye belirtmektedir. Oysa, bu Hicrî tarih Miladî 3 Şubat 1834’e karşılık gelmektedir. Koska’daki konakta doğduğu bilgisi, torunu Uğur Sunal’ın annesinden dinlediği, Zühtü Paşa’yla ilgili hatıralara dayanmaktadır. Zühtü Paşa Vakfı’nın 1305 tarihli vakfiyesinde vakfın adresi olarak “Koska kurbunda Mimar Kemalettin Mahallesi” belirtilmektedir. Bkz. Sinaplı, *Maliye...*, s. 18.

¹⁰ Ali Akyıldız, “Tanzimat Döneminde Kurulan Merkezi Eğitim Kurumları (1836-1856)”, *Prof. Yahya Akyüz’e Armağan*, Ed. Cemil Öztürk ve İlhami Fındıkçı, Pegem Akademi Yay., Ankara 2011, s. 167-183.

¹¹ Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, Cilt 1-2, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s. 395.

¹² Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Yayıncılık, Ankara 2007, s. 148. Öğrencilerin “rüşî” yaşına kadar okumaları düşünüldüğü için bu okullara bizzat II. Mahmud tarafından “rüşdiye” adı verilmişti

“öğretmen odası, kütüphane, altı derslane ve yüz kadar yatılı öğrencinin kalmasına yetecek şekilde inşa edilecek ve derslikleri anfi şeklinde olacak”¹⁴ idi. “Sıbyan mektebini bitiren ve tanınmış ya da devlet hizmetinde bulunanların çocukları”nın seçilerek alınacağı bu okulun programı şöyle özetlenmektedir:

Okulun programı şöyleydi: Arapça Sarf ve Nahiv, Farsça ve *Tuhfe-i Vehbi*, *Gülstan*, Hat (ve çeşitleri: Sülüs, Divanî, Rik’a, Siyakat), Kara Cümle, Darp, Taksim ve Türkçe İnşa. Öğrencilerin bu alanlarda ‘oldukça’ ilerlemelerinden sonra Fransızca Gramer ile ufak Hendese, Coğrafya, Tarih ve Politika kitaplarının da okutulması öngörülmüştür.¹⁵

Görüldüğü gibi, Mekteb-i Maarif-i Adliyye’nin başlıca hedefi “hükümet dairelerine girmiş olan genç memurları ve başkaca dışarıdan müracaat edecekleri okutmak ve yetiştirmek”¹⁶ idi. Ahmet Zühtü de daha çocukluğundan itibaren devlet memuru olarak yetiştirilmek üzere bu yeni ve modern okula öğrenci olarak verilmişti. Okulda yabancı dil olarak Fransızca öğretiminin yanı sıra, bazı derslerin yine Fransızca olarak okutulması Tanzimat Fermanı’nın 3 Kasım 1839’da ilanından önce de Osmanlı yöneticilerinin modern eğitim konusundaki görüşlerini hayata geçirmeye başladıklarını göstermektedir. Ahmet Zühtü, Fransızca’yı öğrenmeye ilköğrenimi sırasında başlamış, daha sonraları maliye müsteşarı olarak Paris ve Londra’da kaldığı yıllarda Fransızcasını geliştirmiş ve bu arada İngilizce de öğrenmiştir.¹⁷

Mekteb-i Maarif-i Adliyye’nin eğitim süresinin 2 sene olduğu görülmektedir.¹⁸ 1834 doğumlu Ahmet Zühtü’nün bu okula hangi tarihte girdiği bilinmemektedir. Arşiv kayıtlarına dayalı herhangi bir bilgi edinemediğimiz bu dönemle ilgili olarak Sinaplı, Ahmet Zühtü’nün bu okuldaki eğitiminden sonra Beyazıd Camii hocalarından Kıbrıslı

¹³ İhsan Sungu, “Mekteb-i Maarif-i Adliyyenin Tesisi”, *Tarih Vesikaları*, Cilt 1, Sayı 3’ten ayrı basım, Maarif Matbaası, Ankara 1941, s. 212.

¹⁴ Akyıldız, a.g.m.

¹⁵ Akyüz, a.g.e., s. 129-130; Sarf ve Nahiv (Nahv olarak da okunur): Dilbilgisi; Kara Cümle: Aritmetikte dört işlem, özellikle Toplama işlemi; Darp: Aritmetikte Çarpma işlemi; Taksim: Aritmetikte Bölme işlemi; Türkçe İnşa: Yazı yazma, kompozisyon; *Tuhfe-i Vehbi*: Sübülzâde Vehbî (ö.1809) tarafından yazılan ve Farsça eğitiminde kullanılan manzum sözlük; *Gülstan ve Bostan*: İranlı şair Sadi-i Şirazi (ö.1292) tarafından yazılmış terbiyevî ve ahlakî bir eserdir.

¹⁶ Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, Cilt 1-2, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s. 395.

¹⁷ Olivier Bouquet, *Sultanın Paşaları (1839-1909)*, Çev. Devrim Çetinkasap, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s.291.

¹⁸ Osman Nuri Ergin 1839’da açılan bu mektebin ilk mezunlarını 1841 senesinde verdiğini belirtmektedir; bkz. a.g.e., s. 400. Akyüz, a.g.e., s. 148. Ayrıca, 5 Nisan 1841 tarihli bir arşiv belgesinde Mekteb-i Maarif-i Adliyye’yi bitiren öğrencilerin devlet erkânı önünde imtihan edilerek, başarılı öğrencilere nişan ve para ödülü verilmesinin usulden olduğu belirtilmektedir: İ.DH 37/1749 (12 S 1257/5 Nisan 1841). Ayrıca bkz. *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, Yay. Haz. Muzaffer Albayrak ve Kevser Şeker, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2014, s.42-43.

Mehmed Efendi'den, onun vefatından sonra müderris Ayaşlı Mustafa Tevfik Efendi'den dinî ilimler ve Arapça eğitimi aldığını belirtmektedir.¹⁹

Zühtü Paşa'nın Sicill-i Ahvâl kaydında şöyle denilmektedir:

Mekteb-i Maarif-i Adliyye'de mebdâ-i ulûm okuduktan ve Beyazıd Cami-i Şerifi'nde ulûm-i âliye ve âliye-yi Arabiyeyi tekniline icazetnâme aldıktan sonra fenn-i inşâ' ve Farisî ve usûl-i defterî ve fenn-i servet ve mâlî ta'allüm ve âhiren Londra ve Paris'e vukû'-ı memuriyet ve azîmeti mülâbesesiyle oralarda İngiliz ve Fransız lisanlarının bazı kelimât ve lügâtine kesb-i vukuf eylemiştir.²⁰

Bu açıklamada, onun medrese eğitimi bünyesinde aldığı ve “ulûm-i âliye” olarak adlandırılan dersler, başka bilimlere âlet (araç) durumundaki bilgileri içermektedir: gramer, sarf, nahiv, belâgat ve mantık vs.²¹

Ahmet Zühtü'nün zamanının en modern devlet okulundan sonra medrese eğitimini tamamlamasının yanı sıra özel öğretmenlerden de dersler alarak kendisini geliştirmesi, sanki ilerde üstleneceği devlet görevleri için özellikle yetiştirildiğini göstermektedir. Özel olarak aldığı dersler onun devlet memuriyetinin gelişme yönünü de belirlemiş gibidir. Yazı yazma sanatı (fenn-i inşâ), Farsça (Farisî), defter tutma usulü (usûl-i defterî), ekonomi (fenn-i servet) ve mâliyye (mâlî ta'allüm) öğrenimi gören Ahmet Zühtü'nün “1263 senesi Rebî'ül-âhire'sinde sinnî 14'e karîb olduğu halde mülâzemetle Hazine-i Celile-i maliye mefsûh Eshâm Muhasebesi'ne çırağ”²² olması için her şey hazırды.

Ahmet Zühtü'nün çocukluğu, 1839'da ilan edilen Tanzimat'ın ilk senelerine tesadüf etmekteydi. İsyankâr Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın orduları Nizip'te Osmanlı ordusunu yenmiş (Haziran 1839), Sultan II. Mahmud vefat etmiş, yerine 17 yaşındaki oğlu Abdülmecid 1 Temmuz 1839'da tahta geçmişti. Osmanlı devlet sistemini ve toplumu dönüştürme yönündeki girişimleri ve reformları kapsayan Tanzimat'ın

¹⁹ Sinaplı, *Maliye...*, s. 2. Bu bilginin kaynağı olarak *Gümrük Rehberi* adlı derginin Ağustos 1947 tarihli ve 535 sayılı nüshasında Ahmed Esad Bey tarafından kaleme alınmış olan “Gümrük Tarihinden Sayfalar: Rüşûmât Eminlerinden Ahmet Zühtü Paşa” başlıklı yazı gösterilmektedir. Bkz. Sinaplı, *Maliye...*, s. 26. Ayaşlı Mustafa Tevfik Efendi, 1860'larda, Ramazan ayında sarayda padişahın huzurunda yapılan Huzur Dersleri'ne (münâzaralı tefsir dersleri) önceleri 'muhatap', sonra da 'mukarrir' olarak katılan din alimleri arasında yer almaktaydı. Bkz. Ebül'ulâ Mardin, *Huzur Dersleri*, Cilt 1, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1951, s. 408.

²⁰ DH.SAİDd 18/1.

²¹ DH.SAİDd 18/1 Sicill-i Ahvâl belgesinde “âliye” kelimesi “â” elif ile yazılmıştır (آلی: âletle ilgili). Dolayısıyla, “ulûm-i âliye”: âlet ilimleri. “Ulûm-i âliye”nin “â” harfinin “ayın” ile yazılması halinde (آلی: âli: yüce, ulu) anlamı değişmektedir. Bu defa, yüksek İslâmî bilimleri, yani Tefsir, Hadis, Fıkıh ve Kelâm gibi dersleri kastediyor olacaktır. Kelimelerin yazılışı ve anlamlarıyla ilgili olarak, bkz. Mehmet Kanar, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Say Yayınları, İstanbul 2009.

²² DH.SAİDd 18/1.

büyük önem verdiği eğitim alanındaki yeniliklerden biri olan ve devlet memuru yetiştirmek amacındaki Mekteb-i Maârif-i Adliyye aynı sene açılmıştı. Ahmet Zühtü'nün bu mektepte öğrenim görmesinin hayatında önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde, Osmanlı Devleti ile Mehmed Ali Paşa arasındaki sorun ortadan kalkmış, ancak yeni bir sorun baş göstermişti: Tanzimat'a tepkiler. Tanzimat'ın sosyal ve idari yapıda getirmek istediği yenilikler geleneksel yapıyı korumaktan menfaati olanların tepkilerine yol açıyordu. Buna rağmen, Sultan Abdülmecid'in desteğini alan ve arada bir kesintiye uğrasa da sadaret makamında kalmayı başaran Mustafa Reşid Paşa Tanzimat'ı hayata geçirmek için büyük bir çaba içindeydi.

Ahmet Zühtü Efendi'nin memuriyetinin ilk senelerinde önce Karadağ İsyanı (1853), sonra da Kırım Savaşı (1853-1856) patlak verdi. İngiltere ve Fransa ile ittifak halinde Rusya'ya karşı girişilen Kırım Savaşı'nın sonunda Osmanlı Devleti mâlî bakımdan büyük bir zorluk içine düştü ve ilk defa dış borç aldı. Kırım Savaşı'ndan sonra, Avrupa devletlerinin siyasal taleplerine karşı daha savunmasız durumdaki Osmanlı Devleti, 1856'da Islahat Fermanı'nı ilan ederek Osmanlı topraklarındaki yabancılara pek çok alanda yeni haklar tanıdı.

1.2. İlk Memuriyetleri (1847-1871)

Gördüğü eğitimin amacı devlet memuriyeti, özellikle de muhasebe ve maliye alanındaki memuriyetler olan Ahmet Zühtü, henüz 13 yaşındayken, 1847 Mart ayında “mefsûh Eshâm Muhasebesi'ne çırağ”²³ buyrularak memuriyetine başladı. Eshâm Muhasebesi için “mefsu” ifadesinin geçmesi dikkat çekicidir. Bunun nedeni, Tanzimat'la birlikte Maliye Nezâreti'nin kurumsal yapısının geçirdiği bazı değişikliklere dayanmaktadır.²⁴ Sehim (hisse) kelimesinin çoğulu olan eshâm ilkin 1775'te uygulanan bir iç borçlanma yöntemidir. “Mukataa adıyla bilinen vergi kalemlerinden bazılarına ait yıllık nakdî gelirlerin, faiz denilen belirli bölümlerinin

²³ DH.SAİDd 18/1.

²⁴ 28 Şubat 1838'de (3 Z 1253) Hazine-i Âmire ile Darbhâne idareleri ayrıldı, Hazine-i Âmire ile Mansûre Hazinesi birleştirildi ve Maliye Nezâreti kuruldu. Ancak bu düzenleme uzun ömürlü olmadı. 8 Haziran 1839'da Maliye Nezâreti ikiye bölündü ve Hazine-i Âmire Defterdarlığı ile Mukataat Hazinesi Defterdarlığı yeniden kuruldu. Nihayet, 25 Mayıs 1840'da (23 Ra 1856) “Hazine-i Âmire, Hazine-i Mansûre ve Hazine-i Redifin ilgasına ve ‘kâffe-i vâridât ve masârifâtın Maliye Hazine-i Celîlesi'yle birleşerek tesviyesi'ne karar alındı... Ancak, bu arada hemen işaret etmek gerekir ki, 25 Mayıs 1840 tarihli kararla lağv olundukları açıklanan hazinelere ait hesapların hemen tasfiyesi mümkün olmayacak ve bu hesaplar yine bir süre eski hazinelerin adıyla, fakat başlarına ‘mülgâ’ sıfatı eklenerek ‘bütçe’lerde gösterilmeye devam olunacaktır.” Bkz. Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986, s. 290-291. Ayrıca bkz. Abdülhamit Kırmızı, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Maliye Nâzırları (1838-1922)”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, İstanbul 2003, s. 97-114.

sehimler halinde dilimlenerek özel şahıslara 'muaccele' adı verilen bir peşin meblağ karşılığında kaydıhayat şartı ile satılması" olarak özetlenebilir."²⁵

1840'a kadar genel hatlarıyla fazla değişikliğe uğramadan süren eshâm uygulamasında, Tanzimat'la birlikte borçlanma ihtiyacının artması sonucunda bazı değişikliklere gidildi. Söz konusu sene içinde bütçenin açık vereceği görülünce, kaydıhayat şartına bağlı eski tip eshâm yerine, hâmiline yazılı yeni tipte eshâm çıkarıldı.²⁶

Eshâm Muhasebesi, 28 Şubat 1838'de kurulan Maliye Nezâreti'nin bünyesindeki sekiz muhasebeden biriydi. Çok sınırlı bir zümreye hitap eden malikâne sisteminden farklı olarak eshâm sisteminde kadın veya erkek, Müslüman veya gayrimüslim olsun tüm Osmanlı tebaası sehim alabilirdi. Bu nedenle sayıları oldukça fazla olan sehim sahiplerinin ve sehim alım ve satımlarının kayıtlarının tutulması, "eshâm suretlerinin yazılması ve kayıtlarının tutulması" amacıyla Eshâm Muhasebesi bünyesinde "hayli kalabalık bir memur kadrosu vardı."²⁷

Ahmet Zühtü 1847 senesi Mart ayında, henüz 13 yaşındayken, girdiği bu muhasebe kaleminde ancak bir yıl sonra maaş almaya başladı. 11 Mayıs 1848'de 10 kuruş olarak almaya başladığı maaşı, tedricen artarak, 26 Nisan 1849'da 20 kuruşa, 14 Ocak 1852'de 300 kuruşa yükseldi.²⁸ Uzun ve meşakkatli bir çıraklık döneminin ardından, 25 yaşındayken, 13 Temmuz 1859'da "yeniden teşkil olunan Eshâm-ı Cedîd Muhasebesi mümeyyiz refikliğine" terfi etti ve maaşı 700 kuruşa yükseltildi.²⁹

Eshâm-ı Cedîd Muhasebesi, Kırım Savaşı'nın (1853-1856) Osmanlı maliyesine getirdiği ağır yükü hafifletmek üzere 1857'de "eshâm-ı cedîd" adıyla çıkarılan iç borç tahvillerinin muhasebesine yönelik olarak oluşturulmuştur. Osmanlı muhasebe memurları içinde mümeyyizler alt seviyedeki memurlar tarafından hazırlanan taslak evrakı inceleyip düzenlemeye yetkili olan kâtiplerdi. Mümeyyiz refiki, yani kâtip yardımcısı olarak Ahmet Zühtü'nün memuriyette yükseldiği görülmektedir. Rütbesinin

²⁵ Mehmet Genç, "Eshâm: İç Borçlanma", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 11, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 376-380.

²⁶ Cezar, a.g.e., s. 295.

²⁷ Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu*, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 59.

²⁸ DH.SAİDd 18/1. Sinaplı'nın aktardığı maaş rakamları biraz farklılık göstermektedir. Ona göre 1849 Nisan ayında maaşı 15 kuruş artarak 25 kuruşa, 1852 Ocak ayında 303 kuruşa yükselmiştir. Sinaplı, a.g.e., s. 26. Sinaplı bu konudaki bilgileri de Gümrük Rehberi adlı dergideki yazıdan almaktadır. Bkz. Ahmed Esad, a.g.m.

²⁹ DH.SAİDd 18/1.

artışına paralel olarak maaşında da artış devam ederek 13 Eylül 1862’de 1400 kuruşa ulaştı.

Maliye Nezâreti’nin Varidat Muhasebesi Dairesi’ne tayin edildiği 3 Haziran 1863’te Ahmet Zühtü’nün maaşı 1700 kuruşa yükseltildi ve bu daire bünyesindeki Bank Muhasebesi mümeyyiz refiki oldu. 25 Ekim 1865’te rütbesi “Rabia”ya, 27 Şubat 1867’de ise “Rütbe-i Sâniye Sınıf-ı Sâlise”ye yükseltildi; maaşı da 2.500 kuruş oldu. 12 Mart 1868’de maaşı 4.000 kuruş yapılan Ahmet Zühtü aynı yılın 18 Temmuz’unda “Rütbe-i Ülâ Sınıf-ı Sâlise”ye terfi ettirilerek maaşı da 6.700 kuruşa çıkarıldı. Aynı tarihte, Bank-ı Osmanî (Osmanlı Bankası) Muhasebeciliği’ne tayin edildi.³⁰ Maaşı 12 Ekim 1869’da 9.000 kuruşa yükseldi. 20 Ekim 1870’de terfi ettirilen Ahmet Zühtü’nün maaşı 10.000 kuruşa çıkarıldı ve kendisine “Rütbe-i Ülâ Sınıf-ı Evvel” rütbesi verildi. 17 Mart 1871’de, Varidat Muhasebesi ve Banka Muhasebesi’nin birleştirilmesiyle kurulan Varidat-ı Umûmiyye Muhasebesi’ne tayin edildi.³¹

1.3. Divân-ı Muhâsebât Reisliği ve Maliye Nezâreti Müsteşarlığı

(23 Eylül 1871-30 Ekim 1871)

Ahmet Zühtü’nün 23 Eylül 1871 tarihinde Divân-ı Muhâsebât reisliğine ek olarak Maliye Nezâreti müsteşarlığına tayin edilmesi³² memuriyet hayatında önemli bir basamağın geçilmesidir. Henüz 37 yaşında bir memur iken bu başarıyı göstermiş olması gelecek için önünün açık olduğunun da bir göstergesiydi. Bu tayinler sonucunda maaşı 20.000 kuruşa yükselmiştir.³³

Günümüzde Sayıştay’ın yürüttüğü denetim yetki ve sorumluluğuna sahip, Tanzimat ile birlikte yeniden yapılanan devletin nispeten yeni bir kurumu olan Divân-ı Muhâsebât, Sultan Abdülaziz’in 29 Mayıs 1862 tarihli irâde-i seniyyesiyle ”Divân-ı Âlî-i Muhasebe namıyla” kurulmuştu.³⁴ Divân-ı Muhâsebât reisliğine tayin olanların

³⁰ *Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, Cilt 12, Yay. Haz. M. Münir Aktepe, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989, s. 19.

³¹ DH.SAİDd 18/1. Ayrıca bkz. *Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, Cilt 12, s. 106-107.

³² *Takvim-i Vekayi*, (9 B 1288/24 Eylül 1871). Bu tayin şöyle verilmektedir: “Maliye Müsteşarlığı, Divân-ı Muhâsebât riyâseti inzîmâmiyle Vâridât-ı Umûmiyye muhasebecisi sâbık saadetlû Zühdi Efendi hazretlerine”; DH.SAİDd 18/1. Ayrıca bkz. *Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, Cilt 13, s. 29.

³³ DH.SAİDd 18/1.

³⁴ İ.DH 490/33173 (30 Za 1278/29 Mayıs 1862); Ahmet Akgündüz, *Arşiv Belgeleri Işığında Sayıştay Tarihi*, Sayıştay Yayını, Ankara 1997, s. 71. Akgündüz, bu kurumun asıl kuruluş tarihi olarak kimilerinin Divân-ı Muhâsebât Nizamnâmesi’nin Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye’de kabulü sonunda yayınlanan irade-i seniyyenin tarihi olan 24 Kasım 1863’ü kabul ettiğini de belirtmektedir.

Bâbiâlî’de sadrazam huzurunda yemin etmeleri, daha sonra da padişahın huzuruna çıkıp teşekkür etmeleri usûldendi.³⁵

Divân-ı Muhâsebât reisliğine tayin edilenlerin aynı zamanda Maliye Nezâreti müsteşarlığına tayinleri, Nezâret ile Divân arasındaki uyumun sağlanmasına yönelikti. Nitekim, Divân-ı Muhâsebât reislerinin çoğu bu iki görevi birden yürütmüşlerdir.³⁶

Ahmet Zühtü 24 Eylül 1871’de geldiği bu makamda ancak bir ayı geçen bir süre kaldıktan sonra, 30 Ekim 1871’de Divân-ı Muhâsebât reisliğinden azledildi ve maaşı 19.000 kuruşa indirildi.³⁷ Bu azil sonucunda, onun Maliye Nezâreti müsteşarlığının da sona ermiş olduğu anlaşılmaktadır.³⁸ Divân-ı Muhâsebât reisliğinden kısa sürede azledilmesinin hükümet içindeki siyasî çekişmelerin sonucu olup olmadığı bilinmemektedir. Zühtü Efendi’nin söz konusu makama tayini, 7 Eylül 1871’de Mehmed Emin Âlî Paşa’nın vefatından ve yerine Mahmut Nedim Paşa’nın gelmesinden sonra olmuş olmakla beraber, sadâretteki bu değişiklik sonrası devletin üst düzey yönetim kademesinde Âlî Paşa taraftarı olarak bilinenlerin tasfiye edildiği dikkate alındığında, azledilmesinde siyasî gerekçelerin olabileceği göz ardı edilmemelidir. Divân-ı Muhâsebât reisliği ile karşılaştırıldığında Saruhan mutasarrıflığının bir tür cezalandırma olduğu bile düşünülebilir. Bu tayinle birlikte maaşının yarıdan fazla indirilmesi bu görüşü destekler niteliktedir.

1.4. Saruhan Mutasarrıflığı (26 Kasım 1871 – 29 Haziran 1872)

Zühtü Efendi, Divân-ı Muhâsebât reisliğinden azledildikten kısa bir süre sonra, 26 Kasım 1871’de, bu defa mülkî bir göreve, Saruhan (Manisa) mutasarrıflığına tayin edildi.³⁹ Bu tayinle birlikte maaşı daha da indirildi ve 9.020 kuruş oldu.

Osmanlı idaresine tam olarak girdiği 1415’ten sonraki sınırları kuzeyde Bergama’ya kadar uzanan Saruhan sancağının merkezi Manisa’ydı. Pek çok Osmanlı şehzadesinin gönderildiği Saruhan sancağı, Zühtü Efendi’nin tayin edildiği tarihte,

³⁵ Salih Kış, “Osmanlı Mâlî Denetiminden Bir Kesit: Divân-ı Muhâsebât Reis-i Evveli ve Reis-i Sânileri” (1862-1908), *Tarihin Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl 2011, Sayı 6, s. 283-300.

³⁶ Salih Kış, a.g.m.

³⁷ DH.SAİDd 18/1.

³⁸ İ.DH 642/44642 (11 N 1288/24 Kasım 1871).

³⁹ DH.SAİDd 18/1; İ.DH 642/44642 (11 N 1288/24 Kasım 1871); bu tayinle ilgili bir haber İstanbul’da yayınlanan *La Turquie* adlı gazetenin 2 Aralık 1871 tarihli sayısında da yer almıştır. Ancak, gazete haberinde “Eski maliye müsteşarı Zühtü Efendi Manisa valisi olarak tayin edildi.” diye yazmıştır. Bu arada, M. Çağatay Uluçay bir araştırmasında Zühtü Efendi’nin Saruhan mutasarrıflığına tayin tarihini 5 Ocak 1872 olarak belirtmektedir. Bkz. M. Çağatay Uluçay, *18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan’da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, Berksoy Basımevi, İstanbul 1955, s. 286. Bu tarihi hangi belgeye dayanarak verdiğini ise belirtmemiştir. Öte yandan, söz konusu tarihin Hicrî karşılığı olarak verilen 21 Şevval 1288 tarihi de Miladi takvimde 3 Ocak 1872’ye karşılık gelmektedir.

merkez sancağı İzmir olan Aydın vilayetine bağlıydı. Cumhuriyet döneminde, 1924'te İzmir ve Manisa sancakları ayrı birer vilayet oldular.

Zühtü Efendi'nin Saruhan sancağı mutasarrıflığına ilişkin ayrıntılı bilgilere ulaşılammıştır. Saruhan sancağının bağlı olduğu Aydın vilayeti salnamelerinde yer alan bilgi, Saruhan'da görev yapan mutasarrıflar arasında adı geçen Zühtü Efendi'nin görev başlangıç tarihinin 26 Kasım 1871 olarak belirtilmesinden ibarettir.⁴⁰ Onun kısa süren Saruhan mutasarrıflığı dönemine ilişkin dikkat çekici bir olay ABD vatandaşı olan bir Protestan misyoneriyle ilgiliydi. Baldwin adındaki bu misyonerin Manisa'da yaşayan Gregoryen Ermeniler tarafından 1871 ilkbaharında uğradığı saldırı sonrasında söz konusu Ermeniler yargılanmış ve cezalandırılmışlardı. Verilen cezayı az bulan ABD konsolosluğu Ermenilerin vilayet merkezindeki istinaf mahkemesinde yeniden yargılanmasını istiyordu. Ancak, 30 Aralık 1872 tarihinde konsolosluğa verilen cevapta kanunların buna izin vermediği açıklanmaktaydı.⁴¹ Bundan yıllar sonra, 1893'te Zühtü Paşa'nın Osmanlı Devleti'ndeki Protestan okullarıyla ilgili bir rapor hazırladığı ve Sultan II. Abdülhamid'e sunduğu göz önüne alınırsa, mutasarrıflığı sırasında bu tür bir olaya tanık olması daha anlamlı gözükmektedir.

1.5. Beyrut Mutasarrıflığı (30 Haziran-11 Ağustos 1872)

Zühtü Efendi'nin Beyrut Sancağı'na tayin tarihi resmi biyografisine göre 30 Haziran 1872'dir.⁴² Beyrut vilayet salnamesinde, Rumî 17 Haziran 1288 (29 Haziran 1872) tarihinde “ulâ-i evvel” rütbesiyle “Mülgâ Beyrut Sancağı'nda Bulunan Mutasarrıflar” başlığı altındaki listede yer almaktadır.⁴³ Tayiniyle ilgili bir haber İstanbul'da yayınlanan *La Turquie* adlı gazetede de yer almıştır.⁴⁴

O tarihlerde Beyrut'ta görev yapan İngiltere Başkonsolosu Jackson Eldridge'in Dışişleri Bakanı Earl (Lord) Granville'e gönderdiği 12 Ağustos 1872 tarihli mektupta, Ahmet Zühtü'nün mutasarrıf olarak Beyrut'a kısa süre önce gelmiş olduğundan söz edilmektedir. Aynı tarihi taşıyan, bu defa İstanbul'daki İngiltere büyükelçisine hitaben kaleme aldığı diğer mektubundaysa, Eldridge, Zühtü Efendi'nin Ağustos ayının 2'sinde

⁴⁰ *Salnâme-i Vilâyet-i Aydın*, Vilayet Matbaası, 1298, s. 59.

⁴¹ HR.SYS 81/59 (17 L 1288/30 Aralık 1871); Ayrıca bkz. Zeynep İskefiyeli ve Fatma Öksüz, "1870-1876 Yılları Arasında Manisa'da Görev Yapan Misyoner Bir Aile", *Geçmişten Günümüze Manisa*, Cilt 2, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Yayınları, Manisa 2008, s. 855-877.

⁴² DH.SAİDd 18/1. *Takvim-i Vekâyi*, 27 R 1289 (04 Temmuz 1872). Zühtü Efendi'nin Beyrut mutasarrıflığına tayininin tarihi konusunda salnamedeki ve sicill-i ahvâl kaydındaki 1 günlük farkın kaynağı belli değildir. Ayrıca bkz. *Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, Cilt 14, s. 25.

⁴³ *Salnâme-i Vilâyet-i Beyrut 1311, 1312*, Vilayet Matbaası, s. 118.

⁴⁴ *La Turquie*, 1 Temmuz 1872.

makamına gelerek görevine başladığını bildirmektedir. Bu mektupta, ayrıca, tayine ilişkin fermanda yer alan bir karara da değinilmekte, Beyrut sancağının Suriye vilayetinden ayrıldığı bildirilmektedir. Ancak, Eldridge, Beyrut sancağının sınırlarının tam olarak belirtilmediğine ve bu nedenle sancağa bağlı kazalarda işlerin Beyrut mutasarrıfı tarafından mı, yoksa Şam'daki vali tarafından mı yürütüleceğinin belli olmadığına dikkat çekmektedir.⁴⁵

Zühtü Efendi tayininden 41 gün sonra, 11 Ağustos 1872 tarihinde Beyrut mutasarrıflığından azledilmiştir.⁴⁶ Eldridge, 4 Eylül 1872 tarihli mektubunda Zühtü Efendi'nin yerine Kâmil Paşa'nın tayin edildiğini bildirmektedir.⁴⁷ Bu görev değişikliği sonrasında Zühtü Efendi 19 Eylül 1872'de yeniden Divân-ı Muhâsebât reisliğine tayin edilmiş ve bu defa daha uzun bir süre bu görevde kalmıştır.⁴⁸ Bu görev değişikliğinin, Mahmut Nedim Paşa'nın sadâretten azledildiği ve yerine Midhat Paşa'nın tayin edildiği 31 Temmuz 1872 tarihinden sonraya rastlaması dikkat çekicidir. Mahmut Nedim Paşa'nın sadâretinin başlangıcında Zühtü Efendi'nin Divân-ı Muhâsebât reisliğinden kısa sürede azledilmesi ve düşük bir maaşla mutasarrıflığa tayin edilmesinin siyasî bir çekişme sonucunda gerçekleşmiş olması ihtimalini güçlendirmektedir.

1.6. İkinci Defa Divân-ı Muhâsebât Reisliği (19 Eylül 1872-29 Haziran 1873)

Ahmet Zühtü Efendi'nin Beyrut mutasarrıflığından azledilerek ikinci defa Divân-ı Muhâsebât reisliğine tayin edilmesi şaşırtıcı değildir. Kamu alanında neredeyse 25 yıllık bir muhasebecilik bilgisinin onun mutasarrıflık gibi idari bir alandan ziyade muhasebe ve maliye alanında görevlendirilmesinde etkili olduğu düşünülebilir. Nitekim, 18 Eylül 1872 tarihli bir tezkerede Zühtü Efendi'nin Divân-ı Muhâsebât reisliğine yeniden getirilmesinin gerekçesi “hesap ve kuyûd-ı hazinece geçen seneden beri ifâ olunan bir takım karışıklıkları”⁴⁹ giderebilecek yeterlikte olmasıdır. Ancak, bu defa, aynı zamanda Maliye Nezâreti müsteşarlığı söz konusu olmamıştır. Bu sırada müsteşar Edip Efendi'dir.⁵⁰ Dolayısıyla, 29 Haziran 1873'te, Zühtü Efendi, Emin

⁴⁵ FO 78/2228 (12 Ağustos 1872).

⁴⁶ DH.SAİDd 18/1.

⁴⁷ FO 78/2228 (4 Eylül 1872). Kıbrıslı Kâmil Paşa ilk olarak 1865'te Beyrut mutasarrıflığına tayin edilmişti. İkinci defa mutasarrıf olarak Beyrut'a tayin edilmiş oldu.

⁴⁸ DH.SAİDd 18/1. *Takvim-i Vekâyi*, 19 B 1289 (22 Eylül 1872). *Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmaniye*, Dersaadet, 1290, s. 46; Akgündüz, a.g.e., s. 233. Ayrıca bkz. *Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, Cilt 14, s. 31.

⁴⁹ İ.DH 656-45690 (18 Eylül 1872).

⁵⁰ Nuran Koyuncu, “1865 Nizamnâmesi'nden Anayasal Divân-ı Muhâsebâta (1865-1879)”, *Kuruluşundan Cumhuriyet'e Sayıştay Tarihi (1862-1908)*, Ed. Salih Kış, Sayıştay Başkanlığı Yayınları, Ankara 2012, s. 30. Edip Efendi, Maliye müsteşarlığına Ekim 1872'de tayin edilmişti.

Efendi'nin yerine müsteşar olurken, Emin Efendi de Zühtü Efendi'nin yerine Divân-ı Muhâsebât reisliğine tayin edilmiştir.⁵¹ Zühtü Efendi'nin Divân-ı Muhâsebât reisliği dönemindeki faaliyetleri hakkında bilgi bulunamamıştır. Bu döneme ilişkin bir arşiv belgesinde, görevindeki başarıları dolayısıyla, 23 Mart 1873 tarihinde, diğer bazı memurların yanı sıra, Zühtü Efendi'nin üçüncü dereceden Mecidî Nişân-ı Zîşânı ve rütbe-i sâniye ile taltif edildiği bildirilmektedir.⁵²

⁵¹ İ.DH 668-46556 (28 R 1290/25 Haziran 1873). Ayrıca bkz. *Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, Cilt 14, s. 67.

⁵² İ.DH 663-46197 (19 M 1290/19 Mart 1873); A.}MKT.MHM 450-61 (23 M 1290/23 Mart 1873); DH.SAİDd 18/1. Bu konudaki haber *La Turquie* gazetesinin 24 Mart 1873 tarihli sayısında yer almıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

ZÜHTÜ EFENDİ AVRUPA'DA

Osmanlı Devleti'nin bütün kurumlarının muhasebe denetimini yapan Divân-ı Muhâsebât reisliği gibi yüksek bir makamın yanı sıra mutasarrıflık görevlerinde de bulunan Zühtü Efendi'nin devleti yurtdışında temsil etmesine güven duyulması normal karşılanmalıdır.

İkinci Bölüm'de Zühtü Efendi'nin Osmanlı Devleti adına Avrupa'da yerine getirdiği görevleri ve Avrupa mâlî çevreleriyle ilişkileri ele alınmaktadır. Öncelikle, onun Avrupa'ya ilk olarak hangi tarihte ve ne amaçla gönderildiği konusunda şimdiye kadar süregelen belirsizlik ortadan kaldırılmaktadır. 1873 senesindeki ilk yurtdışı görevi Osmanlı tahvîl ve eshâmının Paris'te basılması ve bu işin yabancılar marifetiyle değil bizzat devlet eliyle yapılmasının sağlanmasıdır. Bu girişim, hem devletin kendi parasal işlemlerini denetlemek hem de bu yolla bir miktar tasarruf etmek amacını gütmektedir. Tahvîlât basımının yanı sıra, demiryolu malzemeleri ve askerî malzemeler satın alınması gibi görevleri de bulunan Zühtü Efendi, 93 Harbi olarak bilinen Osmanlı-Rus Savaşı'nın mâlî yükünü hafifletmek amacıyla, 1877 senesinde üçüncü defa gittiği Londra'da yeni bir istikrâz anlaşması yapmıştır.

Bu bölümün sonunda, Zühtü Efendi'nin maliye nâzırlığından önceki son görevi olan rûsûmât emînliği sırasındaki icraatından da bahsedilmektedir.

2.1. Zühtü Efendi'nin Avrupa'ya Gönderilmesine

Yol Açan Gelişmeler (1873)

Kırım Savaşı'na (1853-1856) kadar dış borçlanmaya bütün imkânlarıyla direnç göstermiş olan Osmanlı Devleti savaşın ağır yükü karşısında ilk dış borçlanmasını 1854'te gerçekleştirmiştir.⁵³ Kırım Savaşı'nın maliyeye büyük bir yük getirmesinin yanı sıra, zaten 15 milyon Sterlinlik bir iç borç birikmiş durumdaydı.⁵⁴ Bu ilk borçlanmanın en önemli koşullarından biri savaşın finansmanı için kullanılmasıydı; ancak, alınan borç devam etmekte olan savaşın masraflarına yetmemişti. Dolayısıyla, aynı amaçla

⁵³ İstanbul'da kurulan ilk tahvîl borsasının komiseri Âbidin Paşa, 1874 senesinde yazmış olduğu risâlesinde "Osmanlı Devleti'nin, 22 sene evvel memleketimiz dışında borcu yok idi." diye yazmaktaydı. Bkz. Âbidin Paşa, *Borsa Risalesi: Hava Oyunları*, Haz. Celali Yılmaz, Vakıfbank Kültür Yay. İstanbul 2019, s. 111. Şevket Pamuk "İlk dış borçlar 1840'lı yıllarda Galata bankerleri aracılığıyla ve kısa vadeli olarak Fransız bankalarından sağlandı." diye yazmaktadır. Ancak bunun kurumsal bir devlet borçlanması olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim aynı sayfada "1854'teki ilk borçlanma..." şeklinde devam etmektedir. Bkz. Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 58.

⁵⁴ Emine Kıray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993, s. 27.

kullanılmak üzere 1855'te ikinci bir borç anlaşması yapıldı. Üstelik bu defa, harcamaların bu amaca yönelik kullanılıp kullanılmadığını denetlemek üzere, İngiliz ve Fransız görevlilerden oluşan bir de komisyon kuruldu. Osmanlı Devleti'nde ilk yabancı mâlî kontrolün böylece başlamış olduğu söylenebilir.⁵⁵ 1854 ve 1855 borçlanmalarının savaş harcamalarının karşılanması için kullanılmasından sonra 1858, 1862 ve 1863 senelerinde de, artan faiz oranlarıyla, borçlanmaya devam edildi. 23 milyon Sterlin tutarındaki bu üç borçlanma hükümetin kısa vadeli borçlarının ödenmesini ve karşılıksız kâğıt paranın (kaime) piyasadan çekilmesini amaçlıyordu.⁵⁶ 1865 senesinde yapılan iki ayrı borçlanmanın ilki dış borç ödemeleri ve bütçe açığının kapatılmasında kullanıldı.⁵⁷ İkinci borçlanmanın hedefi daha önce çıkarılmış borç tahvillerinin daha uzun vadeli ve daha düşük faizli tahvillerle değiştirilmesiydi.

Temmuz 1866'da çıkan Girit ayaklanması hükümetin mâlî sıkıntılarını artırdı. 1866 senesinde, 1862, 1863 ve 1865 senelerinde çıkarılan tahvillerin vadeleri gelen kupon bedelleri dahi ödenemedi. 1867 senesinde Sultan Abdülaziz'in Avrupa ziyareti, 1869 senesinde de Fransa imparatoriçesi Eugenie'nin İstanbul ziyaretinin oluşturduğu dostane havanın etkisiyle sağlanan yeni borçlanma hükümete geçici bir rahatlama sağladı.

Temmuz 1870'de patlak veren Fransa-Prusya arasındaki savaş⁵⁸ Avrupa mâlî çevrelerinde bir dalgalanma yarattığı sırada, Rumeli demiryolları için son derece olumsuz koşullarda yapılan 1870 borçlanması Osmanlı maliyesine ağır bir yük getirdi. Bu demiryolunun finansmanı için çıkarılan tahviller o zamana kadarki en düşük ihraç fiyatına sahipti. Ayrıca, Belçikalı banker Baron Hirsch'le yapılan demiryolu sözleşmesindeki mâlî hükümler Osmanlı hükümeti için son derece olumsuz sonuçlar doğururken Hirsch'in de zenginleşmesini sağladı.⁵⁹

1862, 1863 ve 1865 borçlanmalarının faizlerinden kalan borçları ödemek üzere 1871 başlarında Londra'daki bazı bankalardan yüzde 15 gibi yüksek bir faizle borçlanıldı. Haziran 1871'de Fransa-Prusya Savaşı'nın sona ermesi mâlî piyasalarda

⁵⁵ Biltekin Özdemir, *Osmanlı Devleti Dış Borçları*, Ankara Ticaret Odası Yayını, Ankara 2009, s. 50.

⁵⁶ Kıray, a.g.e., s. 32.

⁵⁷ Özdemir, a.g.e., s. 55.

⁵⁸ Fransa-Prusya Savaşı, 19 Temmuz 1870 - 10 Mayıs 1871 tarihleri arasında gerçekleşmiştir. Kimi zaman Fransa-Almanya Savaşı denilmesine karşın, bu savaş o tarihte Prusya Krallığı ile Fransa İmparatorluğu arasındaydı. Kuzey Alman Federasyonu ile Baden, Württemberg ve Bavyera tarafından desteklenen Prusya Krallığı savaşı kazandı ve bu devletler I. Wilhelm'in krallığı altında birleşerek Almanya'yı oluşturdu.

⁵⁹ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Vahdettin Engin, *Rumeli Demiryolları*, Eren Yayınları, İstanbul 1993. Ayrıca bkz. Sait Açıba, *Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması (1854-1914)*, Vadi Yayınları, İstanbul 2004, s. 82-83

rahatlamaya yol açınca, Osmanlı hükümeti, 1871’de yeniden borçlanma imkânı buldu. Ancak, 1871’deki bu ikinci borçlanma için daha önceki borçlanmalardan serbest kalan fonlar teminat olarak gösterildiğinden, bunu dikkate alan yatırımcıların tahvillere talebi düşük kaldı.⁶⁰ 1872 senesinde dış borçların Ocak ayı kuponları ve düyûn-ı umûmiyye kuponları alınan avanslarla ödenebildi.⁶¹ Borçlanma sürecinde kısır döngüye girilmişti: borcun faizini ödemek için borçlanmak zorunluluğu başlamıştı. 1872 senesi Nisan ayında, öncelikle bütçe açığını kapatmak için, yüzde 9 faizli yeni bir borçlanma yapıldı.⁶²

27 Mart 1873 tarihinde İstanbul’da, Bank-ı Osmanî-i Şâhâne’nin⁶³ (Osmanlı Bankası) müdürleri M. H. Foster ve Emil Deveaux ile Maliye Nâzırı Mehmed Rüşdü Paşa arasında imzalanan⁶⁴ 50.000.000 liralık borçlanma “1873 Demiryolu İstikrâzı” olarak bilinmektedir. Zühtü Efendi’nin 1873 Ağustos ayında Paris ve Londra’ya gönderilmesinin başlıca sebebi de, değiştirilecek tahvillerin yanı sıra, söz konusu istikrâzla ilgili tahvillerin basımı, demiryolu lokomotif ve levazımının satın alınmasıdır.

2 Eylül 1873’te, o güne kadarki en yüksek tutardaki borçlanma gerçekleştirildi.⁶⁵ 4 Eylül 1873’te, bu tahvillerin düyûn-ı umûmiyye eshâmıyla değişimini amaçlayan bir kanun çıkarıldı.⁶⁶ 1874’te, hem kısa vadeli borçların ödenmesi, hem tahvîl değişimi için yeniden borçlanıldı. Osmanlı dış borçlanmasında 1854-1874 döneminin temel özelliği borç tahvillerinin ortalama ihraç fiyatının nominal değerinin yüzde 56,8’si olmasıydı; yani, ortalama olarak 100 lira borçlanma karşılığında elde edilen tutar 56,8 liraydı.⁶⁷

1873 senesi Osmanlı İmparatorluğu için olumsuzluklarla dolu bir yıldı. 9 Mayıs 1873’te Viyana Borsası’nda büyük bir çöküş yaşandı. Bu mâlî kriz dünyayı etkisine aldıktan birkaç ay sonra, 18 Eylül 1873’te New York’ta iktisadî ve mâlî bir kriz baş gösterdi. 20 Eylül 1873’te New York Borsası’nın 10 gün süreyle kapatılmasının ardından başlayan ve kapitalizmin ilk büyük krizi olarak nitelendirilen bu kriz

⁶⁰ A. Du Velay, *Türkiye Maliye Tarihi*, Derleyen: Maliye Tetkik Kurulu, Damga Matbaası, Ankara 1978, s. 183-184.

⁶¹ Aşba, a.g.e., s. 85.

⁶² Du Velay, a.g.e., s. 187; Özdemir, a.g.e., s. 60.

⁶³ Belgelerde “Bank-ı Osmanî-i Şâhâne” olarak geçtiği için alıntılarda bu şekilde kullanılmakla beraber, bankanın adı tez metni içinde daha bilinen şekli olan “Bank-ı Osmanî” ve “Osmanlı Bankası” olarak da kullanılmıştır.

⁶⁴ Cüneyt Ölçer, *Osmanlı Bankası Aracılığıyla Yapılan Osmanlı Devleti Borç Anlaşmaları – Metinler*, Yenilik Basımevi, İstanbul 1989, s. 53-64. Bu sözleşmenin tam metni ve ekleri, İstanbul’daki Osmanlı Bankası Arşivi’nde bulunan suretinden yararlanılarak kitaba konulmuştur.

⁶⁵ Özdemir, a.g.e., s. 61.

⁶⁶ Du Velay, a.g.e., s. 192.

⁶⁷ Donald C. Blaisdell, *Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mâlî Denetimi*, Çev. Ali İhsan Dalgıç, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul 1979, s. 32.

sonucunda dünya ekonomisinde 1896'ya kadar süren bir durgunluk yaşanmaya başladı. 1873-1896 'Büyük Bunalımı'⁶⁸ olarak adlandırılan bu kriz doğal olarak Osmanlı maliyesini ve ekonomisini de etkiledi. Dış borçlanma zorlaştı ve “borcu borçla çevirme” imkânı tükenmeye başladı. Yine 1873 senesinde Osmanlı Devleti'ni sarsan bir felaket yaşandı ve Orta Anadolu'da şiddetli bir kıtlık baş gösterdi. 150-250 bin kişinin ölümüne ve birtakım ayaklanmalara yol açmış olan 1873-1875 kıtlığının devleti olumsuz olarak etkilediği ve toplumda belirli ölçüde huzursuzluğa yol açmış olduğu şeklinde görüşler dile getirilmektedir.⁶⁹ Bunlara, 1875 Hersek ve 1876 Bulgar isyanlarının şekillendirdiği Balkan bunalımı ve içte etkisini gösteren israf ve yönetim krizi eklenebilir. Dolayısıyla, Zühtü Efendi, Osmanlı maliyesinin zorluklarla karşı karşıya olduğu bir dönemde zorlu bir görev üstlenmişti. Bu görevdeki başarısı veya başarısızlığı kendi ikbâlinden daha çok Osmanlı maliyesinin de geleceğini şekillendirecekti.

2.1.1. Zühtü Efendi'nin Yurtdışı Görevinin İlk Durağı: Paris (Ağustos-Eylül 1873)

Zühtü Paşa'nın gerek Sicill-i Ahvâl kaydında, gerekse, hakkında kaleme alınmış biyografik kitap ya da makalelerde Paris ve Londra'ya mâlî görüşmeler için gidiş tarihi kesin olarak belirtilmemektedir.⁷⁰ Zühtü Paşa'nın torunlarından gazeteci Ali Oraloğlu'nun kaleme aldığı ansiklopedi maddesinde “ilki 1875'te iki defa Paris'e, bir defa da Londra'ya gitti” denilmektedir.⁷¹ Dönemin mâlî tarihini konu alan araştırmalarda Zühtü Efendi'nin Osmanlı Devleti adına borç görüşmeleri için Londra'ya gidişiyle ilgili olarak 1877 tarihi esas alınmaktadır.⁷² Ancak, Zühtü Efendi bu tarihlerden birkaç sene önce, 1873'te, hem o sırada yapımı süren demiryolları için malzeme satın almak, hem önceki sene yapılan borç anlaşmalarına ilişkin eshâm ve tahvillerin basımını sağlamak, sonra da, borç görüşmelerinde bulunmak üzere Paris ve Londra'ya gitmiştir. Dolayısıyla, gerek Osmanlı gerekse İngiliz arşiv belgelerine dayanarak Zühtü Efendi'nin hayatında önemli bir yer tutan Paris ve Londra seyahatleriyle ilgili tarihsel bilgileri yenilemek mümkün olmuştur.

⁶⁸ Şevket Pamuk, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2008, s. 125.

⁶⁹ Bu kıtlık döneminde 150-250 bin kişinin öldüğü tahmini için bkz. Yener Bayar, *1873-1875 Orta Anadolu Kıtlığı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2013, s. 140. Ayrıca bkz. *Basîret* gazetesi, (5 Ş 1291/17 Eylül 1874); *Levant Herald*, 17 Eylül 1874 ve 10 Nisan 1875.

⁷⁰ DH.SAİDd 18/1. Ayrıca bkz. *Ma'lûmât*, Sayı: 337, s. 1747, İstanbul, 22 Mayıs 1902. Ahmed Esad Bey, “Gümrük Tarihinden Sayfalar: Rûsûmât Emînlerinden Ahmet Zühtü Paşa”, *Gümrük Rehberi*, Sayı 535, Ağustos 1947.

⁷¹ Ali Oraloğlu, “Zühdü Paşa”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 44, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2013, s. 538.

⁷² Kırkor Kömürçan, *Türkiye İmparatorluk Dönemi Dış Borçlar Tarihçesi*, Şirket-i Mürettebiye Basımevi, İstanbul 1948, s. 50.

29 Haziran 1873’de Maliye Nezâreti müsteşarlığına tayin edildikten⁷³ kısa bir süre sonra Zühtü Efendi’nin Trieste yoluyla Paris’e hareket ettiği görülmektedir.⁷⁴ Bu konuyla ilgili olarak Hariciye Nezâreti yazışmalarında bilgi bulunmaktadır. Maliye Nezâreti’nin Paris’teki büyükelçiliğe gönderdiği 26 Temmuz 1873 tarihli bir telgrafta “Maliye Müsteşârı Zühdi Efendi, bugün Trieste üzerinden hareket etmiştir.”⁷⁵ denilmektedir. Aynı telgrafta Zühtü Efendi’ye gerekli talimatların verildiği ve eshâm ve tahvîlâtın⁷⁶ basılmasıyla ilgili malzemeleri yanına aldığı belirtilmektedir.

Bu seyahatinde Zühtü Efendi’nin altı kişilik bir maiyeti vardır. Mâlî konularla ilgili görevlerinin yanı sıra, özellikle, yapılmakta olan demiryolları için çeşitli malzemelerin satın alınmasından da sorumlu bulunmaktadır. Bu konuyu haberleştiren *La France* gazetesi Zühtü Efendi’nin işleri halletmedeki pratikliğine vurgu yapmaktadır.⁷⁷ Zühtü Efendi’nin yanında tercüman olarak İzzet Bey’in bulunduğu anlaşılmaktadır. Seyahat sırasındaki masrafları için Zühtü Efendi’ye 40.000 Frank, İzzet Bey’e 7.500 Frank tutarında harcırah verilmiştir. Nakit olarak verilen harcırah dışında 250.000 Frank tutarında bir kredi açılması da uygun bulunmuştur.⁷⁸

2.1.2. Eshâm ve Tahvîlâtın Basımı ve Demiryolu

Levâzımâtının Satın Alınması (1873-1874)

1873 senesi Ağustos ayının ortasında, muhtemelen 15 veya 16 Ağustos’ta, Paris’e gelen⁷⁹ Zühtü Efendi’ye buradaki göreviyle ilgili ayrıntılı bir talimat yazılı olarak bildirilmiş bulunmaktadır.⁸⁰ Talimatta şu hususlar belirtilmektedir: Zühtü Efendi’ye teslim edilen “eshâm-ı umûmiyye ana kalıpları” ile 11.126.200 lira Sterlinlik hazine tahvîlâtı mukabilinde toplam olarak 20.229.450 Sterlin tutarında “eshâm-ı

⁷³ DH.SAİDd 18/1. *La Turquie*, 30 Haziran 1873.

⁷⁴ 1870’lerde İtalya’ya ait bir liman olan Trieste, Balkanlar üzerinden karayoluyla seyahate göre daha kolay ve güvenli bir deniz yolculuğunun varış noktasıydı. Trieste-Pire-İzmir-İstanbul hattında yolcu taşımaya 16 Mayıs 1837’de başlayan Avusturya Lloyd Vapur Şirketi’yle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. M. Emre Kılıçaslan, “Avusturya Lloyd Vapur Şirketi’nin İstanbul’un Yolcu ve Eşya Taşımacılığındaki Yeri”, *Büyük İstanbul Tarihi*, Cilt 6, İstanbul Kültür AŞ. Yayını, İstanbul 2015, s. 480-490.

⁷⁵ HR.İD 228/44 Lef 1 (26 Temmuz 1873).

⁷⁶ Yazışmalar Fransızcadır; eshâm ve tahvîlât karşılığında *titre* sözcüğü kullanılmaktadır.

⁷⁷ *La France: politique, scientifique et littéraire*, 19 Ağustos 1873.

⁷⁸ A.}MKT.MHM 459-42 (26 Ca 1290/22 Temmuz 1873).

⁷⁹ *La France* gazetesi yukarıda bahsedilen 19 Ağustos 1873 tarihli haberinde “Zühtü Efendi...birkaç gündür Paris’te bulunmaktadır” diye yazmaktadır.

⁸⁰ Y.EE 45-52 (Rumî 13 Temmuz 1289/24 Ağustos 1873). İki sayfadan oluşan talimatın başında şöyle denilmektedir: “Geçen yılın 1872 sene-i Milâdiyyesi, Rumî Mart’ının 14., ve alafranga Mart’ının 26. günü, Saltanat-ı Seniyye ile İtibâr-ı Osmanî Şirketi ve Ostro Ottoman Bankası beyninde tanzim ve teati olunan bir kıt’a mukavelename mucibince akdedilmiş olan 10 milyon lira Sterlinlik istikrâz mukabilinde ihraç olunmuş olan 11.126.200 Sterlinlik hazine tahvîlâtı mukabilinde Paris’te tab’ı mukteza-yı irade-i seniyyeden olan 20.229.450 lira Sterlinlik eshâm-ı umûmiyye senedâtının müceddeden ve def’aten tab’ ettirilmesi ve muamelât-ı müteferriasının temin-i hüsn-i cereyanı zımında ba-irade-i seniyye ... memur bulunan Maliye Nezâret-i Celilesi Müsteşarı saadetlü Zühtü Efendi hazretlerine buyrulan talimattır.”

umûmiyye senedâtı” Paris’te bastırılacaktır. Bu tutarın 18 milyon lira Sterlinlik kısmı her biri 100 lira Sterlinlik toplam 180.000 senet olarak; 2 milyon lira Sterlinlik kısmı her biri 50 lira Sterlin tutarında 40.000 senet olarak; ve, 229.450 lira Sterlinlik kısmı her biri 10 lira Sterlin tutarında 229.945 senet olarak basılacaktır. İstanbul’dan getirilen eski kalıplar üzerinde bulunan “nâzır-ı umûr-ı maliye” ve “emîn-i eshâm-ı umûmiyye” ibareleri altında bulunan mühürler değiştirilecektir.

Senetlerin basımı için gerekli filigranlı kâğıtların hazırlanmasında kullanılan kalıplar daha önce posta ile Paris’teki Osmanlı elçiliğine gönderilmiş olduğundan, Zühtü Efendi, Paris’e vardığında söz konusu kalıpları elçilikten alabilecek, imali için kesin fiyat aldıktan sonra kâğıt fabrikasına sipariş verecektir. Ana kalıbın “ezdirilmesi uğrunda vukû bulacak mesârîfi açılan krediden tesviye ve îfâ edecektir.” Bu basım işlerinde kullanılacak muayeneci, sayıcı, işçi, mücellit, gerektiğinde kullanılacak olan “hakkâk” ve diğerlerinin ücretleri, basılan senetlerin korunması için tutulacak yerin kirası, nakliye gibi masraflar Osmanlı Bankası’nın Paris şubesinden sağlanacak parayla karşılanacak ve bütün bu hesaplar Zühtü Efendi’nin İstanbul’a dönüşünde Maliye Nezâreti’ne sunulacaktır.

Paris’e sadece gidiş-dönüş yol harcırahı olarak 2.000 Frank verilen Zühtü Efendi’ye Paris’te kaldığı sürede aylık 1.000 Frank da maaş verilecektir. Ayrıca, kalıplarda gerekli düzeltmeleri yapabilecek tecrübeli biri olarak “mümeyyiz-i sâni Hüsameddin Efendi” de görevlendirilmiş ve kendisine, gidiş dönüş ve Paris’teki masraflarının karşılığı olarak 5.000 Frank harcırah verilmiştir; bu harcırah da söz konusu krediden karşılanacaktır. İstanbul’dan gelmiş olan ana kalıplar ve filigran kalıpları basım işlerinden sonra İstanbul’a gönderilecektir. Bastırılan senetler elçilikte görevli bir memur huzurunda korunaklı bir sandığa konularak elçilik işaretiyle mühürlenecek ve İstanbul’da “Hazine-i Celile’ye” teslim edilecektir. Nakliye ve sigorta masrafları da söz konusu krediyle karşılanacaktır. Bütün bu işlerin 3 ay içinde yapılmasından Zühtü Efendi sorumlu olacaktır.

Zühtü Efendi’ye verilen bir diğer önemli görev, yapımı süren demiryollarının ihtiyacı olan çeşitli malzemenin açık eksiltme yoluyla satın alınmasıdır.⁸¹ Özellikle İzmit’ten Ankara’ya ve Mudanya’dan Bursa’ya kadar yapımı devam eden demiryolları için “sabit ve müteharrik” edevatın satın alınması için Paris’e giden Zühtü Efendi, bu

⁸¹ A.}.MKT.MHM 463-44 Lef 1 (17 B 1290/10 Eylül 1873).

tür malzemelerin Avrupa’da “daha ehven suretle tedârîki kâbil” olduğunu belirtmektedir. Bu sırada, İstanbul’da demiryolu malzemelerinin temini için, tüccarların teklifi üzerine, ihale açıldığı, gazetelerde ilanlar verildiği ve şartnamelerin hazırlandığı görülmektedir. Bu durum, Zühtü Efendi’nin bu konudaki girişimlerini sekteye uğratmaktadır. Zira, Avrupa’daki fabrika yöneticileri, Zühtü Efendi’yle görüşmek yerine, doğrudan doğruya İstanbul’a müracaat etmek hevesine kapılmaktadırlar. Oysa, satınalma işinin sadece Zühtü Efendi’ye bırakılması gerekmektedir. Sonuç olarak, İstanbul’da gazetelerde ilan çıkmış, şartname ve keşif defterleri verilmiş olmakla birlikte, bundan böyle satınalma işine İstanbul’un karışmaması kararlaştırılmıştır. Öte yandan, gerekli “mikdâr edevât-ı sâbitenin hemen mübâyâ’a edilerek serî’an yetiştirilmesi iktizâ edeceği cevâben” Zühtü Efendi’ye bildirilmiştir.⁸²

2.1.3. Zühtü Efendi’nin Yurtdışı Görevinin İkinci Durağı: Londra (Eylül 1873-Nisan 1874)

Zühtü Efendi’nin Paris’ten Londra’ya gidiş tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, bu tarihin 1873 senesi Eylül ayı başlarında olması muhtemeldir. Zira, Londra’daki Osmanlı büyükelçiliğinin, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Granville’e⁸³ gönderdiği 18 Eylül 1873 tarihli bir yazıda, Zühtü Efendi’nin yanındaki heyetle birlikte Greenwich Rasathanesi’ni ziyaret etmek istediği belirtilmektedir.⁸⁴ Bu tarihte Osmanlı Devleti’nin Londra büyükelçisi Kostaki Musurus Paşa’dır. Lord Granville Osmanlı büyükelçiliğine gönderdiği 19 Eylül 1873 tarihli cevap yazısında bu isteği “vakit geçirmeden” rasathane müdürlüğüne bildirdiğini belirtmektedir.⁸⁵ Greenwich Rasathanesi baş asistanı William Christie, Dışişleri Bakanlığı’na yazdığı 20 Eylül 1873 tarihli mektubunda, Zühtü Efendi ve yanındaki heyetin rasathaneyi gezmesi için uygun zamanın sabah saat 10 ile öğleden sonra saat 1 arasında olacağını belirtmekte, ziyaretin gerçekleşeceği tarihin kendilerine bildirilmesini istemektedir.⁸⁶ Ayrıca, Kraliyet Astronomu ve Rasathane Müdürü Sir George Biddell Airy’nin ziyaretin yapılacağı saati bilmek istediğini bildiren bir yazı da Musurus Paşa’ya gönderilmiştir.⁸⁷ Ziyaretin hangi

⁸² A.}MKT.MHM 463-44 Lef 2 (17 B 1290/10 Eylül 1873).

⁸³ Lord Granville (George Leveson Gower) 3 defa dışişleri bakanlığı yapmış bir İngiliz politikacıdır: 1850-1852, 1870-1874, 1880-1885.

⁸⁴ FO 78/2305 (18 Eylül 1873); HR.SFR3 198/18 (19 Eylül 1873).

⁸⁵ HR.SFR3 198/22 (19 Eylül 1873).

⁸⁶ FO 78/2308 (20 Eylül 1873). Bkz. Ek 1.

⁸⁷ FO 78/2305 (22 Eylül 1873). “Taslak” olarak belirtilen bu belgede Sir Airy’nin adının Airey olarak yazılmış olması bir yazım hatası olarak düşünülmelidir. Zira o tarihte Sir George Biddell Airy (1801-1892) adıyla başka bir “Sir” unvanlı Kraliyet Astronomu bulunmamaktadır. Kraliyet Astronomu, Kraliçe’ye (o tarihte Kraliçe Victoria) astronomi konularında danışmanlık yapan astronoma verilen bir unvandır. Sir Airy, 1835-1881 arasında Greenwich

tarihte gerçekleştiğine dair bir kayıt bulunamamıştır. Ancak, Zühtü Efendi'nin Londra'yı bu ilk ziyaretinde dünyaca ünlü Greenwich Rasathanesi'ni de gezmesi, bu ziyaretten sadece 5 sene önce, 1868'de İstanbul'da faaliyete geçen Rasathâne-i Âmire⁸⁸ ile bir karşılaştırma imkânı sağlamış olmalıdır. Zühtü Efendi'nin rasathane ziyaretine özel bir anlam yüklemek için yeterli bilgi bulunmasa da, Londra'da gezilebilecek birçok yer arasında Greenwich Rasathanesi'ni özellikle gezmek istemesi anlamlı görünüyor. Zühtü Efendi'nin uzun yıllar Maliye ve Nafia nezâreti, Divân-ı Muhâsebât reisliği gibi görevlerinden sonra, 1891'de Maarif nezâretine tayin edilmesi, diğer özelliklerinin yanı sıra, muhtemelen onun ilme ve eğitime olan yakınlığının bir sonucuydu. Rasathane ziyareti Zühtü Efendi'nin belki de bu yönünü göstermektedir.

2.1.3.1. Lokomotif ve Ray Fabrikalarıyla Yapılan Sözleşmeler (1873-1874)

Londra'ya varışından kısa bir süre sonra Zühtü Efendi kendini Maliye ve Nafia nezâretleri ile yoğun bir telgraf trafiği içinde buldu. Bunun yanı sıra Hariciye Nezâreti de, Londra'daki büyükelçilik vasıtasıyla Zühtü Efendi'ye bu konularda sık sık talimat gönderiyordu. Yazışmaların iki temel konusu vardı: Paris'te bastırılmaya çalışılan eshâm ve tahvîlâtın basıldığı kadarıyla en kısa zamanda İstanbul'a gönderilmesi ve demiryolları için malzeme tedariki. Hariciye Nezâreti'nin 23 Eylül 1873 tarihli telgrafında, Nafia Nezâreti'nin siparişleri olan demiryolu rayları ve diğer aksesuarların teslim tarihinin bildirilmesi isteniyordu.⁸⁹ 27 Eylül 1873 tarihli telgrafta Zühtü Efendi yapmış olduğu görüşmeleri özetlemektedir. Buna göre raylarla ilgili olarak aldığı en iyi fiyat teklifi bir İngiliz fabrikasına aittir. Bu teklifte “beher tonilato demir çubuğunun 12 lira [Sterlin] ve 10 Şilin” olduğunu belirten Zühtü Efendi'ye göre Belçika fabrikalarının verdiği fiyatlar daha yüksektir ve teslim tarihleri daha geçtir. Bu nedenle, kendisine bir an önce cevap verilmesini istemektedir.⁹⁰ Zühtü Efendi'nin 3 Ekim 1873 tarihli telgrafı ise sadâreti bilgilendirmektedir. İzmit demiryolu için satın alınan demir çubuklar 5.000 tonilato, Dedeâğaç için satın alınanlar ise 8.700 tonilato olmuştur. Mudanya hattı için levâzımât ve lokomotif satın alma konusuyla ilgili olarak birkaç güne kadar bir sonuç

Rasathanesi müdürlüğü yapmıştır. 1851'de, Greenwich'ten geçen meridyenin ana meridyen (sıfırıncı meridyen) olarak belirlenmesini sağlamıştır.

⁸⁸ 1868 senesinde kurulan ve ilk müdürü Fransız I. Coumbary olan rasathane Beyoğlu'nda Tünel civarında bir binada faaliyete geçmiştir. 31 Mart Vak'ası (12 Nisan 1909) sırasında tamamen tahrip edilen rasathane 1911 senesinde, Kandilli civarında, İcadiye tepesindeki bir binada yeniden faaliyete geçti. 1936 senesinde resmi olarak Kandilli Rasathanesi adıyla anılan rasathane günümüzde Boğaziçi Üniversitesi bünyesinde faaliyet göstermektedir. Bkz. M. Namık Yalçın, “Beyoğlu'ndan Kandilli'ye: Yorum ve Değerlendirmelerin Işığında Rasathane'nin 150 Yıllık Öyküsü”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, Cilt 24, Sayı 1, İstanbul 2023, s. 245-256.

⁸⁹ HR.SFR3 198/25 (23 Eylül 1873).

⁹⁰ HR.TO 551/15 (27 Eylül 1873).

alabileceğini bildirmektedir.⁹¹ Nitekim, Paris'ten Hariciye Nezâreti'ne gönderilen 4 Ekim 1873 tarihli bir telgrafta Londra'dan Paris'e geldiği belirtilen Zühtü Efendi'nin yaptığı sözleşmeler sıralanmaktadır. Buna göre, Dedeoğaç demiryolu için satın alınan 7.800 tonilatoluk demir çubuklar 27 Kasım 1873'te, İzmit demiryolu içinse 5.000 tonilatoluk demir çubuklar 12 Aralık 1873 tarihinde gemiye yüklenmek üzere teslim edilecektir.

Bu arada, lokomotif ve vagonlar için fabrikalar ile pazarlıkları devam etmektedir.⁹² 7 Ekim 1873 tarihli olan ve Zühtü Efendi tarafından Londra'dan sadârete gönderilen bir telgrafta yapılan sözleşmelere bağlı olarak demiryolları için imal edilen malzemelerin parça parça teslim edileceği, gerekli ödemelerin Osmanlı Bankası'nın Londra ve Paris şubelerince sağlanacağına işaret edilmektedir.⁹³ Sadârete gönderilen 9 Ekim 1873 tarihli telgrafın Paris'ten çekilmesi, Zühtü Efendi'nin gerektiğinde Londra ve Paris arasında gidip geldiğini göstermektedir.⁹⁴ 16 Ekim 1873 tarihli telgrafını Londra'dan gönderen Zühtü Efendi, lokomotif imalatı için bir Belçika firmasıyla⁹⁵ sözleşme imzaladığını bildirmektedir. Söz konusu firma lokomotifleri sözleşmenin imzalanmasından 7,5 ay sonra teslim edecektir. “Kömür arabaları” ile beraber bu lokomotiflerin fiyatı 86.500 Franktır. Zühtü Efendi, telgrafına siparişlerin geri kalan kısmı için de gece gündüz çalışmakta olduğunu eklemiştir.⁹⁶ Bu işlemler için Osmanlı Bankası'nın Londra şubesinde kredi açıldığı Hariciye Nezâreti'nin Londra büyükelçiliğine gönderdiği 18 Ekim 1873 tarihli telgrafla bildirilmiştir.⁹⁷

Zühtü Efendi'nin demiryolu malzemeleriyle ilgili siparişlerinin tamamlandığını bildiren telgrafı 18 Ekim 1873 tarihlidir. Londra'dan sadârete gönderdiği bu telgrafta bildirdiğine göre, Mudanya hattı için lokomotif siparişini İngiliz firması Yorkshire Engine Company'ye vermiştir. Lokomotifler sözleşmenin imzasından sonra 8 ay zarfında teslim edilecektir. “Kömür arabaları” ile beraber lokomotiflerin her birinin fiyatı 2.900 Sterlindir. Yedek takımları da 1.125 Sterlin tutmaktadır.⁹⁸ Bu siparişlerin

⁹¹ HR.TO 551/9 (3 Ekim 1873). Bursa-Mudanya demiryolu hattının geçmişiyle ilgili daha geniş bilgi için bkz. Mustafa Yazıcı, *Bursa-Mudanya Demiryolu Hattının Yapımı ve İşletilmesi (1873-1908)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2010.

⁹² HR.TO 119/74 (4 Ekim 1873).

⁹³ HR.TO 551/23 (7 Ekim 1873).

⁹⁴ HR.TO 551/22 (9 Ekim 1873).

⁹⁵ Belçika firmasının adı Kokril olarak yazılmıştır. O tarihlerde Avrupa'nın önde gelen sanayi firmalarından biri John Cockerill'dir. Bkz. https://www.gracesguide.co.uk/John_Cockerill_and_Co

⁹⁶ HR.TO 551/22 (9 Ekim 1873). Belgede “kömür arabaları” olarak geçen bu tabirin kömür vagonları olduğunu düşünmek yanlış olmaz kanısındayım.

⁹⁷ HR.SFR3 199/27 (18 Ekim 1873).

⁹⁸ HR.TO 551/13 (18 Ekim 1873).

karşılanması için gerekli kredinin açılmasını istemiş olan Zühtü Efendi, kredideki gecikmenin malzemelerin tesliminde aynı şekilde gecikmeye yol açacağını, bundan dolayı kendisinin sorumlu tutulamayacağını bildirmiştir. Bunun üzerine Osmanlı Bankası'nın Londra şubesinde gerekli kredi açtırılmış ve Zühtü Efendi namına 96.342 Sterlin 8 Şilin karşılığı olarak 105.977 Osmanlı lirası havale edilmiştir.⁹⁹ Benzer şekilde, Mudanya hattında kullanılacak lokomotif ve yedek takımlar için Osmanlı Bankası'nın Londra şubesinde 17.298 Osmanlı lirası tutarında, Paris'teki şubesinde de 39.870 Osmanlı lirası tutarında kredi açılması için Zühtü Efendi namına para havalesi yapılmasına ilişkin tezkerenin tarihi 21 Ekim 1873'tür.¹⁰⁰

2.1.3.2. Siparişlerin Ödemelerinde Yaşanan Sorunlar (1873)

Bu dönemde, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu son derece olumsuz mâlî-siyasî şartlar ve buna eşlik eden yönetim krizi, devletin Avrupa nezdindeki kredibilitesini ve güvenilirliğini önemli ölçüde zayıflatmıştı. Nitekim, işlerin çoğu zaman Zühtü Efendi'nin istediği gibi gitmediği anlaşılmaktadır. Özellikle İzmit ve Mudanya demiryolu hatları için gerekli demir çubuklar ve lokomotiflerin satın alınmasında satıcılar açısından önemli olan husus bu mallar karşılığındaki ödemenin garanti edilmesidir. Bunun için, Osmanlı Bankası Londra şubesinde kredi açılmalı veya gerekli tutar bankaya havale edilmelidir. Yazışmalardan görüldüğü üzere, Zühtü Efendi'nin ısrarlı talebine ve gösterdiği bütün çabalara rağmen Osmanlı Bankası Londra şubesinde henüz kredinin açılmadığını Nafia Nezâreti'nin 27 Ekim 1873 tarihli yazısından¹⁰¹ öğrenmekteyiz. Kredinin henüz açılmadığını ve bu nedenle sözleşmelerin imzalanamadığını bildiren Zühtü Efendi'nin telgrafi üzerine kaleme alınan bu yazıda bu durumun Avrupa'da kötü bir etki bırakacağı da belirtilmektedir. Bu nedenle Maliye Nezâreti'nin bir an önce bu krediyi açtırması istenmektedir. Kredinin açılmasının gecikmesi üzerine Zühtü Efendi arka arkaya telgraf göndermektedir. Nafia Nezâreti'ne gönderdiği 28 Ekim 1873 tarihli telgrafında, demir çubuklarla ilgili yapmış olduğu anlaşmanın kredinin gecikmesinden dolayı fesih olduğunu bildirmektedir. Bu nedenle, başka fabrikatörlere müracaat ettiğini, iki güne kadar bu girişimin neticesini

⁹⁹ A.}MHM.MHM 466/93 (27 Ş 1290/20 Ekim 1873).

¹⁰⁰ A.}MKT.MHM 467/14 (28 Ş 1290/21 Ekim 1873); A.}MKT.MHM 467/16 (28 Ş 1290/21 Ekim 1873).

¹⁰¹ A.}MKT.MHM 468/87 lef 1 (5 N 1290/27 Ekim 1873).

bildireceğini yazan Zühtü Efendi bir an önce kredi açılmasını veya ödenecek tutarın bankaya havale edilmesini istemektedir.¹⁰²

Zühtü Efendi'nin sadârete gönderdiği 29 Ekim 1873 tarihli telgrafında¹⁰³ İzmit ve Dedeâğaç hatlarının demir çubukları için yaptığı anlaşmanın Osmanlı Bankası Londra şubesinde zamanında açılmayan kredi yüzünden iptal olduğunu belirtmektedir. Buna karşın, İngiltere'nin “en büyük ve en zengin firmalarından” üç firmayla¹⁰⁴ yeni bir sözleşme imzalamayı başarmıştır. Ancak, bu sözleşmenin de iptal olmaması için kredinin 20 gün içinde açılması gerekmektedir. Zühtü Efendi, telgrafının sonuna Avrupa'da bu üç firmadan daha muteberleriyle işe girişmenin mümkün olmadığını da eklemektedir. Nezâret-i Celile-i Umûr-ı Nafia Mektubî Odası tarafından nezârete gönderilen 31 Ekim 1873 tarihli bir yazıda, Zühtü Efendi'nin 28 Ekim 1873 tarihli telgrafi özetlenmektedir. Söz konusu telgrafta “İzmit hattı lokomotifleriyle Mudanya hattı demir çubukları için açılacak kreditonun te'ehhüründen nâşi bunlar için kararlaştırılmış olan mukâvelenâme imzalanmayarak iş bozulmuş olduğu” ve İzmit ve Dedeâğaç hattı demir çubukları için istenilen kredi gecikirse, bunların anlaşmasının da bozulacağı belirtilmektedir.¹⁰⁵ Zühtü Efendi tarafından Nafia Nezâreti'ne 11 Kasım 1873'te gönderilen telgrafta “İzmit ve Sofya hatları için İzmit ve Dedeâğaç limanlarında teslim olunacak demir çubuklara da'ır tanzîm olunan kontratonun imzası için iktizâ eden te'mînât emri”nin hâlâ gelmediği belirtilmektedir.¹⁰⁶ Osmanlı Bankası Londra şubesine 8 güne kadar bu konuda bir talimat verilmediği durumda bu sözleşme de fesih olacaktır.

Yazışmalar, sonunda etkisini göstermiştir ve gerekli kredi açılması için bu defa Nafia Nezâreti Muhasebe Odası'ndan Maliye Nezâreti'ne 13 Kasım 1873 tarihli bir yazı gönderilmiştir. Bu yazıda, daha önce de Maliye Nezâreti'nden İzmit ve Dedeâğaç hatları demir çubukları için 96.342 lira Sterlin tutarında bir kredi açtırılması istendiği, ancak kredinin zamanında açtırılmaması dolayısıyla Zühtü Efendi'nin yaptığı anlaşmanın feshedildiği hatırlatılmaktadır. Bunun üzerine, demir çubukların başka fabrikalardan satın alınması yoluna gidildiği, ancak kredinin bu defa da gecikmesinin

¹⁰² A.}MKT.MHM 468/87 lef 3 (9 N 1290/31 Ekim 1873).

¹⁰³ HR.TO 551/16 Lef 2 (30 Ekim 1873). Fransızca telgrafın üzerindeki tarih 30 Ekim 1873'tür. Tercümesinin yer aldığı belgede (Lef 1) Zühtü Efendi'nin telgrafının tarihi 29 Teşrîn-i Evvel 73 olarak yazılmıştır.

¹⁰⁴ Bu üç firmanın adları okundukları şekliyle “Kest, Bolku, ve Tredgar” olarak yazılmıştır. Bu firmaların İngilizce adlarının ne olduğu çıkarılamadı.

¹⁰⁵ A.}MKT.MHM 468/87 lef 3 (9 N 1290/31 Ekim 1873).

¹⁰⁶ A.}MKT.MHM 468/87 lef 4 (11 Teşrîn-i Sâni 1873/11 Kasım 1873). Belgenin girişinde telgrafın “11 Teşrîn-i Sâni 1873 tarihiyle” gönderildiği belirtilmektedir.

çok sakıncalı olacağı belirtildikten sonra, söz konusu tutarın “alelhesâb” olarak Osmanlı Bankası’nın Londra şubesine gönderilmesi istenmektedir.¹⁰⁷ Kredinin açılmasının sürekli gecikmesi Nafia Nezâreti ile Maliye Nezâreti arasındaki yazışmaları hızlandırmış ve 14 Kasım 1873’te Nafia Nezâreti’nden yeni bir yazı gönderilmiştir. Bu yazıya daha önceki 4 tezkerenin suretleri de eklenmiş, Osmanlı Bankası’nın kredinin açıldığına dair bildirimine karşın, Zühtü Efendi’nin kredinin hâlâ açılmadığını bildirdiği belirtilerek demir çubukların ödemesine 3 gün kaldığı hususu hatırlatılmıştır. İtibar kaybına yol açacak bu durumun önlenmesi için, bu defa Ohannes Efendi¹⁰⁸ devreye sokularak, Pazar günü Osmanlı Bankası şubesi kapalı olduğu için, banka direktörlerinden “Mösyö Druo”nun evine gönderilmiştir. Kredinin açılması hususunda bankanın Londra şubesine ve durumu bildirmek üzere Zühtü Efendi’ye telgraf çekilmiştir.¹⁰⁹

Maliye Nezâreti’nin Zühtü Efendi’ye gönderdiği 16 Kasım 1873 tarihli telgrafta söz konusu kredilerin teminatları için Osmanlı Bankası Londra şubesine gerekli talimatların birkaç gün önce gönderildiği bildirilmektedir.¹¹⁰ Aynı bilgi, Hariciye Nezâreti’nin 18 Kasım 1873 tarihli telgrafında da tekrarlanır. Ancak, bu telgrafta önemli bir not vardır. Zühtü Efendi’nin, basılmış olan yeni eshâm ve tahvîlâtı güvendiği bir kişiyle ve özel bir yolla göndermesi istenmektedir. Ayrıca, Zühtü Efendi’nin Londra’da bir süre daha kalmasına izin verilmektedir.¹¹¹ Nihayet, Nafia Nezâreti’ne cevap olarak yazılmış 20 Kasım 1873 tarihli bir tezkerede Zühtü Efendi’nin talep ettiği teminatın sağlanmış olduğu belirtilmektedir.¹¹² Bunun üzerine, Maliye Nezâreti’ne yazılan 25 Kasım 1873 tarihli tezkerede “...demiryolları levâzımâtının dahi ekserî kontratoya rabt olmuş idüğünden şifâhen müzâkere olduğu üzere müşârünileyhin Dersaadet’e avdet

¹⁰⁷ A.}MKT.MHM 468/87 lef 5 (22 N 1290/13 Kasım 1873).

¹⁰⁸ A.}MKT.MHM 468/87 Lef 6 (23 N 1290/14 Kasım 1873 ve 27 N 1290/18 Kasım 1873). Burada anılan Ohannes Efendi’nin, o dönemde Osmanlı bürokrasisinde görev yapan birkaç Ohannes Efendi’den hangisi olduğuna dair kesin bir bilgi bulunmamakla beraber, bu kişinin o tarihte Eshâm-ı Umûmiyye Emîni olan Çamiç Ohannes Efendi (? – 1884) olması muhtemeldir. 1869’da bu göreve tayin olunan Ohannes Efendi’nin Kasım 1873 tarihli bir belgede Eshâm-ı Umûmiyye Emîni olarak zikredilmesi o tarihte de bu görevi sürdürdüğünü göstermektedir. Ticaret ve Nafia nâzırlıklarında (1877-1878) ve Divân-ı Muhâsebât reisliğinde (1879-1884) bulunmuştur. Bkz. Salih Kış vd, *Kuruluşundan Cumhuriyete Sayıştay Tarihi*, Sayıştay Başkanlığı Yayınları, Ankara 2012, s. 152-153; Mehmet Beşirli, “Osmanlı’da Borsa: Dersaadet Tahvîlât Borsası’ndan Eshâm ve Tahvîlât Borsası’na Yeni Düzenleme Girişimleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 19, Sayı 1, Elazığ 2009, s. 185-208.

¹⁰⁹ A.}MKT.MHM 468/87 lef 6 (23 N 1290/14 Kasım 1873 ve 27 N 1290/18 Kasım 1873). Osmanlı Bankası’nın 1873 senesindeki direktörlerinden “Mösyö Druo” olarak adı geçen kişinin “Droit” adında bir Fransız olması muhtemeldir. Ancak, Osmanlı Bankası tarihine ilişkin kaynaklarda bu isme tesadüf edilememiştir.

¹¹⁰ HR.SFR3 200/42 (16 Kasım 1873).

¹¹¹ HR.SFR3 200/48 (18 Kasım 1873).

¹¹² A.}MKT.MHM 468/87 lef 7 (29 N 1290/20 Kasım 1873). Bu tezkerenin Nafia Nezâreti’ne cevap olarak gönderildiği başlığından anlaşılmakla beraber, hangi makam tarafından gönderildiği belli değildir.

eylemesinin kendisine tebliği” istenmektedir.¹¹³ Bundan kısa bir süre sonra bizzat maliye nâzırı şifreli bir telgrafla Zühtü Efendi’ye göreviyle ilgili tüm belge ve bilgileri sefarete teslim ettikten sonra İstanbul’a dönmesini tavsiye etmektedir. Aynı telgrafta, Zühtü Efendi’nin maiyetinde bulunan diğer görevlilerin sefaret emri altına gireceklerini bildirmesi de istenmektedir.¹¹⁴ Aynı tarihli bir tezkerede, Zühtü Efendi’nin yeni basılmış olan “eshâm-ı umûmiyye tahvîlâtını” yanına alarak İstanbul’a dönmesi talimatı verilmektedir. Bundan böyle, demiryoluyla ilgili işler için Londra sefaretine müracaat edilmesi istenmektedir.¹¹⁵

Zühtü Efendi’nin Londra’dan İstanbul’a dönmesini isteyen çeşitli telgraflara karşın, yapılması gereken bazı işlerin olduğu ve bunları halletmek için bir süre daha kalması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle, İstanbul’da Londra sefaretini aracılığıyla Zühtü Efendi’ye gönderilen telgraflardaki istekler kimi zaman bir önceki istekle çelişir durumdadır. Bir yandan yapılması gereken işlerden bahisle Zühtü Efendi’nin bunları halletmesi gerektiği, diğer yandan Londra’da kalmasına gerek olmadığı şeklinde talimatlar gelmektedir. Hariciye Nâzırı Mehmed Raşid Paşa’dan Musurus Paşa’ya gönderilen ve Zühtü Efendi’ye iletilmesi istenen 8 Aralık 1873 tarihli bir telgrafta Maliye Nezâreti’nin talimatları şöyledir: “Grant ve Şirketi ile yapılan anlaşma sürdürülmeli; ancak, müteahhitler 20 liralık tahvillerden bağımsız olarak 100, 500 ve 1000 liralık tahvillerin hazırlanmasında ısrar ettikleri için, taleplerini yerine getirmenin faydalı olacağını düşünüyoruz.”¹¹⁶ Aynı telgrafın devamında basımı yapılacak tahvillerin üzerindeki metinle ilgili talepler sıralanmakta ve Zühtü Efendi’nin bu işler için Osmanlı Bankası’nın Londra şubesindeki yetkililerle görüşmesi istenmektedir. Yine de, sonuçta Zühtü Efendi’nin bu işler tamamlanana kadar kalmasının zorunlu olmadığı, sefarete gerekli bilgileri verdikten sonra dönebileceği bildirilmektedir. Ertesi gün yine Maliye Nezâreti’nden gönderilen telgrafta Zühtü Efendi’ye “Lütfen ayrılışınızı hızlandırın; söz konusu tahvilleri, özellikle takas edilmek üzere Credit Générale temsilcilerine teslim ettiğiniz ve daha sonra eski tahvillerle değiştirdiğiniz yeni tahvilleri Konstantinopolis’e nakledin ve son olarak bize ayrılış gününüzü bildirin.” denilmektedir.¹¹⁷ Bundan iki gün sonraki telgrafta ise İstanbul’a dönüş konusunda tutum değişikliği görülmektedir: “Konstantinopolis’e biraz erken

¹¹³ A.}MKT.MHM 468/98 (4 L 1290/25 Kasım 1873).

¹¹⁴ HR.İD 207/1 (1 Aralık 1873) ve HR.İD 207/3 (4 Aralık 1873).

¹¹⁵ A.}MKT.MHM 470/9 Lef 1 (13 L 1290/4 Aralık 1873).

¹¹⁶ HR.İD 207/8 (8 Aralık 1873).

¹¹⁷ HR.İD 207/9 (9 Aralık 1873).

dönmeniz önemlidir; ancak hemen dönemiyorsanız, lütfen bize değiştirilen konsolidelerin en azından ilk 6.000.000'luk partisini, tüm gerekli önlemleri aldıktan sonra, gönderin.”¹¹⁸

Zühtü Efendi'nin hemen İstanbul'a dönmesi yolundaki isteğe karşılık Londra'da bir süre daha kalması gerektiği yolundaki açıklamaları sonuç vermiştir. Hariciye Nezâreti'nin bu konudaki cevabı şöyledir: “Demiryolları işlerinizle ilgili olarak Maliye Nezâreti'ne gönderdiğiniz telgrafınızda belirttiğiniz sebepleri dikkate alarak, Londra'da kalışınızı uzatmanıza izin verildi.”¹¹⁹ Aynı telgrafta, demiryolları için yapılan sözleşmelerin ödemeleri için gerekli krediye gelince, “bu konuda Bank-ı Osmanî tarafında bazı zorluklarla karşılaştık” diye bilgi verilmektedir. Londra'da daha fazla kalmasına izin verilen Zühtü Efendi'nin, bu durumda, yeni tahvilleri güvenilir özel bir temsilci aracılığıyla derhal göndermesi istenmekte; ayrıca, “Talep edilen krediye gelince, söz konusu telgrafıma uygun olarak Londra'daki Banka Komitesi tarafından açtırmayı deneyin.”¹²⁰ tavsiyesinde bulunmaktadır.

2.1.3.3. Önceki Borçlanmalara Karşılık Yeni Tahviller (1873)

Daha önce de belirtildiği üzere, Paris ve Londra'ya gidişinde Zühtü Efendi'ye verilen başlıca görevler şunlardı: yapımı süren demiryolları için lokomotif ve rayların satın alınması; yapılmış borç anlaşmalarının tahvîlât ve eshâmının istenen niteliklerde basımı. Zühtü Efendi'nin basımını sağladığı bazı eshâm ve tahvîlât, yüksek faizli ve kısa vadeli bazı tahvîlâtın, daha düşük faizli ve daha uzun vadeli tahvîlât ile değiştirilmesinde de kullanılmıştır. “Tahvîl-i düyûn” olarak nitelendirilen bu uygulamaya daha önce de başvurulmuştu.

Osmanlı Devleti'nin Kırım Savaşı (1853-1856) ile başlayan yurtdışından borçlanma girişimlerinin ilki¹²¹ 1854 tarihli 3.000.000 Sterlinlik borçlanmaydı. Daha sonra, 1855, 1858, 1860, 1862 ve 1863 senelerinde alınan borçların faiz ve anapara taksitlerinin ödenmesinde ortaya çıkan sorunlar dolayısıyla, ilk olarak 1865'te, kısa vadeli borçların %5 faizli tahvillerle konversiyonu,¹²² yani daha yüksek faizli olan eski

¹¹⁸ HR.İD 228/45 (11 Aralık 1873).

¹¹⁹ HR.İD 228/46 (11 Aralık 1873) ve HR.SFR3 201/72 (11 Aralık 1873).

¹²⁰ HR.İD 228/47 (13 Aralık 1873).

¹²¹ Kırım Savaşı'nın başlangıcında Fransa'dan avans mahiyetinde 200.000 Sterlin alınmış, ancak 1854 borçlanmasında bu avans geri ödenmiştir. Bu nedenle bu ayrı bir borçlanma olarak kabul edilmemektedir. Bkz. Ziya Karamursal, *Osmanlı Mâli Tarihi Hakkında Tetkikler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989, s. 92.

¹²² Borçların konversiyonu (tebdil-i düyûn veya tahvîl-i düyûn olarak da bilinir) yüksek faizli bir borcun, daha düşük faizli bir borca dönüştürülmesidir. Bkz. Kömürçan, a.g.e., s.26.

tahvillerin daha düşük faizli olan yeni tahvillerle değiştirilmesi gerçekleştirilmişti.¹²³ 1865'te gerçekleştirilen ve "Ağnam İstikrâzı"¹²⁴ olarak adlandırılan borçlanmayla birlikte, bundan böyle yapılan borçlanmalar eski borçlanmaların anapara ve faizlerini ödemek, yanı sıra bütçe açıklarını kapamak için de yapılmıştır. 1872'ye kadar alınmış olan dış borçların Aralık ayındaki kupon bedelleri Avusturya-Osmanlı Bankası (Banque Austro-Ottomane) ve Osmanlı Bankası'ndan alınan avanslarla ödenebilmişti.

Mâlî durum yeni bir borçlanmayı zorunlu kılıyordu. Bu defa, Avusturya-Osmanlı Bankası'nın yanı sıra İtibâr-ı Umumî-i Osmanî (Credit Générale Ottomane) bankasıyla bir anlaşma yapılarak 4 Nisan 1872'de 278.155.000 Frank tutarında ve %9 faizli bir hazine tahvili çıkarıldı. A, B ve C serileri olmak üzere 3 tertip olan bu hazine tahvillerinin itfaları, 1876, 1877, 1878 senelerinde gerçekleşecekti. Ancak, bu tahvillerin satışı, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasî ve mâlî şartların da etkisiyle, Paris ve Londra'da rağbet görmedi ve başarılı olmadı.¹²⁵ Bu durumda, 4 Eylül 1873'te çıkarılan bir kanun ile söz konusu hazine tahvillerinin daha düşük faizli tahvillerle değiştirilmesine, 55 liralık hazine tahvili karşılığında 100 liralık genel borç tahvili verilmesine karar verildi.¹²⁶ Bu uygulama Londra'daki alacaklılara basın yoluyla duyuruldu:

Baylar, Ekselansları Hariciye Nâzırı'ndan az önce bir telgraf aldığımı bildirmekle şeref duyarım. 1872 senesi Hazine Tahvilleri karşılığında yüzde 5 faizli yeni Genel Borç tahvilleri çıkarılmayacağına dair İmparatorluk İradesi dolayısıyla, Özel Şartlı 1872 senesi Hazine Tahvilleri karşılığında İmparatorluk hükümeti 1865 senesi Genel Borç Tahvilleri verecektir. Ekselansları, Londra'da dönüşüm için gerekli mikdârda Tahvilin bu ayın 21'inde, gelecek Salı günü, Varna yoluyla gönderileceğini eklemektedir; bu Tahviller gelecek hesap dönemi için zamanında Londra'ya gelecektir ve bu karar Almanya ve Konstantinopolis'teki Özel Şartlı Tahviller için de benimsenmiştir. Bu nedenle, size bu bilgiyi hemen iletiyorum; ayrıca, İmparatorluk hükümeti namına sizden rica ediyorum ki, Zühdi Efendi'nin nezâretinde basılan yüzde 5 faizli Tahvilleri teslim etmeyiniz. Hizmetinizde olmaktan şeref duyarım, baylar. MUSURUS.¹²⁷

¹²³ Özdemir, a.g.e., s. 62.

¹²⁴ Bu borçlanmaya, karşılığında ağnam (koyun, hayvan) vergisi gösterildiği için bu ad verilmiştir.

¹²⁵ Kömürçan, a.g.e., s.41.

¹²⁶ Du Velay, a.g.e., s. 192. *Takvim-i Vekâyi*, 5 Eylül 1873.

¹²⁷ *The Economist*, 25 Ekim 1873; *The Times*, 21 Ekim 1873.

2.1.3.4. Demiryolu Tahvilleri İçin Yapılan Zorlu Görüşmeler (1873-1874)

Üstlendiği görevi lâyıkıyla yapması için bir süre daha Londra’da kalmasına izin verildikten sonra Zühtü Efendi bizzat Sadrazam Şirvanizâde Mehmed Rüştü Paşa’ya¹²⁸ neden Londra’da bir süre daha kalması gerektiği konusunda ayrıntılı bir telgraf göndermiştir. Bu telgrafta, daha önce bildirilmiş olan tarihlerde dönmesinin İzmit ve Dedeoğlu malzemeleri için yapılan sözleşmeyi imzalayamadan dönmesi anlamına geleceğini, üç aydır süren çabalarının boşa gitmiş olacağını, bunun sorumluluğunun kendisi için çok büyük olacağını, sadrazamın da böyle bir sonucu istemeyeceğine inandığını açıklamaktadır. Dolayısıyla, demiryolu tahvilleriyle ilgili olarak banka temsilcileriyle görüşmelerini tamamladıktan sonra İstanbul’a dönmeyi planladığını bildirmektedir.¹²⁹

Zühtü Efendi’nin yapmaya çalıştığı sözleşmeler için banka garantisine ihtiyacı vardır ve bu sorun Londra’daki Osmanlı Bankası şubesi kanalıyla bir türlü tam olarak çözülememektedir. Sözleşmenin imzalanması için banka garantisi isteyen satıcıların bu sorunun farkında oldukları kendi aralarındaki yazışmalara yansımaktadır. Hatta, bu satıcılar namına iş yapan Mr. Rate’e gönderilen bir telgrafta, söz konusu garanti gecikirse, devreye herhangi bir garanti istemeden sözleşme yapacak satıcıların girebileceği endişesi dile getirilmektedir.¹³⁰ Sadrazam Rüştü Paşa’dan Zühtü Efendi’ye gönderilen telgraftaysa, söz konusu garanti için banka kredisi dışında bir yol bulunup bulunamayacağı sorulmaktadır.¹³¹ Banka garantisi sağlamak çabasında olan Zühtü Efendi’ye bir yandan İstanbul’a dönmesi için telgraflar gelmeye devam etmektedir. Artık bu telgraflarda eskiden olduğu gibi hemen dönmesi yolunda talimatlar verilmemektedir; ancak, dönmeye çalışması, hemen dönemeyecekse “takas edilen

¹²⁸ Şirvanizâde Mehmet Rüştü Paşa (1828-1874): 16 Şubat 1873 tarihinde Maliye nâzırı olan Şirvanizâde Mehmet Rüştü Paşa 15 Nisan 1873’te sadrazamlığa getirildi.

¹²⁹ HR.İD 228/47 (13 Aralık 1873) ve HR.TO 551/32 (14 Aralık 1873).

¹³⁰ HR.SFR3 202/32 (20 Aralık 1873).

¹³¹ HR.İD 228/48 (26 Aralık 1873). Bu belge, o tarihte Hariciye nâzırı olan Mehmed Raşit Paşa’dan (1873 Mayıs - 1874 Mayıs) Londra’daki Osmanlı Sefiri Musurus Paşa’ya gönderilen ve onun vasıtasıyla Zühtü Efendi’ye iletilmesi istenen şifreli bir telgrafın Fransızca el yazısıyla suretidir. “En présence du résultat négatif de vos démarches auprès de la Banque I. Ottomane, nous voudrions savoir s’il serait possible d’obtenir la garantie en question moyennant le dépôt, à titre de gages et à un taux à fixer ultérieurement des nouveaux consolidés entre les mains soit de cet établissement soit de toute autre maison de banque importante, qui se chargerait d’ouvrir le crédit.” Türkçesi: “Osmanlı Bankası nezdinde süren işlemlerin olumsuz sonuçlanması durumunda, kredinin açılmasını üstlenecek bu kurum veya başka bir banka şubesi aracılığıyla söz konusu garantinin depozit veya rehin olarak, yeni konsolideler için belirlenecek tutar üzerinden alınıp alınamayacağını öğrenmek istiyoruz.”

menkul kıymetlerin en az ilk kısmını, yani 6 milyonluk konsolideyi” göndermesi istenmektedir.¹³²

Zühtü Efendi hem demiryolu siparişleri için görüşmeler yapmakta, hem de satıcılarla sözleşme imzalayabilmek için banka garantisi temin etmeye çalışmaktadır. 1873 Eylül ayı başlarında Londra’ya gelişinden itibaren gerek Hariciye Nezâreti gerek Sadâret ile yazışmaları, bu iki konu üzerinde yoğunlaşmaktadır. Fakat, özellikle Osmanlı Bankası’nın Londra şubesi üzerinden sağlanması beklenen garantinin bir türlü gerçekleşmediği anlaşılmaktadır. Her ne kadar, Maliye Nezâreti banka garantisinin sağlanması için çaba harcamış, bizzat Osmanlı Bankası müdürünün evine, tatil günü olduğu halde, Ohannes Efendi’yi göndermiş olmasına rağmen gerekli garantinin zamanında elde edilememesi Zühtü Efendi’yi zor durumda bırakmaktadır. Nitekim, Sadâret’e gönderdiği 6 Ocak 1874 tarihli bir telgrafında şunları yazmaktadır:

27 Kânûn-i Evvel tarihli telgrafnâme-i cenâb-ı vekâletpenâhilerine imtisâlen Bank-ı Osmanî komitesiyle tekrar mükâlemâta giriştim. Ma'amâfih, mezkûr komitenin imtinâ'ı üzerine teşebbüsât ve teklifât-ı âcizânem semeresiz kalmıştır. Müraca'at ettiğim sair idarelerden hiçbirisi mükâlemâta girişmeye cesâret etmemiştir. Bu cihetle İzmit ve Dedeâğaç mübâya'ası Londra'da ke'enlemyekûn hükmündedir. Buna ba'zı te'mînâta karşı Belçika'da akd etmek ümidiyle ba'zı Belçika fabrikalarıyla müzâkerâtdayım. Neticesini yakında hâkipây-i sâmi-i sadâretpenâhilerine arz edeceğimdir.¹³³

Hariciye Nâzırı Raşid Paşa, Osmanlı Sefiri Musurus Paşa aracılığıyla gönderdiği 16 Ocak 1874 tarihli telgrafında, beklenmedik bir şekilde, Zühtü Efendi’ye Paris’e gitmesi talimatı vermektedir: “Sadık Paşa¹³⁴ özel bir görevle Paris’e gitmek üzeredir ve sizinle yapılacak işler için gerekli talimatlara sahiptir; lütfen Paris’e dönün ve ekselanslarını bekleyin.”¹³⁵ Zühtü Efendi’nin Paris’e kesin olarak hangi tarihte vardığı bilinmemektedir. Ancak, yeni Sadrazam Ahmet Esat Paşa’ya gönderdiği bir telgraftan onun 18 Şubat 1874 tarihinde Paris’te olduğunu öğrenmekteyiz.¹³⁶ Zühtü Efendi’nin Paris ve Londra’ya gönderilmesi sırasında Şirvanizâde Mehmed Rüşdü Paşa sadâret

¹³² HR.SFR3 202/90 (31 Aralık 1873).

¹³³ HR.İD 228/49 lef 1 (6 Ocak 1874).

¹³⁴ Sadık Mehmet Paşa (1826-1901) 1869-1872 arasında 3 defa Maliye nâzırlığı, Paris sefirliği (1875), çeşitli vilayetlerde valilik, 1878’de kısa bir süre için başvekillik yapmıştır. Bkz. Kemal Beydilli, “Sâdık Mehmed Paşa”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2008, Cilt 35, s 397.

¹³⁵ HR.İD 228/49 lef 2 (16 Ocak 1874).

¹³⁶ HR.TO 120/10 (18 Şubat 1874).

makamındaydı; ancak Rüşdü Paşa 15 Şubat 1874'te azledildi. Zühtü Efendi'nin Sadık Paşa ile görüşmek üzere Paris'e geldiği sırada sadârette Hüseyin Avni Paşa vardı.

2.1.4. Osmanlı Hükümetinin Mâlî İflastan

Kurtulmak için Son Çabaları (1874)

Zühtü Efendi'ye Paris'e gitmesi için telgraf 16 Ocak 1874'te çekilmişti. Sadık Mehmed Paşa da Paris'e gitmek üzere 17 Ocak 1874'te İstanbul'dan ayrıldı.¹³⁷ Zühtü Efendi'nin Paris'e hemen gitmediği görülmektedir. Zira, arşiv belgelerinde tespit edebildiğimiz kadarıyla, onun Paris'ten İstanbul'a gönderdiği ilk telgrafın tarihi 18 Şubat 1874'tür. Zühtü Efendi ile Sadık Paşa'nın Paris'teki görüşmeleri konusunda bilgi bulunmamaktadır.

Rüsûmât Emîni Sadık Mehmed Paşa kuşkusuz mâlî alanda daha deneyimli bir bürokrattı ve dışarıdan borçlanma imkânlarının neredeyse yok olduğu bir sırada, Avrupa mâlî piyasalarında şöhreti olan birisi olarak seçilmişti. Her ne kadar özellikle Şirvanizâde Rüşdü Paşa'nın himayesiyle Maliye Nezâreti gibi önemli makamlarda kısa süreli olarak görev yapmış, bu görevleri sırasında hakkında yolsuzluk iddiaları ayyuka çıkmış ise de, hükümetin bu zor günlerinde iş bitirici bir kişi olarak yeniden görevlendirilmişti. Hükümetin Paris ve Londra mâlî çevrelerinde kredisi tükenmişti. Mâlî durumu düzeltmek üzere, inandırıcı olamayan genel vaatlerde bulunmak yerine, radikal bazı önlemler almadığı takdirde iflas kaçınılmaz görünüyordu.¹³⁸ Paris'te devam eden borç görüşmelerinde ilerleme kaydedilemiyordu. Bu durum, Bâbîâlî ile ihtilâflı bulunan De Hirsch'in muhalefetine atfolunmaktaydı.¹³⁹ “Bir banka teşkili ve istikrâzların tesrî'i ile beraber Baron Hirsch'in, Rumeli şimendüferlerinden dolayı göstermekde olduğu müşkilâtın izâlesi ve sâ'ir hususâtın tesviyesi”¹⁴⁰ amacıyla Paris'e gönderildiği anlaşılan Sadık Mehmed Paşa 17 Ocak 1874 tarihinde hareket etti. “İlk önce Türk demiryolları işletmesinde De Hirsch'in ortağı olan İngiliz-Avusturya Bankasının tavassutunu temin etmek için Viyana'da” kaldı ve oradan Paris'e geçti. Vakit kaybetmeksizin giriştiği görüşmeler sonucunda hükümetin acil ihtiyacı için önce 1.600.000 lira Sterlinlik¹⁴¹ bir borç anlaşması yaptı.

¹³⁷ *Basiret*, 28 Za 1290 (17 Ocak 1874).

¹³⁸ Christopher Clay, *Gold For the Sultan*, I.B. Tauris & Co. Ltd., Londra 2000, s. 233.

¹³⁹ Charles Morawitz, *Türkiye Maliyesi*, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayınları, Ankara 1978, s. 38.

¹⁴⁰ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, 2. Cilt, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982, s. 746-747.

¹⁴¹ Kömürçan, a.g.e., s. 45.

Avrupa mâlî çevrelerinin Osmanlı hükûmetine yeniden kredi açmak için başlıca şartı, borçlarının geri ödenebilirliği konusunda güven artırıcı önlem ve düzenlemelerin hayata geçirilmesiydi. Sadık Mehmed Paşa bu amaçla, Osmanlı hükûmetinin onaylaması şartına bağlı bir anlaşmayı, Paris'teki önde gelen mâlî kuruluşlarla, 11 Mayıs 1874'te¹⁴² imzaladı. Bu anlaşma Osmanlı Bankası'nın "artan mâlî desteğine karşılık bütçenin hazırlanması ve uygulanmasında söz sahibi olmasına ve hazine işlemlerinde tekel durumuna gelmesine imkân tanıyordu."¹⁴³ Anlaşma özellikle Paris piyasasında "nispeten büyük bir rağbet"¹⁴⁴ gördü. Öte yandan, bu anlaşma, Osmanlı Bankası'nın uluslararası bir komiteyle işbirliği içinde faaliyet göstermesini kapsamaktaydı. İstanbul'da bu anlaşmaya karşı olanlar hükûmeti anlaşmanın onaylanmaması konusunda ikna ettiler ve Sadık Mehmed Paşa'yı da yetkilerini aşmakla suçladılar.¹⁴⁵ Sadık Mehmed Paşa 1 Temmuz 1874'te İstanbul'a döndü.¹⁴⁶ Yine de, Osmanlı Bankası'nın statüsü Sadık Mehmed Paşa'nın anlaşmada öngördüğü şekilde düzenlendi; banka 20 Ağustos 1874'te 44.000.000 Osmanlı lirası tutarında büyük bir borç anlaşması yapılmasına aracılık etti.¹⁴⁷ Osmanlı hükûmeti şimdilik mâlî iflastan kurtulmuş görünüyordu.

2.1.5. 1873 Demiryolu İstikrâzının Âkıbeti (1874)

Baron Hirsch ile yaptığı sözleşmenin olumsuz tecrübesinden sonra Osmanlı hükûmeti, artık bu tür sözleşmeler yapmamaya, gelecekteki stratejik demiryolu projelerinin ya doğrudan doğruya hükûmet tarafından, veya sıkı gözetim altında tutacağı müteahhitler tarafından yürütülmesinde kararlıydı.¹⁴⁸ Bu nedenle, bir yandan mâlî durumunu düzeltmek için borç anlaşmaları yaparken, diğer yandan da, ticarî, askerî ve siyasî bakımdan büyük önem verdiği Rumeli Demiryolları'nın yapımını sürdürmek için ayrıca borç bulmaya çalışıyordu. Kimi zaman bu iki amaç için ortak bir borçlanma, kimi zaman da ayrı ayrı borçlanma girişimi içindeydi.¹⁴⁹ Örneğin, "Taslak Sözleşme" başlığını taşıyan 21 Ocak 1873 tarihli bir belgede 25.000.000 Osmanlı liralık bir demiryolu istikrâzı için yapılması düşünülen mukavelenin şartları ayrıntılı bir şekilde

¹⁴² Morawitz bu anlaşmanın 18 Mayıs 1874'te imzalandığını belirtmektedir. Bkz. Morawitz, a.g.e., s. 38.

¹⁴³ Edhem Eldem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, Çev. Ayşe Bektay, Tarih Vakfı Yay., İstanbul 1999, s. 127.

¹⁴⁴ Edhem Eldem, "Bağımlılık ve Gelişme Arasında Bir Kurum: Osmanlı Bankası", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 14, Ed. Hasan Celâl Güzel vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 732-766.

¹⁴⁵ Morawitz, a.g.e., s. 38.

¹⁴⁶ İbnülemin, a.g.e., s. 751. Morawitz, Sadık Paşa'nın 15 Temmuz 1874 tarihli bir telgrafla İstanbul'a çağrıldığını belirtmektedir. Bkz. Morawitz, a.g.e., s. 38.

¹⁴⁷ Özdemir, a.g.e., 61

¹⁴⁸ Clay, a.g.e., s. 210.

¹⁴⁹ Clay, a.g.e., s. 222.

yer almaktadır. Mukavele, anlaşma yapılacak şirketin adının yazılacağı kısımlar boş olarak hazırlanmıştır.¹⁵⁰

27 Mart 1873 tarihinde imzalanan 50.000.000 liralık “1873 Demiryolu İstikrâzı”, esasında, Ahmet Esat Paşa’nın kısa dönemli sadrazamlığı sırasında (15 Şubat – 15 Nisan 1873) maliye nâzırı olan Şirvanizâde Mehmet Rüştü Paşa’nın, hükümetin mâlî sorunlarını çözmek için önerdiği büyük bir borçlanmanın parçasıydı.¹⁵¹ Şirvanizâde’nin planına göre 100-120 milyon Sterlin nominal değerli tek bir borçlanma ile Rumeli demiryolları yapılacak, Bağdat demiryolu hattı şubeleri¹⁵² tamamlanacak, dalgalı borçlar¹⁵³ ödenecek ve bütçe açığı kapatılacaktı. Ayrıca, demiryolu yapımı gibi nafia işleri tek bir şirket aracılığıyla yürütülecekti: Nafia İşleri Osmanlı Şirketi.

1873 Demiryolu İstikrâzı’nın tahvilleri 5 taksit halinde ve birer yıl arayla yüzde 5 faizli olarak çıkarılacaktı.¹⁵⁴ Sözleşme 27 Mart 1873 tarihinde Sultan Abdülaziz tarafından onaylandı. Kredi sözleşmesine göre hükümete nakit olarak verilmesi gereken nominal tutar 3 milyon Osmanlı lirasıydı. Söz konusu bankalar, ayrıca, yıllık 5 milyon Osmanlı lirası da avans vermeyi taahhüt ediyorlardı. Kredinin geri kalan büyük bölümünün kullanılması piyasa koşullarına bağlı olarak kararlaştırılacaktı.¹⁵⁵

9 Mayıs 1873 tarihinde Viyana borsasında patlak veren kriz Avrupa finans piyasalarını uzun bir resesyon (daralma) dönemine soktu.¹⁵⁶ Bu gelişme karşısında Banque Austro-Ottomane ortaklıktan çekildi. Osmanlı hükümetinin hem siyasal hem

¹⁵⁰ Y.EE 26/29 (22 Za 1289/21 Ocak 1873).

¹⁵¹ Şirvanizâde Mehmet Rüştü Paşa, sadârete getirildiği 15 Nisan 1873’ten sonra, radikal birçok önlem almak için çaba gösterdi. Bütçede yer almayan harcamaların yapılamaması ve denetimi için bir komisyon kurulması, bütçe açığını kapatmak amacıyla, ekili arazilerinin önemli bir bölümünü kapsayan vakıf mülklerine el konulması, orman ve madenlerin özel işletmelere kiralanması, öşür vergisinin yüzde 12,5’e yükseltilmesi ve denk bütçe gibi o günün koşullarında radikal önerileri vardı. Bkz. Clay, a.g.e., s. 230.

¹⁵² Clay, a.g.e., s. 216. Clay “Baghdad line branches..” şeklinde yazmaktadır. Bağdat demiryolu **şube hatları**, Osmanlı Anadolu Demiryolu Şirketi genel müdürü Wilhelm von Pressel’in, Bağdat demiryolu ana hattını kıyı bölgelerine bağlamak üzere planladığı hatlardır. Bkz. Suavi Aydın, “Türkiye’nin Demiryolu Serüvenine Muhtasar Bir Bakış”, *Kebikeç Dergisi*, İstanbul, Sayı: 11, 2001, s. 49-94.

¹⁵³ Dalgalı borçlar: Hükümetin özellikle Galata bankerlerine olan kısa vadeli borçları.

¹⁵⁴ Clay, a.g.e., s. 216 ve 607. Clay’in ifadesine göre, tahvillerin 5 taksit halinde çıkarılmasının amacı demiryolu yapımı için alınan paranın kullanılmasından önce faiz ödenmesini engellemektir.

¹⁵⁵ Şirvanizâde, muhtemelen bu başarısından ötürü 15 Nisan 1873’de sadrazamlığa getirildi; fakat, hedeflediği büyük borçlanmayı gerçekleştiremediği için, hükümetin mâlî sorunlarını çözebilecek yeni bir krediye ihtiyaç duyuyordu. 15-18 milyon İngiliz lirası tutarında olması gereken böyle bir kredinin sağlanması için yüzde 5 faizli yeni konsolidelerin çıkarılmasını düşünüyordu. Ancak, diğer bir sürü sorunun yanı sıra, bizzat Sultan Abdülaziz’in elinde 7-8 milyon liralık konsolide bulunuyor olması önemli bir engel oluşturmaktaydı. Zira, yeni konsolidelerin piyasaya sürülmesi, mevcut konsolidelerin fiyatını düşürecekti. Sultan Abdülaziz, doğal olarak, buna karşıydı, ve böyle bir durumda Şirvanizâde’yi azletmesi kesin görünüyordu. Bank-ı Osmani-i Şâhâne ve diğer bankalar, kendilerine yakın gördükleri sadrazamın azledilmesinin önüne geçmek için, konsolidelerin fiyatını düşürmemek amacıyla hükümete avans verdiler. Bkz. Clay, a.g.e., s. 221.

¹⁵⁶ Eldem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, s. 126.

mâlî sorunları o kadar ağırlaştı ki, demiryolu istikrâzıyla ilgili çalışmalar durdu.¹⁵⁷ Hükümet, ağırlaşan mâlî koşullar altında, 33 yıllık yüzde 6 faizli ve 30 milyon 555 bin Osmanlı liralık bir kredi anlaşması yapabildi.¹⁵⁸ 2 Eylül 1873'te padişah fermanıyla onaylanan bu kredinin tahvilleri, Viyana Borsası'ndan sonra, 18 Eylül 1873'te New York Borsası'nın da çöküşüyle dünyayı saran kriz ortamında yatırımcılardan ilgi görmedi.¹⁵⁹ 1873 Ekim ayında, demiryolu istikrâzı mukavelesinin uygulanması, piyasa koşullarının düzeleceği beklentisiyle, 6 ay için rafa kaldırıldı.¹⁶⁰

1874 Ocak ve Şubat aylarında vadesi gelen tahvillerin kupon ödemelerini yapmak için parası olmayan hükümetin yardımına söz konusu tahvîl alacaklılarının koşması kuşkusuz sebepsiz değildi. Uzun vadeli alacaklarını güvenceye almak isteyen yatırımcılar, Avusturya-Osmanlı Bankası (Banque Austro-Ottomane), İtibâr-ı Umumî-i Osmanî (Crédit Général Ottomane), İstanbul Bankası (Banque de Constantinople) ve Osmanlı Bankası hükümete avans verdiler. Karşılığında ise 50 milyon liralık Demiryolu İstikrâzı şartlarının gözden geçirilmesini istediler. Sıkı bir pazarlık sonunda, şartlar elverişli oluncaya kadar, nakit ve avans ödemeleri dahil, istikrâzın dondurulmasına karar verildi¹⁶¹ ve "...dolayısıyla 'demiryolları istikrâzı' nâmile tanınan 50 milyon liralık istikrâza ait mukâvele" feshedildi.¹⁶² 1873 Demiryolu İstikrâzı'nın bir sözleşme olarak var olduğunu, ancak hayata geçirilemediğini görüyoruz.¹⁶³

Öte yandan, 1873 senesi Eylül ayında, mâlî krizin Avrupa'yı sardığı bir dönemde, Paris ve Londra'ya gönderilen Zühtü Efendi'nin, bu mukavelenin içerdiği şartlarla bir anlaşma yapmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Nitekim, Zühtü Efendi, Paris'e gitmesi için talimatın gönderildiği 16 Ocak 1874 tarihinde Maliye Nezâreti'ne önemli bir telgraf gönderdi. Bu uzun telgrafta, 1873 Mart ayında yapılmış olan istikrâz sözleşmesini onaylayan fermana dayalı olarak Zühtü Efendi'nin Londra'da, Osmanlı Bankası yetkilileriyle birlikte, İngiltere'deki M. M. Grant and Co. şirketiyle yeni bir borçlanma sözleşmesi yaptığı görülmektedir.¹⁶⁴ Telgrafında, öncelikle, Londra'daki

¹⁵⁷ Clay, a.g.e., s. 222.

¹⁵⁸ Özdemir, a.g.e., 61.

¹⁵⁹ Clay, a.g.e., s. 227.

¹⁶⁰ İ.DH 673/46887 (24 B 1290/17 Eylül 1873). Bu tezkerede, 3 milyon liralık tahvilin hemen çıkarılmasının asıl büyük miktardaki tahvilin emisyonuna hâlel getirebileceği düşüncesiyle ertelenmesi tavsiye edilmektedir. Ayrıca bkz. Clay, a.g.e., s. 227.

¹⁶¹ Clay, a.g.e., s. 232. Osmanlı Bankası müdürlerinden Deveaux'nun yaptığı görüşmeler sonunda alınan bu kararın 1874 Şubat-Mart aylarında alındığı anlaşılmaktadır.

¹⁶² Du Velay, aynı yerde.

¹⁶³ Clay, a.g.e., s. 569.

¹⁶⁴ HR.İD 228/50 (16 Ocak 1874). Fransızca olan bu telgrafta yer alan sözleşme taslağı maddelerinin Türkçesi için bkz. Y.EE 24/58 (9 Z 1290/28 Ocak 1874).

Osmanlı Bankası şubelerinden temsilcilerin oluşturduğu komiteyle genel borç¹⁶⁵ tahvillerinin kupür sayısının kesin olarak belirlendiğini bildirmektedir: 5.000 tahvîl¹⁶⁶ 1.000 liralık, 9.000 tahvîl 5.000 liralık, 180.000 tahvîl 100 liralık, ve 897.727 tahvîl 20 liralık kupürler halindedir. Daha sonra bir sözleşme şeklinde imzalanacak olan anlaşmanın maddeleri özetlenmiştir. Giriş kısmında bu tahvillerin satılmasıyla borçlanılacak tutar ve kullanılacağı yerler açıklanmaktadır:

Sayın Bakan, ... tarihli imparatorluk fermanı, Osmanlı Bankası ile Credit Générale Ottomane aracılığı ile 50.000.000 Liralık, veya 45.454.540 Sterlinlik, veya 1.136.363.500 Franklık krediye yetki vermiştir. Ekselansları Maliye Nâzırı gerek Avrupa Türkiye'sinde gerekse Asya Türkiye'sinde 3.000 km, yaklaşık 1.875 İngiliz mili, olmak üzere üzere demiryolunun yapımını gerçekleştiren özel nesneler için gerekli yetkiyi almıştır. Bu borcun aşağıdaki şartlarının yerine getirilmesi için Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm gelirlerini en ciddi şekilde teminat altına alma yükümlülüğü İmparatorluk Bakanı tarafından onaylanmıştır:

Madde 1. Kredi 50.000.000 Lira kamu kredisi olacak.

Madde 2. Kredi, her biri en fazla 10.000.000 Lira olmak üzere 5 seri halinde verilebilir, ancak her serinin emisyonu arasında en az bir yıllık bir aralık olacaktır...

Madde 3. Grant Imperiale, 50.000.000 Lira meblağı temsil eden tüm tahviller için satın alım taahhüdünde bulunuluncaya ve gelirleri demiryollarının ipoteginden kaynaklanan aşağıdaki şekilde uygulanıncaya kadar demiryollarının inşası için başka bir kredi açmamaya özellikle söz vermiştir...¹⁶⁷

Yukarıda Fransızca bir telgraf olarak özetlenen bu istikrâz sözleşmesinin sureti 28 Ocak 1874 tarihli bir belgede Türkçe olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁶⁸ Bu belgede, telgrafta yer alan maddeler sözleşmeye dönüştürülmüştür. Aradan iki gün geçtikten sonra, 30 Ocak 1874 tarihinde, Zühtü Efendi ile M. M. Grant and Co. arasında, 50.000.000 lira tutarındaki tahvillerin basımı için bir sözleşme metninin, resmî olarak imzalandığını görmekteyiz. Tahvillerin miktarları ve tutarlarının yanı sıra, basılacakları filigranlı kağıdın özellikleri, üzerindeki imzalar, numaralandırılmaları, ciltlenmeleri, teslim tarihleri, kullanılan klişelerin ne yapılacağı, basımı taahhüt eden şirkete ödemelerin ne zaman ve nasıl yapılacağı, sözleşmenin yerine getirilmemesi veya

¹⁶⁵ Belgede *obligation générale*.

¹⁶⁶ Belgede *titre*.

¹⁶⁷ HR.İD 228/50 Lef 2 (16 Ocak 1874). Belge Fransızca olduğundan, çeviri olduğunu yansıtmayı amacıyla, "Bank-ı Osmanî-i Şâhâne" yerine "İmparatorluk Osmanlı Bankası" kullanılmıştır. Kısaltarak aktardığımız telgrafta anlaşmanın 11 maddesi özetlenmiştir. "...imparatorluk fermanı" ifadesi de aynı nedenle korunmuştur.

¹⁶⁸ Y.EE 24/58 (9 Z 1290/28 Ocak 1874).

gecikme durumundaki cezalar gibi hususlar ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Londra’da imzalanan bu sözleşmenin başlangıcında taraflar şöyle takdim edilmektedir:

Ekselansları Zühdî Efendi ile M. M. Grant and Co. Arasında Sözleşme

30 Ocak 1874’te Londra’da yapılan Sözleşmenin konvansiyonel maddeleri.

Bir tarafta: 1° Osmanlı Hükümeti adına ve hesabına hareket eden, ve O’nun tarafından yetkilendirilmiş olan, Büyük Britanya ve İrlanda Birleşik Krallığı’nın İngiltere olarak anılan bu bölümündeki Londra’da, Oxford Terrace No: 26 Hyde Park adresinde geçici olarak ikamet eden, Osmanlı Hükümeti Maliye Nezâreti Müsteşarı Ekselansları Zühdî Efendi; Diğer tarafta: 2° Maison Grant ve Şirketi adına ve hesabına hareket eden, ve O’nun yetkilerini kullanan, Londra’da 72 Turnmill Street, Farringdon Road’da ikamet eden Mons Lewin Mozley.

M. M. Grant ve Şirketi söz konusu Osmanlı Hükümeti için 1.091.727 adet tahvîlin icrası, hazırlanması ve tedarikini aşağıdaki gibi yapacaktır:

1100	Osmanlı Liralık 5.000 adet Tahvîl
550	Osmanlı Liralık 9.000 adet Tahvîl
110	Osmanlı Liralık 180.000 adet Tahvîl
22	Osmanlı Liralık <u>897.727</u> adet Tahvîl
1.091.727	

50.000.000 Osmanlı Lirası tutarındaki 1.091.727 adet tahvîl, Türkiye’nin Avrupa ve Asya topraklarında bazı demiryollarının yapımı için, Osmanlı Hükümeti tarafından taahhüt edilen bir borca ilişkindir ve aşağıdaki şekilde kararlaştırılmıştır.

1° M. M. Grant ve Şirketi’nin hazırlıkları, uygulamaları ve malzemeleri:

Tahvillerin modeli.

Tahvillerin bir modelinin ön ve arka yüzü Ekselanslarına sunulmuş ve onayının kanıtı olarak O’nun tarafından imzalanmış, ve M. M. Grant ve Şirketi’ne teslim edilmiştir.

Tahvillerin gravürü.

Gravürler yapıldığında, Ekselanslarının veya Resmi temsilcisinin onayına sunulacaktır ve yukarıda belirtilen gravürler onaylandıktan sonra, kendisine yapılacak teslimatı takip eden beş gün içinde, Ekselansının veya Resmi temsilcisinin imzasını almalıdır. M. M. Grant ve Şirketi, gecikmeksizin, her bakımdan tasarımın ve arka planın tam olarak yeniden üretilmesi gereken galvanolarını yapmak zorundadır: Bu şekilde kazınan levhalar Osmanlı

Hükümetinin malı olacaktır ve, aşağıda bahsedileceği üzere, Sözleşmenin ifasından sonra Ekselansına veya resmi delegesine (Ekselanslarının yokluğunda) teslim edilecektir...¹⁶⁹

Bu sözleşmenin imzalanmasından sonra Zühtü Efendi'nin Paris'e gittiği görülmektedir. Ancak, onun Londra'dan Paris'e hangi yoldan ve hangi tarihte gittiğine ilişkin bir bilgi bulunamamıştır. Yazışmalara bakıldığında, Londra'dan gönderdiği son telgrafın 8 Şubat 1874 tarihli, Paris'te olduğunu belirten ilk belgenin 18 Şubat 1874 tarihli olması dolayısıyla, bu iki tarih arasındaki bir yolculukla Paris'e gittiği anlaşılmaktadır.

Hariciye Nâzırı Raşit Paşa'dan Paris Sefiri Ali Paşa'ya¹⁷⁰ gönderilen ve Maliye Nezâreti'nin Zühtü Efendi'ye iletilmesini istediği telgrafa göre “Sözleşme dışında bazı maddeler içeren genel borçlar metni Banka Komitesi tarafından redakte” edilmiş ve bu komiteyle Sadık Paşa'nın görüşmesine karar verilmiştir.¹⁷¹ Telgrafın sonunda, Maliye Nâzırı Yusuf Paşa¹⁷² Zühtü Efendi'nin 7 Mart'ta gönderdiği tebrik telgrafına teşekkür etmekte ve İstanbul'a dönüş için hazırlık yapmasını istemektedir. Zühtü Efendi'ye iletilen telgrafla aynı tarihteki bir yazı ise Sadık Paşa'ya gönderilmiştir. Bu yazıda, 50 milyon liralık demiryolu istikrâz sözleşmesi dışındaki tekliflerin hazinece kabul edilemeyeceği belirtilmekte, Sadık Paşa'nın da Paris'te yapacak bir işi kalmadığı için İstanbul'a dönmesi istenmektedir.¹⁷³ Yurtdışına gönderilen görevlilerin zamanından önce İstanbul'a dönmelerinin istenmesi sık karşılaşılan bir durumdur. Demiryolu malzemeleri satın almak için çeşitli şirketlerle görüşme yapmak üzere olduğu bir sırada Londra'dan İstanbul'a dönmesinin istendiği pek çok telgraf gönderilmesine karşın, Zühtü Efendi gerekçelerini uygun dille açıklayıp görevini sürdürmeyi başarmış ve gerekli anlaşmaları yapmıştı. Bu defa aynı durum Sadık Paşa'nın başına gelmekteydi. 1874 Mart ayından sonra Sadık Paşa'nın Paris'teki mâlî çevrelerle yaptığı görüşmeler Osmanlı hükümetinin iflasını ilan etmesini uzun bir süre geciktirmiştir.

¹⁶⁹ HR.SFR3 209/54 (2 Mayıs 1874). Belgenin eki olarak gönderilen sözleşmede, sözleşmenin 30 Ocak 1874 tarihinde imzalandığı belirtilmektedir.

¹⁷⁰ Paris sefiri Ali Paşa (1829-1889) 25 Temmuz 1873 tarihinde Paris sefirliğine tayin edildiğinde İstanbul şehremini idi. Bkz. A.}MKT.MHM 459/75 (29 Ca 1290/25 Temmuz 1873). Ali Paşa, Erzurum, Trabzon, Edirne, Hüdavendigâr, Aydın ve Beyrut valiliklerinin yanı sıra İstanbul şehreminiliği (1872) yapmış ve Temmuz 1873-Ekim 1875 tarihleri arasında Paris sefirliğinde bulunmuştur. Zülüflü/Şarapçı/Kokona gibi lâkaplarla anılır. Bkz. Sinan Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricâli (1839-1922)*, ISIS Press, İstanbul 1999, s. 64; *Dışişleri Bakanlığı 1967 Yılı*, Yay. Haz. Hâmid Aral, Ankara Basım ve Ciltevi, Ankara 1968, s. 898.

¹⁷¹ HR.ID 207/45 (18 Mart 1874).

¹⁷² Yusuf Ziya Paşa (1826-1882), 1871-1878 tarihleri arasında birkaç defa Maliye ve Maarif nâzırlığı yaptıktan sonra, 1878-1882 seneleri arasında iki defa da Trabzon valiliği yapmıştır.

¹⁷³ Y.EE 24/68 (29 M 1291/18 Mart 1874).

1873 Demiryolu İstikrâzı'yla ilgili yazışmalar Mayıs ayında devam etmektedir. 28 Mayıs 1874 tarihli bir mektup, o tarihte Hariciye nâzırı olan Ahmed Ârifî Paşa'ya Londra'dan gönderilmiştir. M. M. Grant şirketinin, Zühtü Efendi ile yapılan tahvîl basımı sözleşmesi konusunda kendisinden yanıt beklediğini bildiren bu mektubun altında imza yoktur.¹⁷⁴ Maliye Nezâreti'ne Londra Sefareti'nden gönderilmiş bir tezkere ise 17 Haziran 1874 tarihli ve M. M. Grant şirketine verilecek yanıtın beklendiğini bildirmektedir.¹⁷⁵ Ancak, bu demiryolu istikrâzına dayalı herhangi bir tahvîl satışına ve ödemeye ilişkin bir gelişme olmadığı, 30 Ocak 1874 tarihinde Zühtü Efendi tarafından M. M. Grant şirketiyle yapılan 50 milyon Osmanlı liralık borç tahvîli ihracı sözleşmesinin de, 1873 Demiryolu İstikrâzı gibi hayata geçmediği anlaşılmaktadır.

2.1.6. Malzeme Alımları ve Londra'dan İstanbul'a Dönüş (27 Nisan 1874)

Zühtü Efendi'nin Maliye Nezâreti ve Hariciye Nezâreti ile yazışmalarında demiryolu rayları ve lokomotifleri için uygun fiyatta sipariş verebilmek amacıyla Belçikalı şirketlerle de görüşmeler yaptığını görmüştük. Bunlardan bir Belçika bankasının yanı sıra Monso¹⁷⁶ şirketinin müdürü olan Mösyö Sabatier'nin bu görüşmelerle ilgili olarak Zühtü Efendi'ye hitaben yazmış olduğu mektubun İstanbul'a gönderilmek üzere Brüksel maslahatgüzârlığına verildiğini, maslahatgüzârlığın Maliye Nezâreti'ne yazdığı tezkereden öğreniyoruz. 8 Şubat 1874 tarihli tezkerede, Maliye Nezâreti'nin mütalaasının bildirilmesi istenmektedir.¹⁷⁷ Zühtü Efendi'nin, halen Londra'da olduğu belirtilen bu tezkereden 10 gün sonra, 18 Şubat 1874 tarihinde Paris'ten sadârete bir telgraf gönderdiğini görüyoruz. Bu telgrafta, “İzmit ve Dedeâğaç hatları için sipariş olunan 14.308 tonilato demir çubuk ve teferruatının pazarlığı bitirilip imza” olunduğunu belirten Zühtü Efendi, elde edilen indirimleri de saymaktadır: “...bervech-i peşin Bilondiyo ve Kokril fabrikalarıyla te'diyesi iktizâ eden 250.000 yalnız 200.000, ve beher tonilato başına te'diyesi meşrû olan 30 Frank 20 Franka tenzîl edildi.”¹⁷⁸

4 Mart 1874 tarihli bir tezkerede, Hariciye Nezâreti'nden Zühtü Efendi'ye teslim edilmek üzere Londra Sefareti'ne gönderilmiş bir mektubun, Zühtü Efendi artık Paris'te

¹⁷⁴ HR.SFR3 210/55 (28 Mayıs 1874).

¹⁷⁵ HR.MKT 836/89 (2 Ca 1291/17 Haziran 1874).

¹⁷⁶ Belgede bankanın adı sadece “Belçika bankası” diye geçmektedir. “Monso” olarak okunan Belçika şirketine dair bilgi bulunamamıştır.

¹⁷⁷ HR.MKT 820/4 (8 Şubat 1874).

¹⁷⁸ HR.TO 120/10 (18 Şubat 1874). Kokril firması için Bkz. Not 95. Bilondiyo firması Fransızca “Blondiaux” olarak geçmektedir; ancak, daha fazla bilgi yoktur. Bkz. Christopher Clay, a.g.e., s. 262.

olduğu için Paris Sefareti vasıtasıyla kendisine ulaştırıldığı bildirilmektedir.¹⁷⁹ Zühtü Efendi'nin, varılan anlaşmayla ilgili olarak Maliye Nezâreti'nin görüşünü belirtmesini isteyen telgrafını nezârete sunan tezkere 17 Mart 1874 tarihli'dir.¹⁸⁰

Zühtü Efendi'nin Paris'te bulunduğu, demiryolu malzemelerinin satın alınması ve ödemelerinin yapılması konusunda çaba gösterdiği tarihlerde sadâretin gündeminde onun İstanbul'a dönmesi ve Maliye Nezâreti müsteşarlığına ilaveten bir makama daha tayini vardı. 16 Mart 1874 tarihli bir tezkereyle, "umûrun hüsn-i icrâ" ve temşiyetine [yürütme] her suretle kifâyetine ve ehliyetine müselleme" Zühtü Efendi "Orman ve ma'âdin idare-i umûmiyyesi me'mûriyyeti"ne tayin olundu.¹⁸¹ Yapılan maaş ayarlamasına göre, Zühtü Efendi'ye genel müdürlük için 14.250 kuruş maaş verilecek, müsteşarlık maaşı olan 9500 kuruşun 1250 kuruşu ise kesilecektir. Müsteşarlık maaşından geriye kalan "8.250 kuruşun hazinece i'tâ'sına göre bazı ıslâhât-ı mutasavvereye sarf olunmak üzere şimdilik mevkûf tutulması" kararlaştırılmıştır.¹⁸²

Ayrıca, Osmanlı Bankası'nın Paris'teki şubesine telgraf çekilerek 30.000 Franklık bir tutarın Zühtü Efendi emrinde tutulması istenir.¹⁸³ Yeni tayin kararıyla birlikte Paris'ten İstanbul'a dönmesi kesinleşen Zühtü Efendi'ye elindeki evrakı Paris ve Londra sefaretiye teslim etmesi bildirilir.¹⁸⁴ Hükümetin Avrupa'dan borçlanma çabalarını sıkı bir şekilde takip eden *Basîret* gazetesi, Sadık Paşa ile Zühtü Efendi'nin yakında "Dersaadet'e avdet edecekleri işitilmiştir"¹⁸⁵ diye bildirmektedir. Gazetenin bir hafta kadar sonraki haberinde, Sadık Paşa'nın Avrupa'daki işlerini tamamlamak üzere bir ay daha kalacağını, öte yandan Zühtü Efendi'nin "... geçen Pazartesi günü Paris'ten hareket etmiş olduğu", Viyana ve Varna yoluyla "bugün yarın Dersaadet'e" geleceğini yazmaktadır.¹⁸⁶ Sonuçta, Zühtü Efendi'nin İstanbul'a 27 Nisan 1874 Pazartesi günü geldiği anlaşılmaktadır.¹⁸⁷ Nihayet, M. M. Grant şirketi tarafından Londra sefaretiye gönderilen 2 Mayıs 1874 tarihli bir mektupta şirketin temsilcisi, Zühtü Efendi ile

¹⁷⁹ HR.MKT 823/35 (4 Mart 1874).

¹⁸⁰ HR.MKT 824/37 (17 Mart 1874).

¹⁸¹ İ.DH 681/47422 (16 Mart 1874). Ticaret Nezâreti içinde yer alan Orman İdaresi 1867'de Maliye Nezâreti'ne devredilmişti. 1872'deyse Ma'âdin İdaresi'yle birleştirilerek genel müdürlük haline getirilmiştir. Bkz. Özcan Keskin, *Orman ve Ma'âdin Nezâreti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri*, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005, s. 47.

¹⁸² A.}MKT.MHM 475/63 (23 Mart 1874).

¹⁸³ HR.İD 207/52 (2 Nisan 1874).

¹⁸⁴ HR.MKT 831/82 Lef 2 (15 Safer 1291/3 Nisan 1874).

¹⁸⁵ *Basîret*, 24 Safer 1291 (12 Nisan 1874).

¹⁸⁶ *Basîret*, 3 Ra 1291 (20 Nisan 1874 Pazartesi). Gazetenin haberine göre Zühtü Efendi 13 Nisan 1874 Pazartesi günü Paris'ten hareket etmiş olmaktadır.

¹⁸⁷ *Basîret*, 11 Ra 1291 (28 Nisan 1874).

yapılan ve 50 milyon liralık istikrâza ilişkin tahvillerin basımı sözleşmesi hakkında henüz bir talimat almadığını, Zühtü Efendi'nin İstanbul'a vardığında konuyla ilgili bir raporu hükümete sunacağından şüphesi olmadığını belirtmektedir.¹⁸⁸

2.1.7. Zühtü Efendi'nin Yurtdışındaki 9 Aylık Masrafları ve Devletten Alacağı (1874)

İstanbul'a döndükten bir süre sonra, seyahatinin başlangıcında almış olduğu harcırah ve Paris ve Londra'da Osmanlı Bankası'nın şubeleri aracılığıyla kendisine verilen paraların hesabını Maliye Nezâreti'ne ayrıntılı bir şekilde sunan Zühtü Efendi, devletten alacaklı durumda kalmıştır. Bu konudaki tezkeresi hem harcamalarının her bir kalemini göstermesi hem de yapmış olduğu işlerin kendi ağzından bir özeti olması bakımından önemlidir. 23 Temmuz 1874 tarihli bu tezkerede Zühtü Efendi bir muhasebeci titizliğiyle 9 aylık masraflarını bir tablo haline getirmiştir.¹⁸⁹ Bu tabloda, özellikle tahvillerin basımına ilişkin her türlü masraf kaydedilmiştir. Basım için kullanılan filigranlı kâğıtların satın alınması, nakliye işleri, basım kalıplarının hazırlanması, basılan tahvillerin ciltlenmesi, bunların saklanacağı özel sandıkların yapımına kadar her aşama kaydedilmiştir.

Zühtü Efendi'nin söz konusu tezkerede iki ayrı eshâma ilişkin tahvîl basımının masrafları kaydedilmektedir:

1872 sene-i milâdiyesinde akd olunan 10 milyon liralık istikrâz nâmına ihrâc edilen bon dü tresorların mukâvelenâmesi mûcibince ... ma'rifet-i âcizânemle Paris'te tab' ve temsîl olunarak Hazine-i Celile'ye irsâl olunmuş olan eshâm-ı umûmiyye...¹⁹⁰

Rumeli ve Anadolu cihetlerinde inşâ olunmakta olan şimendiferlerin mesârif-i umûmiyye-i inşâiyesine sarf ve i'tâ' olunmak üzere akd edilmiş olan 50 milyon liralık istikrâz tahvîli...¹⁹¹

Görüldüğü gibi, herhangi bir borçlanmaya konu olmamış olan 1873 Demiryolu İstikrâzı'nın tahvillerinin basımı gerçekleştirilmiş ve tezkerede belirtilen tutarda mâlî bir kayba yol açmıştır.

¹⁸⁸ HR.SFR3 209/54 (2 Mayıs 1874). 2 Mayıs 1874 tarihli mektubu yazarların Zühtü Efendi'nin Paris'ten İstanbul'a hareket ettiğini bildikleri, ancak 27 Nisan 1874'te İstanbul'a varmış olduğunu henüz bilmedikleri anlaşıyor.

¹⁸⁹ İ.DH 687/47940 lef 2 (27 Ca 1291/12 Temmuz 1874) ve Lef 3 (4 Ca 1291/19 Haziran 1874).

¹⁹⁰ İ.DH 687/47940 Lef 2 (27 Ca 1291/12 Temmuz 1874). Osmanlıca belgede okunduğu gibi (bon dü tresor) yazılan Fransızca *Bon du Trésor* terimi "hazine tahvili" anlamındadır.

¹⁹¹ İ.DH 687/47940 lef 4 (8 C 1291/23 Temmuz 1874).

Tezkerede yer aldığına göre, basımı yapılan tahvillerin, basımda kullanılan kalıpların ve diğer parçaların Paris'ten İstanbul'a gönderilmesi epey masraflı ve zorlu bir çabayı gerektirmiştir. Yaptırılan 52 adet sandık, içindekilerin ıslanmasının önlenmesi amacıyla muşambayla kaplanmıştır. Sandıkların nakliyesi için araba, şimendifer ve vapur ücretlerinin yanı sıra hammaliye ve sigorta masrafları da olmuştur. Maiyetindeki memurların maaşları ve masrafları, Paris ve Londra'da bulunulan 9 aylık dönemdeki muhaberat için telgraf ve posta ücretleri de yüklü bir tutara ulaşmıştır.

Zühtü Efendi'nin sunduğu tezkerenin üzerinde durduğu üç temel konudan biri, bu görev için yola çıktığında “yalnız zikr olunan eshâm-ı umûmiyye senedâtının tab' maddesinden ibâret olmasıyla 3 mah müddetle ikmâl-i memûriyyetle avdet” etmesi tahmin edilmiş olduğu halde, daha sonra, “gerek zikr olunan 50 milyon liralık istikrâz tahvîlâtının tab' ve temsîl ettirilmesi vazîfesinin ve gerek şimendiferler için muktezî eşyanın mübâyâ'a edilmesi memûriyyetiyle sâ'ir bazı husûsâtın” da görevine dahil edilmesi sonucunda Paris ve Londra'da 9 ay kadar kalmış olması nedeniyle masrafların artmış olmasıdır. Dolayısıyla, toplam masrafı 299.356 Frank 82 Santime ulaşmıştır. Oysa, seyahatinin başlangıcında verilen harcırah ve bu dönem için çeşitli kanallardan gönderilen paranın toplamı 272.214 Frank 80 Santim olmuştur. Bu nedenle, Zühtü Efendi, aradaki fark olan 27.142 Frank 2 Santim kadar alacaklı durumdadır. Bu farkın kendisine ödenmesini talep eden Zühtü Efendi, ayrıca, söz konusu masrafın “89 senesi zuhûrât-ı maliye tertîbine ilâveten hazinece mu'âmele-i mahsûbiyyesinin icrâ edilmesi”ni, yani 1289 senesi fevkalâde giderler kaleminde gösterilmesini de önermektedir.

Tezkeredeki ikinci konu, gerek 10 milyonluk istikrâz tahvîlâtının, gerekse 50 milyonluk demiryolu istikrâzı tahvîllerinin kupürlerinde, yapılan görüşmeler sonucunda, gidilen değişiklikler sayesinde tasarruf sağlanmasıdır. 10 milyonluk istikrâz tahvîlleri için hazinece 549.364 adet olarak kararlaştırılmış olan kupür sayısı, “bon dü tresorların müte'ahhidleriyle söz edilerek senedât-ı muharrerinin 100'lük cinsini teksîr ve 50'lik ve 10'luk cinslerini taklîl ile”¹⁹² 242.945 adede indirilmiştir. Keza, 50 milyonluk istikrâz tahvîlleri için hazinece 2.272.727 adet olarak kararlaştırılmış olan kupür sayısı “Bank-ı Osmanî-i Şâhâne'nin Londra'daki komitesiyle uzun uzadıya” yapılan görüşmelerden sonra toplam 1.091.727 adede indirilmiştir. Bu sayede, 10 milyonluk

¹⁹² İ.DH 687/47940 Lef 2 (27 Ca 1291/12 Temmuz 1874).

istikrâz tahvillerinin basımı için daha az filigranlı kâğıt ve daha az basım masrafı sağlanarak 7.000 lira kadar, aynı şekilde, 50 milyonluk istikrâz tahvillerinin filigranlı kâğıt ve basım masraflarında ise 14.000 Sterlin tasarruf edilmiştir.

Tezkeredeki üçüncü ve muhtemelen en önemli konu ise daha önceki senelerde tahvillerin basım masraflarıyla, Zühtü Efendi'nin çalışması sonucu ortaya çıkan basım masrafının karşılaştırılmasıdır. 1869 senesi istikrâzı “nâmına hazine-i celileden cem'an 2.538.000 kûsur Frank i'tâ' olunmuş olmasına nazaran” Zühtü Efendi'nin toplam masrafı “770.000 bu kadar Frank” olduğu” dikkate alındığında hazinenin büyük miktarda tasarruf ettiği görülmektedir. Bu tasarrufun kaynağı, Zühtü Efendi'ye göre, tahvillerin basım işlerinin yabancılara değil bizzat görevlendirilmiş memurlara yaptırılması, yani, tezkerenin sonunda belirtildiği gibi, “...araya ecnebî vâsita konulmayarak, doğrudan doğruya iş görülmüş”¹⁹³ olmasıdır.

2.1.8. Zühtü Efendi'nin İkinci Avrupa Seyahati (Eylül 1874-Mart 1875)

Her ne kadar 50 milyon liralık demiryolu istikrâzı gerçekleşmediyse de, Osmanlı Bankası'nın yetkilerinin artırılması sayesinde hükümet yeniden borçlanma imkânı buldu. 3. Tertip Düyûn-ı Umûmiyye İstikrâzı olarak bilinen bu yeni istikrâz için 20 Ağustos 1874'te Osmanlı Bankası ile hükümet arasında bir sözleşme imzalandı. Çıkarılacak tahvillerin itibarî değeri 40 milyon Sterlin (1 milyar Frank) olarak belirlenmişti.¹⁹⁴ Söz konusu tahvillerin basımının sağlanması için Zühtü Efendi'nin yeniden Paris'e gönderilmesine karar verildi. Maliye Nâzırı Yusuf Paşa'nın 10 Eylül 1874 tarihli tezkeresinde, bu görevlendirmenin gerekçesi ve kapsamı hakkında bilgi verilmektedir. Buna göre; 40 milyon Sterlin tutarındaki eshâm ve tahvîlât, 100, 50 ve 10 liralık kupürler biçiminde, toplam 490 bin adet olarak bastırılacaktır. Evvelce bastırılan eshâmın baskı kalıpları yeniden kullanılacaktır. Hattatlığa ilişkin işlerden sorumlu olarak önceki seferde olduğu gibi yine Hüsamettin Efendi de Paris'e gönderilen heyette yer almaktadır. Eshâm-ı Umûmiyye Dairesi İstikrâz Odası'nın yetenekli memurlarından Mehmet ve Cemil efendiler ile Aziz Bey, Zühtü Efendi'ye refakat edeceklerdir. Tercüman Nazaret Efendi Paris'e önceden gönderilmiştir. Zühtü Efendi'nin “bu işlerde hâsıl eylediği tecrübe ve vukûfu ve zaten dahi mevsûf olduğu dirâyet” dolayısıyla bu

¹⁹³ İ.DH 687/47940 Lef 4 (8 C 1291/23 Temmuz 1874).

¹⁹⁴ Du Velay, a.g.e., s. 199; sözleşme metni için bkz. Ölçer, a.g.e., s. 73.

göreve tayin edildiği açık bir biçimde ifade edilmektedir.¹⁹⁵ Sadrazam Hüseyin Avni Paşa'nın bu konudaki onayını bildiren tezkerenin altında 3 Şaban 1291, yani 15 Eylül 1874 tarihi bulunmaktadır. Oysa, İstanbul'da yayınlanan *Levant Herald* gazetesinin haberine göre Zühtü Efendi, 9 Eylül 1874 Çarşamba günü, Marsilya'ya düzenli sefer yapan buharlı gemiyle hareket etmiştir.¹⁹⁶ Bu durumda, Zühtü Efendi'nin, sadrazamın onay yazısı beklenmeden Marsilya'ya giden vapura binerek yola çıkmış olduğu, durumun aciliyetine bağlı olarak bürokrasinin işleri hızlandığı ve görevin onaylanmasına ilişkin yazının sonradan imzalatıldığı anlaşılmaktadır. Bu seyahate ilişkin haberler gazetelerde de yer almıştır. *Basîret* gazetesi 13 Eylül 1874 günkü sayısında okuyucularına, Zühtü Efendi'nin “evvelki gün mahall-i mezkûra müteveccihen hareket” ettiğini yazmıştır.¹⁹⁷ *Levant Herald* gazetesi ise birkaç gün sonra bu haberi daha geniş bir şekilde okuyucularına sunmuş ve 40 milyon Sterlinlik yüzde 5 faizli eshâm ve tahvîlâtın basımını sağlamak üzere gönderilen Zühtü Efendi'ye Maliye Nezâreti'nden Mehmet ve Nazaret efendilerin refakat ettiğini bildirmiştir.¹⁹⁸ O sırada Hariciye nâzırı olan Ahmed Ârifi Paşa'nın Marsilya ve Napoli'deki Osmanlı konsolosluklarına gönderdiği telgrafta Maliye Nezâreti müsteşarı Zühtü Efendi'nin “Paris'te göreve giden kuryelerle” yola çıktığı bildirilmekte bu şehirlerden geçerken onun hizmetine âmâde olunması istenmektedir.¹⁹⁹ *Basîret* gazetesi 17 Eylül 1874 tarihli sayısında bu seyahatin amacının “Geçenlerde akdolunan 40 milyon liralık konsolidenin tertîb ve tab' memûriyyeti” olduğunu belirtmektedir. “Dünkü Salı günü Maliye müsteşarı saadetlü Zühdi Efendi hazretleri Paris'e müteveccihen Dersaadet'ten azîmet eylemiştir.”²⁰⁰ Napoli konsolosluğundan Hariciye Nezâreti'ne gönderilen 21 Eylül 1874 tarihli telgrafta “Ekselansları Zühdi Efendi dün gece geldi ve bu sabah Cambodge²⁰¹ adlı aynı gemiyle Marsilya'ya hareket etti.” denilmektedir.²⁰²

¹⁹⁵ İ.DH 689/48146. 2 leften oluşan bu belgenin 1. lefindeki Yusuf Paşa imzalı tezkerenin tarihi 28 B 1291'dir (10 Eylül 1874). Sadrazam Hüseyin Avni Paşa'ya sunulan tezkerenin (2. Lef) tarihi 2 Ş 1874 (14 Eylül 1874), tezkerenin onay yazısının tarihiyse 3 Ş 1874'tür (15 Eylül 1874).

¹⁹⁶ *Levant Herald*, 11 Eylül 1874.

¹⁹⁷ *Basîret*, 1 Şaban 1291 (13 Eylül 1874).

¹⁹⁸ *Levant Herald*, 15 Eylül 1874.

¹⁹⁹ HR.İD 228-51 (16 Eylül 1874).

²⁰⁰ *Basîret*, 5 Ş 1291 (17 Eylül 1874). Gazetenin 13 Eylül 1874 tarihli sayısındaki haberinde Zühtü Efendi'nin ‘evvelki gün’ Paris'e hareket ettiği yazılmış iken, 17 Eylül 1874 tarihli sayısındaki haberinde ise ‘dünkü Salı günü’ hareket ettiği yazılmaktadır. Bu çelişkinin sebebini bilememekteyiz.

²⁰¹ *Cambodge* adlı gemi, Marsilya-Napoli-İstanbul arasında düzenli sefer yapan Messageries Maritimes adlı Fransız şirketine aittir. Bu şirketle ilgili geniş bilgi için, bkz. Süleyman Uygun, “Messageries Maritimes Vapur Şirketi'nin İstanbul Yolcu ve Eşya Taşımacılığındaki Yeri”, *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, Cilt 6, İBB Kültür A.Ş., İstanbul 2015, s. 492-501. *Cambodge* adlı geminin söz konusu şirkete ait olduğu bilgisi şirketin <http://www.messageries-maritimes.org/elmm.htm> adresindeki websitesinde yer almaktadır. Ayrıca, İstanbul'da yayınlanan *La Turquie* adlı gazetenin ilanlar sayfasında Messageries Maritimes şirketinin gemi işlettiği hatlar

Dönemin vak'anüvisi Ahmed Lûtfi Efendi eserinde "... konsolidelerin tab'ı için Mâliyye Müsteşarı Zühdü Efendi bu kerre dahi Paris'e gönderilmiştir." diye yazdıktan sonra konuyla ilgili dikkat çekici bir yorum eklemektedir:

Ber-vech-i muharrer o devirde Bâb-ı âli Avrupa canibinden külliyyetlü istikrâzlar akdiyle meşgûl olup, sanki hazırlop yumurta yimekle me'lûf [alışık] idi. Bunun için Maliyye Nâzırı İzmirli Sâdık Paşa ile Maliyye Müsteşarı Zühdü Efendi'yi (1317 senesi Ma'ârif Nâzırı bulunan Zühdü Paşa'dır) İngiltere ve Fransa taraflarına saldırmışlardı. Bunlar epeyice vakitler oralarda keşkûl be-dest-i sü'âl olarak, gezüp tozup, bir hayli kasaları soyarak, gânimen [ganimet alarak] avdet ettiler.²⁰³

Ahmed Lûtfi Efendi, Sadık Paşa ile Zühtü Efendi'nin İngiltere ve Fransa'ya borç para bulmak için gidişlerini alaycı bir dille anlatırken, Bâbıâli'nin borç alışkanlığının yanı sıra, borç anlaşmaları yapan bu ikisinin de ceplerini doldurduğunu imâ etmektedir. Nitekim, bu seyahatler sonrasında ortada dolaşan söylentiler giderek artmış ve 1877'de Meclis-i Mebusân'daki görüşmelerde mebusların büyük çoğunluğu Zühtü Efendi'nin Londra'ya yeni bir borç anlaşması için gönderilmesine karşı çıkmışlardır.²⁰⁴

Zühtü Efendi'nin Paris'e hangi gün vardığı belirlenememiş olmakla beraber, 1874 Ekim ayında artık Paris'te olduğu anlaşılmaktadır. Maliye Nâzırı Yusuf Paşa'nın gönderdiği bir telgraftan Zühtü Efendi'nin İstanbul'dan ayrıldığı gün Sadrazam Hüseyin Avni Paşa'nın evinde bir toplantı yapılmış olduğunu öğreniyoruz. Yusuf Paşa, bu toplantıda Zühtü Efendi'ye göreviyle ilgili olarak verilen notta kurşun kalemle yazılmış hususların bir suretinin kurye vasıtasıyla kendisine gönderilmesini istemektedir.²⁰⁵ 14 ve 17 Kasım 1874 tarihli telgraflardan Zühtü Efendi'nin Paris'te olduğunu öğrensek de, telgrafların şifreli olması dolayısıyla yazışmaların içeriğini bilemiyoruz.²⁰⁶ Ancak, 19 Kasım 1874 tarihli telgrafta "bankaya haber verdik" şeklindeki ifadedden, bir ödemenin gerçekleşmesi için çaba gösterildiğini anlıyoruz.²⁰⁷

arasında İstanbul - Marsilya Hattı ilk sırada yer almaktadır. Buna göre her Cumartesi günü Marsilya'dan kalkan gemi, yine Cumartesi günü İstanbul'a varmaktadır. Çarşamba günleri İstanbul'dan hareket eden gemiyse, yine Çarşamba günü Marsilya'ya varmaktadır. Bkz. *La Turquie*, 9 Ocak 1875.

²⁰² HR.İD 228/51 (16 Eylül 1874).

²⁰³ *Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi*, Cilt 15, Yay. Haz. M. Münir Aktepe, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993, s. 26.

²⁰⁴ *London Evening Standard*, 21 Mayıs 1877.

²⁰⁵ HR.İD 228/53 Lef 2 (8 Ekim 1874).

²⁰⁶ HR.İD 228/58 (15 Kasım 1874) ve HR.İD 228/59 (17 Kasım 1874).

²⁰⁷ HR.İD 228/60 Lef 2 (19 Kasım 1874).

2.1.8.1. Tokat Bakırının Avrupa’da Satılması İçin Çaba (1874-1875)

Paris’te bulunduğu sırada Zühtü Efendi’ye, kendisine normal olarak verilen görevlerden farklı olarak, Tokat bakırının pazarlanması ve satışıyla ilgili çalışma yapma görevinin de verildiği görülmektedir. 19 Kasım 1874 tarihli bir diğer telgrafta, Maliye Nezâreti 16 Kasım’da gönderdiği telgrafta sözü geçen bakır madeniyle ilgili konuya acilen cevap verilmesini istemektedir.²⁰⁸

7 Aralık 1874 tarihli, Maliye Nâzırı Yusuf Paşa imzalı telgrafta Zühtü Efendi’ye hitaben şöyle denilmektedir: “28 Kasım telgrafımızla 150 bin kilogram Tokat bakır satışını sonuçlandırmaya yetkili oldunuz”.²⁰⁹

1874 senesi sonunda Tokat bakırının Avrupa’da satılması çabası, Osmanlı hükümetinin içinde bulunduğu mâlî durumun ne kadar iç karartıcı olduğunu göstermektedir. Zira, bu tarihlerde, Avrupa’daki bakır fiyatları ile karşılaştırıldığında Tokat bakırının maliyeti çok yüksekti. “Nakliye ve yakıt masraflarının fazlalığı sebebiyle Osmanlı’da tonu 1300-1400 Frank olan bakır, Avrupa’da aynı dönemde 1000 Frank civarındaydı.”²¹⁰ Aslında, Tokat bakırı uzun bir zamandır Osmanlı’nın ihraç ürünleri arasındaydı. 18. yüzyıl ortalarında Ergani’de bakır madeni işletilmeye, çıkarılan cevher Tokat’taki kalhaneye develerle nakledilmeye, üretilen bakır hem iç pazara, hem dış pazarlara satılmaya başlamıştı. 19. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti üretilen bakırın dış pazarların istediği kaliteye yükseltilmesini sağlamak üzere Tokat kalhanesini ıslah etmeye yöneldi. 1841 senesinde o günün modern teknolojisine sahip bir tesis kurulmaya başlanmıştı.²¹¹ 1850’lerde Tokat Kalhanesi “dış ticaret açıklarının hızla büyüyerek dış borçlanmaya başvurulduğu bir dönemde gerçekleştirdiği ihracatla da Türkiye’ye döviz kazandıran bir kurum olmuştur.”²¹² Ancak, dünyada yeni maden yataklarının keşfi ve teknolojinin hızlı değişimi sonucunda bakır üretiminde büyük bir artış meydana gelmiş, bu alanda yatırım yapan büyük firmaların rekabeti sonucunda;

1880’lerde bakır fiyatları 1850-1870 dönemine oranla %60 kadar gerileyerek, 1 okka 4 kuruş civarına kadar düştü. Bu, Ergani’deki cevher maliyeti ile Tokat’a kadar ulaştırma masrafları hariç olmak üzere, sadece Tokat’taki tasfiye maliyetine

²⁰⁸ HR.İD 228/61 (19 Kasım 1874).

²⁰⁹ HR.İD 228/64 (7 Aralık 1874).

²¹⁰ Bkz. Yaşar Öcal, “19. Yüzyılda Osmanlı Madencilik Sektörünün Sorunları”, *AÜ Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Dergisi*, Ankara 2018, Sayı 44, s. 189-220.

²¹¹ İngiltere Dışişleri Bakanlığı’na sunulan 30 Kasım 1841 tarihli bir rapora göre, Osmanlı hükümeti Tokat’ta büyük bir bakır tesisi kurmaktaydı. Bkz. Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1980, s. 259.

²¹² Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yay., İstanbul 2013, s. 287.

yakın bir fiyat demektir. Bu şartlar altında faaliyete devam etmek zarardan başka bir anlam taşımadığı için Kalhane'yi 1880'lerin sonlarına doğru kapatmaktan başka bir yol kalmamıştır.²¹³

Zühtü Efendi'nin, 12 Aralık 1874 tarihinde Londra'ya gittiğini bir gazete haberinden öğreniyoruz.²¹⁴ Bu seyahatin Tokat bakırının satılmasıyla ilgili olarak yapıldığını belirten bir belgeye rastlanmadı. Yine aynı gazetenin haberinde, Zühtü Efendi'nin 28 Aralık 1874 tarihinde Paris'ten İstanbul'a hareket ettiği bildirilmektedir.²¹⁵ Ancak, gazete 1 Ocak 1875 tarihli haberiyle bu seyahatin tehir edildiğini açıklamıştır.²¹⁶ Nitekim, Zühtü Efendi'ye gönderilen 28 Aralık 1874 tarihli bir telgrafta Tokat bakırıyla ilgili olarak bu defa aşağıdaki bilgiler verilmektedir:

Satışı size emanet edilen yüz elli bin kilogram dışında, İdare mağazalarında depolanan Tokat bakırının geri kalanı burada çok uygun fiyatlarla satılmıştır. Yüz elli bin kilografa alıcı bulamamanız durumunda, lütfen mümkün olan en kısa sürede bizi telgrafla bilgilendirin. Maliye Bakanı. (imza) Yusuf.²¹⁷

Telgrafta belirtildiği gibi Tokat bakırının Avrupa'da satılmak üzere ayrılan kısmından geri kalanının "burada", yani Osmanlı ülkesinde çok uygun fiyatla satılmış olması yukarıda sözü edilen fiyat farkını açıklamaktadır. Avrupa pazarlarında bakırın fiyatı Osmanlı'daki fiyattan daha düşük olduğu için "uygun" fiyatta müşteri bulmak zorlaşmıştır. 150.000 kilogram bakırın Avrupa'da satılıp satılamadığını gösteren bir belgeye rastlanılamadı. Tokat bakırının yanı sıra Ergani bakırının satılmasına yönelik girişimlerin 1876'da da devam ettiği görülmektedir.²¹⁸

2.1.8.2. Hükümete Sağlanan 2,6 Milyon Sterlinlik Avans (23 Şubat 1875)

17 Şubat 1875 tarihinde Osmanlı Bankası'nın yetki ve sorumluluklarını artıran sözleşmenin Sultan Abdülaziz'in fermanıyla onaylanması banka için bir dönüm noktası olmuştur. Sermayesi artırılan bankaya, bütçeyi ve devlet gelirlerini kontrol etme yetkisi verilmiştir.²¹⁹ Bankanın sermayesinin artırılması sayesinde hükümetin kullanabileceği avans miktarı da artmıştır. Avansın artırılması karşılığında banka, sene başında bir gelirin karşılık gösterilmesine dayalı önceki uygulamalardan farklı olarak, nominal

²¹³ Mehmet Genç, a.g.e., s. 288. Mehmet Genç bu bilgiyi şu eserden aktardığını belirtmektedir: Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie I*, Paris 1892, s. 713.

²¹⁴ *Basîret*, 3 Za 1291 (12 Aralık 1874).

²¹⁵ *Basîret*, 19 Za 1291 (28 Aralık 1874).

²¹⁶ *Basîret*, 23 Za 1291 (1 Ocak 1875).

²¹⁷ HR.İD 228/69 Lef 2 (28 Aralık 1874).

²¹⁸ İ.MMS 54/2414 Lef 3 (18 Ra 1293/13 Nisan 1876).

²¹⁹ Clay, a.g.e., s. 271; *Basîret*, 12 M 1292, (18 Şubat 1875).

değeri 7 milyon Sterlinlik (7,7 milyon Osmanlı lirası) genel borç tahvillerini rehin olarak tutacaktır.²²⁰

Paris'te bulunan Zühtü Efendi, Paris sefiri Ali Paşa ile birlikte, miktarı artırılan avans sözleşmesini 23 Şubat 1875 tarihinde imzaladı.²²¹ Bu sözleşme imzalanmadan önceki telgraf trafiğinden faiz ve komisyon konularında müzakerelerin yapıldığı anlaşılmaktadır.²²² Maliye Nezâreti'ne gönderilen tezkerede avansın 2.625.631 Sterlin olduğu belirtilmektedir:

Paris istikrâzlarıyla Rumeli demiryolları tahvîlatının geçen Kânûn-i Sâni ve 1869 ve '73 seneleri müstakrazatının sene-i âti Nisanı tekâsiti ile sâir mesârifat-ı mühimmenin ifâsı zımında Bank-ı Osmanî'nin Paris'teki komitesinden Maliye müsteşarı olup memuriyyet-i mahsûsa ile orada bulunan saadetlü Zühdi Efendi hazretleri marifetiyle akdolunan 2.625.631 lira Sterlinlik istikrâza dair Maliye Nezâret-i celilesinden meb'ûs tezkere leffen arz ve takdîm kılınmış ve me'alinden istinbât olunacağı üzere işbu te'diyât-ı mühimme için şu aralık buraca akçe tedârîki müşkil olmasına ve kararlaştırılan faiz ve komisyonun mikdârı emsâline nispetle derece-i müteditalede bulunmasına binâen kabûl-i karar hazinece dahi tasdik edilmiş...²²³

İmzalanan sözleşmenin bir sureti ve ekleri daha sonraki günlerde Maliye Nezâreti'ne gönderilmiştir.²²⁴ Tezkerede, alınan avans için “istikrâz” ifadesinin kullanılması şaşırtıcı olmamalıdır. Zira, alınan bu avansa, şartlara uygun olarak ve zamanında geri ödenemezse, faiz işletilecektir. Ancak, Osmanlı dış borçları üzerine yapılan çok sayıda araştırmada bu tür avanslar “dış borç” kalemi olarak ele alınmamaktadır. Yine de, Zühtü Efendi, avansın faiz ve komisyon gibi başlıca hususlarının belirlenmesi için banka temsilcileriyle müzakere ve pazarlıklar yapmıştır. Söz konusu avans Lütfi Efendi'nin *Tarih*'inde 1875 senesi olayları kapsamında şöyle aktarılmaktadır:

O esnâda Hükümet-i Seniyye ile Paris'in (Kredit Mobilier) ve (Kredi Général) Ottoman ve Der-i sa'âdet bankası meyânında iki milyon frank tazminât ile bin sekiz yüz yetmiş senesi eshâmının masârif-i vâkı'asının tesviyesini Saltanat-ı Seniyye'nin Paris Sefiri ve bu işlerle Paris'de bulunan Mâliyye Müsteşarı Zühdi

²²⁰ Clay, aynı yerde. Clay'e göre, zaten bankanın sermayesinin artırılması avans miktarının artırılmasını sağlamak amacını güdüyordu. Ayrıca bkz. Kömürçan, a.g.e., s. 45.

²²¹ Clay, a.g.e., s. 288.

²²² HR.İD 228/71 (4 Ocak 1875) ve HR.İD 228/72 (5 Ocak 1875). Hariciye Nâzırı Ahmet Arifi Paşa 5 Ocak 1875 tarihli telgrafında, Zühtü Efendi'nin 4 Ocak 1875 tarihli telgrafındaki şartlarda teklif edilen ek avansın kabul edildiğini bildirmektedir.

²²³ İ.DH 697/48770 Lef 2 (20 M 1292/26 Şubat 1875). Clay, avansın miktarını 2.680.863 Sterlin olarak vermektedir. Bkz. Clay, a.g.e., s. 288.

²²⁴ HR.MKT 869-43 (8 S 1292/16 Mart 1875).

Efendi (Ma'ârif Nâzırı iken 1320'de vefat eden Zühdi Paşa'dır) Hükümet-i Seniyye nâmına imzâ etmişlerdir.²²⁵

Hükümete sağlanan avansın sözleşmesini de imzalamak suretiyle Paris'teki görevlerini tamamlayan Zühdi Efendi'nin İstanbul'a döneceğine ilişkin haberler, her zamanki gibi, *Basîret* gazetesinde de yer almaktaydı. 29 Mart 1875 Pazartesi günkü gazetede, Zühdi Efendi'nin İstanbul'a önceki Cumartesi günü, yani 27 Mart 1875 tarihinde geldiği yazılmaktadır.²²⁶

İstanbul'a gelmesinden kısa bir süre sonra Zühdi Efendi, yurtdışındaki başarılı çalışmaları dolayısıyla rütbe-i bâlâya terfi ettirilmiştir.²²⁷ Terfi tezkeresinde "Zühdi Efendi hazretleri hüsn-i ifâ-yı vezâ'if-i asliyede meşhûd ve husûsa-yı cânib-i hazineye ait bazı mevadd ve mu'âmelât-ı mühimmenin tedkik ve tesviyesi için Paris ve Londra taraflarına vukû' bulan memûriyyet ve azîmet-i mükerreresinde dahi hidemât-ı makbûlesi rûnümûd olmasından dolayı..."²²⁸ şeklinde övgülere yer verilmiştir.

27 Mart 1875'te İstanbul'a döndüğünde Zühdi Efendi hem Maliye Nezâreti müsteşarlığını hem Orman ve Ma'âdin İdaresi müdürlüğünü yürütmekteydi. 1875'te sadârette sık sık meydana gelen değişiklikler onun mevkiinde bir değişikliğe yol açmadı. 25 Nisan'da Hüseyin Avni Paşa'nın yerine Ahmed Esat Paşa, 25 Ağustos'ta Ahmed Esat Paşa'nın yerine Mahmut Nedim Paşa sadârete geldiler. Buna rağmen, Zühdi Efendi 29 Haziran 1873'te ikinci defa tayin edildiği müsteşarlık görevini ve 16 Mart 1874'te ilaveten tayin edildiği Orman ve Ma'âdin müdürlüğünü sürdürdü. 3 Nisan 1875'te rütbesinin bâlâya terfi ettirilmesinden sonra Zühdi Efendi'nin maaşı 14 Temmuz'da 8.625 kuruşa ve 14 Eylül'de 14.000 kuruşa yükseltildi.²²⁹

2.1.9. Ramazan Kararnamesi'ne Giden Yol (6 Ramazan 1292/6 Ekim 1875)

Osmanlı hükümetinin bir anlamda mâlî iflasını ilan eden ve Hicrî takvimde 6 Ramazan 1292 (6 Ekim 1875) tarihine denk geldiği için Ramazan Kararnamesi olarak bilinen karar, pek beklenmedik bir gelişme gibi görünmekle beraber, aslında 10 yıldır dile getirilen bir olasılıktı. Bazı yabancı mâlî uzmanlar daha 1865'te Osmanlı Devleti'nin borçların faizlerini ödemek üzere borçlanmaya devam etmesi halinde er

²²⁵ Lütfi, a.g.e., s. 44. Yayına hazırlayanın transkripsiyonu olduğu gibi korunmuştur.

²²⁶ *Basîret*, 21 S 1292 (27 Mart 1875); *Levant Herald*, 31 Mart 1875.

²²⁷ DH.SAİDd 18/1; *Basîret*, 8 Ra 1292 (14 Nisan 1875); *Levant Herald*, 21 Nisan 1875.

²²⁸ İ.DH 700/48967 (4 Ra 1292/10 Nisan 1875).

²²⁹ DH.SAİDd 18/1.

veya geç iflas edeceğini belirtmekteydiler.²³⁰ Buna rağmen, Osmanlı maliyesi şartları ne kadar ağır olursa olsun, devletin önemli ve en sağlam gelirlerini karşılık göstererek, borçlanmayı 10 sene daha sürdürebildi. Bunda, Avrupalı yatırımcıların ve aracı kurumların Osmanlı tahvilleri üzerinden kolay ve bol para kazanma isteğinin sürmesi önemli bir rol oynuyordu.

20 sene boyunca alınan 233.097.776 Osmanlı altın lirası nominal tutarındaki borçtan, tahvillerin düşük ihraç yüzdeleri dolayısıyla, Osmanlı maliyesinin eline geçen net hasıla 132.830.927 Osmanlı altın lirasıydı. Bunun onda biri kadar, yani 13.159.013 Osmanlı altın lirası yıllık faiz ve itfâ bedeli düşüldüğünde, yalnızca 119.671.914 Osmanlı altın lirası hazinenin kasasına girmiştir.²³¹ Sonuç olarak, hazinenin aldığı her 100 liralık nominal borca karşılık sadece 51 lira elinde kalmıştır.

Genel olarak bakıldığında, borçlardan ilk üçünün Kırım Savaşı'nın yol açtığı masraflara ve savaşın yaralarının sarılmasına, sonraki beş borcun kaimenin tedavülünden kaldırılmasına ve iç borçların itfâsına yönelik olarak kullanıldığı görülmektedir. 1869 borçlanması Girit ayaklanması ve ordudaki tensikat dolayısıyla yapılan masraflara harcanmıştır. Sadece 1870 ikramiyeli istikrâzı, demiryolu yapımına yöneliktir. 1871 ve 1875 borçlanmalarının amacıysa bütçe açıklarının kapatılmasıydı.²³² Tanzimat'ın ilanının 100. yılı münasebetiyle bu dönemi borçlanma açısından değerlendiren bir makalede durum şöyle özetlenmektedir:

Harici istikrâzlar ekseriya bir evvelkinin mürettebatını ödiyebilmek veya bütçe açığını kapatmak üzere aktolunuyordu. Yekûn 25 sene gibi kısa bir zamanda azîm mikdâra vardı. 1875'te mürettebat için senede 14 milyon altın ödemek icap ediyordu. Halbuki İmparatorluğun umumî varidatı ancak 17-18 milyon raddelerinde idi.²³³

Daha önce bahsedildiği üzere, 1875 senesi Osmanlı ülkesi için kıtlığın etkisini iyice gösterdiği bir seneydi. 1873'ten itibaren özellikle Orta Anadolu'yu saran kıtlığın yüzyılın en büyük kıtlığı olduğu ifade edilmektedir. Çok sayıda hayvan telef oldu, binlerce insan köylerinden göç etti ve hükümet halka erzak dağıtmak zorunda kaldı. Bütçe Komisyonu'nun raporunda, 1875-1876 senesi bütçesinin tahmin edilen tahsilatı,

²³⁰ Clay, a.g.e., s. 297.

²³¹ Özdemir, a.g.e., s. 68; Du Velay, a.g.e., s.218-219.

²³² Du Velay, aynı yerde.

²³³ Refii Şefik Suvla, "Tanzimat Devrinde İstikrazlar", *Tanzimat I – Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 263-288.

1860'ların başından bu yana ilk defa, önceki seneden daha düşük olarak belirtiliyordu. Sadrazam Hüseyin Avni Paşa, kıtlığın etkilediği insanlara 2 milyon Osmanlı lirası kadar yardım edildiğini belirtiyordu. Bu da beklenen vergi tahsilatının on ikide biri etmekteydi.²³⁴

Hersek'te Temmuz 1875'te başlayan isyanın kısa sürede büyümesi, mâlî sorunlarla boğuşan Osmanlı Devleti'ni daha da zor bir duruma sürüklemiştir.²³⁵ İsyanın bastırılması için girişilen askerî harekâtların da 1875-1876 bütçesinin 5 milyon lira açık²³⁶ vermesinde önemli bir rol oynadığına şüphe yoktur. Ağustos ortasında Bosna'ya sıçrayan isyanın bastırılması için yapılan yüksek miktardaki harcamalar dolayısıyla, hükümetin dalgalı borçlarını²³⁷ da ödeyemeyeceği anlaşıyordu.

Yukarıda özetlenen gelişmelerin yanı sıra, 1875'te Osmanlı maliyesini iflasa sürükleyen diğer bir olgunun Sultan Abdülaziz'in müsrifliği olduğu konusunda görüşler yaygındır. 1874 senesi başlarında Sadrazam Şirvanizâde Mehmed Rüşdü Paşa, harcamalarda tasarruf edilmesi yönünde tedbirler ortaya koymuş ve devletin tüm kademelerine talimatlar göndermişti. Bu tedbirlere gerektiği şekilde uyulmadığı gibi, bütçede kaynağı gösterilmediği halde, Sultan Abdülaziz şahsi harcamaları için maliyeden yüksek tutarlarda ödenek almaya devam etmişti.²³⁸ Osmanlı Bankası ile hükümet arasında 1874 Mayıs ayında yapılan bir sözleşme bu uygulamaya bir son vermeyi amaçlıyordu; ancak, bu sözleşme, mâlî sene başlangıcında, yani Mart 1875'te yürürlüğe girecekti. Bu süre zarfında Sultan Abdülaziz'in hesapsız harcama alışkanlığının dizginlenmesini sağlayacak bir mekanizma yoktu.

İngiltere büyükelçisinin çok güvenilir olarak gördüğü bir kaynağa dayandırdığı bilgiye göre Sultan Abdülaziz, Hazine-i Hassa haricinde, son 3 sene içinde toplam 14 milyon Osmanlı lirasından fazla bir parayı kendisi için almıştı. Aslında bu tutar, 1874 borçlanmasından Hazine'ye fiilen kalan tutarı aşmıyordu.²³⁹ 26 Nisan 1875'te Mehmed Rüşdü Paşa'nın yerine geçen Ahmet Esat Paşa da, selefi gibi tasarruf tedbirleri ilan etti

²³⁴ Clay, a.g.e., s. 280.

²³⁵ Eldem, a.g.e., s.129.

²³⁶ Özdemir, a.g.e., s. 68; Midhat Sertoğlu vd., *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, Cilt 6, İskit Yayınevi, İstanbul 1972, s. 3181.

²³⁷ Clay, a.g.e., s. 286.

²³⁸ Clay, a.g.e., s. 281.

²³⁹ Clay, a.g.e., s. 282.

ve bir mâlî reform komisyonu oluşturdu. Sultan Abdülaziz'i etkilemek amacıyla, kendi maaşının dörtte üçünden vazgeçti.²⁴⁰

Bu arada, Osmanlı Bankası'nın, bütçeye dayalı olarak yapması gereken ödemelerin avans olarak zaten verilmiş olduğu gerekçesiyle, 1875 Temmuz sonunda Hazine-i Hassa'ya aylık ödemeyi yapmayı kabul etmemesi üzerine, maliye başka kaynaklardan bu ödemeyi yapmak zorunda kaldı.²⁴¹ Bu gelişmeden kısa bir süre sonra, 25 Ağustos 1875'te Sadrazam Ahmet Esat Paşa azledildi²⁴² ve yerine, her ne olursa olsun Sultan Abdülaziz'in mâlî isteklerini yerine getirmeyi sadârette kalmanın başlıca yolu olarak gören Mahmut Nedim Paşa getirildi.

Ağustos ayından itibaren Osmanlı tahvillerinin yurtdışındaki alacaklıları, tahvillerin ödenip ödenemeyeceğini ve faiz oranlarında bir indirime gidilip gidilmeyeceğini sorgulamaya başladılar ve İstanbul'daki temsilcileri Captain Stab aracılığıyla hükümetten bilgi almaya çalıştılar.²⁴³

Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin mâlî bir buhrana doğru gittiği görüşünde olanlar artmaya başlamıştı. Fransa elçiliğindeki konsolos Dobignie durumu Fransa Dışişleri Bakanlığı'na bildiren raporunda, iyimserler ile karamsarlar arasındaki temel görüş ayrılığının mâlî buhranın çıkıp çıkmayacağı değil ne zaman çıkacağı konusunda olduğunu yazmaktaydı.²⁴⁴ Osmanlı maliyesi hakkında bilgiye sahip olanlar mevcut borcun çok fazla olduğunu ve bir faiz indirimine gitmenin kaçınılmaz olduğu görüşündeydiler.²⁴⁵

Mahmut Nedim Paşa, Rus elçisi İgnatîyef'le sıkı dostluğuna dayanarak Hersek isyanını halledebileceğine inanıyordu ve sadârete gelmeden önce bu düşüncesini Sultan

²⁴⁰ Clay, a.g.e., s. 286.

²⁴¹ Clay, aynı yerde.

²⁴² Hüseyin Avni Paşa'nın 25 Nisan 1875'te azledilmesinin gerekçesi bütçede 3,5 milyon Sterlinlik bir açığın ortaya çıkması olarak belirtilmektedir. Bkz. *The Economist*, 1 Mayıs 1875. 26 Nisan 1875'te sadârete gelmiş olan Ahmet Esat Paşa'nın azlinde, Hersek isyanının bastırılmasındaki çekingen tutumunun ve bütçede 3,5 milyon Osmanlı liralık açık bulunmasının rol oynadığı anlaşılmaktadır.

²⁴³ Clay, a.g.e., s. 298. Captain Stab: 1826 doğumlu bir Macar olan Stab, Macar bağımsızlık hareketine katılmış, daha sonra Osmanlı Devleti'nde yerleşmişti. Kırım Savaşı'nda İngiliz subayı olarak yer almış, buradaki rütbesi olan Captain (Yüzbaşı) dolayısıyla Captain Stab olarak tanınmıştır. Bâbîâli'nin içişlerine aşina olduğu anlaşılan Stab, İzmir'de toprak sahibi olmuş, uzun süre Council of Foreign Bondholders'ın (Yabancı Tahvil Hâmilleri Kurulu) İstanbul'daki temsilciliğini yapmıştır. 19 Nisan 1894'te öldü. Bkz. <http://levantineheritage.com>; Paul Frank Meszaros, *The Corporation of Foreign Bondholders and British Diplomacy in Egypt - 1876 to 1882, the Efforts of an Interest Group in Policy-Making*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Loyola Üniversitesi, Chicago, 1973, s. 67.

²⁴⁴ Clay, a.g.e., s. 298.

²⁴⁵ Clay, aynı yerde.

Abdülaziz'e duyurmak için elinden geleni yapmıştı. Halledilmesi gereken diğer önemli mesele olan mâlî iflas tehlikesi konusundaysa yine İgnatiyef'in, 5 sene boyunca borç ödemelerinin yapılmaması yolundaki önerisine sarıldı.²⁴⁶ Borçlarını çevirmek için yeniden borçlanma imkânı kalmayan hükümetin önünde başka bir seçenek de görünmüyordu. Öte yandan, hükümet ile arasındaki yeni sözleşmeye göre devlet bankası statüsü bulunan Osmanlı Bankası'na danışılmadığı gibi haber de verilmemişti. Nedim Paşa, aldığı bu karara bankanın müdahale etmesini istememişti. Ayrıca, kendisine bu konu sorulduğunda, yapılacak görüşmelerin sızabileceğini ve bunun spekülasyona imkân vereceğini düşündüğünü söylüyordu.

Buna rağmen, alınan bu kararın haberi, haber resmen ilan edilmeden önce borsaya ulaştı ve Osmanlı tahvillerinin fiyatları sert biçimde düştü.²⁴⁷ Alınan kararla, "beş yıl süreyle, Osmanlı tahvil kuponlarının ödemelerinin yarısı nakit, yarısının da yüzde 5 faizli tahviller şeklinde yapılacağı ilan edildi."²⁴⁸ Söz konusu tahvillerin çoğunluğu Paris ve Londra borsalarında satılmıştı. Avrupa mâlî çevrelerinin büyük tepkisine yol açan bu gelişme Osmanlı Devleti'nin "itibarından ve güvenilirliğinden geriye kalmış ne varsa yok etti."²⁴⁹

1875 senesi sonlarında, Maliye müsteşarı sıfatıyla Zühtü Efendi hükümetin mâlî açmazına çözüm olarak kaimenin yeniden piyasaya sürülmesi görüşünü dile getirmiş görünmektedir. Ancak, bu görüşün de, tıpkı Ramazan Kararnamesi gibi, Rus elçisi İgnatiyef'ten esinlenildiği belirtilmektedir.²⁵⁰ Ramazan Kararnamesi'ni imzaladığı

²⁴⁶ Midhat Sertoğlu vd., a.g.e., s. 3181.

²⁴⁷ Clay, a.g.e., s.305. Ahmed Cevdet Paşa, bu kararın alındığı komisyonda bulunan Adliye Nâzırı Midhat Paşa'nın karardan sonra kendi sarrafına haber verdiğini ve ertesi gün karar borsaya ulaşmadan büyük miktarda konsolid sattırdığını; aynı şekilde, Mahmut Nedim Paşa ve İgnatiyef'in de bu yolla çok para kazandıklarını öne sürer. Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, Yayına Hazırlayan: Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980, s. 223. Ezel Kural Shaw da, yayınlanmamış doktora tezinde bu görüşe yer vermektedir. Bkz. Ezel Kural Shaw, *Midhat Pasha, reformer or revolutionary?: His administrative career and contribution to the constitution of 1876* [Midhat Paşa, Reformcu mu, Devrimci mi?: İdari Kariyeri ve 1876 Anayasası'na Katkısı], Harvard 1975. Midhat Paşa'nın daha sonra, Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ve ölümüyle ilgili olarak yargılandığı davada idamı lehinde oy kullanan Ahmed Cevdet Paşa'nın bu konuda tarafsız bir tarihçi olamayacağı görüşü de mevcuttur. Bkz. Midhat Sertoğlu vd., s. 3182.

²⁴⁸ Eldem, a.g.e., s. 129.

²⁴⁹ Eldem, aynı yerde.

²⁵⁰ Clay, a.g.e., s. 338-339. Bu bilgiye kaynak olarak Clay, Osmanlı Bankası'nın rakibi Cohen-Fould sendikasyon grubunun İstanbul'daki temsilcisi Charles Edwards'ın Paris ve Londra'daki müdürlerine yazdığı raporları göstermektedir. Edwards'a göre İgnatiyef, yıllardır bu görüşünü Osmanlı sadrazamlarına telkin etmekteydi ve bu uygulamanın Rusya'ya refah getirdiğini söylemekteydi.

halde, bu karara karşı olduğunu belirten²⁵¹ Maliye Nâzırı Yusuf Ziya Paşa bu görüşe de şiddetle karşıydı.²⁵²

Kaimenin yeniden çıkarılacağına dair söylentiler yoğunlaşmasına rağmen bu hemen gerçekleşmedi. Ramazan Kararnamesi'nin üzerinden 6 ay kadar geçtikten sonra mâlî durum daha da kötüleştiğinde, Yusuf Paşa'nın halefi Abdullah Galip Paşa, Galata bankerlerinin bu yöndeki telkinleriyle ikna olduysa da Sadrazam Mütercim Mehmed Rüştü Paşa²⁵³, kaimeyle ilgili geçmişte yaşanan acı deneyleri göz önüne alarak buna karşı çıktı.²⁵⁴ Böylece Zühtü Efendi'nin bu yöndeki önerisi şimdilik kabul görmedi. Öte yandan, Osmanlı Bankası müdürlerinden Morgan Foster²⁵⁵, Zühtü Efendi'den aldığı bilgiye dayanarak, hükümetin Mısır Vergisi'nin²⁵⁶ teminat gösterildiği borç tahvilleriyle (1854, 1855 ve 1871 borçlanmaları) ilgili bir adım atmayacağı konusunu kesinleştirdiğini belirtmekteydi.²⁵⁷

Zühtü Efendi'nin bu dönemde üstlendiği görevler müsteşarlığın yanı sıra Orman ve Ma'âdin müdürlüğüyle sınırlı kalmadı; 7 Ocak 1876'da mevcut memuriyetlerine ilaveten Eshâm-ı Umûmiyye Emâneti'ne tayin edildi.²⁵⁸

²⁵¹ Osmanlı Bankası genel müdürü Foster, Randolph Stewart'a şöyle yazmaktadır: “Yusuf’a güvenmiyorum. Elini attığı hiçbir şey iyi olmadı. Maliye nâziriydi ve berbat Ekim Kararnamesi’ni [6 Ekim tarihli olduğundan Foster bu şekilde adlandırıyor] Mahmut Nedim’le beraber imzaladı, ve aynı zamanda bu karara şiddetle karşı olduğunu söyledi. Eğer öyleyse, imzalamak yerine hemen istifa etmen gerekirdi o zaman, dedim; onun gerçekten bir fanatik olduğuna, ve gavurları kazıklamak fikrine bayıldığına inanıyorum. O Maliye Nezâreti’nin başındayken ve sarayla ilişkisi devam ederken tatmin edici herhangi bir şey yapılacağından kuşku var.” Bkz. FO 424-316 (20 Şubat 1877).

²⁵² Clay, aynı yerde.

²⁵³ Mütercim Mehmet Rüştü Paşa, Mahmut Nedim Paşa’nın azledilmesinin ardından 12 Mayıs 1876’da sadârete geldi ve 19 Aralık 1876’da istifa etti.

²⁵⁴ Clay, aynı yerde.

²⁵⁵ Morgan Hugh Foster (1815-1891): İngiliz bankacı. 1832’de orduda veznedar yardımcılığıyla başlayan muhasebe kariyeri, 1855’de Kırım Ordusu’nun tedarik işlemlerini kontrol göreviyle devam etti. 1859’da başveznedar yardımcılığı görevinde bulunduğu sırada, Osmanlı İmparatorluğu’nun mâlî durumu üzerine bir raporun yazılmasına katıldı. Osmanlı Bankası’nın kuruluşunda rol aldı ve 1871-1889 arasında bankanın genel müdürlüğünü yaptı. 1891’de vefat etti. Bkz. https://bcgenesis.uvic.ca/foster_mh.html

²⁵⁶ Mısır Vergisi, Mısır valisi Mehmet Ali Paşa isyanından sonra İngiltere, Avusturya, Rusya, Prusya ve Osmanlı devletleri arasında varılan 15 Temmuz 1840 tarihli anlaşmaya dayanmaktadır. Bu anlaşmayla Mısır valiliğinin veraset yoluyla devamı kabul edilmiştir. Buna karşılık Mısır valisi yıllık 80.000 kese (yaklaşık 363.640 Osmanlı lirası) vergi ödeyecektir. 27 Mayıs 1866’da çıkarılan bir fermanla vergi miktarı 150.000 keseye (yaklaşık 681.820 Osmanlı lirası) yükseltildi. Bkz. FO 424/316. *Turkish Guaranteed Loan (1855), Case For the Opinion of the Law Officers*, s.4.

²⁵⁷ FO 424/316 (20 Şubat 1877).

²⁵⁸ DH.SAİDd 18/1. Eshâm-ı Umûmiyye Emâneti, Eshâm-ı Mümtâze ve Eshâm-ı Cedid (Konsolid olarak da bilinir) gibi devlet iç borçlanma tahvilleriyle ilgili işlemlerin idaresi amacıyla 1867’de kurulmuştur.

2.1.10. 1876 Senesi Mâlî ve Siyasî Gelişmeleri

Ramazan Kararnamesi'nde yarısı nakit olarak yapılacağı ilan edilen kupon ödemelerinin ilki Ocak 1876'da büyük güçlüklerle yapılabildi; ancak, Mart kuponları ödenemedi ve Nisan'da bütün borçların ödemeleri durdurularak moratoryum ilan edildi.²⁵⁹

1875 senesi Osmanlı Devleti için mâlî buhranın ön planda olduğu bir sene olarak nitelenirse, 1876 senesinin siyasî buhran senesi olduğu rahatlıkla söylenebilir. Siyasî gelişmelerin temelinde 1875 Temmuz ayında patlak veren Hersek isyanı yatmaktaydı. Hükümet başlangıçta bu isyanı bastırmakta tereddütlü davranmış, isyan büyümüş, uluslararası bir sorun haline gelmişti. Bunun sonucunda Rusya, Almanya ve Avusturya'nın olaylara müdahalesi için fırsat doğdu. Bu üç devlet 30 Aralık 1875'te Osmanlı hükümetine Andrassy Notası adıyla bilinen, Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışan nitelikte bir nota verdi. Hersek İsyanı ve Selanik Olayı, olayları çarpıtarak veren basın da etkisiyle, Avrupa'da Osmanlı Devleti aleyhine bir hava yarattı. 2 Mayıs 1876'da Bulgar İsyanı başladı. Berlin'de toplanan söz konusu üç devletin dışişleri bakanlarının hazırladığı, Andrassy Notası'ndaki teklifleri daha da ileri götüren Berlin Memorandumu 13 Mayıs 1876'da Osmanlı hükümetine iletili.

Hersek ve Bulgaristan isyanlarında Müslümanların öldürülmesi ve Avrupa devletlerinin isyancıların yanında yer alması İstanbul'da hükümete karşı siyasî ve toplumsal bir tepkiye yol açtı. Bu ortamda, devleti içinde bulunduğu mâlî, siyasî ve askerî bunalımdan çıkarmanın yolunun, bu bunalımın sorumlusu olarak görülen Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi olduğunu düşünen birçok paşa vardı. Bunlar arasında, meşrutiyet yanlısı Midhat Paşa ve kişisel olarak Abdülaziz'e nefret duyan Hüseyin Avni Paşa öne çıkıyorlardı. İstanbul'daki medrese talebelerinin düzenlediği 10 Mayıs 1876'daki Softalar Ayaklanması öncelikle Mahmut Nedim Paşa'nın sadâretten azledilmesini hedefliyordu. Bu nedenle, bu protesto hareketini teşvik eden ve yönlendirenlerin Midhat Paşa ve Hüseyin Avni Paşa oldukları genel bir kanı olarak kabul edilmektedir. 12 Mayıs 1876'da Mahmut Nedim Paşa azledildi ve Mütercim Rüşdü Paşa sadârete tayin edildi.

30 Mayıs 1876'da, Hüseyin Avni Paşa ve Midhat Paşa'ya Sadrazam Rüşdü Paşa'nın da katılımıyla, yeni tayin edilen Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'nin

²⁵⁹ Özdemir, a.g.e., s. 71.

verdiği fetvayla Sultan Abdülaziz tahttan indirildi²⁶⁰ ve Veliaht V. Murad tahta çıkarıldı.

Temmuz başında Sırp birliklerinin Osmanlı topraklarına girmesiyle Karadağ'ın da savaşa katıldığı görüldü. Osmanlı hükümeti bir yandan yedeklerini askere almakta, diğer yandan savaş dolayısıyla başlayan mülteci akınının yüklediği ek külfetin altından kalkmaya gayret etmekteydi. Erkeklerin silahaltına alınması ürünlerin hasadını sekteye uğrattı. Bu olumsuz gelişmeler karşısında hükümetin artan masraflarını karşılamak için kaime basmaktan başka çaresi kalmadı.

4 Şubat 1863 tarihli imtiyaz mukavelesiyle kaime çıkarma yetkisi Osmanlı Bankası'na ait olduğundan, Sadrazam Rüşdü Paşa bankanın onayını almak üzere Temmuz 1876'da harekete geçti. Yapılan görüşmelerden sonra, basılan kaimeler "İstanbul'da...27 Ağustos 1876 tarihinde, eshâm faizlerinin ve memurların ödenememiş maaşlarının Maliye hazinesinden verilmesiyle"²⁶¹ tedavüle çıktı.

Artan askerî masrafları karşılamak hükümet için hiç kolay olmuyordu. Halkın gönüllü yardımlarının toplanabilmesi için, 8 Temmuz 1876 tarihinde, İâne-i Harbiyye Komisyonu kuruldu.²⁶² Ancak, gönüllü yardım kampanyasına sadece Müslümanların katıldığı görülünce, bu defa "Müslim ve gayrimüslim bütün halkın katılmaya mecbur olduğu bir iâne-i harbiyyeye başvuruldu."²⁶³ Bu mecburi yardım kampanyasını yürütmek üzere, Maliye müsteşarı Zühtü Efendi başkanlığında yeni bir komisyon kuruldu.²⁶⁴

Osmanlı Devleti, özellikle Tanzimat sonrasında, başarılı bürokratlarını nişanlar vererek ve rütbelerinde terfi ettirerek ödüllendirmeyi gelenek haline getirmiştir.²⁶⁵ Zühtü Efendi 26 Ekim 1876'da "...umûr-i me'mûresinde meşhûd olan mesâ'îsine mükâfâten ... hâmil olduğu üçüncü rütbe nişân-ı Mecidî'nin emsâli misüllü ikinciye

²⁶⁰ Sultan Abdülaziz 4 Haziran 1876 günü odasında bilekleri kesik olarak bulundu. Bu olayın bir intihar mı, yoksa bir cinayet mi olduğu günümüzde halen tartışılan bir konudur. Olayın ayrıntılı bir anlatımı ve iddialar için, bkz. Midhat Sertoğlu vd., s. 3242-3243; 3247-3255. Konuyla ilgili bazı araştırmalar için ayrıca bkz. Cevdet Küçük, "Abdülaziz", *DİA*, Cilt 1, İstanbul 1988, s. 179-185; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

²⁶¹ Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu*, s. 168.

²⁶² Akyıldız, a.g.e., s. 174.

²⁶³ Akyıldız, a.g.e., s. 175.

²⁶⁴ Akyıldız, aynı yerde.

²⁶⁵ Bu konuda ayrıntılı bir çalışma için, bkz. Edhem Eldem, *İftihar ve İmtiyaz – Osmanlı Nişan ve Madalyaları Tarihi*, Osmanlı Bankası Araştırma Merkezi, İstanbul 2004.

tebdîli hakkında”²⁶⁶ bir tezkereyle, mevcut nişanından bir derece üstün bir Mecidi nişanıyla taltif edildi.

2.2. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nın Başlaması

Akıl ve ruh sağlığı bozuk olan Sultan V. Murad 31 Ağustos 1876’da “akıl hastalığı” teşhisiyle ve yine şeyhülislamlık fetvasıyla tahttan indirildi ve yerine kardeşi II. Abdülhamid tahta çıktı. II. Abdülhamid, Sadrazam Şirvanizâde Rüşdü Paşa’nın istifasını hemen kabul etmedi. İstanbul’da toplanacak olan konferans yaklaştığında, Avrupa’da iyi tanınan Midhat Paşa’yı konferansta yararlı olacağı düşüncesiyle 19 Aralık 1876’da sadârete tayin etti. İstanbul Konferansı’na İngiltere adına Tam Yetkili Temsilci sıfatıyla katılan Lord Salisbury,²⁶⁷ 5 Aralık’ta İstanbul’a geldikten sonra, Osmanlı hükûmetine sunulacak teklifi hazırlamak üzere diğer devletlerin temsilcileriyle görüşmeler yaptı. Konferansın başlamasından önce, 20 Aralık 1876’da, Lord Salisbury, II. Abdülhamid’e gizli bir mektup gönderdi ve hazırlanan teklifin reddedilmesi durumunda Rusya ile savaş çıkacağını ve bu savaşta Osmanlı Devleti’nin yalnız kalacağını, sonuçta her taraftan saldırıya uğrayıp parçalanacağını öne sürdü.²⁶⁸ Aslında, konferansa katılan temsilcilerin amacı sorunlara bir çözüm bulmak değil, Rusya’nın Osmanlı Devleti’ne karşı tek başına bir savaş açmasının önüne geçmek üzere, kendi devletlerinin de gelişmelere dahil olmasını sağlamaktı.

Konferansın açıldığı gün olan 23 Aralık 1876’da, konferansa katılan temsilcileri olumlu yönde etkilemek maksadıyla, konferans salonundan da duyulan top atışlarıyla Kânûn-i Esâsî (Anayasa), dolayısıyla Meşrutiyet ilan edildi. Fakat, Meşrutiyet’in ilanı, Osmanlı hükûmetinin beklentisinin aksine, toplantıya katılanların çok önceden vermiş oldukları kararları etkilemedi. Bu durumda, “II. Abdülhamid’in talimatıyla, konferansın tamamen Osmanlı aleyhine bir karar ile dağılmaması için Kânûn-i Esâsî’ye muhalif olmayan taleplerin kabul edilebileceği de temsilcilere bildirildi.”²⁶⁹ Bunun üzerine,

²⁶⁶ İ.DH 733-60079 (6 L 1293/25 Ekim 1876). Ayrıca bkz. DH.SAİDd 18/1.

²⁶⁷ Robert Gascoyne-Cecil Salisbury (1830-1903): İngiliz muhafazakar politikacı. Hindistan İşleri Bakanlığı’ndan (1866-67 ve 1874-78) sonra 1881’de Muhafazakar Parti başkanı oldu. 1878-1880, 1886-1887 ve 1887-1895 tarihlerinde dışişleri bakanlığında bulundu. 1885’de kısa süreli olmak üzere, 1886-1892 ve 1895-1902 seneleri arasında başbakanlık da yapan Salisbury, 1876’da İstanbul Konferansı’na, 1878’de Berlin Konferansı’na katıldı.

²⁶⁸ Midhat Sertoğlu vd., a.g.e., s. 3293. Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2006, s. 514. Ayrıca bkz. Yuluğ Tekin Kurat, “1877-78 Osmanlı-Rus Harbinin Sebepleri”, *TTK Belleten*, Sayı 103 (Temmuz 1962), s. 567-592.

²⁶⁹ Zekeriya Kurşun, “Osmanlı İdaresinde Dönüşüm: Birinci Meşrutiyet Yılları”, *Osmanlı Tarihi (1876-1918)*, Ed. Zekeriya Kurşun vd., Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir 2013, s. 11.

toplantıya katılan yabancı devletlerin temsilcileri 15 Ocak 1877 tarihinde, Osmanlı hükümetinin red veya kabul etmesi şartıyla, ultimatom şeklinde bir teklif sundular.²⁷⁰

Konferans başlamadan önce II. Abdülhamid'e bir mektup göndermiş olan Lord Salisbury, bu defa hem padişah hem Sadrazam Midhat Paşa nezdinde girişimlerde bulunarak tekliflerin kabulünü sağlamaya çalıştı.

Mabeyn Feriki Said Paşa'nın hatıralarındaki ifadelere göre II. Abdülhamid de yaklaşan tehdidin farkındadır ve bazı tadilatlar ile tekliflerin kabul edilmesinin devletin yararına olacağına inanmaktadır. Nitekim II. Abdülhamid, 'valilerin tayininde devletlerin onayının alınması ile yapılacak reformlara yabancı gözlemcilerin nezâret etmesi' hususlarının önerilerden çıkarılması halinde anlaşmaya olumlu yaklaşacağını Lord Salisbury'ye birkaç kere bildirdi ise de bir sonuç alamadı.²⁷¹

Hükümet geniş katılımlı bir mecliste, 18 Ocak 1877 tarihinde bu teklifi ele aldı ve 20 Ocak 1877'da, hükümrancılık haklarına müdahale niteliğinde olduğu gerekçesiyle, Sultan II. Abdülhamid'in de onayıyla,²⁷² bu teklifi kabul etmediğini bildirdi. Osmanlı-Rus Savaşı'nın diplomatik yollarla önlenebilir olduğu, fakat Midhat Paşa gibi savaş taraftarı kişilerin bu savaşa yol açtığı şeklinde bir görüş de mevcuttur. Ancak, İstanbul Konferansı'ndan önce Rusya'nın bu savaşı dayatmak amacıyla attığı adımlar ve konferansta sunulan teklif, aslında Osmanlı Devleti'nin önünde sadece iki seçenek bırakmaktaydı: hükümrancılık bir devlet olmaktan vazgeçmek veya savaşmak. Zira, II. Abdülhamid'in, teklifin kabulü için Lord Salisbury'ye sunduğu şartlar bile devlet hükümrancılığını korumak için son sığınaktı. Osmanlı Devleti'ne "red veya kabul" etmesi şartıyla sunulan teklifin kabul edilmesi, savaşta yenilgiyi baştan kabul etmek anlamına gelmekteydi. 18 Ocak 1877'de toplanan meclis savaş taraftarı olduğu için değil, devlet hükümrancılığını savunmak için söz konusu teklifi kabul etmemiştir. İstanbul Konferansı'ndan çıkan olumsuz sonucun Midhat Paşa'nın sert tutumundan kaynaklandığını düşünen II. Abdülhamid, 5 Şubat 1877'de Midhat Paşa'yı azletti ve sürgüne gönderdi. Sadârete İbrahim Edhem Paşa²⁷³ getirildi. Bütün bu gelişmelere rağmen Kânûn-i Esâsî'nin yürürlüğe girmesi ve Osmanlı İmparatorluğu'nda seçimlerin yapılması sonucunda Meclis-i Mebûsân 19 Mart 1877 tarihinde törenle açıldı.

²⁷⁰ Armaoğlu, aynı yerde.

²⁷¹ Zekeriya Kurşun, "Osmanlı İdaresinde Dönüşüm: Birinci Meşrutiyet Yılları", a.g.e., s. 13.

²⁷² Zekeriya Kurşun, "Osmanlı İdaresinde Dönüşüm: Birinci Meşrutiyet Yılları", a.g.e., aynı yerde.

²⁷³ İbrahim Edhem Paşa 5 Şubat 1877 - 11 Ocak 1878 tarihleri arasında görevde kaldı.

İstanbul Konferansı'nda Osmanlı hükümetine sunulan tekliflerin reddi üzerine Rusya, konferansa katılan diğer ülkeleri (İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya ve İtalya) ikna ederek 31 Mart 1877 tarihinde Londra'da bir protokol imzalanmasını sağladı. Bu protokolle söz konusu devletler, Osmanlı hükümetinden talep edilen reformların hayata geçirilmesini ve savaş durumuna geçirdiği askerî birlikleri dağıtmasını istiyordu. Meclis-i Vükelâ'da yapılan uzun görüşmelerden sonra Londra Protokolü de 12 Nisan 1877'de reddedildi.

23 Nisan 1877'de Rusya önce diplomatik ilişkilerini kestiğini, ardından, aynı gün, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan ettiğini bildirdi. Böylece, Rumî takvime göre 1293 senesine tesadüf ettiği için halk arasında “Doksanüç Harbi” diye anılan Osmanlı-Rus Savaşı başladı. 1853-1856 Kırım Savaşı'ndan bu yana fırsat kollayan Rusya, diğer Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'nin yanında yer almayacağı bir savaşı başlatmış oldu. İstanbul Konferansı ve Londra Protokolü'nde yer alan talepler Osmanlı hükümeti tarafından kabul edilmiş olsa bile, Rusya'nın yeni bir bahane yaratacağı konusunda şüphe yoktu. Kaldı ki, söz konusu taleplerin kabulü halinde Osmanlı Devleti'nin hükümranlığı sona ermeye mahkûmdu.

İngiltere elçisi Henry Layard²⁷⁴, Zühtü Efendi'nin yeni bir borç anlaşması için Londra'ya gönderilme kararı üzerine Dışişleri Bakanı Lord Derby'ye²⁷⁵ bilgi verdiği, 4 Mayıs 1877 tarihli özel mektubunda bu durumu şöyle açıklamaktaydı:

Onlar [kendisini ziyaret eden Redif Paşa ve Damat Mahmud], ... Rusya en başından beri savaş kararındaydı, ve Türkiye'nin verebileceği hiçbir taviz savaşa engel olamazdı, dediler. İtiraf etmeliyim ki, edindiğim bilgiler ışığında, söylediklerinin büyük ölçüde doğru olduğuna inanıyorum; ama bunu onlara söylemem gerektiğini düşünmedim.²⁷⁶

Layard'ın bu gizli belgedeki itirafı Rusya'nın, talepleri kabul edilmediği durumda, Osmanlı Devleti'ni savaşa mecbur bırakmaya kararlı olduğunu bildiğini göstermektedir.

²⁷⁴ Austen Henry Layard (1817-1894): Mezopotamya'daki kazılarıyla ünlenen İngiliz arkeolog ve diplomat. 17 Nisan 1877 - 2 Haziran 1880 tarihleri arasında İstanbul'da büyükelçilik yaptı. Bkz. Yuluğ Tekin Kurat, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği 1877-1880*, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, Ankara 1968.

²⁷⁵ 15. Derby lordu olan Edward Henry Stanley (1826-1893): 1866-1868 ve 1874-1878 arasında İngiltere dışişleri bakanıydı.

²⁷⁶ Henry Layard, *The Private Letters of Sir Henry Layard During His Constantinople Embassy 1877-1880*, Ed.: Sinan Kuneralp, ISIS Press, İstanbul 2018, s. 18. Bkz. Ek 2.

Rusya'ya karşı savaşında Müslüman devletlerin yardımını sağlamak üzere cihâd ilan edildi. Aslında, Osmanlı-Rus Savaşı, taraflar açısından en başından itibaren bir din savaşı gibi görülmekteydi. Savaş ilerledikçe, Müslüman ülkelerdeki halklar Osmanlı Devleti'ne daha çok sempati duymaya başladılar. 1877 Ağustos ayına doğru, İngiltere yönetimindeki Hindistan'da halkın gönüllü maddî desteği Bombay'daki Müslüman tüccarlar vasıtasıyla Osmanlı Bankası'nın Londra şubesine ulaştırılıyordu.²⁷⁷ Mısır ve Tunus'tan da biraz maddî yardım gönderildi.

2.2.1. Zühtü Efendi'nin Üçüncü Avrupa Seyahati (4 Mayıs 1877)

Meclis-i Mebûsân'ın 19 Mart 1877'de açılışından henüz bir ay geçmiş olduğu sırada Rusya 23 Nisan 1877'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmişti. Osmanlı Devleti mâlî açıdan iflas etmiş olmasının yanı sıra, diğer Avrupa devletlerinin desteğinden mahrum, iç siyasetindeki çekişmeler dolayısıyla zayıflamış ve askerî bakımdan hazırlıksız bir durumdaydı. Buna rağmen, savaşın ilk döneminde Rus askerî ilerleyişi özellikle Balkanlar'da sınırlı kaldı. Ancak, Osmanlı Devleti'ne bağlı bir prenslik olan Romanya'nın Rusya'nın desteğiyle bağımsızlığını kazanma isteği, savaşın başında izleyeceğini ilan ettiği tarafsızlıktan vazgeçmesine yol açtı. 22 Mayıs 1877'de Romanya Prenslığı, Rusya safında yer alarak Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti. Daha sonra, Sırbistan ve Karadağ da Rusya safında savaşa girdiler.

Osmanlı Devleti'nin, askerî birlikler arasında koordinasyonsuzluğu önlemek amacıyla, savaşı İstanbul'daki Harp Meclisi vasıtasıyla yönetme kararı, savaş alanındaki komutanların yetkilerini sınırlandırarak, gerekli kararların doğru ve seri biçimde alınmasına engel oldu. "II. Abdülhamid'in savaşı saraydan yönetme politikası, devlet adamları ve özellikle Gazi Osman Paşa'ya karşı komutanlar arasında kendisini gösteren kıskançlık ve koordinasyonsuzluklar"²⁷⁸ da, savaşın gidişatını etkileyen önemli muharebelerden birinin cereyan ettiği, Rus kuşatması altındaki Plevne'ye gerekli yardımı engelleyen diğer hususlardı. Doğu cephesinde Osmanlı kuvvetleri daha zor durumdaydı.

Savaş koşullarında hükümetin acilen mâlî kaynak bulması gerekiyordu. 1875 Temmuz ayından bu yana Balkanlar'daki ayaklanmalar dolayısıyla sürekli savaş içinde

²⁷⁷ Clay, a.g.e., s. 376.

²⁷⁸ Davut Hut, "Osmanlı Devletinin Zor Yılları: 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı", *Osmanlı Tarihi (1876-1918)*, Ed. Zekeriya Kurşun vd., Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir 2013, s. 35. Gazi Osman Paşa (1833-1900) Osmanlı-Rus Savaşı'nda Plevne Müdafaası (8 Temmuz-10 Aralık 1877) ile ünlenmiş ve daha sonra Hassa Ordusu ve Mâbeyin müşirliği yapmıştır (1878).

bulunan Osmanlı Devleti, artan askerî harcamaları karşılayabilmek için, halktan yardım toplanması ve vergilerin artırılması gibi çeşitli önlemlere başvurmuş durumdaydı. Ancak, halkın içinde bulunduğu iktisadî koşullar, bu yardımlardan savaş için yeterli kaynağın elde edilmesini engellemekteydi. Sonuçta, geçen sene olduğu gibi, kaimeye yeniden başvurmaktan başka çare bulamayan hükümet “...Galata bankerlerini Bâbîâlî’ye çağırıp görüşür ve neticede, oybirliğiyle yeni kaime emisyonuna karar verilir.”²⁷⁹ Yeni kaime çıkarılması, kaimelerin değerini daha da düşürmüş, fakat hükümetin sorunlarını çözmemiştir. Bunun üzerine, maliye nâzırının hükümete sunduğu üç şık üzerinde durulur: Londra’dan 5 milyon liralık yeni bir borç almak; 5-6 milyon liralık dahilî borçlanmaya gitmek; veya, piyasaya daha çok kaime sürmek.²⁸⁰ Maliye Nâzırı Yusuf Ziya Paşa’ya göre birinci şikkın “gerçekleştirilebilmesi için yabancı finans kurumlarına senelik %13-14 faiz ve borca karşılık gösterilecek gümrük gelirlerini kendi adamlarının toplama ayrıcalığı teklif edilebilirdi.”²⁸¹ Burada dikkat çeken husus, yabancı finans kurumlarının gümrük gelirlerinin “kendi adamları” tarafından tahsil edilebilmesi gibi bir imtiyazın verilmesinin düşünülmesidir. Düyûn-ı Umûmiyye’nin kurulmasından 4 sene önce bu düşüncenin dile getirilmeye başladığı anlaşılmaktadır. İkinci şıkta sözü edilen, özellikle vergi mükelleflerinden ve memurlardan toplanması düşünülen iç borcun, mevcut iktisadî şartlarda, istenen miktara ulaşp ulaşmayacağı şüphelidir. Üçüncü şık olan yeniden ve daha fazla kaimenin piyasaya sürülmesi zaten uygulanmaktadır. Bütün bu şartlar değerlendirildiğinde, ilk olarak Londra’dan yeni bir borç alınması için hemen harekete geçilmesine karar verildi.

Büyük mâlî sıkıntı içindeki hükümet, 1877 Mayıs başında Zühtü Efendi’yi, “mâlî buhranın ağırlaşması sebebiyle bir an evvel” yeni bir borç anlaşması yapmak üzere Paris ve Londra’ya göndermeye karar verdi ve “hemen bu Cuma” yola çıkılması gerektiği vurgulandı.²⁸² Kararın tarihinin 2 Mayıs 1877 Çarşamba günü olduğu dikkate alınırsa, hemen bir sonraki gün yola koyulması istenmekteydi. 3 Mayıs 1877 tarihli bir diğer tezkerede, Zühtü Efendi’nin bir an evvel bir borç anlaşması yapmasının önemine dikkat çekilmektedir.²⁸³ Hariciye Nâzırı Safvet Paşa²⁸⁴ da, aynı tarihte Londra ve Paris

²⁷⁹ Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu*, s. 185-186.

²⁸⁰ Ali Akyıldız, a.g.e., s. 191. Bu bilginin kaynağı olarak dipnotta “İ.MM., nr. 2573” [İ.MMS 56/2573] belgesi gösterilmektedir. Belgenin tarihi 10 R 1294/24 Nisan 1877’dir. Bu tarihte Maliye nâzırı Yusuf Ziya Paşa’dır.

²⁸¹ Ali Akyıldız, aynı yerde.

²⁸² İ.MMS 56/2574-2 (18 R 1294/2 Mayıs 1877); Ayrıca bkz. Ali Akyıldız, *Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 111.

²⁸³ A.}DVN.NMH 23-7 (19 R 1294/3 Mayıs 1877); A.}DVNSNMH.d 13/77, s. 154 (19 R 1294/3 Mayıs 1877).

elçiliklerine gönderdiği bir telgrafla Zühtü Efendi'nin özel bir görevle yola çıkmakta olduğunu, bu görevi dolayısıyla kendisine her türlü kolaylığın gösterilmesi gerektiğini bildirir.²⁸⁵

Zühtü Efendi işte böyle bir ortamda, acilen borç bulmak üzere Londra'ya gönderiliyordu. Hariciye Nâzırı Safvet Paşa'nın Musurus Paşa'ya 16 Mayıs 1877'de gönderdiği telgraftan, Zühtü Efendi'den hâlâ bir haber alınmadığını anlıyoruz: “Londra'ya geldiyse, müzakerelere girdiyse, öyleyse, nerede olduğunu lütfen bize telgrafla bildirin.”²⁸⁶ Oysa, Fransız gazeteleri 14 Mayıs 1877'de Paris'e gelen Zühtü Efendi'nin Grand-Hôtel'de kaldığını ve kısa bir süre sonra Londra'ya gideceğini yazmaktaydılar.²⁸⁷

Zühtü Efendi 18 Mayıs 1877 tarihinde Londra'ya vardı.²⁸⁸ Yapılacak görüşmelerde Zühtü Efendi'ye yardımcı olmak üzere Osmanlı Bankası genel müdürü Mr. Foster'ın da Londra'ya gideceğine ilişkin haberler gazetelerde yer aldı.²⁸⁹ Osmanlı gazetelerinden *Basîret* gazetesi, 21 Mayıs 1877 tarihli sayısında “Bank-ı Osmanî direktörünün bu hafta Londra'ya gideceği mesmûdur.” ve 30 Mayıs 1877 tarihli sayısında “Bank-ı Osmanî direktörü Mösyö Foster bugün memûriyyet-i mahsûsa ile Avrupa'ya azîmet etmiştir.”²⁹⁰ diye haber verdi.

İngiltere'nin İstanbul'a yeni gönderdiği elçi Henry Layard, Lord Derby'ye yazdığı mektubunda Zühtü Efendi'nin Londra'daki göreviyle ilgili olarak şunları belirtmektedir:

Para talebi çok ciddi bir hal alıyor. Bâbiâli, hakkında çok iyi şeyler duyduğum, Maliye Nezâreti'nde bir tür müsteşar olan Zühdi Efendi'yi, alacaklılarıyla bir düzenleme yapıp yapamayacağı, ayrıca çok acil ihtiyaçlar için küçük bir borç alıp alamayacağı konusunda görüşmeler yapması için Londra'ya gönderiyor. Onun için size hitaben bir tavsiye mektubu yazmam gerektiğini isteyen Edhem Paşa'nın samimi ricasını kıramadım. Konu çok hayati bir öneme sahip. Ne yazık ki Zühdi,

²⁸⁴ Safvet Mehmed Esad Paşa (1815-1883) Hariciye nâzırı (1860, 1875, 1876, 1878, 1879, 1882), Ticaret nâzırı (1863, 1867), Paris sefiri (1865), Maarif nâzırı (1868, 1874, 1875), Adliye nâzırı (1872, 1876, 1877) olarak birçok makamda bulundu. Sadâreti (4 Haziran – 4 Aralık 1878) sırasında dış siyasette bazı konularda II. Abdülhamid'le ters düşmesi nedeniyle azledildi. Bkz. Azmi Özcan, “Safvet Mehmed Esad Paşa”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt 35, İstanbul 2008, s. 563-572. Ansiklopedi maddesinde “Safvet” yerine “Saffet” şeklinde yazılmıştır.

²⁸⁵ HR.İD 228/73 (3 Mayıs 1877).

²⁸⁶ HR.İD 228/75 (16 Mayıs 1877).

²⁸⁷ *Le Figaro*, 15 Mayıs 1877.

²⁸⁸ HR.SFR.3 245/49 (18 Mayıs 1877); HR.İD 228/76 (19 Mayıs 1877).

²⁸⁹ *Journal des débats*, 20 Mayıs 1877; *Le Temps*, 21 Mayıs 1877; *La Lanterne*, 22 Mayıs 1877. Gazetelerin yayın tarihleri farklı olmakla beraber, hepsi de haberin İstanbul'dan bildiriliş tarihini 19 Mayıs 1877 olarak belirtmekteydiler.

²⁹⁰ *Basîret*, 8 C 1294 ve 17 C 1294 (21 Mayıs ve 30 Mayıs 1877).

İngilizce veya Fransızca konuşmuyor, ki bu bir dezavantaj. Not: Zühdî Efendi'yi sizinle borç hakkında konuşmaması, hatta borç temini için İngiltere hükümetinden herhangi bir yardım beklememesi konusunda uyardım; zira böyle bir yardım tarafsızlığın ihlali olur.²⁹¹

Layard, aynı tarihli ikinci bir özel mektupta Lord Derby'ye Zühtü Efendi ve görevi hakkında daha açıklayıcı bilgiler sunmak ihtiyacı duymuş görünmektedir:

Sadrazam [Edhem Paşa], Maliye Nezâreti müsteşarı olup İngiltere'ye mâlî bir misyonla gitmekte olan ve Türkiye'nin yabancı alacaklılarının taşıdığı kuşkuları, imkân bulur bulmaz borçlarını sadık ve dürüst biçimde ödeyeceğine dair yapacağı samimi açıklamalar sayesinde bertaraf etmeyi umut eden Zühdî Efendi için size hitaben bir tavsiye mektubu vermemi rica etti. Ekselanslarının ricasını kabul etmeye ve buradaki her sınıftan kişinin çok saygı duyduğu Zühdî Efendi'yi Lord hazretlerine arz etmeye cüret ediyorum.²⁹²

Osmanlı Devleti'nin 1875 Ramazan Kararnamesi'yle Avrupa mâlî piyasalarında güvenilirliği iyice yıpranmışken böyle bir görevin kolay olmadığı aşikârdı. Öte yandan, bu sırada böyle bir görevin üstesinden gelebilecek tek kişi, önceki yıllarda edindiği tecrübeyle, muhtemelen Zühtü Efendi'ydi. Yine de, bu borçlanmanın önünde bazı teknik engeller bulunmaktaydı. Öncelikle, yeni bir borçlanma için Osmanlı hükümetinin gerektiğinde elini atamayacağı türden sağlam bir teminat gerekliydi. Böyle bir teminat, daha önce yapılmış olan bazı borçlanmalarda karşılık olarak gösterilmiş bulunan Mısır vergisi olabilirdi. “Bu vergi, 1854 ve 1871 istikrâzları ile Fransa ve İngiltere'nin müteselsil kefaleti altında akdolunan 1855 istikrâzının 72.872 Sterlini için teminat olarak gösterilmişti.”²⁹³ Mısır vergisinin yeni bir borç anlaşmasında teminat olarak gösterilmesi, özellikle Londra'da örgütlenmiş durumdaki alacaklılarla, 1854 ve 1871 borçlanmaları için yeni bir ödeme planında anlaşmaya varılmasına bağlıydı. Osmanlı tahvîli hâmillerinin temsilcisi sıfatıyla 1876 Eylül ayı başlarında İstanbul'a gelmiş bulunan Randolph Stewart ve Lawrence McEvan, hemen bütün nâzırlarla ve pek çok yüksek memurla görüşmüşlerdi.²⁹⁴ Maliye Nezâreti müsteşarı Zühtü Efendi de görüştükleri kişiler arasındaydı.²⁹⁵

²⁹¹ Henry Layard, a.g.e., s. 20-21. H.M.G: Her Majesty's Government [Majestelerinin Hükümeti]. Layard benzer bir mektubu İngiltere dışişlerinde daimi müsteşar Lord Tenterden'a da yazmış, kendisine verilmek üzere “basit bir takdim mektubunu” Zühtü Efendi'ye verdiğini bildirmiştir. Bkz. Layard, a.g.e., s. 21-22. Ayrıca bkz. FO 78/2570 (4 Mayıs 1877).

²⁹² Layard, a.g.e., s. 23. Ayrıca bkz. FO 78/2570 (4 Mayıs 1877).

²⁹³ Du Velay, a.g.e., s. 238.

²⁹⁴ Clay, a.g.e., s. 371.

²⁹⁵ FO 881/3849. Stewart'ın Lord Derby'ye gönderdiği 4 Kasım 1876 tarihli mektup.

Zühtü Efendi'nin bu zor koşullar altındaki görevi Osmanlı basınının yanı sıra yabancı basının da ilgisini fazlasıyla çekiyordu. 4 Mayıs 1877 tarihli *Le Temps* gazetesi "Türkiye Mektupları" köşesinde "Maliye Nezâreti müsteşarı Zühtü Bey bugün Avrupa'ya hareket ediyor." diye haber verdikten sonra, amacının 3 milyon liralık yeni bir borçlanma için, önceki borçlanmalardaki Mısır vergisi teminatının açıkta kalacak kısmını kullanmak olduğunu açıklamaktadır.²⁹⁶ 5 Mayıs 1877 tarihli *Basîret* gazetesi, Zühtü Efendi'nin Avrupa'ya özel bir görevle daha önce iki defa daha gittiğinden ve başarılarından ötürü takdir edildiğinden bahisle "...bu defa dahi memûriyyetinde muvaffakiyetini eltâf-ı samedâniyyeden kaviyyen ümîd ve intizâr ederiz."²⁹⁷ diye yazmaktaydı. 15 Mayıs 1877 tarihli haberinde Zühtü Efendi'nin Paris'e gelişini bildiren *Lebanon Daily News* gazetesi oradan Londra'ya hareket edeceğini yazmaktadır.²⁹⁸ *Basîret* gazetesi 16 Mayıs 1877'de, Zühtü Efendi'nin "evvelki gün Paris'e muvâsalat eylediği ve orada iki gün ârâm ile Londra'ya azîmet"²⁹⁹ edeceğini telgrafla alınan haber olarak vermiştir. *Der Deutsche Correspondent* gazetesinde, Zühtü Efendi'nin Londra'ya giderken Paris'e geldiği ve Osmanlı hükûmeti için kredi temin etmeye çalışacağını haber alındığını yazmaktadır.³⁰⁰ Amerika Birleşik Devletleri'nin Pennsylvania eyaletinde yayınlanan *The Philadelphia Inquirer* gazetesiye haberi yorumlu olarak vermektedir. İngiliz tahvîl hâmilllerinin yaşadıkları acı tecrübenin ardından yeniden tahvîl almalarının pek muhtemel olmadığını belirttikten sonra, ancak Rusya karşıtı duygularının yeterince kuvvetli olmasının yeniden yatırım yapmalarını sağlayabileceğini yazmaktadır. Hatta, İngiliz yatırımcısının yeniden Osmanlı borç tahvillerini satın alması halinde, Rusya'ya karşı savaşa İngiltere'nin de katılması ihtimalinin artacağı yorumunu yapmaktadır.³⁰¹

2.2.2. Meclis-i Mebûsân'da Zühtü Efendi Hakkında Tartışma (12 Mayıs 1877)

Zühtü Efendi'nin Osmanlı hükûmeti tarafından son derece önem verilen bu görevi Meclis-i Mebûsân'da tartışmalara sebep olmuştur. Bu bilgiyi öncelikle, Hariciye Nâzırı Safvet Paşa'nın, Londra'daki Büyükelçi Musurus Paşa'ya 15 Mayıs 1877'de

²⁹⁶ *Le Temps*, 4 Mayıs 1877.

²⁹⁷ *Basîret*, 21 R 1294 (5 Mayıs 1877). Eltâf-ı samedâniyye: ilahî lütuflar

²⁹⁸ *Lebanon Daily News*, 16 Mayıs 1877.

²⁹⁹ *Basîret*, 3 Ca 1294 (16 Mayıs 1877). Ârâm: dinlenme

³⁰⁰ *Der Deutsche Correspondent*, 16 Mayıs 1877.

³⁰¹ *The Philadelphia Inquirer*, 16 Mayıs 1877.

gönderdiği bir telgraftan edinmekteyiz. Söz konusu telgrafta Safvet Paşa, Zühtü Efendi'ye güveninin tam olduğunu belirtmekte ve konuyla ilgili şöyle yazmaktadır:

Osmanlı Meclis-i Meb'ûsân üyelerinden biri, mâlî delegemiz Zühdi Efendi'nin dürüstlüğü konusunda şüphelerini dile getirdi. Ekselansları, müzakerelere gireceği finansörlerin zihinlerinde bu olayın yaratabileceği kötü etkiyi yok edecek kadar iyi olacaktır.³⁰²

19 Mart 1877'de açılışından kısa bir süre sonra Meclis-i Mebûsân'da mebusların, anayasaya göre padişaha karşı sorumlu olan hükümetin icraatı üzerinde görüşlerini dile getirdikleri ve sert eleştirilerde bulundukları görülmektedir. Mahmud Celâleddin Paşa'nın³⁰³ belirttiği gibi; "O günlerde Meb'ûsân Meclisi, Kânûn-i Esâsî hükmüne göre yeni toplandığından, büyük meselelerde ve bu arada mâlî konularda bu meclisin fikrine başvurmaksızın bir şey yapmak, birtakım dedikodulara yol açabilirdi."³⁰⁴ Dinleyicilerin olmadığı özel toplantılarda ve mebuslarla kâtipler dışında kimsenin alınmadığı gizli toplantılarda konuşulanların basına sızdığı, ancak, bu tür toplantılarla ilgili haberlerin Osmanlı gazetelerinde yer almadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, Meclis-i Mebûsân'da Zühtü Efendi'yle ilgili olarak cereyan eden tartışmaları sadece yabancı gazetelerde izlemek mümkün olmaktadır.

La France gazetesinde, "Lettres d'Orient" (Şark Mektupları) köşesinde yayınlanan 18 Mayıs 1877 tarihli haber şöyledir:

Bugün, [bir mebus] Bâbîâlî'nin önemli bireylerinden biri olan, bulunamayacak bir borç arayışı içinde Londra'ya gönderildiğini bildirmiş olduğum Maliye müsteşarı Zühdi Bey'e saldırıyor. Onu, Hazine'nin kurbanı olduğu yıkımların faillerinden olmakla, devletin parasının zarar görmesine yol açan örgütlü hırsızlıklara karışmakla suçluyor; Zühdi Bey hakkında haklı çıktığı zaman bu hırsızlıklarda ortağı olan diğer yüksek görevlileri de sırayla suçlayacağını söylüyor.³⁰⁵

Le Temps gazetesi bu haberi Agence Havas'ın³⁰⁶ 20 Mayıs 1877 tarihli bültenine dayandırarak vermektedir. Habere göre, mebuslar, Londra'ya mâlî bir görevle

³⁰² HR.İD 228-74 (15 Mayıs 1877).

³⁰³ Mahmud Celâleddin Paşa (1838-1899) Şûrâ-yı Devlet üyeliği ve başkâtipliği (1868), Dahiliye müsteşarlığı ve âmedcilik (1870), Girit fevkalâde memuriyeti (1887), Maliye nâzırlığı (1888), Hüdâvendigâr valiliği (1889), Ticaret ve Nafia nâzırlığı (1891) gibi görevlerde bulunmuştur. *Mir'ât-ı Hakikat* adlı eseri Tanzimat ve I. Meşrutiyet devirlerinin siyâsî tarihi hakkında önemli bir kaynaktır.

³⁰⁴ Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, Yay. Haz. İsmet Miroğlu, Berekât Yayınevi, İstanbul 1983, s.308.

³⁰⁵ *La France: politique, scientifique et littéraire*, 29 Mayıs 1877. *La France* gazetesi Paris'te yayınlanmaktaydı. F.M. rumuzlu muhabirin mektubu "İstanbul, 18 Mayıs 1877" başlığını taşımaktadır.

³⁰⁶ Agence Havas: Charles-Louis Havas tarafından 1832'de Paris'te kurulan Bureau Havas, 1835'te Agence Havas adını almış, 1845'te Fransa'da ilk telgraf servisini oluşturmuştur.

gönderilen Müsteşar Zühtü Efendi'ye itimat ettiği için hükümeti suçlamışlardır. Ancak, hükümet Zühtü Efendi'nin görevinin sürdürülmesinde kararlı olmuştur.³⁰⁷

London Evening Standard gazetesi, İstanbul'daki muhabirinden 16 Mayıs 1877 Çarşamba akşamı telgrafla aldığını belirttiği haberini 21 Mayıs 1877 tarihli sayısında yayınlamıştır. Haberde, Meclis-i Mebûsân'ın Cumartesi günü gizli bir oturum yaptığının yazıldığı dikkate alınırca, söz konusu oturumun 12 Mayıs 1877 tarihinde yapıldığı ortaya çıkmaktadır. Nitekim, Meclis-i Mebûsân üyelerinden birinin Zühtü Efendi'yle ilgili konuşmasından bahseden Safvet Paşa'nın Musurus Paşa'ya gönderdiği telgrafın tarihi 15 Mayıs 1877'dir. Telgrafla bildirdiği haberinde muhabir İstanbul'da durumun gergin olduğunu belirttikten sonra Meclis-i Mebûsân'daki görüşme hakkında ayrıntılı bilgiler aktarmaktadır:

Korkarım ki, burada yeni bir darbenin eşiğindeyiz; zira, Bâbîâlî ile Meclis-i Mebûsân arasındaki ilişkiler o kadar gergin ki, Meclis'in kapatılması bile muhtemeldir.

Cumartesi günü, gizli bir oturumda, Zühdî Paşa'yı mâlî bir görevle Londra'ya gönderdiği için Bâbîâlî'ye şiddetli bir saldırı yapıldı. Saldırı, mebusların onayladıkları görevin hedefine değil, gönderilen kişiye yönelikti; mebusların iddiasına göre, bu kişi birkaç sene önce gönderildiği mâlî görevdeki konumunu, kendisini zenginleştirmek amacıyla kötüye kullanmıştı.

Meclis'te bulunan 102 üyeden 100'ü Zühdî'ye karşı oy kullandılar; geri kalan 2 üye, yalnızca, bu kişiyi tanımadıklarını beyan ederek, oy kullanmaktan imtinâ ettiler. Bu oylama sonucu Bâbîâlî'yi önemli ölçüde mahcup duruma düşürdü ve önce telgrafla Zühdî'yi geri çağırdı, fakat daha sonra geri çağırma kararını iptal etti.

Maliye Nâzırı Yusuf Paşa'nın azledileceği ve yerine eski Paris büyükelçisi Sadık Paşa'nın geleceği sanılmaktadır. Bazıları Yusuf'un yerini Galip Paşa'nın alacağını öne sürüyor ki bu talihsiz bir tayin olur.

Muhtemelen Osmanlı Bankası müdürü Mr. Foster, Zühdî Paşa'ya yardımcı olmak üzere Londra'ya gidecektir.³⁰⁸

Hükümetin mâlî durumunu ve Avrupa'dan borç arayışıyla ilgili gelişmeleri yakından takip eden *Basîret* gazetesi, *Levant Herald* gazetesinde Zühtü Efendi'nin görevinden geri çağrılmasını konu alan bir makaleyi eleştiren bir yazı yayınlamak

³⁰⁷ *Le Temps*, 22 Mayıs 1877.

³⁰⁸ *London Evening Standard*, 21 Mayıs 1877. Haberde Zühtü Efendi'den, yanlış olarak, "Zühtü Paşa" diye bahsedilmektedir.

ihtiyacı duymuştur. Yazısında, söz konusu makalenin asılsız haber ve dedikodulara dayandığını, Zühtü Efendi'nin şimdiye kadar bulunduğu memuriyetlerin hiçbirinde görevini kötüye kullanmamış olduğunu belirtmiştir. Devlet hazinesinin içinde bulunduğu şiddetli sıkıntı sırasında bu tarz dedikoduların vatansever bir davranış olmadığını da vurgulamıştır.³⁰⁹

İngiltere'de yayınlanan *Gloucester Citizen* adlı gazete aynı haberi *London Evening Standard* muhabirine atıfta bulunarak vermiştir.³¹⁰ *The Globe* gazetesi 26 Mayıs 1877 tarihli sayısındaki haberinde Meclis-i Mebûsân'daki görüşmelerde, mebusların bütçeyle ilgili bütün evrakın Meclis'e getirilmesini, yeteneği ve dürüstlüğünden şüphe duyulan Zühtü Efendi'nin hemen geri çağrılmasını istedikleri belirtilmektedir. Ancak, bu tutumun, İmparatorluk bir krizden geçerken mebusların isteklerinin hükümete darbe vurmasının rahatsızlık yaratmasından ötürü, Meclis'in feshedilmesine bile yol açabileceği yolunda fısıltıların yayıldığı eklenmektedir.³¹¹ Fransız gazetesi *Journal des débats*, 3 Haziran 1877 tarihli sayısında, 22 Mayıs 1877 tarihinde İstanbul'dan aldığını belirttiği haberinde Meclis'in çok kötü muamele ettiği Zühtü Efendi'nin geri çağrılmayıp görevini sürdürdüğünü bildirmektedir.³¹² *Le Petit Parisien* gazetesi, 23 Mayıs 1877 tarihli sayısında, Meclis'in suçladığı Zühtü Efendi'nin görevini sürdürme kararını haber yapmıştır.³¹³ Aslında, Meclis-i Mebûsân'daki olumsuz hava nedeniyle, *London Evening Standard*'ın haberinde belirtildiği gibi, Zühtü Efendi'nin geri çağrılmasına karar verilmişti.³¹⁴ Edhem Paşa'nın, dürüstlüğü sorgulanamayacak ve Londra'daki görüşmelerde karşı tarafın rahatlıkla kabul edeceği biri olan, Osmanlı Bankası genel müdürü Morgan Foster'ı, banka yetkilisi değil de, 'Bâbîâlî'nin Özel Mâlî Danışmanı' sıfatıyla Londra'ya göndererek bu sorunun üstesinden geldiği anlaşılmaktadır.³¹⁵

La France gazetesinin yine "Lettres d'Orient" (Şark Mektupları) köşesinde, "İstanbul, 30 Mayıs 1877" başlıklı yazıda, muhtemelen aynı muhabir gelişmeleri yorumlayarak aktarmaktadır:

³⁰⁹ *Basîret*, 5 Ca 1294 (18 Mayıs 1877).

³¹⁰ *Gloucester Citizen*, 21 Mayıs 1877.

³¹¹ *The Globe*, 26 Mayıs 1877.

³¹² *Journal des débats*, 3 Haziran 1877.

³¹³ *Le Petit Parisien*, 23 Mayıs 1877.

³¹⁴ *London Evening Standard*, 21 Mayıs 1877.

³¹⁵ Clay, a.g.e., s. 373.

Son mektuplarımdan birinde Zühdi Bey'in 5 milyon Sterlinlik bir borç için Londra'ya gönderilmesinden bahsetmiş ve Meclis'in böyle hassas bir görev için dürüstlüğünden böylesine şüphe duyulan bir devlet memurunun seçilmesine itiraz ettiğini söylemiştim. Bu protestonun ardından, sadrazama hitaben, mâlî delegesini geri çağırması için bir *takrir* oylamaya sunuldu. Edhem Paşa, geri çağırmanın çok kötü bir etki yaratacağını ve yürütülmekte olan müzakerelerin başarısını tehlikeye atacağını, ayrıca, kendisine verilen geçici görevle ilgili olarak Zühdi Bey'e kefil olduğunu söylemekle yetindi. Zühdi Bey, Bâbîâlî'nin kesinlikle en az sempatik kişilerinden biridir ve Meclis'in ona karşı duyduğu güvensizlik tamamen haklı görünmektedir. Bununla birlikte, insan, ona karşı yapılan gösterinin basit ve saf bir zedelenmiş dürüstlük duygusundan kaynaklanıp kaynaklanmadığını, veya arka planda kalmış kişisel kinler ve menfaat kıskançlıkları tarafından provoke edilip edilmediğini merak ediyor. Türkiye'de, gündeme gelen her borçlanma sorunu o kadar çok rekabete yol açıyor ki, şüpheye yer var.³¹⁶

İngiltere büyükelçisi Henry Layard'ın Dışişleri Bakanı Lord Derby'ye gönderdiği bir mektupta da "Zühdi Bey'in mâlî bir görevle Londra ve Paris'e gönderilmesi Meclis'te, Hükümet'in alınan borçları kontrolsüz bir şekilde harcaması üzerinde bir tartışmaya yol açtı."³¹⁷ diye yazmaktadır.

Zühtü Efendi hakkında mebusların güvensizliği onun önceki yurtdışı görevlerindeki başarısının takdir edilmesinden ötürü rakiplerinin iftiralarına mı dayanmaktaydı, yoksa bazılarının öne sürdüğü gibi görevini kötüye mi kullanmıştı? Bu acil ve önemli görev için onun seçilmesi, özellikle 1874 senesindeki mâlî görevi dolayısıyla, Sadık Paşa ile birlikte Paris'te bulunduğu sırada ortaya atılan yolsuzluk söylentilerinden ötürü mebusların öfkesine yol açmıştı.³¹⁸ Dönemin tanınmış gazetecisi ve yazarı Ahmet Midhat Efendi, Zühtü Efendi hakkındaki suçlamaların asılsız olduğunun daha sonra ortaya çıktığını belirtmekte ve Meclis'teki tartışmalar hakkında şöyle yazmaktadır:

İstikrâz işine memuren Londra'ya gönderilen Maliye Müsteşârı Zühdi Efendi'nin sâbıkta bu yoldaki memûriyetleri hakkında heyetçe bazı kâl ü killer edilmişse de bunların bir eser-i iğfal olduğu mu'ahharan tahakkuk ederek efendi-i müşârünileyhin berâ'et-i zimmeti tasdik ve istikrâz memûriyeti dahi uhdesinde ibkâ edilmiştir.³¹⁹

³¹⁶ *La France*, 10 Haziran 1877.

³¹⁷ *Bradford Observer*, 17 Ağustos 1877. Bu haberde belirtildiği üzere, söz konusu mektup 2 Haziran 1877 tarihlidir.

³¹⁸ Clay, a.g.e., s. 373. Bkz. Layard'ın Tenterden'a özel mektubu: FO-2870 (4 Mayıs 1877).

³¹⁹ Ahmet Midhat Efendi, *Üss-i İnkılap*, Yay. Haz. İdris Nebi Uysal, Dergah Yay., İstanbul 2013, s. 417. Kâl ü kil: Dedikodu.

2.2.3. Tahvîl Hâmilleri Cemiyeti'yle Anlaşma (17 Eylül 1877)

Zühtü Efendi'nin Londra'ya gelişinden sonra, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın çeşitli kademelerindeki yazışmaların Osmanlı tahvîli hâmilllerinin haklarının gözetilmesi üzerinde yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. İngiltere Merkez Bankası Başkanı Palmer,³²⁰ bu konuyla ilgili olarak Pauncefort'la³²¹ görüşmesinde, amacının Dışişleri Bakanı Lord Derby'yi, Osmanlı tahvîli hâmilllerinin haklarını zedeleyen hiçbir öneriyi kabul etmemesi yönünde teşvik etmek olduğunu belirtmiştir. Palmer, ayrıca, Lord Derby'nin Osmanlı Büyükelçisi Musurus Paşa'yı, İngiltere Merkez Bankası'nda tutulan ve Osmanlı tahvîli hâmilllerine ödenmesi gereken paranın dağıtımının gerçekleşmesi için gerekli olan imzayı atmaya ikna edeceğini umduğunu ifade etmiştir.³²² İngiltere Merkez Bankası'nda tutulan, ancak, İngiliz tahvîl hâmilllerine verilmesi için Osmanlı büyükelçisinin onayı gereken paranın kaynağı, 1854, 1855 ve 1871 borçlanmaları için karşılık gösterilmiş bulunan Mısır vergisiydi; yani, Mısır hıdîvinin Osmanlı Devleti'ne her sene ödemeyi kabul ettiği vergi.³²³ Osmanlı hükümeti, 6 Ekim 1875 Kararnamesi sonucunda Avrupa mâlî çevrelerinde kötü bir şöhret kazandığı ve güvenilir yeni bir garanti gösteremediği için yeniden borçlanma imkânını kaybetmiş durumdaydı. Ancak, tahvîl hâmilleri, temsilcileri Randolph Stewart³²⁴ ve McEvan aracılığıyla, alacaklarının faiz oranında indirim yapılmasını kabul edebileceklerini belirtmişlerdi.³²⁵ Bu faiz indirimi sayesinde Mısır vergisinin bir kısmının yeni bir borçlanma için teminat gösterilmesi imkânı ortaya çıktı. Zühtü Efendi ve Morgan Foster'ın Londra'da İngiliz tahvîl hâmilleriyle yapacakları görüşmelerin temel konusu buydu. Bu nedenle, Zühtü Efendi'nin Londra'ya gelişi İngiliz gazeteleri için haber değeri taşıyordu. *The Times* gazetesinde çıkan 25 Mayıs 1877 tarihli bir yorumda şöyle yazılmaktaydı:

³²⁰ Edward Howley Palmer (1811-1901): İngiliz iş adamı. Osmanlı Devleti'nin ilk borçlanmalarına aracılık eden Dent & Palmer Şirketi'nin ortaklarından. 1877-1879 tarihleri arasında İngiltere Merkez Bankası başkanıydı. Bkz. Clay, a.g.e., s. 318.

³²¹ Sir Julian Pauncefort (1828-1902): İngiliz avukat, hakim ve diplomat. 1876'da Dışişleri Bakanlığı Sömürgelerden Sorumlu Daimi Müsteşar Yardımcısı oldu. Daha sonra Dışişleri Bakanlığı Daimi Müsteşarı (1882-1889) olarak görev yaptı. Palmer'ın ziyareti sırasında, Dışişleri Bakanlığı Daimi Müsteşarı Lord Tenterden'in yokluğundan ötürü görüşme Pauncefort ile gerçekleşti.

³²² FO 424/316 (30 Mayıs 1877).

³²³ Bu verginin teminat gösterilmesi suretiyle alınan borçlara İngilizce literatürde "Egyptian Tribute Loans" denilmektedir. Borç anlaşmasındaki hükümlere göre Mısır vergisi doğrudan doğruya İngiltere Merkez Bankası'na gönderilmekteydi.

³²⁴ Randolph Stewart, İngiltere'deki Egyptian Tribute Bondholders' League [Mısır Vergisine Dayalı Tahvîl Hâmilleri Cemiyeti] adlı organizasyonun temsilcilerindendir. Bkz. Clay, a.g.e., s. 371. Stewart'ın, Osmanlı tahvîli hâmilllerine, bu tahvillerin geçmişini ve o günkü durumunu anlatan, 1876'da yayınlanmış *The Turkish Default and the Egyptian Tribute Loans* (Türk Temerrüdü ve Mısır Vergisine Dayalı Krediler) adlı kitapçığı Foreign and Commonwealth Office Collection arşivinde yer almaktadır. Söz konusu kitapçık University of Manchester, The John Rylands University Library (kuruluşu 2004) tarafından yeniden yayınlanmıştır.

³²⁵ Du Velay, a.g.e., s. 239.

Türk hükümetinin mâlî elçisinin, şahsen Ekselans Zühdi Efendi'nin bu ülkeye gelmekte olduğu açıklandığında, amacının bir şekilde borç para bulmak olduğu aşikârdı. Bildiğimiz kadarıyla, Türkiye'nin bu piyasada daha fazla borç bulma şansını anlamak üzere, piyasanın kodamanlarına teklifler zaten götürülmüştü. Verilen cevap, beklenebileceği gibi bir cevaptır; yani, böyle bir durumda yabancı bir hükümete gereken donanım, kredisinin olmasıdır.³²⁶

Yine *The Times* gazetesinin haberine göre, tahvîl hâmilllerinin temsilcisi Randolph Stewart, Midhat Paşa'nın sadâreti sırasında sunulan ve kabul edilen teklif çerçevesinde, Edhem Paşa ile de anlaştıklarını, Mısır vergisine dayalı tahvillerle ilgili olarak Morgan Foster ile Zühdi Efendi'nin yapacakları düzenlemeyi tahvîl hâmilllerine sunacaklarını açıklamıştır. Böylece faizin ve itfâ fonunun 178.000 Sterlinlik kısmı Bâbîâlî'nin kullanımına bırakılacak, İngiltere Merkez Bankası'ndaki para da tahvîl hâmilllerine dağıtılacaktır.³²⁷ Ancak, Zühdi Efendi bu haberi okur okumaz Bâbîâlî'ye bir telgraf çeker ve haberde belirtildiği şekilde Stewart ile bir anlaşmaya varılmış ise, bu durumun Londra'da yürütmekte olduğu görüşmeleri zora sokacağını bildirir. Zira, kendisi 178 bin liradan daha çok tahsisat elde ederek alınacak borcun miktarını artırmak gayretindedir ve bu amaçla bazı büyük bankerlerle görüşmektedir. Haber asılsız ise, Londra sefaretine hemen emir verilerek resmen tekzîb edilmesi gerekmektedir.³²⁸

Dışişleri Daimi Müsteşarı Lord Tenterden'ın Lord Derby'ye yazdığı 31 Mayıs 1877 tarihli pusulada, tercümanıyla beraber bir nezaket ziyaretine gelen Zühdi Efendi'nin, Lord Derby'ye Musurus Paşa tarafından takdim edilmesini ümit ettiğini söylediği belirtilmektedir. Pusulanın altında Lord Derby'nin “Onu görmek niyetindeyim.”³²⁹ şeklinde bir notu vardır.

Zühdi Efendi, Mısır vergisine dayalı tahvillerin faizlerinin düşürülmesi suretiyle serbest kalması beklenen teminat tutarını artırmaya çalışırken, Musurus Paşa'nın da İngiltere Merkez Bankası'ndaki paranın tahvîl hâmilllerine dağıtılabilmesi için atması gereken imzayı bir türlü atmaması Edward H. Palmer'ın İngiltere parlamentosuna şikayetine yol açmaktaydı. Palmer, İngiliz milletvekili W. H. Smith'e³³⁰ 5 Haziran 1877 tarihli mektubunda durumu özetledikten sonra şöyle yazmaktaydı:

³²⁶ *The Times*, 25 Mayıs 1877. Bkz. FO 881-3849.

³²⁷ *The Times*, 31 Mayıs 1877; *The Guardian*, 31 Mayıs 1877.

³²⁸ HR.İD 228/78 (1 Haziran 1877).

³²⁹ FO 78/2570 (31 Mayıs 1877).

³³⁰ William Henry Smith (1825-1891): İngiliz milletvekili. 1877-1880 seneleri arasında Deniz Kuvvetleri Bakanı'ydı (First Lord of the Admiralty). Daha sonra Savaş Bakanlığı (Secretary of State for War) ve Hazine Bakanlığı (First Lord of the Treasury) görevlerinde bulunmuştur.

1854 ve 1871 Borç tahvili hâmilleriyle bizzat Türk hükümetinin yarattığı zorlukları çözmek üzere, Zühdî Efendi adında bir centilmen geldi. Gelişinden kısa bir süre sonra beni ziyaret etti, yaklaşık on gün kadar önce. Konuşmasından anladığım kadarıyla şunu imâ ediyordu: Söz konusu borçların tahvîl hâmilleri, 1854 ve 1871 sözleşmelerinde belirtilmiş olan haklarından daha azını kabul etmeye teşvik edilebilirlerse, Mısır vergisinden serbest kalacak kısmı yeni bir borç almak için kullanabilecektir. Mâlî bir operasyon olarak böyle bir plan tamamen uygulanamaz bir niteliktedir; fakat benim sizi rahatsız etmemin sebebi bu değildir... Büyükelçilerinin resmi imzasını atmasını engelleyerek, ki bu imza İngiltere Merkez Bankası'nın borç tahvillerinin 6 aylık temettü paralarını ödemesini sağlamak için gereklidir, parayı bağlamış durumdadırlar ve sahiplerinin almasına engel olmaktadır.³³¹

Mektubunun sonunda Palmer, İngiltere hükümetinin konuyu Smith'e havale etmesi halinde, tahvîl hâmilllerinin paralarını almaları için gerekli düzenlemeleri yapacağına emin olduğunu belirtmektedir.

İstanbul'da, İngiltere büyükelçisi Henry Layard 26 Haziran 1877'de yazdığı mektubunda Dışişleri Bakanı Derby'ye, Mısır vergisine dayalı borç tahvillerinin faizlerinin ödenmesi için Osmanlı hükümeti nezdinde girişimlerde bulunduğunu yazmaktaydı. İngiltere Hazine Bakanlığı'ndan gelen ve ödemelerin yapılmasına yönelik argümanların bulunduğu muhtırayı³³² Hariciye Nâzırı Safvet Paşa'ya bizzat sunduğunu ve İngiltere hükümetinin bu konuya büyük önem verdiğini açıkladığını, dolayısıyla Safvet Paşa'yı maliye nâzırını ikna etmesi için teşvik ettiğini bildirmekteydi. Layard'a göre, Safvet Paşa, elinden geleni seve seve yapacağını söylemiş ve "...şu anda İngiltere'de bulunan Zühdî Bey'e Mısır vergisine dayalı tahvîl hâmilllerinin temsilcileriyle uzlaşması talimatını vermesinin uygun olup olmayacağını" sormuştur. Layard da "Maliye Nezâreti, Zühdî Bey'i muhtırada önerilen anlamda bir anlaşmaya varmaya yetkilendirdiyse, bunu yapmasına bir engel görmüyorum." diye yanıt vermiştir.³³³

Londra'da, Zühtü Efendi ve Foster, 27 Haziran 1877 tarihli mektuplarında Palmer ve Bouverie'ye,³³⁴ Osmanlı hükümetinin 1854 ve 1871 borçlarıyla ilgili

³³¹ FO 424/316 (5 Haziran 1877).

³³² Mektupta *memorandum* olarak geçmektedir. FO 424/316 (26 Haziran 1877; Layard'dan Lord Derby'ye).

³³³ FO 424/316 (26 Haziran 1877; Layard'dan Lord Derby'ye); FO 78-2575 (26 Haziran 1877; Layard'dan Lord Derby'ye).

³³⁴ Edward Pleydell-Bouverie (1818-1889): İngiliz politikacı. Parlamentoda çeşitli görevlerde bulunduktan sonra, 1877'de Yabancı Tahvîl Hâmilleri Cemiyeti'nin başkanlığını yaptı. Osmanlı tahvillerinin ödenmesiyle ilgili düzenlemelerde etkili oldu.

ödemelerini yapmalarını aksatan bir *force majeure* oluştuğunu ve hükümetin bu ödemeleri yapmayı istemesine rağmen, acil ihtiyaçları için bir miktar kaynak bırakılması gerektiğini belirtmektedir. Buna göre, 1854 borç tahvili faizleri ve itfâ fonu yüzde 5'e indirilmelidir; 1871 borç tahvili faizleri yüzde 3,75, itfâ fonu da yüzde 0,25 olmalıdır. Ayrıca, Osmanlı hükümeti, Mısır hıdvine göndereceği bir fermanla, borçların tasfiyesi için gereken süre boyunca söz konusu verginin Mısır'da oluşturulan Mâlî Komisyon aracılığıyla gönderilmesini sağlayacaktır.³³⁵ Palmer ve Bouverie, hemen ertesi gün gönderdikleri cevap mektubunda itirazlarını sıralamaktadırlar. Onlara göre, önerilen faiz indirimi kabul edilemeyecek ölçüde yetersizdir. Osmanlı hükümeti mevcut borçların teminatı olan Mısır vergisi üzerindeki kontrolünü tamamen terk ederse ve bankadaki paranın dağıtımını İngiltere hükümetine bırakırsa, tahvil hâmillerine bazı tavizler vermelerini tavsiye edebileceklerdir.³³⁶ İngiltere Merkez Bankası, vadesi gecikmiş ödemelerin listesini Osmanlı elçiliğine göndermekteydi. Musurus Paşa, bu konuda verilmesi gereken cevap için durumu Hariciye Nâzırı Safvet Paşa'ya aktardı.³³⁷ Ertesi gün telgrafla verdiği cevapta Safvet Paşa, bu konuda her türlü düzenleme yapmaya ve karar vermeye yetkili kişinin Zühtü Efendi olduğunu belirtti.³³⁸ Görüşmelerin tarafları olarak Zühtü Efendi ve Foster ile Palmer ve Bouverie'nin karşılıklı teklifler konusunda karar vermede sorun yaşandığı anlaşılmaktadır. Zira, William H. Smith'in Lord Derby'ye mektubunda yakındığı hususlardan biri Zühtü Efendi ve Foster'ın herhangi bir karar vermeden önce Bâbiâlî'ye danışmak zorunda kalmalarıydı:

Anlaşıyor ki Zühdî Efendi ve Mr. Foster Bâbiâlî'nin temsilcileri sıfatıyla konuşuyorlar; hükümetlerine danışmadan herhangi bir düzenlemeyi sonuçlandırmaya yetkileri yok. Oysa, Palmer ve Bouverie 1854 ve 1871 tahvil hâmilleri adına konuşuyorlar ve yapacakları herhangi bir düzenleme müşterilerinin çoğunluğu tarafından kabul görecektir.³³⁹

Öte yandan, Palmer ve Bouverie de, sunulan teklifler konusunda İngiltere hükümetinin ne düşündüğünü öğrenmeye gayret ediyorlardı.³⁴⁰ İngiltere hükümetinin düşüncesini yansıtan mektubunda W. H. Smith, hükümetin borç tahvili hâmilleriyle

³³⁵ FO 424/316 (27 Haziran 1877; Zühtü Efendi ve Morgan Foster'dan Palmer ve Bouverie'ye).

³³⁶ FO 424/316 (28 Haziran 1877; Palmer ve Bouverie'den Zühtü Efendi ve Foster'a).

³³⁷ HR.İD 228/79 Lef 1 (29 Haziran 1877); HR.İD 228-79 Lef 4 (10 Temmuz 1877) .

³³⁸ HR.İD 228/80 (30 Haziran 1877).

³³⁹ FO 424/316 ve FO 881/3849 (3 Temmuz 1877; Hazine bakanından Lord Derby'ye).

³⁴⁰ FO 424/316 (29 Haziran 1877; Palmer ve Bouverie'den Sir Stafford Northcote'a), (13 Temmuz 1877; Lord Tenterden'dan W. H. Smith'e) ve FO 881/3248 (Lord Tenterden'dan Hazine bakanına). Sir Stafford Northcote (1818-1887): İngiliz politikacı. 1874-1880 arasında Maliye bakanıydı (Chancellor of the Exchequer).

hukukî bir ilişkisi bulunmadığını, dolayısıyla herhangi bir tavsiyede bulunamayacağını, ancak, İstanbul'daki İngiltere büyükelçisi aracılığıyla Bâbîâlî'yi bir uzlaşmaya varması için ikna etmeye çalışacağını belirtmektedir.³⁴¹

Mısır vergisine dayalı borç tahvilleri üzerindeki bu tartışmaların yoğun bir şekilde sürdüğü günlerde, 12 Temmuz 1877 tarihli *The Times* gazetesinde, Buckingham Sarayı'ndaki bir baloyla ilgili bir haberde Zühtü Efendi'nin adı geçmekteydi. Habere göre, Kraliçenin emriyle Buckingham Sarayı'nda önceki akşam bir Devlet Balosu düzenlenmişti. Paris kontu ve kontesinin eşliğinde Galler prensi ve prensesi, kraliyet ailesi üyeleri, önde gelen devlet görevlileri ve misafirlerin katıldığı baloda saat 11'de dansın başladığı belirtilmekteydi. Osmanlı büyükelçisi Musurus Paşa ile eşi ve elçilikteki üst düzey görevlilerin yanı sıra Albay Ahmed Bey'le beraber Ekselans Zühtü Efendi de davetliler arasındaydı.³⁴²

Londra'daki görüşmeler sırasında, Zühtü Efendi'nin Osmanlı hükümeti adına karar alıp alamayacağı konusunda herhangi bir tereddüde yer vermemek amacıyla, Hariciye Nâzırı Ahmed Ârifî Paşa³⁴³ Londra'daki Osmanlı büyükelçisi Musurus Paşa'ya çektiği telgrafta “Tek temsilcimiz, anlaşmayı müzakere etmek ve sonuçlandırmak için Londra'ya özel olarak gönderilen Zühtü Efendi'dir.”³⁴⁴ demektedir. Nihayet, 19 Temmuz 1877'de, Zühtü Efendi ve Morgan Foster, Mısır Vergisine Dayalı Tahvîl Hâmilleri Cemiyeti'nin temsilcileriye bir anlaşmaya vardılar.³⁴⁵ Heyetler arasında varılan bu anlaşmanın söz konusu birliğin üyelerinin katılacağı bir toplantıda görüşülmesi ve onaylanması gerekliydi. Bu toplantı öncesinde Ârifî Paşa, Musurus Paşa'ya gönderdiği bir telgrafta, İngiltere'nin finans dünyası ve dostları üzerindeki nüfuzunu kullanarak, toplantıdan Osmanlı lehine bir sonuç çıkması için gerekli adımları atmasını istiyordu.³⁴⁶

Yabancı Tahvîl Hâmilleri Cemiyeti'nin söz konusu toplantısı 24 Temmuz 1877'de City Terminus Hotel'de yapıldı. *London Evening Standard* gazetesinin haberine göre, oturuma İngiltere Merkez Bankası Başkanı Edward H. Palmer başkanlık etti. Toplantının temel tartışma konusu, 1871 tarihli Osmanlı borç tahvili senelik

³⁴¹ FO 424/316 (17 Temmuz 1877; W. H. Smith'ten Palmer ve Bouverie'ye)

³⁴² *The Times*, 12 Temmuz 1877.

³⁴³ Ahmed Ârifî Paşa (1830-1895): Viyana sefirliğinde (1872), Hariciye nâzırlığında (1874, 1877 ve 1882-1884), ayrıca Maarif ve Adliye nâzırlıklarında bulundu. 1879'da kısa süreliğine başvekillik yaptı. Sonuncusu 1885'de olmak üzere 3 kez Şûrâ-yı Devlet reisliğine getirildi.

³⁴⁴ HR.İD 228/81 (19 Temmuz 1877).

³⁴⁵ Clay, a.g.e., s. 374.

³⁴⁶ HR.İD 228/82 (22 ve 24 Temmuz 1877).

faizinin yüzde 6 yerine yüzde 4,5 olmasının kabul edilip edilmemesiydi. Bu kabul edilirse, 1871 borç tahvilleriyle ilgili olarak İngiltere Merkez Bankası'nda tutulmakta olan para tahvîl hâmillerine ödenebilecekti. Tahvîl hâmillerinin temsilcilerinden Randolph Stewart, oturumun başkanı Palmer'a, Zühtü Efendi'nin kendileriyle bir anlaşma yapmaya yetkili olup olmadığını sordu. Palmer, Osmanlı büyükelçisinden kendisine gönderilen mektupta, Zühtü Efendi'nin bu konuda tam yetkili olduğunun belirtildiğini söyledi.³⁴⁷ Toplantı sonunda yapılan oylamayla, söz konusu cemiyetin üyeleri anlaşmayı onayladı. 1871 borç tahvîli hâmillerinin toplantısından sonra, aynı yerde, bu defa 1854 borç tahvîli hâmillerinin toplantısı yapıldı. Bu toplantıya da Edward H. Palmer başkanlık etti ve alınan kararla 1854 borç tahvillerinin senelik faizinin, yüzde 6'dan yüzde 5'e indirilmesi kabul edildi.³⁴⁸ 1854 ve 1871 tahvîl hâmillerinin toplantılarında aldıkları kararlardan sonra, Osmanlı hükümetinin de aynı yönde bir karar alması ve İngiltere Merkez Bankası'na, Londra büyükelçisi aracılığıyla, tahvîl sahiplerine ödeme yapılması yolunda talimat verilmesi gerekiyordu. Dolayısıyla, Zühtü Efendi'nin Maliye Nezâreti'ne gönderdiği telgrafta durum ayrıntılı biçimde açıklanıyor ve hükümetin bir an önce kararını bildirmesi isteniyordu:

İki mâha yakın müddettir envâ'-i zahmet ve meşakkât ile hayr-ı husûle takrîb edebildiğim pek müşkil ve ağır bir işin der'akab ke'enlemeyekün hâlini kesb eylemesi müsteb'ad değildir. Yapılacak istikrâzda müşkilata uğranılması bahsine gelince. Bu tabî'î bir hâl olup her vakitten ziyâde sığıntı görünmek zarar verir. Zirâ umûr-ı maliyemiz üzerine Avrupahlar nazar ve fikrî derecesi malûm olduğundan ve ahvâl-i hâzıra dahi buna munzam bulduğundan, herkes parasını kolaylıkla vermek istemeyeceklerdir. Ve bir de kâffe-i düyûnumuza ve düyûn-ı gayr-i muntazamamıza henüz bir şey verilememekte bulunduğu cihetle nizâmen borsalara bizim için yeniden istikrâz tahvîlâtı kabûl ettirmek ve 'emisyon' muamelesini icra eylemek ve maktû olarak tâlib bulmak esasen haylice müşkil şeyler olduğu inkâr edilemez. ... Tahvîlât Hâmilleri Cemiyeti'nin vekilleri iki günden beri kararımızın gerek kabûl ve gerek adem-i kabûlü hakkında irâde-i seniyye sadr olup olmadığını ve gelecek Teşrîn-i Evvel için eski mukâvelenâme mucibince kura çekilip çekilmeyeceğini istifsâr eylemekte olduklarından ne denilecekse bir an evvel emir buyrulmak iktizâ eder.³⁴⁹

Zühtü Efendi'nin bu telgrafından sonra, tahvîl hâmillerinin İngiltere Merkez Bankası'nda tutulan paralarının kendilerine ödenmesini sağlayacak sözleşmeyi

³⁴⁷ *London Evening Standard*, 25 Temmuz 1877. Clay, a.g.e., s. 374.

³⁴⁸ Clay, a.g.e., s. 374.

³⁴⁹ İ.DH 752/61397 Lef 2 (19 B 1294/30 Temmuz 1877).

imzalaması için gerekli iznin verildiği anlaşılmaktadır.³⁵⁰ 6 Ağustos 1877 tarihli telgrafla, Sadrazam İbrahim Edhem Paşa'nın Zühtü Efendi ve Foster'a teşekkürleri iletilmekte ve "kredi anlaşmasını hızlı ve tatmin edici bir şekilde sonuçlandırmak için aynı çabayı göstereceğinizden eminiz"³⁵¹ denilmektedir. Hariciye Nâzırı Server Paşa, İngiltere Büyükelçisi Layard'a gönderdiği mektupta "Londra'da Osmanlı hükümeti delegesi Zühtü Efendi ile 1854 ve 1871 tarihli iki istikrâzın alacaklıları arasında bir anlaşmanın imzalanmak üzere olduğunu" yazmakta ve bu düzenlemenin İngiltere hükümetinin Bâbîâlî'ye tavsiyelerine uygun olduğunu bildirmektedir.³⁵² Server Paşa'nın Musurus Paşa'ya gönderdiği telgrafta, yapılacak bütün işlemler konusunda Zühtü Efendi'ye yetki verildiği bildirilmektedir.³⁵³

Tahvîl hâmilleriyle varılan bu anlaşmaya göre 1854 istikrâzı faizi %6'dan %5'e ve itfa yüzdesi %1'den %0,5'e; ayrıca 1871 istikrâzının faizi %6'dan %4,5'e düşürülmüştür. Öte yandan, 1854 istikrâzının itfâsı tamamlanıncaya kadar, 1871 istikrâzının itfâsı durdurulmuştur. Bu sayede, Osmanlı hükümeti 280.622 Sterlin tutarında bir indirim elde etmiş oldu.³⁵⁴ Zühtü Efendi, Mısır vergisinden artan bu tutarı yeni bir istikrâzın senelik faizine karşılık göstermek suretiyle 5 milyon Sterlinlik yeni bir borç anlaşması yapmak istiyordu. Fakat, yeni bir borç anlaşmasının imzalanması ve Osmanlı hazinesine herhangi bir para girişi hemen mümkün değildi. Bunun için görüşmeler devam etmekteydi. Ayrıca, Mısır Vergisine Dayalı Tahvîl Hâmilleri Cemiyeti'nin 24 Temmuz 1877'deki toplantısında anlaşmanın onaylanmasına rağmen gerekli imzalar henüz tamamlanmamıştı. Bu arada, Hariciye Nezâreti, Musurus Paşa'ya gönderdiği bir telgrafta, hükümetin yeni borç müzakerelerinden haber alamamaktan ötürü şikayetini dile getiriyordu.³⁵⁵ Musurus Paşa, cevaben gönderdiği telgrafta, yeni bir borç görüşmesinin gerçekleştirilmesi için Tahvîl Hâmilleri Cemiyeti'yle Zühtü Efendi arasında varılan anlaşmanın tamamlanması, yani söz konusu cemiyetin temsilcilerinin ve İngiltere Merkez Bankası temsilcisinin anlaşmayı imzalamaları ve anlaşmanın yayınlanması gerektiğini açıklamaktadır. Dolayısıyla, yeni bir borç anlaşmasına temel

³⁵⁰ İ.DH 752/61397 Lef 4 (19 B 1294/30 Temmuz 1877).

³⁵¹ HR.İD 228/83 (Server Paşa'dan Musurus Paşa'ya telgraf, 6 Ağustos 1877); HR.İD 228/84 Sadrazam İbrahim Edhem Paşa'dan Musurus Paşa'ya telgraf, 6 Ağustos 1877). Server Paşa (1821-1886): İstanbul şehreminliği (1868-1870), Paris sefirliği (1872), Hariciye (1877) ve Adliye nâzırlıkları (1885) yapmıştır.

³⁵² FO 424/316 (9 Ağustos 1877); 243 numaralı ek.

³⁵³ HR.İD 228/85 (11 Ağustos 1877).

³⁵⁴ Faruk Yılmaz, *Devlet Borçlanması ve Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Dış Borçlar*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 50; Kırkor Kömürçan, *Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihçesi*, Şirket-i Mürettebiye Basımevi, İstanbul 1948, s. 50; Du Velay, a.g.e., s. 239.

³⁵⁵ HR.İD 228/86 Lef 1. Server Paşa'dan Musurus Paşa'ya telgraf (19 Ağustos 1877).

olacak faizin belirlenmesi için, 1854 borç tahvillerinin, yeni faiz haddiyle, borsada hangi fiyattan işlem göreceğinin görülmesi gerekmektedir. Varılan anlaşmaya ilişkin sözleşme metinlerinin hazır olduğunu, ancak, Tahvîl Hâmilleri Cemiyeti temsilcileri Londra’da olmadıkları için imzaların tamamlanamadığını bildiren Zühtü Efendi, Osmanlı hükümetinin çok acil olarak paraya ihtiyacı olduğunu bildiğinden, 1 milyon Sterlinlik bir avans temini için yoğun bir çaba göstermektedir.³⁵⁶

Tahvîl Hâmilleri Cemiyeti’yle varılan anlaşmaya rağmen İngiltere Merkez Bankası’nın henüz tahvîl hâmilllerine kupon ödemelerine başlamamış olması İngiliz gazetelerinde çeşitli yorumlara yol açmaktaydı. Bunların başında, anlaşmanın uygulanmasındaki gecikmeye Osmanlı hükümeti temsilcilerinin neden olduğu söylentisi geliyordu. Osmanlı sefiri Musurus Paşa bu konuda gazetelere bir açıklama yapmış ve gecikmenin, Tahvîl Hâmilleri Cemiyeti temsilcilerinin söz konusu anlaşmayı incelemek üzere 4 Ağustos 1877’de avukatlarına göndermiş olmasından kaynaklandığını belirtmiştir. Ayrıca, Osmanlı hükümeti temsilcisi Zühtü Efendi’nin anlaşmayı imzalamaya hazır olduğunu, karşı tarafın da imzalaması durumunda İngiltere Merkez Bankası’nın tahvîl hâmilllerine ödeme yapabileceğini bildirmiştir.³⁵⁷

2.2.4. Hükümetin Çaresizliği: İstikrâz-ı Mecburî (Haziran 1877)

Maliye Nezâreti Müsteşarı Zühtü Efendi’nin apar topar Londra’ya gönderilmesine yol açan mâlî buhran öylesine şiddetlenmişti ki, 1877 Haziran ayında, Maliye Nâzırı Yusuf Ziya Paşa, Meclis-i Mebûsân’da oluşturulan özel bir komisyona da danışarak, daha fazla kaime ihraç etmek yerine, 6 milyon liralık bir istikrâz-ı mecburînin uygulanmasına karar verdi.³⁵⁸ Bu önemli konu Meclis-i Mebûsân’da da görüşüldü ve dış borç temin etme konusunda Maliye Nezâreti’ne izin verilmesinin yanı sıra mecburî istikrâz hakkında bir kanun kabul edildi:

Mebusan Meclisi’nce gizli ve açık uzun müzakerelerden sonra bütün gümrük gelirleriyle Mısır vergisinin bâzı istikrâza bırakılmış kısmından başkasını karşılık göstermek sûretiyle sâfi hâsılı beş milyon liraya kadar olan bir dış istikrâz anlaşması imzalanmak ve ücretlilerden aylıklarının iki misli, vergisi olanlardan bir misli, eshâm, mukâta’a, timâr ve zeâmet sâhiplerinden kazançlarının onda biri mikdârına eşit akça alınmak üzere, umumî yekûnu altıyüz milyon kuruştan ibâret bir mecburî istikrâz yapılmak için Mâliye Nezâreti’ne izin verilmesi kararlaştırıldı.

³⁵⁶ HR.İD 228/86 Lef 2 (20 Ağustos 1877). Musurus Paşa’dan Server Paşa’ya telgraf.

³⁵⁷ *The London Echo*, 24 Ağustos 1877.

³⁵⁸ Clay, a.g.e., s. 358.

O sırada mebuslar tarafından iâne defterleri açılıp, para tedârikine başlandı. Bunun üzerine dış istikrâz meselesinin gerçekleştirilmesine çalışmak için Mâliye Müsteşârı Zühdü Efendi Londra'ya gönderilip, mecburî istikrâz hakkında da bir kânûn yayınlandı ve Vükelâ Heyeti savaş sona erinceye kadar maaşlarının dörtte birini hazineye bağışladılar.³⁵⁹

2 Ağustos 1877 tarihinde sadârete sunulan tezkerede “Hâsılâtı mesârîf-i harbiyeye medâr olmak üzere Heyet-i Mebusân ve Ayân'da kabûl ve tasdik olunan İstikrâz-ı Mecburî”³⁶⁰ kanununun gerekçesi şöyle özetlenmekteydi:

Vâkı'a iki seneden beri devlet ve memlekete ârız olan mesâ'ib-i şûrîş ve ihtilâl muamelât-ı ticareti her tarafta ihlâl etmiş ve tebâyı servet ve iktidarcı hasara uğratmış iken böyle bir istikrâz-ı mecburî teklif etmeyi gönüller istemez ise de, ne çare ki içinde bulunduğumuz devâhî-i azîmenin şimdiye kadar emsâli görülmeven vukuât-ı kevnîyeden olması ve bihavlillâhiteâlâ indifâ' ile hüs-n-i hayat-ı devletin muhafazası için mânen ve beden mûmkîn'ü'l-icrâ olan her türlü fedakârlığı ihtiyâr etmek farz derecesine gelmesi ve varidât-ı âdiye-i hazine ile mesarîf-i fevkalade-i harbiye seylâbının önüne durmak taht-ı imkânda olmaması, velhasıl böyle bir fevkalade hâle yine tedabîr-i fevkalade ile mukavemetten başka gidilecek yol bulunmaması...³⁶¹

Öncelikle, “memurîn-i hazineden mürekkep bir komisyon teşkil” olunacak, devlet dairelerinin “tahsîsâtlarından veya vukû bulan hâsılâtlarından verilegelen maaşların” yarısı “daireleri tarafından tevkif olunarak” sahiplerine geçici bir “ilmühaber” verilecektir. “Tevkif olunacak akçe nakten hazineye celp veyahut mahallerince mesârîf-i askeriye sarf olunmak üzere” alıkonulacaktır. Geçici olarak verilen ilmühaberler daha sonra “tahvîlât-ı asliye ile mübâdele” edilecektir. Öte yandan, “... ahvâl-i hâzırâdan dolayı Tuna ve Edirne ve Girit ve Erzurum vilayetlerince ve Batum sancağınca hasârdîde olan mahaller ahalisinin istisnâ edilip edilmemesi bahsinde iştibâh olduğundan”³⁶² bu konuda karar verilmesi istenmektedir. 7 Ağustos 1877 tarihli tezkere istikrâz-ı mecburînin istisnâları üzerinde durmaktadır. 8 Ağustos 1877 tarihli karar ile, özellikle “dârülharb” olarak kabul edilen ve Osmanlı-Rus savaşının yoğunlaştığı bölge halkları, içinde bulundukları zorluklardan ötürü istikrâz-ı mecburî kanunundan istisnâ edilmişlerdir.³⁶³

³⁵⁹ Mahmud Celâleddin Paşa, a.g.e., s. 308.

³⁶⁰ İ.MMS 57/2614 Lef 1 (22 B 1294/2 Ağustos 1877).

³⁶¹ İ.MMS 57/2614 Lef 2 (22 B 1294/2 Ağustos 1877).

³⁶² Aynı belge.

³⁶³ İ.MMS 57/2614 Lef 3 (27 ve 28 B 1294/7 ve 8 Ağustos 1877).

İstikrâz-ı Mecburi kanununun uygulanması yurtdışındaki görevlilerin zaman zaman bu konuda açıklama talep etmelerine, kimi zaman da itirazlarına yol açmış görünmektedir. Maaşların yarısının ödenmesinin yurtdışındaki görevlilerin hayatını zorlaştırmakla kalmadığı “...aynı zamanda diplomatik temsilin edep ve haysiyetinin korunmasının zorunlu kıldığı masrafları”³⁶⁴ karşılamayı da imkânsız hale getirdiği belirtilmekteydi. Berlin sefiri Sadullah Paşa,³⁶⁵ hariciye nezâretine gönderdiği 14 Ağustos 1877’deki bir telgrafında, “...elçiliğin tahsîsâtında önemli bir indirim yapılması emrinin verildiğini az önce bildirdiler”³⁶⁶ demek ve açıklama yapılmasını istemektedir. Hariciye Nâzırı Server Paşa, bütün diplomatik temsilcilere gönderdiği telgrafla istikrâz-ı mecburînin gerekliliğini ve bu fedâkârlığın bir vatanseverlik olduğunu açıklıyordu.³⁶⁷ Washington’daki Osmanlı elçiliğine gönderdiği bir telgrafta şöyle deniliyordu:

İstikrâz-ı Mecburî’ye ilişkin yeni çıkarılan kânûn gereğince, irili ufaklı tüm Osmanlı memurları, 1/13 Temmuz 1877’den 1/13 Kasım 1877’ye kadar maaşlarının yarısından vazgeçerek bu istikrâza katkıda bulunmaya çağrılmaktadır. İstisnâ içermeyen bu tedbir yürürlüğe girmiş ve Osmanlı Bankası’na, yurtdışındaki Osmanlı diplomatik ve konsolosluk memurları ile bunların personelinin maaşlarına ilişkin ilgili talimat verilmiştir. Bu, mevcut şartlarda kutsal bir görev olarak herkesin vatanseverliğine dayalı bir fedâkârlıktır.³⁶⁸

Yurtdışındaki Osmanlı elçiliklerinde çalışan bazı yabancı görevliler diplomatik memur olmadıkları gerekçesiyle maaşlarından kesinti yapılmasına karşı çıkıyorlar ve durum Hariciye Nezâreti’ne soruluyordu. Bunun bir örneği, Tahran elçiliğinde sağlık görevlisi olan Dr. Castaldi’nin şikâyetiydi ve Bank-ı Osmanî-i Şâhâne aracılığıyla Hariciye nâzırına iletilmişti.³⁶⁹ Yapılan itirazlar üzerine, çoğu zaman banka yönetimi Hariciye Nezâreti’nin görüşünü sormak ihtiyacı duyuyordu. Bu tür yazışmalardan birinde eski Paris sefiri Halil Paşa’nın³⁷⁰ maaşının kesilip kesilmeyeceği sorulunca,³⁷¹

³⁶⁴ HR.İD 208/10 Lef 1 (12 Ağustos 1877); HR.İD 208/10 Lef 2 (13 Ağustos 1877).

³⁶⁵ Sâdullah Paşa (1838-1891) 8 Mayıs 1877’de Berlin sefiri oldu. Berlin Kongresi’nde Osmanlı delegeleri arasında yer aldı. 1883’te Viyana sefirliğine tayin edildi. Bkz. Ali Akyıldız, “Sâdullah Paşa”, *DİA*, Cilt 35, s. 432-433.

³⁶⁶ HR.İD 208/10 Lef 5 ve 6 (14 Ağustos 1877).

³⁶⁷ HR.İD 208/10 Lef 4 (14 Ağustos 1877).

³⁶⁸ HR.İD 208/11 Lef 1 (16 Ağustos 1877).

³⁶⁹ HR.İD 208/13 (23 Ekim 1877).

³⁷⁰ Halil Paşa (1831-1879): Viyana (1868-1872) sefirliği, Hariciye nâzırlığı (1872-1873), Adliye nâzırlığı (1876) ve Paris sefirliği (1877) yapmıştır.

³⁷¹ HR.İD 208/12 (11 Ekim 1877).

Server Paşa bir telgrafla cevap vermiş ve Halil Paşa'nın %50'lik kesintiden muaf olduğunu bildirmiştir.³⁷²

Şehzadelerin ve sultan efendilerin³⁷³ maaşlarından istikrâz-ı mecburî kesintisi yapılmaması kabul edilmişti.³⁷⁴ Öte yandan, “Niş sancağının umum memurîn ve ahalisi tarafından istikrâz-ı dâhilî tekâsît-i erba'asının hidmet-i müftehire olmak üzere defa'ten bil'itâ hazine-i celileye terk ve teberru'...”³⁷⁵ ettikleri görülmekteydi. “Konya memurîn ve eşrâf ve mu'teberânın istikrâz-ı mecburîden hisselerine âit meblâğı iâne-i harbiyye...”³⁷⁶ olarak hazineye bağışladılar. Halep vilayeti memurlarının da aynı şekilde bağışta bulundukları görülmektedir.³⁷⁷ Halkın bu desteği memnuniyet yaratıyor ve gazetelerde ilân ediliyordu.³⁷⁸ Kimi zaman bizzat padişahın bu destekten duyduğu memnuniyet yerel halka bildiriliyordu.³⁷⁹ Ancak, saltanat üyelerinin maaşlarından kesinti yapılmaması, içinde bulunulan zor günlerde adaletsiz bir yaklaşım olarak şüphesiz halkın memnuniyetsizliğine yol açmaktaydı.

2.2.5. Zühtü Efendi'nin Mükerrer Komisyon Ödemeye Karşı Başarılı Çabası (Ekim 1877)

Sonunda, 17 Eylül 1877'de, Mısır Vergisine Dayalı Tahvîl Hâmilleri Cemiyeti temsilcileri ve Zühtü Efendi, 1854 İstikrâzı ve 1871 İstikrâzı için ayrı ayrı olmak üzere iki adet anlaşma metni imzaladılar.³⁸⁰ Anlaşma metinlerinin girişinde imzacılar şu şekilde tanıtılmaktadır:

Bir tarafta, Osmanlı İmparatorluğu Maliye Nezâreti Müsteşarı ve Orman ve Ma'âdin Genel Müdürü ve Eshâm-ı Umûmiyye Emîni olup ikinci rütbe Mecidi nişânını hâ'iz ve hâmil olan, hâl-i hâzırda geçici olarak Londra'da ikâmet eden, Majesteleri Sultan'ın otoritesi altında ve Osmanlı hükûmeti adına hareket eden Ekselanları Zühdî Efendi ile; diğer tarafta, 1854 Tarihli Yüzde 6 Faizli Osmanlı Tahvîli Hâmillerinin temsilcileri adına hareket eden, Londra şehrinde, King's Arms Yard'dan, Edward Howley Palmer, *Esquire*, ve Middlesex İlçesinde, Wilton Crescent'tan, Majestelerinin Danışmanlarından [*Privy Councillor*] Onurlu [*Right*

³⁷² HR.İD 208/12 Lef 3 (15 Ekim 1877).

³⁷³ Sultan Efendi, Osmanlı padişahlarının kız kardeşleri ile kızlarına verilen unvandır.

³⁷⁴ İ.DH 755/61669 (5 N 1294/13 Eylül 1877) ve İ.DH 755/61670 (23 N 1294/1 Ekim 1877).

³⁷⁵ İ.DH 755/61659 Lef 2 (21 N 1294/29 Eylül 1877).

³⁷⁶ İ.DH 754/61580 Lef 3 (28 N 1294/6 Ekim 1877).

³⁷⁷ İ.DH 758/61858 Lef 17 (6 Za 1294/12 Kasım 1877).

³⁷⁸ DH.MKT 1321/18 (28 N 1294/6 Ekim 1877); DH.MKT 1321/62 (3 L 1294/11 Ekim 1877); DH.MKT 1321/90 (5 L 1294/13 Ekim 1877); DH.MKT 1321/100 (6 L 1294/14 Ekim 1877).

³⁷⁹ İ.DH 757/61759 Lef 2 (3 L 1294/11 Ekim 1877).

³⁸⁰ *The Times*, 21 Eylül 1877; *The Morning Post*, 21 Eylül 1877; *The Economist Historical Archive*, 22 Eylül 1877. Anlaşmaların Osmanlıca ve İngilizce metinleri için bkz. İ.DUİT 187/8 (17 ve 19 Eylül 1877).

Honourable] Edward Pleydell Bouverie arasında, 17 Eylül 1877'de bir Anlaşma yapılmıştır.³⁸¹

Mısır Vergisine Dayalı Osmanlı Tahvîl Hâmilleri Cemiyeti'yle yapılan sözleşmenin imzalanmasından sonra, İngiltere Merkez Bankası'nda tutulan paranın tahvîl alacaklılarına ödenebilmesi için Musurus Paşa'nın bankaya talimat vermesi gerekiyordu. Bu amaçla, Zühtü Efendi'nin Musurus Paşa'ya 18 Eylül 1877'de gönderdiği mektubun eklerinde imzalanan iki sözleşmenin suretlerinin yanı sıra, sözleşmelerin 13. maddesi uyarınca Musurus Paşa tarafından İngiltere Merkez Bankası'na gönderilmesi gereken iki mektubun taslakları da yer almaktaydı.³⁸² Bunun üzerine, aynı gün Musurus Paşa'nın İngiltere Merkez Bankası'na gönderdiği mektupla, 1854 ve 1871 tarihli Osmanlı tahvillerinin alacaklılarına kupon ödemelerinin yapılması, ayrıca bu borçlanmalara aracılık etmiş olan Dent Palmer şirketine komisyon ödenmesi bildirilmiştir.³⁸³ Ancak, Zühtü Efendi'nin Musurus Paşa'ya yazdığı 25 Eylül 1877 tarihli mektuptan öğrenildiğine göre, İngiltere Merkez Bankası baş veznedarının 20 Eylül 1877'de Musurus Paşa'ya gönderdiği mektupların ekinde Dent Palmer şirketinin 19 Eylül 1877 tarihli mektubunun sureti de bulunmaktadır. Musurus Paşa, bu mektupları Zühtü Efendi'ye iletmıştır. Mektupları inceleyen Zühtü Efendi, İngiltere Merkez Bankası'nın Musurus Paşa'nın talimatını tam olarak yerine getirmediğini, bu talimatlarda Dent Palmer şirketinin talimatına göre değişiklik yaptığını fark etmiştir. Dent Palmer şirketinin son kupon ve tahvîl ödemeleri sırasında komisyonlarının tamamını aldıklarını, 19 Eylül 1877 tarihli mektupla bu komisyonu tekrar istediklerini açıklayan Zühtü Efendi bu durumun hiçbir şekilde kabul edilemeyeceğini belirtmektedir. Dolayısıyla, Musurus Paşa'nın İngiltere Merkez Bankası'na yeniden bir yazı göndermesini ve talimatlarını teyit etmesini rica etmektedir. Mektubunda Dent Palmer şirketinin alacağı komisyonu da ayrıntılarıyla hesaplayan Zühtü Efendi, Palmer ve Bouverie ile yaptığı müzakereler sırasında komisyon hesabının ele alınmış olduğunu belirtmektedir:

Ekselanslarını ayrıca bilgilendirmek isterim. Sözleşmelerin imzalanmasından önce, Palmer ve Bouverie ile bu komisyonun mükerrer ödenmesi sorununu

³⁸¹ İ.DUİT 187/8 Lef 16 (17 Eylül 1877). Bu alıntı 1854 İstikrâzı'yla ilgili anlaşmadandır. 1871 İstikrâzı'yla ilgili anlaşmanın girişindeki değişiklik "1854 Tarihli..." yerine "1871 Tarihli..." ifadesinin konulmasıdır. Ayrıca bkz. FO 424/316 (No. 248'de Ek 2). *Further Correspondence Respecting Ottoman Loans, 1876-78*, s. 151. İngilizlere özgü bazı onursal ifadelerin Türkçe karşılıkları yoktur. Ayrıca bkz. FO 424/316 (No. 248, Mr. Welby'den Lord Tenterden'a, 1 Ekim 1877). Reginal Earle Welby (1832-1905): 1877'de önce Mali Sekreter Yardımcısı, daha sonra Daimi Sekreter; Benjamin Disraeli hükümetinde (1874-1880) Hazine Bakanı olarak görev yaptı.

³⁸² HR.SFR 251/41 Lef 1 (18 Eylül 1877).

³⁸³ HR.SFR 251/41 Lef 2-3 (18 Eylül 1877).

kapsamlı biçimde müzakere ettik; ve ben, buna yol açacak bir madde içermesi durumunda sözleşmeyi imzalamayı en açık şekilde reddettim. Sonuç olarak madde geri çekilmiştir...

...Tahvîl Hâmilleri'yle yapılan düzenlemeye göre Dent Palmer şirketi, Osmanlı hükümetinden, karşılaştıkları sorunlar, maliyetler ve sorumluluklar karşılığında yüzde 1/8 komisyon alacaktır; yani, 1854 Borç Tahvilleri'nin ödenmemiş anaparası üzerinden 2.250 Sterlin 7 Şilin 6 Pens,³⁸⁴ ve 1871 İstikrâzı'nın ödenmemiş anaparası üzerinden 6.723 Sterlin 7 Şilin 6 Pens.³⁸⁵

Önceki yıllarda yarısı ödenmiş kuponların geri kalan yarısının ödenmesi için 131.999 Sterlin 10 Pens de çıkarıldıktan sonra, 1854 Borç Tahvilleri için bankada tutulan fondan Osmanlı hükümetinin kullanımı için kalan tutar 27.045 Sterlin 14 Şilin 9 Pens olmaktadır. Bu tutarın çekilebilmesi için Musurus Paşa bir çek keşide edecektir. 1871 Borç Tahvilleri için bankada tutulan fondan kalan 28.614 Sterlin 4 Şilin 6 Pens ise 1877 Ekim ayındaki ödemelerden sonra Osmanlı hükümetinin kullanımına hazır olacaktır.³⁸⁶ Musurus Paşa, vakit geçirmeden, Osmanlı hükümetinin İngiltere Merkez Bankası nezdindeki 2 Numaralı hesabından çekilmek üzere Zühtü Efendi'nin istediği çeki göndermiştir.³⁸⁷

İngiltere Merkez Bankası baş veznedarı 28 Eylül 1877 tarihinde Musurus Paşa'ya gönderdiği mektupta, ekinde Zühtü Efendi'nin konuyla ilgili mektubunun sureti bulunan, Musurus Paşa'nın 27 Eylül 1877 tarihli mektubunu aldığını bildirmektedir. Musurus Paşa ve Zühtü Efendi'nin mektuplarının suretlerini Dent Palmer şirketine ilettiğini yazan baş veznedar, İngiltere Merkez Bankası başkan vekilinin talimatıyla, bilgilendirmek üzere yazdığını ve Merkez Bankası'nın taraflar arasındaki sorunlara müdahil olmadığını belirtmektedir.³⁸⁸ Baş veznedar, aynı gün Musurus Paşa'ya yazdığı ikinci bir mektupta, Zühtü Efendi namına yazılı 27.045 Sterlin 14 Şilin 9 Pens tutarındaki çekin ibraz edildiğini, ancak "Yetersiz Bakiye" nedeniyle ödenemediğini, zira çeki karşılaması gereken hesapta sadece 1.339 Sterlin 18 Şilin 4 Pens bulunduğunu bildirmektedir.³⁸⁹

³⁸⁴ 15 Şubat 1971'den önce 1 İngiliz Sterlini (*Pound*), 20 Şilin (*Shilling*) veya 240 Pens'e (*Pence*) karşılık geliyordu. *Pence*, *Penny*'nin çoğuludur. Bu tarihte 1 Sterlin, 100 yeni Peni'ye (*Penny*) eşitlendi. Bkz. www.britannica.com.

³⁸⁵ HR.SFR.3 251/46 Lef 1 (25 Eylül 1877). Ayrıca bkz. HR.SFR.3 251/56 (9 Ekim 1877).

³⁸⁶ Aynı belge.

³⁸⁷ HR.SFR.3 251/46 Lef 3 (27 Eylül 1877).

³⁸⁸ HR.SFR.3 251/50 Lef 1 (28 Eylül 1877).

³⁸⁹ HR.SFR.3 251/51 (28 Eylül 1877).

Dent Palmer şirketi Musurus Paşa'ya gönderdiği 1 Ekim 1877 tarihli uzun bir mektupla mükerrer komisyon hakkındaki görüşünü açıklamaktadır. Dent Palmer şirketine göre Zühtü Efendi'nin, anlaşma imzalanmadan önce mükerrer komisyon konusunun Palmer, Bouverie ve Zühtü Efendi arasında tartışıldığı doğru olmakla beraber, ilgili maddenin anlaşmadan çıkarılması, anlaşmanın kamuya duyurulmasından sonra ve şirketin rızası olmadan gerçekleşmiştir. Mektupta, Zühtü Efendi anlaşmayı imzaladığında, şirketin alacağı komisyon maddesinin mevcut olduğu öne sürülmektedir. Buna ek olarak şirket, tahvîl hâmillerine kupon ödemelerinin gerçekleştirilmesi konusunda Osmanlı hükümeti ile yapmış olduğu sözleşmede komisyonun yüzde yarım olarak belirlendiğini; 1875 Ekim ayında Osmanlı hükümetinin aldığı bir kararla, 1875-1877 arasındaki kupon ödemelerinin yarısının yapıldığını; şimdiki kupon ödemelerinde işlerinin çok artmış olduğunu, yarısı ödenmiş kuponları tek tek kontrol etmek zorunda kaldıklarını, bu durumu önceden öngörmedikleri için fazladan bir iş yükü altına girdiklerini belirterek, istedikleri komisyonun mükerrer sayılamayacağını öne sürmekteydi. Dent Palmer şirketinin mektubunda bu anlaşmazlık konusunda Londra'da öndegelen bir tüccarın karar vermesi de önerilmektedir.³⁹⁰ Ancak, sonuçta Dent Palmer şirketinin görüşlerinin benimsenmediği ve, muhasebe kökenli bir bürokrat ve sıkı bir müzakereci olduğunu kanıtlayan Zühtü Efendi'nin hesaplamış olduğu tutarın ödenmesinin kabul edildiği anlaşılmaktadır.³⁹¹

2.2.6. Muhâfaza-i Hukûk-i Osmanîye İstikrâzı (19 Eylül 1877)

Osmanlı hükümetinin “Muhâfaza-i Hukûk-i Osmanîye İstikrâzı” olarak adlandırdığı bu istikrâz, Zühtü Efendi'nin Maliye Nezâreti müsteşarlığı sırasındaki en önemli icraatı olarak kabul edilmektedir. Zorlu bir müzakere sürecinden sonra, 17 Eylül 1877'de, Mısır Vergisine Dayalı Tahvîl Hâmilleri Cemiyeti'yle bir anlaşmaya varması, 1854 ve 1871 borç tahvîllerinin faiz oranlarında indirim sağlanması suretiyle açıkta kalan 280.622 Sterlinin karşılık gösterilerek, 5 milyon Sterlinlik yeni bir istikrâz³⁹² mukavelesi sağlaması, istikrâzın beklenen sonucu alamamış olmasına rağmen, Zühtü Efendi'nin önemli bir becerisidir. Nitekim, bu beceri, o sırada hem Orman ve Ma'âdin

³⁹⁰ HR.SFR.3 251/53 Lef 1 (1 Ekim 1877).

³⁹¹ HR.İD 228/88 (3 Ekim 1877) ve HR.SFR.3 251/55 (3 Ekim 1877).

³⁹² 1877 Savunma Borçlanması olarak anılan bu istikrâzın tarihini başta Du Velay olmak üzere döneme ilişkin eserleri bulunan yazarlar 17 Eylül 1877 olarak belirtmekteyseler de bu tarih aslında Tahvîl Hâmilleri Cemiyeti ile Zühtü Efendi arasında yapılan anlaşmanın tarihidir. Söz konusu istikrâz mukavelesi, Bank-ı Osmanî ile Zühtü Efendi arasında 19 Eylül 1877'de imzalanmıştır.

İdare-i Umûmiyyeleri nâzırı hem Eshâm-ı Umûmiyye emîni³⁹³ olan Zühtü Efendi'ye maliye nâzırlığının kapısını açmıştır.

Londra'da Tahvîl Hâmilleri Cemiyeti'yle varılan anlaşmanın imzalanması ve yeni bir borç anlaşmasının temini hususunda Zühtü Efendi'ye gerekli iznin verildiğine dair irâde-i seniyyenin tarihi 27 Ağustos 1877'dir. Bu irâdede şöyle denilmektedir:

Mâliye Nezâreti'ne telgrafla vukû bulan işarâtın Meclis-i Mahsûs-ı Meşveret'te bittedkik gerek zikrolunan 5 milyon liralık istikrâz-ı umûmî ve gerek suret-i mahsupta yapılacak 1 milyon liralık avansın şerait-i mukarreresi tamamen tasdik ve işbu istikrâz-ı umûmînin Muhâfaza-i Hukûk-ı Osmanîye namıyla yâd olunması dahi tensip...³⁹⁴

Bundan bir hafta sonra, sadârete gönderilen 3 Eylül 1877 tarihli Meclis-i Vükelâ mazbatasında, yurtdışından borç alınması kararının gerekçeleri daha ayrıntılı olarak açıklanmakta, devletin içinde bulunduğu olağandışı mâlî zorlukların üstesinden ancak olağandışı tedbirlerle gelinebileceği belirtildikten sonra, "...evvelce çıkarılan kavaim-i nakdiye ve toplanılan îâne-i umûmiyye dahi istikbâli temine değil idare-i yevmiyeye bile kifayet edemediğine binâen" Maliye Nezâreti tarafından Meclis-i Umûmî'ye verilen lâyhada başlıca üç tedbir sıralandığı hatırlatılmaktadır. Bunlardan birincisi, gelirleri artırmak için olağandışı çareler bulmak; ikincisi, "Memâlik-i Osmaniye ahalisinden suret-i mecbûriyette kârdan akçe almak"; üçüncüsü de, bir istikrâz-ı haricî akdine imkân aramak. Bu öneriler çerçevesinde Meclis-i Umûmî ağınam rûsûmuna zam yapmış³⁹⁵ ve İstikrâz-ı Mecburî kanununu çıkarmıştı. Böylece, önerilerden ilk ikisi yerine getirilmekle birlikte, bunların yeterli olmayacağı görüldüğünden, Meclis'in bir istikrâz-ı haricî için de Maliye Nezâreti'ne yetki verdiğine ve Maliye Nezâreti müsteşarı Zühtü Efendi'nin bu amaçla Paris ve Londra'ya gönderildiğine değinilmekte, "mikdâr-ı i'tibârîsi 5 milyon İngiliz lirasından ibâret olmak üzere, Glyn, Mills, Currie³⁹⁶ bankası ve Bank-ı Osmanî'nin komitesiyle bir istikrâz mukavelesine karar verilmiş olduğunu hâvî müşârûnileyh Zühtü Efendi'den telgrafnameler" geldiği, bu durumun Maliye Nezâreti tarafından Meclis'e bildirildiğine değinen mazbatada "mukâvelât-ı esâsiyenin

³⁹³ İ.DUİT 187/7 (17 Ş 1294/27 Ağustos 1877). Zühtü Efendi, müsteşarlık görevinin yanı sıra, 16 Mart 1874'ten itibaren Orman ve Ma'âdin İdare-i Umûmiyyeleri nâzırı, 7 Ocak 1876'dan itibaren de Eshâm-ı Umûmiyye emînidir.

³⁹⁴ Aynı belge.

³⁹⁵ *Journal des Debats*, 9 Haziran 1877. Gazetedeki haber 30 Mayıs 1877 tarihini taşımaktadır.

³⁹⁶ Glyn, Mills, Currie and Co. 1753'de Londra'da faaliyete geçmiş özel bir banka olarak uluslararası borçlanmalara aracılık yapan bir şirkettir. Bkz. www.gracesguide.co.uk

devletçe kabul olunduğunun hemen müşârünileyh Zühtü Efendi'ye tebliğiyle bir milyon liralık avansın istihsâline şitâb edilmesi” istenmektedir.³⁹⁷

Osmanlı hükümetinin İngiltere’de yeni bir borç teminine yönelik çabalarının İstanbul’daki yansımalarını İngiltere büyükelçisi Layard yakından izlemekte ve İngiltere dışişleri bakanı Lord Derby’ye rapor etmektedir. 5 Eylül 1877 tarihli mektubunda, Osmanlı Maliye nâzırının borç görüşmeleri sonucunda 2.500.000 Sterlin kadar bir para temin edileceğini hesaba kattığını yazmaktadır. Maliyenin, şimdiden 1 milyon Sterlinlik bir avans aldığını, “Bâbîâlî’nin, Bank-ı Osmanî-i Şâhâne’de rehin tutulan kaimelerle yürütülecek bir operasyonla, yeniden kaime basmaya gerek duymadan 5-6 ay kadar daha savaş masraflarının karşılanabileceğini” ümit ettiğini bildirmektedir.³⁹⁸

Sonuç olarak, 17 Eylül 1877’de Mısır Vergisine Dayalı Osmanlı Tahvîl Hâmilleri temsilcileri Palmer ve Bouverie ile Zühtü Efendi arasında imzalanan anlaşma sonrasında, sıra Mısır’ın ödemekte olduğu senelik vergiden Osmanlı hükümetine kalan 282,622 Sterlinlik kısmının karşılık gösterilerek 5 milyon Sterlinlik yeni bir borç anlaşmasının yapılmasına gelmişti. 19 Eylül 1877’de, Bank-ı Osmanî ile Zühtü Efendi arasında 9 maddeden oluşan ve başlığı sadece “Mukâvelenâme” olan bir istikrâz mukâvelenâmesi imzalandı.

1877 senesi Muhâfaza-i Hukûk-ı Osmanîye İstikrâzı nâmiyle ve Bank-ı Osmanî vasıtasıyla 5 milyon lira Sterlinlik bir istikrâzın akd ve icrâsı ve bu istikrâza senevî yüzde 5 hesabıyla ve 6 aydan 6 aya verilmek şartıyla faiz işletilmesi ve istikrâz-ı mezkûra karşılık ve te’mînât olmak üzere halen Mısır Hıdîviyet-i Celilesi’nden cânib-i hükümet-i seniyeve ifâ olunmakta bulunan vergiden 280.622 Lira 18 Şilin 4 Pensin istikrâz-ı mezkûr faizi ve re’sülmâlinin tesviyesine kifâyet edebilecek müddette senebesene Glyn, Mills, Currie ve Şürekâsı nâm bankerlere te’diye ve ifâ olunması...³⁹⁹

Yine aynı tarihte imzalanmış olan ve 18 maddeden oluşan ikinci bir mukâvelenâmenin başlığı ise “Beş Milyon Liralık İstikrâz Mukâvelenâmesinin Tercümesidir”⁴⁰⁰ şeklindedir. Mukâvelenâmenin İngilizce orijinal metninde Zühtü

³⁹⁷ İ.DH 754/61575 (24 Ş 1294/3 Eylül 1877). Şitâb: Acele.

³⁹⁸ FO 424/316, Layard’dan Lord Derby’ye (Tarabya, 5 Eylül 1877).

³⁹⁹ İ.DUİT 187/6 Lef 1 (11 N 1294/19 Eylül 1877). Bu mukâvelenâmenin girişinde, yeni bir istikrâz temini için Zühtü Efendi’ye mezûniyetin 19 Nisan 1877 tarihli fermanla verilmiş olduğu belirtilmektedir. Oysa, söz konusu fermân-ı hümayûnun tarihi 3 Mayıs 1877’dir. Bkz. A{DVNSNMhd 13/97 (19 R 1294/3 Mayıs 1877).

⁴⁰⁰ İ.DUİT 187/6 Lef 4 (11 N 1294/19 Eylül 1877). Bu mukâvelenâmenin İngilizce orijinali için bkz. İ.DUİT 187/8 Lef 23 (19 Eylül 1877).

Efendi'nin hem Latin harfleriyle imzası hem mührü bulunmaktadır. Banka müdürü olarak Edward Gilbertson⁴⁰¹ ve şahitler olarak P. Gazban⁴⁰² [Efendi] ile Charles Burt'un imzaları vardır. Mukâvelenâmenin İngilizce orijinalinde ilk iki madde aşağıdaki gibidir:

Birinci Madde: Kredi '1877 Osmanlı Savunma Kredisi' olarak adlandırılacak ve nominal tutarı beş milyon Sterlin olup, on Sterlin, yirmi Sterlin, Elli Sterlin, Yüz Sterlin, beş yüz Sterlin ve bin Sterlinlik tutarlara bölünecek ve bu tutarlar, sırasıyla her bir tutara ait tahvillerle temsil edilecek ve yıllık yüzde beş Sterlin oranında faiz taşıyacak ve faizin ilk ödemesi bin sekiz yüz yetmiş sekiz yılı Nisan ayının onunda Londra'da yapılacak ve altı ayda bir 10 Ekim ve 10 Nisan tarihlerinde ödenecektir.

İkinci Madde: Kredinin ihraç edileceği fiyat, Kredi Prospektüsünün yayınlanmasından önce, Hükümet adına hareket eden Zühdî Efendi ile Banka arasında kararlaştırılacak fiyat olacaktır; ancak bu fiyat tahvillerin nominal değerinin yüzde ellisinden az olmayacaktır.⁴⁰³

Yine 19 Eylül 1877'de, Zühtü Efendi ile Bank-ı Osmanî arasında imzalanan bir mukâvelenâme daha bulunmaktadır. 3 Eylül 1877 tarihli Meclis-i Vükelâ mazbatasının sonunda belirtilmiş olan, hükümetin acilen ihtiyaç duyduğu bir avansın teminine yönelik bu mukâvelenâme 9 maddedir. Giriş bölümünde şöyle denilmektedir:

Hükümetin acilen paraya ihtiyacı olduğundan, adı geçen Zühdî Efendi, Bankadan, İstikrâz tahvillerinin piyasaya ihracını beklerken, Hükümet'e sekiz yüz elli bin Sterlinden az olmamak ve bir milyon Sterlini geçmemek üzere bir mikdâr avans vermesini talep etmiştir.⁴⁰⁴

Zühtü Efendi 21 Eylül 1877'de gönderdiği telgrafla mukâvelenâmelerin İngilizce nüshalarını ve Bank-ı Osmanî'nin Londra komitesinin mülâhazalarını gönderdiğini bildirmekte, kendisine yeni bir istikrâz temini konusunda yetki veren bir fermân bulunmasına rağmen, istikrâzın maddelerini de kapsayan yeni bir fermânın gönderilmesini istemektedir. Bu durum, Zühtü Efendi'nin pek çok yetkiye sahip olarak gönderildiği bu görevde sık sık karşımıza çıkmaktadır. 1874 senesinde, demiryolları için

⁴⁰¹ Edward Gilbertson (1813-1904): 1860'da İstanbul'da Osmanlı Bankası'nda (1856'da İngiliz sermayesiyle kurulan) çalışmaya başlayıp müdürlüğe yükselen İngiliz bankacı. 1871'de Londra'ya dönerek Bank-ı Osmanî-i Şâhâne'nin Londra şubesinde görev yaptı.

⁴⁰² Hristiyan Araplardan Gazban Efendi, vilayet tercümanlıkları ve Bulgaristan Komiserliği'nde bulunmuş, 1892'de Atina sefiri olmuştur. Bkz. Abdülhamit Kırmızı, *II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Osmanlı Bürokrasisinde Gayrimüslimler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 1998, s.40. Gazban Efendi, mukâvelenâmeyi şahit olarak imzaladığında başşehbenderdi. Bkz. HR.TO 519/58 (25 Ekim 1877); belgede 25 Teşrin-i Evvel 77 tarihi yazılıdır.

⁴⁰³ İ.DUİT 187/8 Lef 23 (19 Eylül 1877). Doğrudan İngilizce metinden çevrildiğinde, Osmanlıca çevirisinden daha kısa ve sade bir dil kullanıldığı, ancak anlam bütünlüğünün korunduğu fark edilmektedir. Buna karşılık, İngilizce bazı kavramlar, anlaşılır olmaları için Osmanlıca çeviride uygun ifadelerle karşılanmıştır. "Kredi Prospektüsünün yayınlanmasından önce" ifadesi, bu nedenle, "İstikrâzın ilân-ı umumîsi neşr olunmazdan evvel" olarak çevrilmiştir.

⁴⁰⁴ İ.DUİT 187/8 Lef 21 (19 Eylül 1877).

malzeme tedariki sırasında da görüldüğü gibi, herhangi bir anlaşma veya sözleşmenin detayları ortaya çıktığında, bunları ilgili nezârete veya doğrudan sadârete bildiren ve nihaî olarak onay isteyen Zühtü Efendi söz konusu telgrafında şöyle demektedir:

Mısır vergisi bakıyyesi olarak tahsis olunan 280.622 lira Sterlin 18 Şilin ve 4 Pens istikrâz-ı mezkûrun ma'a fâ'iz ve re'sülmâli tamamen ve kâmilten te'diye ve ifâsı müddetinin hulûl ve inkızâsına değin hâlen ve istikbâlen gerek vakt-i hazar ve asayişte ve gerek zaman-ı sefer ve şurîşde taraf-ı eşref-i devlet-i âliyeden hiçbir illet ve sebeb-i âdî ve gayr-i âdî ile kat'â taarruz ve müdahale ve Hıdiviyet-i Celile cânibinden dahi bir gûne bahane ile asla te'ehhür ve mumahale vukû'a getirilmeyerek vakt ü zamaniyla mütemâdiyen ve nâmütegayyiren doğrudan doğruya Glyn, Mills, Currie ve Şürekâsı bankasına teslim ve ifâ olunacağı fıkрасının dahi münâsib vechle te'yîd ve ilâve edilmesi ve fermân-ı âli-yi mezkûrun mümkün olduğu kadar sür'at tasdîriyle savb-ı acizâneme bir an evvel irsâl buyurulması...⁴⁰⁵

Telgrafta belirtildiği üzere, söz konusu istikrâzın faiz ve anapara ödemeleri bitinceye kadar Mısır vergisinin, barış zamanında olduğu gibi savaş zamanında da, hiçbir bahaneyle geciktirilmeden gönderileceği ve doğrudan Glyn, Mills, Currie ve Şürekası'na ödeneceği garantisinin fermânın hükümlerine eklenmesi istenmektedir.

Zühtü Efendi'nin talep ettiği fermân-ı âlinin gönderilmesi biraz zaman almış görünmektedir. Fermânın suretini içeren belgede herhangi bir tarih kayıtlı değildir. Ancak, 17 Ekim 1877 tarihinde Server Paşa'nın Musurus Paşa'ya gönderdiği telgrafta, fermânın da aynı gün postayla gönderildiği belirtilmektedir.⁴⁰⁶ Fermânın girişinde "...işbu 1877 sene-i milâdiyesinde Muhâfaza-i Hukûk-ı Osmanîye nâmiyle mu'anven" istikrâzın Heyet-i Mebûsan'ın da muvâfakatiyle tasdik olunduğu ifade edildikten sonra, mukâvelenâmenin maddeleri ele alınmaktadır. Fermânda dile getirilen önemli bir husus, Mısır vergisinin "...işbu 1877 senesi Teşrîn-i Evvel iptidâsından itibâren berminvâl-i meşrûh istikrâzın faiz ve re'sülmâlini tamamen tesviyeye kâfi senelerin mürûruna kadar" sadece bu amaçla kullanılacağıdır.⁴⁰⁷ Bu hususlar, başta Londra olmak üzere,

⁴⁰⁵ İ.DUİT 187/6 Lef 3 (21 Eylül 1877).

⁴⁰⁶ HR.İD 228/89 (17 Ekim 1877); HR.SFR.3 251/61 (17 Ekim 1877).

⁴⁰⁷ İ.DUİT 187/6 Lef 2 (1 Ekim 1877). Söz konusu fermânın İngilizce sureti için bkz. İ.DUİT 187/8 Lef 24. İngilizce metinde "Ekselansları Zühdî Efendi ile Bank-ı Osmanî-i Şâhâne arasında Sözleşme" başlığı kullanılmış, ancak yalnızca çevirinin taslak haline yer verilmiş, imzalar ve tarih konulmamıştır. Osmanlıca metindeki "...1877 senesi Teşrîn-i Evvel iptidâsından itibâren.." şeklindeki ifade İngilizce metinde "...the 1st day of October 1877..." (1877 Ekim ayının 1nci günü) olarak geçmektedir. Ayrıca bkz. FO 424/316 (13 Ekim 1877); Bkz. Ek 3. *Turkish Loans of 1854 & 1871*, Londra 1977, s.1-3. Foreign Office belgelerinden derlenerek ayrı bir kitap halinde yayınlanmıştır. Fermânın kitaptaki suretinde 8 Mart 1878'de J. W. Redhouse tarafından çevrildiği belirtilmektedir. James William Redhouse (1811-1892)

istikrâz tahvillerinin satışa sunulacağı piyasalara güven vermek amacına yöneliktir. 1875 Ramazan Kararnamesi'nin sonucunda oluşan güvensizlik ortamı sürerken Osmanlı-Rus Savaşı'nın getirdiği sıkıntılar da mâlî piyasaların yeni bir Osmanlı tahviline ilgi göstermesinin önünde bir engeldi. Nitekim, Hariciye Nâzırı Server Paşa bu konuda Musurus Paşa'ya çektiği telgrafta “Ekselanslarından, yeni bir borç temini konusundaki düşüncelerini telgrafla ayrıntılı bir şekilde iletmesini ve bu operasyonun başarılı olup olamayacağı konusundaki görüşlerini bildirmesini rica ederim.”⁴⁰⁸ diye yazmaktaydı. Musurus Paşa'nın cevap olarak gönderdiği telgrafta şöyle denilmektedir:

Ekselansları Zühdî Efendi, Bank-ı Osmanî'nin borçlanmanın tamamını ya da bir kısmını üstlenmeyi reddetmesi üzerine, ihracı Bank-ı Osmanî'ye tevdi edilen yeni krediye ilişkin müzakereler hakkında İmparatorluk hükümetine gerekli tüm bilgileri sağlamıştır. Her ne kadar Zühdî Efendi, Bank-ı Osmanî ile yapılan müzakerelerin ayrıntıları konusunda bana danışmamış olsa da, mevcut koşullarda bu kuruluşun Londra'daki yöneticilerinin başarı şansının diğer Londralı finansör ve bankerlerden daha yüksek olduğu kanaatindeyim; Zühdî Efendi tarafından talep edilen ve Hıdîv Hazretleri'nden beklenen belgeler, İngiliz kamuoyunda verginin düzenli olarak ve Mısır'ın gelirlerinden ilk iş olarak Londra'ya gönderileceğine dair güven uyandıracak şekilde olursa, borçlanmanın kesin başarısına inanıyorum, çünkü böyle bir güven 1854 Borç tahvilleri lehine bir artışa neden olacak ve sonuç olarak yeni borç tahvillerimizin uygun bir fiyatla ihraç edilmesinin başarısını sağlayacaktır. Bunu söylüyorum, çünkü şu anda Londra'da Mısır'ın mâlî durumu hakkında olumsuz söylentiler var.⁴⁰⁹

Mısır'ın mâlî durumuyla ilgili olumsuz söylentilerin kaynağı, Hıdîv İsmail Paşa'nın izlediği borçlanmaya dayalı genişleme siyasetinin sonucunda, Mısır'ın kendi borçlarını ödeyemez duruma gelmiş olmasıydı. Aslında, Mısır'da Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi, Osmanlı'dan önce, 1876'da kurulmuştu.⁴¹⁰ Dolayısıyla, Osmanlı hükümetinin yeni borçlanması için garanti göstermek istediği Mısır vergisinin düzenli olarak ödenip ödenmeyeceği mâlî piyasalar açısından tartışmalı hale gelmişti.

Muhâfaza-i Hukûk-i Osmanîye İstikrâzı'nın tahvillerine yazılma işlemlerine Londra'da 1877 Aralık ayında başlandı. Glyn, Mills, Currie ve Şürekası ile Bank-ı

uzun süre Bâbîâlî Tercüme Odası'nda ve birçok diğer görevde bulunduktan sonra 1853'de emekli olarak Londra'ya döndü ve orada Dışişleri'nde tercüman olarak çalıştı. Hazırlamış olduğu Osmanlıca-İngilizce sözlük günümüzde de güvenilir bir kaynak olarak kabul edilmektedir.

⁴⁰⁸ HR.İD 228/87 Lef 1 (26 Eylül 1877).

⁴⁰⁹ HR.İD 228/87 Lef 2 (30 Eylül 1877); HR.SFR.3 247/38 (30 Eylül 1877).

⁴¹⁰ Mısır'ın bu dönemdeki siyasî ve mâlî durumu için bkz. Süleyman Kızıloprak, *Mısır'da İngiliz İşgali, Osmanlı'nın Diploması Savaşı (1882-1887)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010.

Osmanî Londra şubesinin yürüttüğü bu işlemlere, İngiltere'nin düşmanı Rusya ile savaşıyan Osmanlı hükümetine sempati beslediği düşünülen İngiliz halkının ilgi göstermesi bekleniyordu.⁴¹¹ Ancak, Osmanlı tahvillerinin olağan müşterileri bile bu durumu Osmanlı hükümetine bir tepki gösterme fırsatı olarak gördüler. Hükümet, 1875 Ramazan Kararnamesi'yle tahvîl alacaklılarının ödemelerini yarıya düşürmesinin bedelini ağır bir şekilde ödüyordu.⁴¹² Nitekim, Londra ve Paris'te tahvillere hemen hiç ilgi gösterilmedi. Londra'da sadece 4.000 Sterlinlik⁴¹³ satış yapılırken, Hindistan'da 3,520 Sterlin tutarında bir tahvîl satılabildi.

Girilen bunca zahmetten ve yapılan bunca müzakereden sonra istikrâz, tahvîl satışlarından 2,5 milyon Sterlinden fazla nakit elde etmeyi ümit eden Osmanlı Hükümeti açısından tam bir fiyaskoyla sonuçlandı.⁴¹⁴ Ancak, bu durum istikrâza aracılık eden Bank-ı Osmanî'yi hiç kaygılandırmıyordu. Zira, Mısır vergisi gibi bir teminata sahip böyle bir istikrâz tahvili, mâlî piyasaların normale dönmesiyle birlikte, mutlaka değer kazanacaktı. Oysa, Osmanlı hükümetinin böyle bir beklemeye tahammülü yoktu. Dolayısıyla, Bank-ı Osmanî 9 Temmuz 1878'de satılamamış durumdaki 4.969.780 Sterlinlik tahvili yüzde 54 fiyatla satın aldı.⁴¹⁵ Bundan bir sene kadar sonra, Hıdîv İsmail Paşa'nın iktidardan ayrılması ve 1879 Kasım ayında Mısır'da İngiliz-Fransız mâlî denetiminin başlaması üzerine, tahvillerin değeri 1880 Ocak ayında yüzde 78'e, 1880 Haziran ortasında yüzde 83'e yükseldi. Görüldüğü gibi, 1877 senesi Muhâfaza-i Hukûk-ı Osmanîye İstikrâzı Osmanlı hükümeti'ne nispeten az bir nakit kazandırırken, bankerlerin oldukça yüksek kâr etmelerine yol açmış oldu.⁴¹⁶

İstikrâz tahvillerinin Avrupa mâlî piyasalarında kabul görmemesi Osmanlı hükümetinin Rusya ile savaşı sürdürmek için yeterli kaynağı temin etmesini daha da zorlaştırıyordu. 19 Eylül 1877'de imzalanan istikrâz mukâvelenâmesiyle aynı gün imzalanmış olan avans mukâvelenâmesine bağlı olarak Bank-ı Osmanî, 18 Ocak 1878'de senelik yüzde 18 faizle, özellikle silah ve mühimmat alımında kullanılacak

⁴¹¹ Clay, a.g.e., s. 375-377.

⁴¹² Du Velay, a.g.e., s. 240.

⁴¹³ İ.MMS 58/2712 Lef 2 (14 S 1295/17 Şubat 1878).

⁴¹⁴ Clay, a.g.e., s. 378.

⁴¹⁵ Clay, a.g.e., s. 379. Du Velay ile Clay tahvillerin yüzde kaç fiyat ile satın alındığı konusunda farklı rakamlar vermektedir. Du Velay bu fiyatın yüzde 52 olduğunu belirtmektedir. Bu tahvillerin satın alınmasıyla ilgili görüşmeler sırasında sunulan tekliflerin Fransızca ve Osmanlıca belgeleri için bkz. İ.DH 768/62600 (21 C 1295/22 Haziran 1878). Fransızca belgede 7/19 Haziran 1878 tarihi bulunmaktadır.

⁴¹⁶ Clay, a.g.e., s. 380. Bank-ı Osmanî'nin satılmayan tahvillerin tamamını satın alması da hükümete fazla bir nakit sağlamadı. Zira, Bank-ı Osmanî öncelikle geçmiş senelerden gelen hükümet borçlarını mahsup ederek, sadece 528.000 Sterlin nakit ödeme yaptı. Bkz. Clay, a.g.e., s. 379.

olan 118.000 Sterlinlik bir avans verdi.⁴¹⁷ Öte yandan, 19 Eylül 1877’de Bank-ı Osmanî ile yapılan anlaşmayla sağlanan 1 milyon Sterlinlik avansın tamamı nakit olarak hükümetin eline geçmedi; 460.000 Osmanlı lirası Zafiropulo ve 500.000 Osmanlı lirası Zarifi tarafından kaime olarak sağlandı.⁴¹⁸ Mahmud Celâleddin Paşa, söz konusu istikrâz girişimini değerlendirirken şunları belirtmektedir:

Zühdü Efendi, Londra ve Paris’de dolaşip itibârî mikdârı beş milyon ve sâfi hâsılı üç milyon İngiliz lirası tutarında istikrâz anlaşmasının imzalanmasına ve bundan bir milyon liranın peşin alınmasına karar vermişti. Vükelâ Heyeti ise bu anlaşmanın bâzı ağır şartlarına bakmıyarak bunu büyük başarılarından saymıştı. Fakat savaşın gidişi Osmanlı Devleti lehine tecelli etmediğinden istikrâz tahvillerinin satılıp da nakdî bedellerinin ele geçmesi mümkün olmadı. Bir milyon lira ise İstanbul’a gelmeden mühimmat ve savaş malzemesi masrafı adı altında askerî daireler ümerâsı tarafından çarçur edildi.⁴¹⁹

Söz konusu istikrâzın yapılmasına Meclis-i Mebûsân’ın 10 Ocak 1878 tarihli gizli oturumunda onay verildiği anlaşılmaktadır. *Vakit* gazetesinin haberi şöyledir: “Amerika’ya sipariş olunan fişek bedelâtına tahmîl olunan vapurun hareket masarifine verilmek üzere Londrada bulunan Maliye müsteşarı atufetlü Zühdü efendi hazretlerinin akdini Dersaadetten alacağı me’zuniyet-i resmiyyeye tâlik ettiği istikrâzın, şeraiti vech ile, akdine meclis-i meb’usanca dahi muvafakat olunmuştur.”⁴²⁰ Aynı konudaki bir başka gazete haberinde “Meclis-i Mebûsân, geçen Perşembe günü yaptığı gizli oturumda, Maliye Nezâreti’ne, Amerika’da sipariş edilen fişeklerin ve bu mühimmatın nakil masraflarının ödenmesi amacıyla, Maliye Müsteşarı Zühdü Efendi’nin aracılığı ile Londra’da bir kredi anlaşması yapma yetkisi veren bir yasa tasarısı sundu.”⁴²¹ denilmekte ve meclisin bunu oylayarak kabul ettiği bildirilmektedir.

2.2.7. Rusya’ya Ağır Yenilgi Sonrası Siyasî Gelişmeler (1878)

Plevne’yi kuşatmış olan Rus ordusuna karşı az sayıda askeriyle ve yeterli olmayan yiyecek ve mühimmatıyla direnen Gazi Osman Paşa 10 Aralık 1877’de teslim olmak zorunda kaldı. Plevne’nin düşmesi Osmanlı-Rus Savaşı’nın önemli dönüm noktalarından biriydi. Osmanlı kuvvetleri Doğu cephesinde de tutunamamış ve Ruslar 19 Kasım 1877’de Kars’ı ele geçirmişler ve Erzurum’u kuşatmışlardı. 4 Ocak 1878’de

⁴¹⁷ Clay, a.g.e., s. 386.

⁴¹⁸ Clay, a.g.e., s. 378.

⁴¹⁹ Mahmud Celâleddin Paşa, a.g.e., s. 309.

⁴²⁰ *Vakit* gazetesi, 12 Ocak 1878 (31 Kânûn-i Evvel 1293). Bkz. *Meclis-i Meb’ûsân 1293=1878 Zabıt Ceridesi, Cilt 2*, Toplayan: Hakkı Tarık Us, Gazete-Matbaa Kütüphanesi, İstanbul 1939, s. 117. (Yazım hataları düzeltilmemiştir.)

⁴²¹ *La Turquie*, 12 Ocak 1878.

Sofya'ya, 20 Ocak 1878'de de Edirne'ye giren Rus ordusunun Çatalca'ya kadar ilerlediği 22 Ocak 1878'de Sultan II. Abdülhamid, Rus Çarı II. Aleksandr'a ateşkes teklif etti. 31 Ocak 1878'de imzalanan Edirne Mütarekesi savaşı sona erdirdi. Mütarekenin şartları Osmanlı Devleti için son derece ağırdı. Rus ordusunun İstanbul'u işgal etme ihtimali başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletlerini harekete geçirdi ve İngiliz donanması Mudanya'ya demirledi.

“93 Harbi” olarak anılan 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin ağır bir yenilgiye uğramasının imparatorluğun sonunu hazırlayan en önemli olay olduğu söylenebilir. Yenilgi sonrasında, ülke içindeki siyasî ve mâlî gelişmelerin yanı sıra uluslararası alanda karşılaşılan baskılar Osmanlı Devleti'nin daha önce karşılaşmadığı ölçüde yıkıcı olmuştur. Gerek Düyûn-ı Umûmiyye, gerekse Ermeni Meselesi bu yenilginin ardından Osmanlı Devleti'nin başlıca sorunları arasına girmiştir. Yenilginin birçok sebebi arasında, savaşın idaresinin cepheden değil de, İstanbul'dan yürütülmeye çalışılması, komutanlar arasındaki koordinasyonsuzluk ve çekişme öne çıkmaktadır. Bunların yanında, diğerleri kadar önemli bir sebep ise, böyle bir savaşı yürütmek için gerekli olan mâlî kaynakların bulunmayışı, dolayısıyla “malzeme, silah ve mühimmat noksanlığı”ydı.⁴²² Osmanlı hükümeti, savaşın başta İstanbul olmak üzere bütün memlekette yol açtığı sıkıntıların yanı sıra Rusya'ya ödenecek 300 milyon Ruble, yani 52 milyon 632 bin Osmanlı altını tutarında bir savaş tazminatıyla⁴²³ karşı karşıyaydı. Kaybedilen topraklardan ötürü vergi kaybı ve Anadolu'daki kıtlık vb dolayısıyla, en iyimser tahminle toplanabilecek yıllık vergi tutarının 14,5 milyon lira⁴²⁴ olduğu göz önüne alındığında, bu tazminatın Osmanlı hükümetinin üstesinden gelemeyeceği büyüklükte olduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı-Rus Savaşı'nda alınan ağır yenilginin iç siyasetteki en önemli yansıması Meclis-i Mebûsân'ın feshedilmesi oldu. 1878 Ocak ayı başında toplanan Meclis-i Mebûsân'da başta Sadrazam Edhem Paşa⁴²⁵ olmak üzere birçok vekilin istifası

⁴²² Davut Hut, “Osmanlı Devletinin Zor Yılları: 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı”, a.g.e., s. 44.

⁴²³ Ayastefanos Antlaşması'na göre Rusya'ya ödenecek savaş tazminatı 1 milyar 410 milyon Ruble, yani 245.207.301 Osmanlı altını idi. Bkz. Davut Hut, “Osmanlı Devletinin Zor Yılları: 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı”, a.g.e., s. 54. Rus Çarı II. Aleksandr, Osmanlı Devleti'nin mâlî sıkıntısını dikkate alarak, Batum, Kars, Ardahan, Eleşkirt ve Beyazıt'ın Rusya'ya bırakılması karşılığında tazminatın 1 milyar 110 milyon Rublesinden vaz geçtiğini bildirdi. Böylece Rusya'ya ödenecek savaş tazminatı 300 milyon Rubleye düştü. Bkz. Fahir Armaoğlu, a.g.e., s.522; Midhat Sertoğlu vd., a.g.e., s. 3327.

⁴²⁴ Clay, a.g.e., s.382.

⁴²⁵ İbrahim Edhem Paşa (1818-1893) Maarif, Nâfia ve Ticaret nâzırlıkları (1863-1867), Yanya valiliği (1867), Şûrâ-yı Devlet üyeliği (1868), Berlin sefirliği (1876) gibi çeşitli görevlerde bulunduktan sonra, Midhat Paşa'nın azli sonrasında, 5 Şubat 1877'de sadârete tayin edilmiştir. Daha sonra, Viyana sefirliği (1879-1882) ve Dahiliye nâzırlığı (1883-1885) yaptı.

istendi. Bu gelişmeler karşısında, 11 Ocak 1878'de Edhem Paşa azledildi ve Ahmed Hamdi Paşa⁴²⁶ sadârete getirildiyse de, meclisin vekillerin azledilmesi yolundaki isteği yönünde tavır alan Hamdi Paşa 4 Şubat 1878'de azledildi. Ayrıca, sadâret makamı ilga edildi ve Ahmed Vefik Paşa⁴²⁷ başvekil sıfatıyla tayin edildi.⁴²⁸

II. Abdülhamid, Meclis-i Mebûsân'da kendisine yönelik pervasızca eleştirilerden duyduğu rahatsızlığın yanı sıra, bir barış antlaşmasının ağır şartlarının böyle bir meclise kabul ettirilmesinin mümkün olmadığı düşüncesiyle, sınırlı sayıda mebusun ve devlet ricalinin katılacağı olağanüstü bir meclis toplanmasına karar verdi.⁴²⁹ Sarayda toplanan bu mecliste de, mebuslardan birinin bizzat II. Abdülhamid'i alışılmadık bir şekilde eleştirmesiyle başlayan tartışmalar, 13 Şubat 1878'de Meclis-i Mebûsân'ın kapatılmasıyla sonuçlandı. Böylece, I. Meşrutiyet olarak anılan dönem sona erdi.

Rusya ile barış şartlarını görüşmek üzere Hariciye Nâzırı Safvet Paşa Edirne'ye gönderildiyse de, Rus ordusu komutanı Grandük Nikolay⁴³⁰, Osmanlı Devleti üzerinde daha çok baskı kurmak amacıyla, 24 Şubat 1878'de Ayastefanos'u (günümüzde Yeşilköy) işgal ederek karargâhını buraya nakletti. Bu sırada, Rus ordusunun İstanbul'u işgal etmesi tehlikesine karşı Osmanlı Devleti'nin bekası için padişahın ve vekillerin Anadolu yakasına taşınması fikrinin tartışıldığı görülmektedir.⁴³¹ Ayastefanos Barış Antlaşması 3 Mart 1878'de imzalandı. Bu antlaşmada, daha sonra Berlin Kongresi'nde de kabul edilen, başta Rusya olmak üzere, Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmada sürekli olarak kullanacakları, Ermenilerle ilgili bir madde yer almaktadır.⁴³² Aslında, 31 Ocak 1878'de imzalanan Edirne Mütarekesi'ne ilişkin tutanakta Ermenilerle ilgili herhangi bir madde bulunmamaktaydı. Bu değişikliğin, Rus ordusu Edirne'den Ayastefanos'a ilerlediği sırada, İstanbul Ermeni Patriği Nerses ve diğer bazı Ermeni liderlerin Grandük Nikolay'ı ziyaret ederek, Rus Çarı II. Aleksandr'a

⁴²⁶ Y.EE 75/19 (7 M 1295/11 Ocak 1878). Ahmed Hamdi Paşa (1826-1885) Maliye nâzırlığı (1871, 1873-1874), Dahiliye nâzırlığı (1877), çeşitli vilayetlerde valilik ve 11 Ocak-4 Şubat 1878 arasında sadrazamlık yapmıştır.

⁴²⁷ HSD.AFT 3/69 (15 R 1295/18 Nisan 1878); tayinlerle ilgili hatt-ı hümayûn suretlerinden. Ahmed Vefik Paşa (y.1813-1891) Paris sefirliği (1859-1861), Divân-ı Muhâsebât reisliği (1862-1863), Maarif nâzırlığı (1872), Meclis-i Mebusan reisliği (1877-1878), Başvekillik (4 Şubat-18 Nisan 1878) ve Bursa valiliği (1879-1882) yapan, Moliere külliyyatını çeviren ve Bursa'da şehir tiyatrosunu kuran devlet adamıdır.

⁴²⁸ Midhat Sertoğlu vd., a.g.e., s. 3323.

⁴²⁹ Aynı yerde.

⁴³⁰ Grandük Nikolay (1831-1891) Çar I. Nikola'nın üçüncü oğludur. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rus orduları başkumandanıydı. Kendisi gibi aynı adı taşıyan oğlu Grandük Nikolay Nikolayeviç'ten (1856-1929) ayırmak için Yaşlı Grandük Nikolay olarak da anılır. Oğlu Grandük Nikolay, I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmıştır.

⁴³¹ Bu konuda bilgi için bkz. Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, s. 558; M. Metin Hülagü, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri – Hususi Doktoru Atf Hüseyin Bey'in Hatıratı*, Pan Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 61; Midhat Sertoğlu vd., a.g.e., s. 3325-3326.

⁴³² Fahir Armaoğlu, a.g.e., s. 522.

sunulmak üzere ilettikleri dilekçede, Doğu Anadolu'daki bazı vilayetlere özerklik verilmesi talebinde bulunmalarının sonucu olduğu görülmektedir.

Çok ağır şartlar içeren Ayastefanos Antlaşması'ndan sonra Sultan II. Abdülhamid, bir ölçüde kamuoyundaki tepkilerin de sebebiyet verdiği, tahttan indirileceği yolundaki jurnallerin etkisinde kalarak, sadârette birbiri ardına değişiklik yaptı. 18 Nisan 1878'de Ahmed Vefik Paşa başvekillikten azledildi ve yerine Rûsûmât Emîni Sâdık Mehmed Paşa⁴³³ geçti. Sâdık Paşa ise, 20 Mayıs 1878'deki Çırağan Sarayı baskınından⁴³⁴ sonra Sultan V. Murad'ın ortadan kaldırılmasını önermesi üzerine azledildi ve 28 Mayıs 1878'de Mütercim Mehmed Rüşdü⁴³⁵ Paşa, başvekilliğe değil, sadârete tayin edildi. Ancak, esasen Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi sırasında sadârette bulunmuş olan Rüşdü Paşa'nın bu kez Serasker Damad Mahmud Paşa ile birlikte kendisini tahttan indireceği yolundaki jurnaller üzerine, II. Abdülhamid onu da 4 Haziran 1878'de azletti⁴³⁶ ve sadâret makamına Safvet Mehmed Esad Paşa tayin edildi.

Ayastefanos Antlaşması, İngiltere ve Avusturya'nın sert tepkisine neden oldu, zira Rusya'nın elde ettiği haklar bu devletlerin çıkarlarını fazlasıyla zedeliyordu. Bu nedenle İngiltere, antlaşmanın değiştirilmesinde değil, yeniden yazılmasında öylesine ısrarlı oldu ki "Rusya... yeni bir savaştan çıkmış iken, belki karşısına birçok devleti alacak olan bir savaşı göze alamadı."⁴³⁷ Böylece, antlaşmanın yeniden ele alınacağı Berlin Kongresi'nde İngiltere ve Avusturya'nın karşısında, savaşta yenilmiş ve Rusya karşısında desteğe ihtiyaç duyan Osmanlı Devleti ile savaştaki kazanımlarını koruyacak güçte olmayan Rusya bulunmaktaydı. İngiltere'nin yeni dışişleri bakanı Lord Salisbury 10 Mayıs 1878'de İstanbul'daki İngiliz elçisi Layard'a bir talimat göndermiş ve İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ni Rus saldırısına karşı korumak için iki şart öne sürmesini istemiştir: Anadolu topraklarında istedikleri ıslahatın yapılması ve Kıbrıs'ın

⁴³³ HSD.AFT 3/69 (15 R 1295/18 Nisan 1878); tayinlerle ilgili hatt-ı hümayûn suretlerinden. Sâdık Mehmed Paşa (1826-1901) Maliye nâzırlığı (1869, 1871, 1872), Aydın valiliği (1870, 1872), Paris sefirliği (1875) ve Başvekillik (18 Nisan-28 Mayıs 1878) gibi görevlerde bulunmuştur.

⁴³⁴ Çırağan Sarayı Baskını, gazeteciliği ve fikir adamlığının yanı sıra siyasî bir eylemci de olan Ali Suavi'nin (1839-1878) İstanbul'daki muhacirlerden birkaç yüz kişiyi silahlandırarak, Sultan V. Murad'ı tahta yeniden çıkarmak amacıyla 20 Mayıs 1878'de yaptığı başarısız baskındır.

⁴³⁵ Mütercim Mehmed Rüşdü Paşa (181-1882) İlki 1859-1860'da olmak üzere birçok kez (1866-1867, 1872-1873, 1876, 28 Mayıs-4 Haziran 1878) sadârette bulunmuştur. Her ne kadar Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde Midhat Paşa ve Hüseyin Avni Paşa ile birlikte hareket etmişse de, başta Kanûn-ı Esâsî olmak üzere pek çok konuda Midhat Paşa'ya karşıt düşünceye sahip olduğu görülmektedir. Bkz. Abdullah Saydam, "Mütercim Rüşdü Paşa", *DİA*, Cilt 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2006, s. 202-203.

⁴³⁶ Midhat Sertoğlu vd., a.g.e., s. 3334.

⁴³⁷ Fahir Armaoğlu, a.g.e., s. 524.

idaresinin İngiltere'ye bırakılması.⁴³⁸ Ardından 23 Mayıs 1878'de Osmanlı Devleti'ne verilen 48 saat süreli ultimatomda “Kıbrıs adasının işgal ve idaresinin İngiltere'ye bırakılması isteniyor ve bu isteğin kabul edilmemesi halinde, İngiltere'nin dostluğunun geri çekileceği ve sonucun ise Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması olacağı bildiriliyordu.”⁴³⁹ Layard'ın iki gün sonra II. Abdülhamid ile görüşmesi sonrasında İngiltere ve Osmanlı Devleti arasında, “resmî adı *Kıbrıs Mukâvelenâmesi* olan”⁴⁴⁰ iki maddelik bir savunma antlaşması 4 Haziran 1878'de imzalandı. Antlaşmayla Osmanlı Devleti'nin Kıbrıs üzerindeki egemenlik ve mülkiyet hakları vekâleten ve geçici olarak İngiltere'ye bırakılıyordu ve 1 Temmuz 1878'de imzalanan ek antlaşmayla “Rusya'nın Doğu Anadolu'da işgal ettiği yerleri terk etmesi halinde antlaşmanın da sona ereceği ve Kıbrıs'ın boşaltılacağı belirtiliyordu.”⁴⁴¹ Ancak, Doğu Akdeniz'de Kıbrıs gibi önemli bir üs elde eden İngiltere'nin antlaşmaya uymak gibi bir niyetinin olmadığı kısa süre sonra anlaşıldı.

İngiltere ve Rusya arasında, Ayastefanos Antlaşması'nın ele alınacağı Berlin Kongresi'nden önce yapılan görüşmeler sonucunda, 30-31 Mayıs 1878 tarihlerinde üç memorandum imzalanmış ve kongre 13 Haziran 1878'de toplanmıştır. 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması sonucunda Osmanlı Devleti, Ayestefanos Antlaşması'nın şartlarını biraz hafifletmişse de, siyasî, askerî ve mâlî açıdan büyük kayba uğramış, yaklaşık 212 bin km² toprak ve 5 milyonluk nüfusunu kaybetmiştir.⁴⁴² Toprak kayıplarına ilişkin olanların yanı sıra antlaşma maddeleri, başta İngiltere ve Rusya olmak üzere diğer devletlerin Osmanlı Devleti'ne hemen her konuda müdahalelerine zemin hazırlayacak hükümler de içermektedir. Özellikle Ermenilerin de yaşadığı Doğu vilayetlerinde ıslahat yapılması ve bunun söz konusu devletlerce denetlenmesine ilişkin 61. Madde bunların başında geliyordu. Antlaşma maddelerinde yer almamakla beraber, kongreye katılan devletlerin, Osmanlı Devleti'nin borçlarını ödeyebilmesini sağlamak üzere uluslararası bir mâlî komisyon kurulması yolundaki tavsiyeleri⁴⁴³ daha sonra Düyûn-ı Umûmiyye'nin kurulmasına kadar giden yolu açmaktaydı.

⁴³⁸ Davut Hut, “Osmanlı Devletinin Zor Yılları: 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı”, a.g.e., s. 57.

⁴³⁹ Fahir Armaoğlu, a.g.e., s. 533.

⁴⁴⁰ Fahir Armaoğlu, a.g.e., s. 535.

⁴⁴¹ Davut Hut, a.g.e., aynı yerde.

⁴⁴² Davut Hut, a.g.e., s. 62. Fahir Armaoğlu toprak kaybının 287.510 km² olduğunu belirtmektedir. Bkz. Fahir Armaoğlu, a.g.e., s. 529.

⁴⁴³ Clay, a.g.e., s. 383. Ayrıca bkz. Du Velay, a.g.e., s. 241-246.

2.2.8. Rûsûmât Emînliğı (18 Nisan-14 Aralık 1878)

Zühtü Efendi'nin 1877 Kasım ayından 1878 Mart ayına kadar müsteşar sıfatıyla ne yaptığı konusunda bilgi bulunmamakla beraber, bir gazete haberinde, Hilâl-i Ahmer cemiyetinin⁴⁴⁴ 29 Aralık 1877 tarihli toplantısında "Türkiye'nin Londra Başkonsolosu Gazban Efendi, komiteye, topladığı bağışlardan elde edilen gelirle Cemiyet için 1000 yatak örtüsü, 1000 çift yün çorap, 200 parça kumaş, 2000 kilo tiftik, 500 pazen gömlek ve 794 metre pazen almak üzere Maliye Müsteşarı Zühtü Bey ile anlaştığını ve toplam 30 koli göndereceğini bildirdi."⁴⁴⁵ denilmektedir.

Zühtü Efendi'nin Londra'daki görevinin sona erdiği 12 Şubat 1878 tarihli bir telgrafla Musurus Paşa'ya bildirildi. Telgrafta, yapılan istikrâz mukavelenamesi ve ona bağlı avansla ilgili konuları halletmesi, Maliye nâzırının ihtiyaç duyabileceği belgeleri İstanbul'a getirmesi ve Londra'daki elçiliğe gerekli talimatları vermesi istenmektedir.⁴⁴⁶ Telgrafın devamında "Londra istikrâz tahvilâtının fûrûhtu mu'âmelâtına ahvâl-i hâzıra mâ'ni' olmasından nâşî Maliye müsteşârı atûfetlü Zühûdî Efendi hazretlerinin Londra'da devâm-ı ikâmetine lüzûm kalmamış idüğünden"⁴⁴⁷ denilerek geri çağrılmakta, ilâveten, ikinci defa olarak 26 Haziran 1873'te getirildiği Maliye Nezâreti müsteşarlığı makamında neredeyse 5 yıla yakın bir zamandır görev yapan Zühtü Efendi'ye, Meclis-i Vükelâ kararıyla söz konusu makamın kaldırıldığı ve bu görevin bir muavinle idare edilmesine karar verildiği bildirilmektedir.⁴⁴⁸ Bununla da yetinilmeyerek, Zühtü Efendi, uhdesinde bulunan diğer görevlerden de, yani, Orman ve Ma'âdin Genel Müdürlüğü'nden ve Eshâm-ı Umûmiyye Emâneti'nden 23 Şubat 1878'de azledildi.⁴⁴⁹ Bu kararların Zühtü Efendi'ye karşı bir tavrın ifadesi olup olmadığı bilinemese de, bizzat Başvekil Ahmed Vefik Paşa, Hariciye Nezâreti aracılığıyla gönderdiği 14 Mart 1878 tarihli telgrafında, dönüşünün gecikmesinden üzüntü duyduğunu bildirmektedir.⁴⁵⁰

⁴⁴⁴ İlk olarak 11 Haziran 1868 tarihinde Mecerûhîn ve Marzâ-yi Askeriyyeye İmdâd ve Muâvenet Cemiyeti (Osmanlı Yaralı ve Hasta Askerlere Yardım Cemiyeti) ismiyle Dr. Abdullah Bey ve Dr. Marko Paşa'nın gayretleriyle kurulduysa da, yeterli faaliyet gösteremedi. Daha sonra, 14 Nisan 1877'de Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti ismiyle yeniden kuruldu ve özellikle Osmanlı-Rus Savaşı'nda yararlılıkları görüldü. Bkz. Mesut Çapa, "Kızılay", *DİA*, Cilt 25, 2002, s. 544-546.

⁴⁴⁵ *La Turquie*, 10 Ocak 1878.

⁴⁴⁶ HR.İD 228/94 (12 Şubat 1878); Server Paşa'dan Musurus Paşa'ya telgraf.

⁴⁴⁷ İ.MMS 58/2712 Lef 2 (14 S 1295/17 Şubat 1878). Bu tarihte Ahmed Vefik Paşa başvekilidir.

⁴⁴⁸ Bu konu bir gazetede haber olmuştur. Bkz. *La Turquie*, 24-25 Şubat 1878.

⁴⁴⁹ DH.SAİDd 18/1.

⁴⁵⁰ HR.İD 228/95 (14 Mart 1878). Çok kısa olan bu telgraf Fransızcadır: "Vous avez été autorisé à retourner à Constantinople. Je regrette que vous tardiez encore." (İstanbul'a dönmenize izin verildi. Hâlâ gecikiyor olmanızdan üzüntü duyuyorum.)

Bununla beraber, 9 Nisan 1878'de İstanbul'a dönen⁴⁵¹ Zühtü Efendi, 18 Nisan 1878'de, 20.000 kuruş maaş ile Rûsûmât Emîni olarak tayin edildi.⁴⁵²

Osmanlı gümrüklerinde uygulanmakta olan iltizâm usulü 1858 sonunda terk edilerek emânet usulüne geçilmişti. 1859 Mart ayında gümrükler Hazine yerine İstanbul Emtia Gümrük Emâneti'ne bağlandı. 30 Ağustos 1859'da İstanbul Emtia Gümrük Emâneti'ne tayin olunan Mehmed Kânî Paşa,⁴⁵³ 21 Ocak 1862'de, unvanı Rûsûmât Emâneti olarak değiştirilen bu kurumun ilk Rûsûmât Emîni oldu⁴⁵⁴ ve uzun bir süre, kimi zaman diğer görevlerine ilâveten olmak üzere, bu makamda kaldı; gümrük nizamnâme ve tarifelerinin hazırlanmasına önyak oldu. Zühtü Efendi'nin 8 ay kadar süren Rûsûmât emînliği sırasında ise, toplam 104.900 lira olan eski bütçe 85.500 liraya indirilerek 19.450 liralık tasarruf sağlanmış⁴⁵⁵ ve teşkilâtta değişiklik yapılmıştır:

Meclis-i Rûsûmât'ın hâl-i hâzırı mesâlih-i vâkı'anın rû'yet ve temşiyetine gayr-i kâfi ve binâenaleyh tesrî ve te'mîn-i cereyân-ı mu'âmelât için meclis-i mezkûrun diğer sûrete tahvîl ve ifrağına lüzûm-ı kâvî hâsıl olduğundan bunun lağviyle haftada üç gün içtimâ etmek ve re'îs ve a'zâsı me'mûriyyet-i mahsûsalarınca müstakillen ve cem'iyetçe müştereken mes'ûl olmak üzere bir Umûr-ı Rûsûmiye Cem'iyeti teşkilî...⁴⁵⁶

Böylece, Meclis-i Rûsûmât'ın mevcut durumunun gündelik işleyişe yeterli olamadığından bahisle yeni bir teşkilâta, yani Umûr-ı Rûsûmiye Cem'iyeti'ne dönüştürülmesine karar verilmiştir. Aynı tezkerede, gümrük nezâretlerinde denetim yapmakla görevli muavinlerin, genellikle idare memurlarıyla anlaşmak suretiyle bu görevlerini yerine getirmediklerinin görüldüğü, dolayısıyla muavinlik makamının lağvedildiği, buna karşılık, gümrük memurlarının denetlenmesi için bir teftiş dairesinin kurulduğu belirtilmektedir.⁴⁵⁷

⁴⁵¹ *La Turquie*, 11 Nisan 1878. Bu haberde, Zühtü Efendi'nin geçen Perşembe günü döndüğü yazılmıştır. Bu da, 9 Nisan 1878 Perşembe günü olmaktadır.

⁴⁵² DH.SAİDd 18/1; HSD.AFT 3/69 (15 R 1295/18 Nisan 1878); *La Turquie*, 19-20 Nisan 1878; Söz konusu tayini de içeren vükelâ listesi için bkz. Ali Akyıldız, *Sürgün Sefir Sadullah Paşa*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 301.

⁴⁵³ Mehmed Kânî Paşa (1805-1885) Tırhala (1851) ve Kıbrıs (1856) mutasarrıflığında, Bosna, Selanik ve Üsküp valiliklerinde (1857-1859) bulundu. İstanbul Emtia Gümrük Emâneti'ne (1859), Rûsûmât Emâneti'ne (1862-1865, 1875-1878), Maliye Nezâreti'ne (1864-1865, 1878, 1879), ve Nafia Nezâreti'ne (1873) tayin edildi. Bkz. A.}DVN 145/90 (1 S 1276/30 Ağustos 1859); İ.DH 523/36058 (17 L 1280/26 Mart 1864); A.}MKT.UM 543/26 (24 Ş 1278/24 Şubat 1862); C.ML 256/10560 (29 Za 1280/6 Mayıs 1864).

⁴⁵⁴ A.}DVN.MHM 35-37 (20 B 1278/21 Ocak 1862).

⁴⁵⁵ İ.DH 769/62651 Lef 1 (18 C 1295/19 Haziran 1878).

⁴⁵⁶ İ.DH 769/62651 Lef 2 (18 C 1295/19 Haziran 1878).

⁴⁵⁷ Aynı yerde.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MALİYE NÂZIRLIĞI

Şüphesiz Osmanlı bürokratlarının gönlünde yatan nâzır olabilmektir. Bu makam hem maaşı hem yetkileri bakımından son derece caziptir. Günümüz ölçüleriyle hesaplandığında yüksek bir maaş alan nâzırlara bu sayede makamlarına yakışır konak veya köşklere oturma imkânları sunulmaktadır.⁴⁵⁸ Zühtü Efendi'nin senelere yayılan tecrübesi ve son yurtdışı görevlerindeki başarıları onun maliye nâzırlığına lâayık olduğunu ispatlamıştır.

Bu bölümde Zühtü Efendi'nin iki defa maliye nâzırı olarak görev yapması, başta kaimenin tedavülünden kaldırılması olmak üzere mâlî durumu düzeltmek için çabaları ve ıslahat komisyonlarındaki faaliyetleri ele alınmaktadır.

3.1. İlk Maliye Nâzırlığı (9 Eylül 1878-26 Ocak 1879)

Zühtü Efendi'nin Maliye Nezâreti'ne tayin olacağına ilişkin haberin, İstanbul'daki yerel gazetelerden önce bir İngiliz gazetesinde yer alması dikkat çekicidir. *The Times* gazetesi, İstanbul muhabirinden aldığı 26 Ağustos 1878 tarihli bir haberde, Zühtü Efendi'nin maliye nâzırı olmasının muhtemel görüldüğünü⁴⁵⁹ yazmaktaydı. İngiltere'nin İstanbul'daki büyükelçisi Layard, Zühtü Efendi'nin maliye nâzırı olması üzerine Dışişleri Bakanı Salisbury'ye şöyle yazıyordu:

Tarabya, 10 Eylül 1878. Lordum, Kânî Paşa Maliye nâzırlığından alındı. O dürüst fakat yaşlı bir adamdır ve mâliye konusunda fazla bir kapasitesi yoktur. Yerine geçen Zühdî Efendi kısa süre önce Bâbîâlî'nin İngiltere'deki mâlî temsilcisiydi; ve İstanbul'a döner dönmez Gümrükler Genel Müdürü olarak tayin edilmişti. Kısa süre önce Sultan bana Kânî Paşa'dan memnun olmadığını ve onu azledeceğini söylemişti.⁴⁶⁰

Layard'ın Sultan II. Abdülhamid'le oldukça yakın bir ilişkisi olduğu bilinmektedir; yine de, II. Abdülhamid'in bir nâzırı hakkında bir büyükelçiye böyle

⁴⁵⁸ Bu dönemde bir nâzır ortalama olarak 40 bin kuruş maaş almaktaydı. Bunun Osmanlı altın lirası karşılığı 360 lira kadardır. Okuyucuya bir fikir verebilmek amacıyla bu tutarın 2023 senesindeki fiyatlarla karşılığının yaklaşık 3 milyon 250 bin liralık bir maaş ettiğini belirtebiliriz. Sadrazamların maaşı genellikle bu tutarın iki katıydı.

⁴⁵⁹ *The Times*, 29 Ağustos 1878. O tarihte İstanbul'da yayınlanan tüm yerli ve yabancı gazetelerin nüshaları mevcut olmadığından, bulabildiğimiz gazetelerin karşılaştırılmasıyla bu görüşe varıldığını belirtmek yerinde olacaktır. Haberin tam metni şöyledir: "Gazi Osman Paşa'nın Savaş Nâzırı, Zühdî Paşa'nın Maliye Nâzırı ve Galip Paşa'nın Gümrük Müdürü olması muhtemel görünüyor." *The Times* muhabirinin Osmanlı makam ve unvanları konusuna vâkıf olmadığı, ancak, Zühtü Efendi'nin Maliye nâzırı olacağı şeklindeki duyurunun doğru olduğu anlaşılmaktadır.

⁴⁶⁰ FO 424/74 (18 Eylül 1878; No. 354). Bkz. Ek 4.

konusması pek olağan görünmemektedir. Layard'ın Sultan ile görüşmesini Salisbury'ye aktarırken edindiği izlenimi böyle çarpıcı bir ifadeyle bildirdiği düşünülebilir.

Kânî Paşa'nın kaimenin piyasadan çekilmesi konusundaki başarısızlığı üzerine Zühtü Efendi'nin bu makama getirilmesi İstanbul'daki yabancı basın tarafından da olumlu karşılanmış görünüyordu: “Zühdi, Türkiye'nin yönetiminde ve özellikle de mâlî sisteminde büyük ve ciddi reformlar yapılmasından yanadır.”⁴⁶¹ Bir başka Fransız gazetesi onu “çok uzman ve cesur bir finansçı” olarak tanımlamakta ve sorunu çözmek için yarım yamalak tedbirler almanın zamanı olmadığına, aksine büyük kararlar almak gerektiğine inandığını yazmaktadır.⁴⁶² Gazeteye göre, “iktisâdî ve mâlî reformun gerekliliğini herkesten daha iyi anlayan ve bunu gerçekleştirmek için her türlü çabayı gösteren” bir sadrazamla işbirliği yapması Zühtü Efendi için büyük bir şanstır.⁴⁶³ *The Times* gazetesine göre, Kânî Paşa'nın yerine Zühtü Efendi'nin tayini, Sultan II. Abdülhamid'in kaime konusunda duyduğu aşırı kaygıdan ileri gelmekteydi. Gazete, haberinde “Kânî [Paşa] tarafından yürürlüğe konmuş olan kaimenin dolaşımdan çekilmesine yönelik tedbirlerin başarısız ve hatta zararlı olduğu görüldü.” diye yazmaktaydı.⁴⁶⁴ Yine *The Times* gazetesi, Kânî Paşa'yı “pratik olmayan, inatçı ve huysuz yaşlı bir Tatar” olarak nitelendirmekte ve Zühtü Efendi'nin “kaimeye (kâğıt para) eski değerini yavaş yavaş geri kazandırmanın kesin bir yolunu bulduğunu iddia eden, kurnaz ve yeni durumlara kolayca uyum sağlayabilen” biri olduğunu belirtmektedir.⁴⁶⁵

1878 başlarında kaimenin kaldırılması çalışmalarını yürütmek üzere bir komisyon kurulmasına karar verilmişti. “Komisyonun, İstanbul'da oluşturulmaya çalışılan yirmi belediyenin temsilcilerinden seçilmesi esası” kabul edildi ve İlga-yı Kavaim Komisyonu olarak anılan komisyon “1 Nisan 1878 (24 Ra 1295) tarihinde çalışmalarına” başladı.⁴⁶⁶ Kaimenin tedavülden çekilmesi çabalarına, “toplanan kaimelerin, yenisiyle değiştirilmek üzere teslim edilenler de dahil olmak üzere, yakılması (ihrak) eşlik ediyordu.”⁴⁶⁷ Halkın gözleri önünde, Beyazıt Meydanı'nda, ilk olarak 11 Nisan 1878'de gerçekleşen bu tarz yakma işlemlerinin amacı, kaimeyi

⁴⁶¹ *La Lanterne*, 14 Eylül 1878.

⁴⁶² *Journal de débats*, 7 Aralık 1878.

⁴⁶³ Gazetedeki yorumun tarihi 28 Kasım 1878'dir. O sırada sadrazam Safvet Mehmed Esad Paşa'dır.

⁴⁶⁴ *The Times*, 18 Eylül 1878; haberin tarihi 16 Eylül 1878 olarak geçmektedir.

⁴⁶⁵ *The Times*, 11 Kasım 1878; haberin tarihi 31 Ekim 1878 olarak geçmektedir.

⁴⁶⁶ Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu*, s. 202.

⁴⁶⁷ Edhem Eldem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, s. 136.

gerçekten piyasadan kaldırma konusunda hükümetin kararlılığını göstermekti.⁴⁶⁸ Kaimenin piyasadan çekilmesi için gereken kaynağı yaratmak üzere bazı temel maddelerin vergisinin artırılmasına karar verildi. Komisyonun çalışmalarına başladığı 1 Nisan 1878’de ekmek ve tütüne ek vergi konuldu. Hükümet, daha sonra, şarap ve rakıdan alınan vergileri de yükseltti.⁴⁶⁹ Bu sayede toplanan gelirler kaimenin ortadan kaldırılmasında kullanılacaktı; ancak, bu yolla kaimenin kısa sürede ilgası mümkün değildi. II. Abdülhamid’in istediği şekilde, kaimeyi süratle piyasadan çekmek için yüklü bir dış borç temin edilmeliydi. Bu amaçla, “Hükümet, yapılan görüşmeler neticesinde Kıbrıs adasının geliri karşılık gösterilerek %5 faizli bir dış borç bulması için Bank-ı Osmanî Müdürü Foster’a yetki verdi.”⁴⁷⁰ Öte yandan, Maliye Nâzırı Kânî Paşa, kaime kullanımını kabul etmeyen herkesi cezalandırma yolunu seçti: Hükümet vergi ödemeleri için kaimeyle ödeme yapılamayacağını ilan etti. Aslında, hükümet bu suretle, kendi imzası ve güvencesi olan kâğıt parayı kendisine yapılacak ödemelerde kabul etmemekle, halkın kaimeye hiç güven duymamasına yol açmaktaydı.⁴⁷¹ Dolayısıyla, bu durum kaimenin değerini daha da düşürdü.

Savaş dolayısıyla zorunlu olarak çıkarılmış bulunan kaimenin değerinin her geçen gün düşmesi sebebiyle piyasadan çekilmesi Hükümet’in ve II. Abdülhamid’in ülkede mâlî istikrar arayışının başlıca meselesi haline gelmişti. Sultan, İngiltere büyükelçisi Layard ile bir görüşmesi sırasında, kaime sorunu kontrol altına alınamazsa genel bir çöküşe bile neden olabileceğini söylemişti.⁴⁷² Osmanlı Devleti gibi bir siyasî sistemde halkın çektiği sıkıntıların çözülmemesi durumunda, sonuç olarak sorumluluğu kendisine yükleneceğinin farkındaydı. Kaimenin değerinin sürekli düşüşü sadece bakanlarını değil kendisini de tehlikeye sokmaktaydı. Bu nedenle, II. Abdülhamid kaimenin hızlı bir şekilde piyasadan çekileceğine dair halka taahhütte bulundu.⁴⁷³ Başlangıçta, II. Abdülhamid’in beklentisi İngiltere hükümetiyle olan iyi ilişkiler sayesinde, Kıbrıs’ın vergilerinden artan gelirin karşılık gösterilmesiyle 6 milyon Sterlin tutarında bir borç alınması ve bunun 4 milyon Sterliniyle kaimenin tamamen piyasadan

⁴⁶⁸ Aynı yerde. Ayrıca bkz. Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu*, s. 202.

⁴⁶⁹ Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu*, s. 212-215 (dipnot 143, 154); Clay, a.g.e., s. 394.

⁴⁷⁰ Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu*, s. 215-216.

⁴⁷¹ *The Times*, 11 Kasım 1878; haberin tarihi 31 Ekim 1878 olarak geçmektedir.

⁴⁷² Clay, a.g.e., s. 393-394.

⁴⁷³ Clay, a.g.e., s. 394. Dipnotta *Constantinople Messenger* gazetesinin 28 Ağustos, 11 ve 18 Eylül, 9 Ekim 1878 tarihli sayılarına atıfta bulunmaktadır. Bkz. s. 641, dipnot 49.

çekilmesi idi. Bu çalışmayı üç kişilik bir komite denetleyecekti: bizzat II. Abdülhamid, Sadrazam ve İngiltere büyükelçisi.⁴⁷⁴ Ancak, böyle bir borçlanma imkânı yoktu.

3.1.1. Zühtü Efendi'nin Rüsûmât Emîni Sıfatıyla

Katıldığı İlk Kaime Komisyonu (9 Eylül 1878)

1878 Eylül ayı başlarında, kaimenin değer kaybının artması üzerine, bu konudaki başarısızlığın sorumluluğunun sadece hükümete değil bizzat kendisine de yükleneceğini gören II. Abdülhamid konuyla ilgili iki karar aldı. Birinci olarak, 11 Ocak 1878'ten itibaren maliye nâzırı olup, izlediği politikayla kaimenin değer kaybını önleyememiş olan Kânî Paşa'nın yerine, yabancı bankerlerle başarılı mâlî görüşmeler yaparak kendini ispat etmiş Zühtü Efendi'yi 9 Eylül 1878'de maliye nâzırı tayin etti. İkinci olarak, aynı tarihte, konuyla ilgili yeni ve daha çok yetkiye sahip bir komisyon oluşturarak, bu komisyona Sadrazam Safvet Mehmed Esad Paşa ve Plevne kahramanı Osman Paşa'yı da dahil etti.⁴⁷⁵ Başarısız olan İlga-yı Kavaim Komisyonu'nun yerine biraz da alelacele yeni bir komisyonun kurulmasına, kaimenin değerinin 320 kuruşa düşmüş olması, İstanbul'da fırıncı esnafının kepenk kapatması, bütün bunların yanı sıra, kalabalık bir grup kadının saraya giderek Sultan'dan kaime sorununa bir çare bulunmasını istemeleri yol açmış görünmektedir.⁴⁷⁶

Komisyonun kuruluşuyla ilgili tezkerede konunun “evvelki gün istizân olunduğu” ve komisyonda yer alacak zevâtın isimlerinin ekteki pusulada yazıldığı, ayrıca, ilk toplantının “yarınki Salı günü Hariciye Nezâreti dairesinde” yapılacağı belirtilmektedir.⁴⁷⁷ Komisyonun üyeleri arasında Ticaret Nâzırı Ohannes Çamiç Efendi ve Bank-ı Osmanî müdürü Foster da vardı.⁴⁷⁸ Zühtü Efendi, söz konusu pusulada Rüsûmât Emîni sıfatıyla komisyonda yer alıyordu. Oysa, aynı gün maliye nâzırı olarak tayin edilmişti. Komisyon üyeleri arasında ayrıca bir maliye nâzırı yoktu. Bu nedenle, komisyon üyelerinin belirlendiği sırada henüz Zühtü Efendi'nin maliye nâzırı olarak tayininin yapılmamış olduğu düşünülebilir.⁴⁷⁹ 14 Aralık 1878'e kadar emînlik görevini

⁴⁷⁴ Clay, a.g.e., s.394. Bu bilgiler, FO 78/2796 ve FO 78/2885'de yer alan, 1878 Ağustos ayında Layard ile Salisbury arasındaki yazışmalara dayandırmaktadır. Bkz. s. 641, dipnot 49.

⁴⁷⁵ Clay, a.g.e., 394.

⁴⁷⁶ Clay, a.g.e., 395. Dipnotta *Constantinople Messenger* gazetesinin 11 Eylül 1878 tarihli sayısına atıfta bulunmaktadır.

⁴⁷⁷ Y.HUS 159/57 (12 N 1295/9 Eylül 1878).

⁴⁷⁸ Tezkerede sözü edilen pusulada adı geçmemesine rağmen, komisyonda seraskerin de yer aldığı belirtilmektedir. Bkz. Clay, a.g.e., s. 395. O tarihte seraskerlik makamında Fosfor Mustafa Sıdkı Paşa (1823?-1889) bulunmaktaydı. Bkz. Sinan Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali (1839 - 1922)*, ISIS Press, İstanbul 1999, s. 111.

⁴⁷⁹ Zühtü Efendi'nin Sicill-i Ahvâl kaydında maliye nezâretine tayin tarihi farklıdır: “Şehr-i Ramazan'ın 15'inde (12 Eylül 1878) 39.000 kuruş maaş ile Maliye Nezâret-i Celilesi'ne tayin ve Emânet-i mezkûrda bilâmaaş takdir

de sürdüren Zühtü Efendi, Maliye Nezâreti'ne yeniden bağlanan Rûsûmât Emâneti'nin de yöneticisi konumuna gelmişti.⁴⁸⁰ Sadrazam Safvet Paşa'nın başkanlığındaki komisyon ilk toplantısını tayinin yapıldığı gün gerçekleştirdi.⁴⁸¹

Sultan'ın emriyle, kaimeyi ortadan kaldırmanın pratik yollarını görüşmek üzere yeni bir komisyon kuruldu. Bu komisyon Sadrazam'ın başkanlığında haftada üç toplantı yapacaktır. Komitenin üyeleri Ticaret Nâzırı Ohannes Çamiç Efendi ve Rûsûmât Emîni Zühdî Efendi'dir. Şûrâ-yı Devlet âzâları Edib Efendi, Kuyumcuyan Bedros Efendi ve Maksud-zâde Simon Bey, Bank-ı Osmanî Müdürü Foster Bey, Crédit Lyonnais Müdürü ve Galata'daki başlıca bankaların müdürleri. Komisyon toplantılarını Hariciye Nezâreti'nde gerçekleştirecek. İlk toplantı önümüzdeki Çarşamba günü yapılacaktır.⁴⁸²

Komisyonun ilk toplantısında aldığı kararlardan muhtemelen en önemlisi kaime basımının durdurulmasıydı; kaime basımı yapılan “matbaanın tâtil edildiği” halka duyuruldu.⁴⁸³ İkinci olarak, 1878 Nisan ayında ekmeğe yapılmış olan ek vergi kaldırıldı.⁴⁸⁴ Kânî Paşa'nın kaimenin vergi ödemelerinde kullanılamayacağı yönündeki kararı da kısmen kaldırıldı. *The Times* şöyle yazıyordu: “Zühdî [Efendi] tayin edilince, özel vergileri kaldırdı ve sorunu derhal incelemek üzere bankacılar ve Bâbiâlî memurlarından oluşan bir komisyon kurdu.”⁴⁸⁵ Komisyonun önünde başlıca üç seçenek vardı: yeterli kaynak bulunması ve kaimenin altın karşılığında bir seferde piyasadan çekilmesi; eldeki imkânlarla kaimenin piyasadan çekilmesinin uzun vadeye yayılması ve değerinin yükselmesinin sağlanması; kaimenin değerinin çok altındaki bir fiyatla piyasadan çekilmesi, yani Hükümet'in kaime sahiplerine olan borcunu hemen hiç ödememesi. Yeni maliye nâzırı Zühtü Efendi'nin, komisyonun ilk toplantılarından birinde yaptığı öneri yüzde 10 faizli 3,5 milyon Osmanlı liralık bir borç alınmasıydı. Bu borcun 8 yılda geri ödenmesi için gümrük gelirleri kullanılacaktı.⁴⁸⁶ Ancak, Bank-ı

buyurularak...” DH.SAİDd 18/1. Oysa, birçok belgede ilgili tayin tezkeresinin tarihi 12 Ramazan 1295'tir (9 Eylül 1878). Bkz. İ.DH 773/62964 (12 N 1295/9 Eylül 1878); Y.A.HUS 159/57 Lef 2 (12 N 1295/9 Eylül 1878).

⁴⁸⁰ *La Turquie*, 12 Eylül 1878.

⁴⁸¹ Clay, a.g.e., s. 395.

⁴⁸² *La Turquie*, 9 Eylül 1878. Komisyon üyelerinin belirlendiği gün ilk toplantının yapıldığı anlaşılmaktadır. Ancak, ikinci toplantının tarihi konusunda gazete haberinde ve tezkerede belirtilen günler uyuşmamaktadır. Gazete, komisyonun ilk toplantısının Çarşamba günü (11 Eylül 1878) yapılacağını yazmaktadır. Ancak, söz konusu tezkerede, komisyonun “yarınki Salı günü”, yani 10 Eylül 1878'de yapılacağı belirtilmektedir. Bkz. Y.A.HUS 159/57 Lef 1 (12 N 1295/9 Eylül 1878).

⁴⁸³ Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu*, s. 203.

⁴⁸⁴ *Le XIXe Siecle*, 14 Eylül 1878.

⁴⁸⁵ *The Times*, 18 Eylül 1878. *The Times* gazetesinin muhabiri 16 Eylül 1878 tarihli bu haberinde komisyonu kuranın Maliye nâzırı Zühtü Efendi olduğunu belirtmişse de, komisyon sadâret tezkeresiyle kurulmuştur. Muhabir, komisyonun en önemli üyesinin ve görüşlerine önem verilen kişinin Maliye nâzırı olmasından yola çıkarak haberini böyle yazmış olmalıdır.

⁴⁸⁶ *The Times*, 13 Eylül 1878.

Osmanî müdürü Foster'ın Layard'a belirttiği gibi, bu borcun temini mümkün değildi. Bank-ı Osmanî'nin Londra şubesi, kendisi ve Paris şubesi adına, böyle bir borç temininde yer almayacağını telgrafla hemen bildirdi.⁴⁸⁷

Kaimenin kısa sürede piyasadan çekilmesini isteyen II. Abdülhamid'in isteğini yerine getirecek bir çözüm bulması gereken komisyon bu konuda bir ilerleme sağlayamadı. Bu arada, taşrada kaimenin değerinde büyük düşüşler görüldü. Hatta bazı yerlerde kaime tedavülünün tamamen durması taşradaki kaimenin de İstanbul'a akmasına, dolayısıyla kaimenin değerinin daha da düşmesine neden oldu ve "zaten zor durumda bulunan halkı daha da büyük sıkıntılara"⁴⁸⁸ soktu. Bu durum karşısında, 9 Eylül 1878'de kurulan komisyon daha birinci ayını doldurmadan lağvedildi.

3.1.2. Maliye Nâzırı Sıfatıyla Katıldığı

Yeni Kaime Komisyonu (1 Ekim 1878)

Kaimenin piyasadan yavaş yavaş çekilebilmesi için, Foster'ın önerdiği gibi, ek vergilerle 600 bin Osmanlı lirası tutarında bir kaynak oluşturulması ve bu paranın Galata bankerleri ve tüccarlarından oluşan bir komisyona emanet edilmesi gündeme geldi. 1 Ekim 1878 tarihinde yeni bir komisyon kuruldu.⁴⁸⁹ Komisyona Ticaret Nâzırı Ohannes Çamiç başkanlık edecek, Foster ise, Bank-ı Osmanî müdürü olarak değil, şahsı adına komisyonda yer alacaktı. Bu defa, "maliye nâzırı da gerektiğinde komisyon çalışmalarına katılacaktı."⁴⁹⁰ Nitekim, kaimenin piyasadan çekilmesi konusunu görüşmek üzere 15 Ekim 1878 günü yapılması gereken Meclis-i Vükelâ toplantısı, Sadrazam Safvet Paşa'nın öğleden sonra Yıldız Sarayı'nda beklenenden uzun süre kalması nedeniyle yapılamamış, onun yerine, Zühtü Efendi, kaime komisyonu ile bir toplantı yapmıştır.⁴⁹¹ Bundan iki gün sonra, bizzat II. Abdülhamid'in "hazırladığı ve Mâbeyn Müşiri Osman Paşa vasıtasıyla hükümete gönderdiği bir *lâyiha-ı seniyyede*, dış istikrâr için gerekli olan karşılığın, vilâyet gelirlerinden sağlanması teklif" edilmekte, hükümetin prensip olarak benimsediği bu teklifin ön çalışmasını yapmakla Maliye Nâzırı Zühtü Efendi görevlendirilmekteydi.⁴⁹²

Yeni komisyonun ikinci başkanı Foster'a göre Ohannes Çamiç, hükümetin taleplerine karşı çıkamayacaktı ve kendisinin Bank-ı Osmanî müdürü sıfatıyla yer

⁴⁸⁷ Clay, a.g.e., s. 396.

⁴⁸⁸ Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu*, s. 205.

⁴⁸⁹ İ.MMS 60/2802 (4 N 1295/1 Ekim 1878). Ayrıca bkz. Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu*, s. 204.

⁴⁹⁰ MB.İ 47/154 (5 L 1295/2 Ekim 1878).

⁴⁹¹ *La Turquie*, 16 Ekim 1878.

⁴⁹² Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu*, s. 216. Ayrıca bkz. Y.EE 4/45 (19 L 1295/17 Ekim 1878).

almayacak olması da komisyonda pek ağırlığının olmamasına yol açacaktı. Ancak, bu komisyonun asıl zayıf yanı, yöneteceği gelirlerin tam kontrolüne sahip olmaması, yani hükümetin gerekli gördüğü anda bu gelirlere el koyabilmesi ihtimaliydi. İngiltere büyükelçisi Layard, komisyon üzerinde hükümet kontrolünü artıran değişikliklerden Zühtü Efendi'yi sorumlu tutuyordu.⁴⁹³ Dolaylı vergilerin toplanma şekline halkın genelde pek güven duymadığı görüşünden hareketle, bu işin tamamen Bank-ı Osmanî'ye bırakılması konusunda Sadrazam Safvet Paşa'yı ikna etmeye çalışan Foster'ın önerisi Safvet Paşa tarafından reddedildi. Üstelik Foster, yeni komisyonun ilk toplantısında, halkın Bank-ı Osmanî'ye hiç güvenmediğini söyleyen Ohannes Çamiç'in aşağılayıcı küçümsemesiyle karşılaştı. Foster da bu tutumun kaynağının Maliye Nâzırı Zühtü Efendi olduğuna inanıyordu. Zira, Foster'a göre, daha önceleri Bank-ı Osmanî ile başka bir konuda sert bir tartışma yaşamış olan Zühtü Efendi intikam alıyordu.⁴⁹⁴

Komisyon, bazı vergi ödemelerinde 1 altın lira karşılığında üç yüzlük kaimenin kabul edilmesine ve aylık olarak 50.000 liralık kaimenin piyasadan çekilmesine karar verdi. Ekim ayı içinde ek vergi tahsilatından gelen paralar ile kaime piyasadan toplanmaya ve iptal edilen kaime banknotları Beyazıt Meydanı'nda halkın gözü önünde yakılmaya başladı. Kararlar etkisini hemen gösterdi ve kaime bir miktar değer kazandıysa da, bu durum kısa sürdü ve kaime yeniden değer kaybetmeye başladı.⁴⁹⁵ Zira halk, söz konusu komisyonun tam anlamıyla hükümetten bağımsız olmadığını ve, herhangi bir zorunluluk halinde, elindeki parayı kaimenin piyasadan çekilmesi için kullanamayacağına inanıyordu.

Öte yandan, İstanbul'daki İngiltere ve Fransa büyükelçileri, Sadrazam Safvet Paşa'ya ve Maliye Nâzırı Zühtü Efendi'ye, komisyonun halka güven vermesi için üyelerinin, hepsi değilse de, çoğunluğunun, Hükümet'in etkisi altında kalmayacak Avrupalı uzmanlardan oluşması ve bu komisyonun kaimeyi piyasadan çekmek için kullanacağı kaynak üzerinde tam denetime sahip olması gerektiğini belirtiyorlardı. Bunun anlamı, çoğunluğu Avrupalılardan oluşan bir komisyonun Osmanlı gümrük idaresi üzerinde tam yetkili olması demekti; zira, tam olarak denetim altına alınabilecek esas vergi kaynağı gümrüklerdi. Belirli bir süre için de olsa, gümrüklerde tayinleri ve işten çıkarmaları kapsayacak böyle bir çözümü ne Safvet Paşa ne de Zühtü Efendi

⁴⁹³ Clay, a.g.e., s.397.

⁴⁹⁴ Clay, a.g.e., 398. Christopher Clay, Bank-ı Osmanî ile Zühtü Efendi arasında daha önce yaşanan tartışmanın konusu hakkında bilgi vermemektedir.

⁴⁹⁵ Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu*, s. 205.

kolayca kabul edemezdi. Çünkü, böyle bir durum, önemli ölçüde egemenlik kaybının yanı sıra, Osmanlı millî gururuna bir hakaret anlamına gelecekti.⁴⁹⁶ Buna rağmen, iki büyükelçinin ikna çabaları sonucunda bu öneri Meclis-i Vükelâ'da görüşüldü. Hem Osmanlı ülkesinde yabancı düşmanlığı duygusunun güçlü olduğu bir sırada Avrupalıların nüfuzunu artıracak böyle bir uygulamanın provokatif bir hareket olduğunu düşündüğü için, hem de, kaimenin kısa sürede piyasadan çekilmesini sağlamayacak çözümleri kabul etmeye isteksiz olduğu için, bu öneri II. Abdülhamid tarafından veto edildi.⁴⁹⁷

Kaimenin piyasadan çekilmesi tüm halkı ilgilendiren bir mesele olduğu için basında bu konuda haberler ve öneriler yayınlanmaktaydı. “Ayrıca, konu hakkında fikir sahibi olanlar görüş ve mütalaalarını zaman zaman lâyhalar şeklinde hükümete ve padişaha sunmaktaydı.”⁴⁹⁸ Bunlardan biri olan Meclis-i Âyân üyesi Kastro Bey,⁴⁹⁹ yeni komisyonun kuruluşundan hemen sonra;

... hazırladığı lâyhayı hem hükümete hem de padişaha sundu. Ona göre Maliye Nazırı Ahmed Zühdi Efendi bu işin altından kalkacak birisi değildi. Öte yandan bu sorun Galata bankerleriyle de çözülemezdi. Çünkü onlar için önemli olan halkın ve ülkenin değil, kendi menfaatleri olduğu için teklif edecekleri yegâne çözüm bir dış borç alınarak kaimenin kaldırılması olabilirdi. Oysa bu sorun ülkenin kendi öz kaynaklarını ve servetini harekete geçirebilecek liyakatli ve dirayetli bir zâtın Maliye nazırı olmasıyla çözülebilirdi. Bu kaynakların neler olduğu konusunda herhangi bir ayrıntı vermez. Çünkü bunların ayrıntısını kendisini kabul ettiğinde padişaha bizzat anlatacaktı.⁵⁰⁰

Kaimenin ilgasını gerçekleştirmek üzere kurulan yeni komisyonun çalışmaları da öncekiler gibi istenilen sonucu sağlayamadı.

⁴⁹⁶ Clay, a.g.e., 398.

⁴⁹⁷ Aynı yerde.

⁴⁹⁸ Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu*, s. 210.

⁴⁹⁹ Alınan mâlî tedbirler hakkında Kastro Bey'le 1879 Kasım ayında bir müzakere yapılmıştır. Bkz. Y.A.HUS 162/134 (10 Z 1296/25 Kasım 1879). *The Times* gazetesi Kastro Bey'in İngiltere konsolosluğu koruması altında, kökeni ve inancı açısından Musevi olduğunu belirtmektedir. Bkz. *The Times*, 7 Kasım 1878, s. 8. Konsolosluk korumasıyla ilgili bilgi için bkz. Sâlahi R. Sonyel, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Koruma (*Protégé*) Sistemi ve Kötüye Kullanılması”, *Belleten*, Ağustos 1991, Cilt 55, Sayı: 213, s. 359-370. Kastro Bey, 10 Kasım 1879 tarihinde iki daireye ayrılan Divân-ı Muhâsebât'ın (Sayıştay) İkinci Daire'sinde görev yapmaktaydı. Bkz. Salih Kış vd, *Kuruluşundan Cumhuriyete Sayıştay Tarihi*, s. 41. *Türk Parlamento Tarihi* adlı kitaba göre tam adı Jak dö Kastro Efendi'dir (Kastro İshak Efendizâde) ve 1811'de İstanbul'da doğmuştur. 1839-1870 arasında cerrah olarak Tophane ve Haydarpaşa hastanelerinde çalışmış, 1876'da İngiltere tâbi'iyetinden istifa eden Kastro Bey 2 Nisan 1877'de Ayân Meclisi üyeliğine atanmış ve 1885'te vefat etmiştir. Bkz. İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi*, Cilt 2, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s. 103. Ayrıca bkz. Sinan Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, s. 70. Kuneralp'in eserinde adı “De Kastro (Jak)” şeklinde geçmektedir.

⁵⁰⁰ Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu*, s. 210-211; dipnot 137. Ayrıca bkz. Y.PRKML 1/46 (10 L 1295/7 Ekim 1878).

3.1.3. Islahat-ı Maliye Komisyonu (28 Ekim 1878)

The Times gazetesine göre, birbiri ardı sıra kurulan komisyonların istenen başarıyı gösterememesi, bazı Avrupalı büyükelçilerin konuyla ilgili sundukları görüşler ve yurtdışından gelen endişe verici bir rapor, II. Abdülhamid’de, gitgide daha geniş çaplı ve radikal mâlî reformların gerekliliği inancını doğurmuştu.⁵⁰¹ Zaten, Berlin Kongresi’nin sonunda, antlaşmanın maddeleri arasında yer almayan, ancak kongre tarafından kabul edilen karar gereğince Bâbîâlî’ye tavsiye edilen ve Avrupalı uzmanlardan oluşacak mâlî bir komisyon gündemdeydi: "Tahvîl sahiplerinin taleplerini incelemek ve İmparatorluğun mali durumunun elverdiği ölçüde tatmin sağlayacak etkili önlemler önermek üzere... yetkili kişilerden oluşan ve kendi hükümetleri tarafından atanan... bir mâlî komisyon kurulması..."⁵⁰² Özellikle Osmanlı tahvîli hâmillerinin haklarını kollamak amacıyla alınan bu karar dolayısıyla Avrupalı uzmanların İstanbul’a gelmesi söz konusuydu. "Her ne pahasına olursa olsun beynelmîl bir komisyona muhalif olan Bâbîâlî bu tehlikeyi bertaraf etmek" istiyordu.⁵⁰³ *La Turquie* gazetesi, *Vakit* gazetesinin haberine dayanarak şunları yazdı:

Mâlî sorun ve kâğıt paranın sürekli değer kaybetmesi sonucunda ülke için ortaya çıkan durum, nâzırların ve Sultan’ın ciddi endişelerinin konusu olmaya devam etmektedir. Kaime konusunda alınan son tedbirlerden sonra, Padişah Hazretleri Cuma akşamı sarayda Sadrazam, Müşir Gazi Osman Paşa ve Maliye Nâzırı Zühdî Efendi’yi özel bir toplantıda bir araya getirdi.⁵⁰⁴

Habere göre, bu toplantıda söz alan Zühtü Efendi, halkın güveninin ancak maliyede köklü bir reform, doğru ve kesin bir bütçe, harcamalarda tasarruf yoluyla sağlanabileceğine işaret etmiştir. Toplantı sonunda Islahat-ı Maliye Komisyonu adıyla bir komisyon kurulmasına karar verildi; ayrıca, komisyonun görevleri, üyeleri ve nizamnamesinin ana hatları belirlendi.

Islahat-ı Maliye Komisyonu’nun başkanlığına Tunuslu Hayreddin Paşa⁵⁰⁵ getirildi. Üyeler arasında şu kişiler yer alıyordu: İngiltere hükümeti tarafından önerilen

⁵⁰¹ *The Times*, 11 Kasım 1878.

⁵⁰² Clay, a.g.e., s. 383. Söz konusu karar tasarısı Berlin Kongresi’nde Osmanlı tahvîl hâmillerini temsil eden İngiltere-Fransa Komitesi tarafından sunulmuştu. Kongre maddeleri içinde yer almamakla beraber bu tarz kararlar ve ek protokoller geçerli kabul edilmekteydi.

⁵⁰³ Du Velay, a.g.e., s. 245.

⁵⁰⁴ *La Turquie*, 27-28 Ekim 1878 (Hafta sonlarında gazete 2 günlük olarak, Pazar ve Pazartesi günleri beraber yayınlanmaktaydı). Haberde Gazi Osman Paşa için yanlış olarak "mareşal" (*maréchal*) unvanı kullanılmıştır. O tarihte Osman Paşa Mâbeyn müşiriydi.

⁵⁰⁵ Tunuslu Hayreddin Paşa (1821?-1890) Kafkasya doğumludur. Tunus eyaletinde bahriye müdürü (1857-1862), Meclis-i Ekber reisi (1861-1862), vezir-i mübaşir (1871) ve reis-i müdirân (1873) olarak çeşitli görevlerde

Mr. Edward Harrison, Fransa Hükümeti tarafından önerilen M. Tricou, Bank-ı Osmanî müdürü Morgan H. Foster, Crédit Lyonnais müdürü Mercet, Hasan Fehmi Efendi, Tahsilât muhasebecisi Tevfik Efendi, Allahverdi Ohannes Efendi.⁵⁰⁶ *The Times* gazetesinin haberinde, üyeler arasında Kastro Bey'in de bulunduğu belirtilmektedir.⁵⁰⁷ Komisyonun kurulmasını emreden irâde-i seniyyede komisyonun yetkileri de sıralanmaktaydı.⁵⁰⁸

Komisyonun başlıca görevleri arasında gelecek sene bütçesinin çerçevesini oluşturmak, hükümetin harcamalarını azaltıp gelirlerini artırmanın yollarını araştırmak, mâlî idare sistemini geliştirmek, borç faizlerine ne kadar kaynak ayrılabilceğini belirlemek ve kaime sorununu çözmek yer alıyordu.⁵⁰⁹ Komisyona yüklenen görevlerin aslında Maliye nezâretinin yetki ve sorumluluk alanıyla örtüştüğü görülmektedir. Oysa, Maliye Nâzırı Zühtü Efendi komisyonda yer almamaktaydı. Maliye nâzırının komisyonda bulunmayışının, önceki komisyonların aksine, bu komisyonun hükümetten bağımsız çalıştığını göstermek amacını güttüğü anlaşılmaktadır. Zira, kaimenin ilgası amacıyla kurulmuş önceki komisyonların halkta güven yaratamamasının başlıca nedeni, bunların hükümetin kontrolünde görünmeleri idi.

Islahat-ı Maliye Komisyonu'nun “şahısların takdim ettiği lâyhaları inceleme dışında kaime ile ilgili önemli bir icraatına” rastlanmadığı, çalışmalarının “daha ziyade bütçeye, bundan borçlara ayrılacak paya ve gelir-gider konularına inhisar” ettiği belirtilmektedir. Bunun yanı sıra, komisyon, “Maliye nâzırının teklifi üzerine irâdesi çıkmasına rağmen gerçekleşmeyen İngiltere'den 20 milyon sterlinlik bir dış borç alınması ve bunun 8 milyon sterlinlik kısmıyla kaimenin kaldırılması” hususunu onaylamıştı.⁵¹⁰

Kaimenin ilgası sorununun yanı sıra, hükümetin acil olarak ihtiyaç duyduğu paranın sağlanması için yeni yöntemler aranmaktaydı. Hükümetin başlıca avans kaynağı banker Zarifi'ydi ve onun sağladığı avanslarda uygulanmaya başlayan yeni bir yöntem vardı: Hükümetin aldığı yeni nakit avans karşılığında, avansın belirli bir yüzdesi eski

bulunmuştur. 1877'de II. Abdülhamid tarafından İstanbul'a çağrılan Hayreddin Paşa ıslahatçı görüşlere sahip bir mütefekkir olarak tanınmaktadır. Bkz. Atilla Çetin “Hayreddin Paşa”, *DİA*, Cilt 17, İstanbul 1998, s. 57-60.

⁵⁰⁶ Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu*, s. 206; dipnot 128. Ayrıca bkz. Du Velay, a.g.e., s. 245.

⁵⁰⁷ *The Times*, 11 Kasım 1878. Komisyonun yetkilerini sıralayan irade-i seniyyenin çevirisi de haberde yer almaktadır. Haberin sonundaki yorumda, komisyon ile hükümet arasında bir çekişme yaşanmasının beklendiği belirtilmektedir.

⁵⁰⁸ İ.DH 776/63157 Lef 1 (2.Za 1295/28 Ekim 1878).

⁵⁰⁹ Clay, a.g.e., s. 401. Ayrıca bkz. Du Velay, a.g.e., s. 245-246.

⁵¹⁰ Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu*, s. 208-209.

borcun bir kısmının geri ödenmesinde kullanılıyor ve buna “tazminat” adı veriliyordu. 1878 Kasım ayı ortasında, askerlerin maaşlarının ödenmesinde yaşanan sıkıntılar⁵¹¹ dolayısıyla ihtiyaç duyulan avansın Bank-ı Osmanî’den alınması için, Maliye Nâzırı Zühtü Efendi yüzde 30 gibi son derece uygun oranda bir tazminat teklif etti. Anlaşılan, bizzat II. Abdülhamid de yüzde 30’u tazminat oranının üst sınırı olarak görüyordu. Beklenmedik bir şekilde, muhtemelen 1878 Ağustos ayında Zarifi’nin neredeyse yüzde 40 oranında bir tazminatla avans verdiğini göz önüne alan Bank-ı Osmanî İstanbul şubesi yüzde 30’luk tazminat yüzdesini az buldu ve daha yüksek bir oran istedi. Yapılan görüşmeler sırasında Bank-ı Osmanî müdürü Foster, Zühtü Efendi’ye tazminat miktarının faiz oranından daha önemli olduğunu açıkça belirtti.⁵¹² 27 Kasım 1878’de varılan nihaî anlaşmayla, hükümet 16 ay için ve yüzde 10 faizle, toplam 1.080.000 liralık bir avans aldıysa da, bunun sadece 630.000 lirası kasasına girdi. Zira, 450.000 lirası önceki borçlarının geri ödemesi için kullanıldı. Böylece bu avans anlaşmasında tazminat oranı yüzde 70’i geçti. Hükümet, bu kadar yüksek bir tazminat oranını kabul ettiğinin diğer bankalar ve bankerler tarafından bilinmesini istemiyordu. Dolayısıyla, biri açık, diğeri gizli iki anlaşma yapıldı. Açık anlaşmada tazminat oranı yüzde 40 olarak gösterildi.⁵¹³ Dolayısıyla, *Journal de debats* gazetesinin İstanbul muhabiri konuyla ilgili haberinde şöyle yazmaktaydı:

Hükümet, Osmanlı Bankası'ndan %10 faizle 630.000 poundluk bir kredi almıştır ki bu oran ülke için makul sayılabilecek bir orandır. İzmir'in gümrük gelirlerinin bir kısmı, bazı tuzlaların ürünleri; önümüzdeki Mayıs ayından itibaren bu gümrüklerin gelirleri bu kredinin teminatı olarak kullanılacak ve Banka öncelikle diğer alacaklar için tazminat olarak %40 oranında kesinti yapacaktır.⁵¹⁴

Haberin devamında, Zühtü Efendi’nin, hükümetin mâlî durumunu düzeltmek için geliştirdiği bazı projeleri bulunduğu belirtilmektedir: ticaret antlaşmaları ve gümrük tarifeleri gözden geçirilecek, bu amaçla Hayreddin Paşa başkanlığında bir komisyon kurulacak, denizlerde de iç gümrüklerin kaldırılması konusu ele alınacaktır.⁵¹⁵ Bunların

⁵¹¹ İngiltere büyükelçisi Layard, 14 Kasım 1878 tarihinde İngiltere Dışişleri Bakanı Salisbury’ye gönderdiği bir raporda, Osmanlı ordusu içinde askerden kaçışların kitlesel bir boyuta ulaştığını, hükümetin asker maaşlarını ödeyememesi halinde ordunun dağılma tehlikesinin olduğunu bildirmekteydi. Bkz. Clay, a.g.e., s. 639, dipnot 19.

⁵¹² Clay, a.g.e., s. 388.

⁵¹³ Clay, a.g.e., s. 389.

⁵¹⁴ *Journal de debats*, 7 Aralık 1878. Gazetede haberin tarihi 28 Kasım 1878 olarak verilmektedir; yani, anlaşmadan sonraki gün.

⁵¹⁵ Kara gümrükleri 13 Mart 1874’te, tütün, enfiye, müskirat ve tuz hariç tutulmak üzere lağvedilmişti. Sahil gümrükleriyle Tuna ve kolları, Timuk, Drina, Sava gibi üzerinde gemi işletilmek suretiyle denizlerle irtibatı olan nehirlerde alınan gümrük resimleri %2’ye düşürülmekle beraber 1910’a kadar devam etti. Bkz. Mübahat Kütükoğlu, “Gümrük”, *DİA*, Cilt 14, İstanbul 1996, s. 264.

gerçekleşmesiyle sağlanacak gelir artışı 5 milyon liradır. Birleştirilecek borçlar için ilk 5 yılda yüzde 2 veya 2,5 faiz verilecek, daha sonra, gümrük gelirlerinin artışına göre, faiz oranı yüzde 3'e çıkarılacaktır. Muhabir, Zühtü Efendi'nin tasarılarını böylece özetledikten sonra, bunların gerçekleşmesi için yabancı hükümetlerin desteğinin gerekli görüldüğünü eklemektedir.

3.1.4. Kaimenin İlgası İçin Dış Borç Arayışı (9 Kasım 1878)

Yeni maliye nâzırı olarak Zühtü Efendi'den, kaimenin piyasadan çekilmesi konusunda bir çözüm bulması beklenmekteydi. Üstelik, II. Abdülhamid bu çözümün zamana yayılmasını değil kısa bir sürede sonuç vermesini şart koşuyordu. Zühtü Efendi'nin önündeki ilk seçenek yeterli bir kaynak sağlanarak kaimenin piyasadan çekilmesiydi. Aslında, İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında 4 Haziran 1878'de imzalanan Kıbrıs Mukâvelenâmesi sonrasında İngiltere'nin Osmanlı hükûmetine mâlî konularda daha olumlu davranacağı görüşü yaygındı. Dolayısıyla, 9 Kasım 1878 tarihinde Zühtü Efendi, 20 milyon Sterlin tutarında bir borç alınması ve bunun için İngiltere'nin kefil olmasının istenmesi şeklinde bir öneri sundu. Zühtü Efendi imzalı bu tezkerede, daha önce alınmış borçların dökümü yapılmakta, faiz oranları ve ödeme süreleri göz önüne alınarak toplam bakiye borç hesaplanmaktadır. Ardından, yapılması istenen istikrâza karşılık olarak gösterilecek gelirler ve alınacak borcun nerelere sarf edileceği açıklanmaktadır:

Mısır vergisinin mikdâr-ı mecmû' olan 681.870 lira Sterlin ve 4 Şilin 5 Pensin üzerine Kıbrıs varidâtı bulunan 136.363 lira Sterlin 12 Şilin 7 Pensin ilavesiyle yekûnu bulunan 818.235 lira Sterlin 17 Şilin Berrüşşam gümrükleri hâsılâtından 181.764 lira Sterlin 3 Şilini minhaysü'l-mecmû' 1 milyon lira Sterlinin hasr ve tahsîsiyle te'mîn olunmak ve senevî yüzde 4 faiz ve 1 res'ülmâl ta'yîniyle mikdâr-ı senevîsi 4 taksîte taksîmen beher 3 mâhda 1 def'a te'diye ve i'tâ kılınmak üzere Londra'dan başa baş 20 milyon lira Sterlinlik bir istikrâz-ı umûmî akd edilse bundan mezkûr lâyiha mûcibince 54, 55, 71 ve 77 seneleri istikrâzlarının mikdâr-ı i'tibârîleri bakıyyesi olan cem'an 15.922.010 lira Sterlinin fiyat-ı câriyyelerine göre ashâb-ı tahvîlâtın husûl-ı muvâfakatleriyle derecât-ı muhtelifede kıyem-i mu'tedile ve münâsibe takdîr edilerek 3.991.730 lira Sterlini bittasarruf küsûru görünen 11.930.280 lira Sterlinlik tahvîlât-ı cedîde veyâhûd bedelât-ı nakdiye verilip mübâdele olursa 8.069.720 lira Sterlin Hazîne-yi Celîle'ye kalıp bunun 5.069.720 lira Sterlini kavâ'im-i nakdiye ve meskûkât-ı mağşûşenin ref' ve ilgâsı yolunda sarf ve istî'mâl ve küsûr 3 milyon lirasıyla dahî gümrüklerin ve sâ'ir emvâlin sene-i âtiye hâsılâtı üzerine mün'akid istikrâzât-ı muvakkate ve sâ'ire

te'diye olunarak emvâl ve hâsılât-ı muharrerinin hâl-i merhûniyetinden tahlîsi
esbâbı istikmâl kılındığı hâlde Hazîne-i Celîle bir büyük vâhiye ve mâni'adan
kurtulup islâhât-ı matlûbeye serbestçe devâm olunabilir...⁵¹⁶

Zühtü Efendi, bunun gerçekleşmesi için İngiltere Hükümetinin bu istikrâza kefil olarak dostluğunu göstermesi gerektiğini belirtmektedir. *Le Rappel* gazetesinin İstanbul muhabiri siyasî gelişmeleri yorumladığı haberinde bu konuya değinmekte ve Kıbrıs Mukâvelenâmesi'nden sonra İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne askerî malzeme desteğinde bulunduğunu belirttikten sonra, "Zühdi Efendi'nin almayı düşündüğü krediyi garanti etmeye istekli olduklarına inanılıyor"⁵¹⁷ diye yazmaktaydı. Muhabir, Zühtü Efendi'nin sadece kredi almak değil, mâlî ve ekonomik bir reform yapmak istediğini de belirtmektedir. 20 milyon Sterlinlik bu istikrâzın başlıca özelliği, alınacak borcun çoğunun, daha önceden alınmış borçların, yani 1854, 1855, 1871 tarihli borçların ve en son alınan 1877 Savunma İstikrâzı'nın tamamen geri ödenmesinde kullanılacak olmasıydı. Böylece, önceki borçlar kapatılmış olacak, artacak olan paranın bir kısmı kaimenin piyasadan çekilmesinde, bir kısmı da hazinenin zorunlu giderlerini karşılamakta kullanılacaktı.⁵¹⁸ Zühtü Efendi'nin önerisinin 15 Kasım 1878 tarihli bir mazbatayla Islahat-ı Maliye Komisyonu riyasetine gelmesi ve incelenmesinden sonra, komisyon konuyla ilgili sorularını yanıtlaması için Zühtü Efendi'yi toplantıya çağırdı:

...nâzir efendi hazretleri komisyona da'vet olundukta ârzû olunan îzâhâtı i'tâ' etmiş ve istikrâzât-ı atîka-yı mezkûrenin şu sûret-i tesviyeye girmesiyle karşılıkları daha ziyâde bir müddet taht-ı rehniyetle kalmayıp, bilâkis, istikrâz-ı cedîd müstakrazât-ı atîka-yı mezkûrenin inkıtâ'-ı müddetlerinden haylî zaman evvel tediye edilmiş olacağını beyân etmişlerdir.⁵¹⁹

Zühtü Efendi'nin komisyona yaptığı açıklamaya göre, yeni alınacak borcun geri ödenmesi, eski borçların geri ödeme sürelerinden çok önce tamamlanmış olacağı için, borçların karşılıkları da rehin durumundan çıkacaktı. Islahat-ı Maliye Komisyonu'nun öneriyi olumlu bulan kararı, 19 Kasım 1878'de Tunuslu Hayreddin Paşa'nın imzasıyla sadârete takdim edilmiştir.⁵²⁰ Bu arada, çeşitli gazeteler, hükümetin İngiltere'den talep ettiği kefalet hakkında olumlu haberler yayınlıyorlardı. Hatta *Tercümân-ı Hakikat* gazetesine göre, İngiltere büyükelçisi Layard bu talebe olumlu cevap vermişti ve

⁵¹⁶ İ.MMS 60/2814 Lef 1 (14 Za 1295/9 Kasım 1878).

⁵¹⁷ *Le Rappel*, 10 Aralık 1878; haberin tarihi 29 Kasım 1878 olarak belirtilmektedir.

⁵¹⁸ Aynı belge. Bkz. Clay, a.g.e., s. 401. Ayrıca bkz. Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu*, s. 209.

⁵¹⁹ İ.MMS 60/2814 Lef 3 (19 Za 1295/14 Kasım 1878).

⁵²⁰ İ.MMS 60/2814 Lef 4 (24 Za 1295/19 Kasım 1878).

“İngiltere’nin istikrâza kefil olduğuna dair kararı açıklanmak üzereydi.”⁵²¹ Bâbîâlî’nin talebi 1878 Aralık ayı ortasında İngiltere Dışişleri Bakanlığı kanalıyla Hazine’ye iletildi. Ancak, İngiltere hükümeti böyle bir krediye kefil olmak için ek bir kaynağın, yani Osmanlı gümrüklerinin garanti gösterilmesini şart koşuyordu. Uygulamada bu durumun Osmanlı hükümetinin gümrük gelirlerinin yönetimini Avrupalıların denetimine bırakması anlamına geldiği bilinmekteydi.⁵²² İngiltere ve Fransa büyükelçilerinin daha önce sunduğu benzer bir öneri gibi bu öneri de Meclis-i Vükelâ ve özellikle II. Abdülhamid tarafından kabul görmedi. Dolayısıyla, “Kasım ayının sonlarına doğru yaklaşan kurban bayramından önce askerlere birer aylık maaşlarını vermek ve diğer birtakım harcamalarda kullanılmak üzere Bank-ı Osmanî ile 630.000 liralık bir carî hesap anlaşması yapıldı.”⁵²³

Bu sırada, hem rûsûmât emîni hem maliye nâzırı olarak çeşitli sorunlarla da baş etmek zorunda kalan Zühtü Efendi karşılaştığı bir sorunu hükümetin gündemine taşımak üzere bir rapor sunmuştur. Bu raporunda, gerek İstanbul’da gerekse vilayetlerdeki hazine memurlarının genellikle çiftçilerin ödenmemiş vergi ve harç borçlarını göz ardı ettiğini dile getirmekte ve “borçluları vergi makamlarına ihbar edecek kişilere verilecek ödülü belirleyen bir yönetmelik hazırlanması gerektiğini”⁵²⁴ belirtmektedir. Öte yandan, 1878 Ekim ayı başında, Rûsûmât Emâneti müdür yardımcısı Kemal Bey vekâleten müdürlüğe tayin edilmişse de,⁵²⁵ halen Rûsûmât Emîni olan Zühtü Efendi, Emânet’in işleyişi ve sorunlarıyla da ilgileniyordu. İstanbul gazetelerinde yayınlattığı bir ilân bu tür sorunların bir örneği idi:

Balıkthane bölümünde bazı suiistimaller yapıldığı ve bu gümrükte bazı gelirlerin gizli kaldığı idarenin dikkatine sunulmuştur. Bu suiistimaller ve gelirler hakkında bilgisi olan herkesi bunları duyurmaya davet ediyoruz. Yürürlükteki yönetmeliklere uygun olarak, bu kişiler ortaya çıkarılan dolandırıcılıkların yüzde 20’si ile ödüllendirileceklerdir.⁵²⁶

Devletin bu tür yolsuzlukları ihbar edenleri ödüllendirmesi memurları üzerinde tam bir denetim sağlayamadığını göstermektedir. Aslında bu durum Tanzimat’la birlikte güçlenen merkezileşmenin en önemli sorunlarından birini yansıtmaktadır. 1840’ların

⁵²¹ Murat Hulkiender, *Bir Galata Bankerinin Portresi: Georges Zarifi (1806 - 1884)*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2003, s. 117.

⁵²² Clay, a.g.e., s. 402-403.

⁵²³ Murat Hulkiender, a.g.e., s. 113.

⁵²⁴ *La Turquie*, 20 Kasım 1878.

⁵²⁵ İ.DH 774/63046 (8 L 1295/5 Ekim 1878); *La Turquie*, 8 Ekim 1878.

⁵²⁶ *La Turquie*, 18 Kasım 1878.

başlarında, vergi toplamada iltizâm sitemini terk etmek için gösterilen çabanın kısa sürede başarısızlıkla sonuçlandığı göz önüne alınırsa, gümrük idaresinde de memurların ellerine geçen fırsat ve imkânı kullanarak yolsuzluk yapmaya eğilimli olmalarında şaşılacak bir şey yoktu. Zühtü Efendi Avrupa'daki işleyişi incelemeye meraklı bir kişiydi ve yolsuzlukların önlenmesi için başvurulan yöntemler hakkında bilgi sahibiydi.

3.1.5. Zühtü Efendi'nin Kaimenin Piyasadan Çekilmesi İçin Önerisi (16 Aralık 1878)

4 Haziran 1878'de sadârete gelmiş bulunan ve 1873'ten itibaren birçok defa hariciye nâzırlığında bulunmuş olan Safvet Paşa 4 Aralık 1878'de azledildi. Meclis-i Vükelâ ile birlikte hareket ederek II. Abdülhamid'i tahttan indireceği yolunda bir jurnal verilmesinin azline sebep olduğu belirtilmektedir.⁵²⁷ Safvet Paşa'nın yerine sadârete Tunuslu Hayreddin Paşa getirilmiştir. Bazı nâzırların görevden alındığı, yeni nâzırların tayin edildiği bu hükümet değişikliğinde Zühtü Efendi maliye nâzırı olarak yerini korumuştur.⁵²⁸ 4 Aralık 1878 Çarşamba günü, yeni hükümetin oluşturulmasına ilişkin Hatt-ı Hümayûn'un okunmasının ardından, Şûrâ-yı Devlet Başkanı Âlî Paşa,⁵²⁹ Maarif Nâzırı Münif Efendi ve Maliye Nâzırı Zühtü Efendi, görevlerine devam etmeleri vesilesiyle Sultan'a saygılarını sundular.⁵³⁰ Hayreddin Paşa'nın sadârete tayini dolayısıyla boşalan Islahat-ı Maliye Komisyonu başkanlığına 11 Aralık 1878'de Ohannes Çamiç Efendi getirildi.⁵³¹ Aynı gün Zühtü Efendi komisyona sunduğu bütçede devletin gelirlerinin 16 milyon Osmanlı lirası olarak hesaplandığını açıkladı. *The Times* gazetesinin haberine göre, komisyonun devlet memurlarının sayısında önemli ölçüde azaltmaya gitmesi, çalışmaya devam eden devlet görevlilerinin maaşlarını ise artırması, ayrıca, kaimelerin tahvillerle değişimine ilişkin yeni bir önerinin yapılması beklenmektedir.⁵³² Nitekim, 1878 Aralık ayı başlarında, 20 milyon Sterlinlik borçlanma için İngiltere hükümetinin kefil olmayacağı ortaya çıktığında, gitgide daha da umutsuz bir durumla karşı karşıya kalan Zühtü Efendi, yakın zamanda birkaç milyon Sterlinlik bir harcamanın gerekli olmamasından hareketle, alternatif bir çözüm planı önerdi. Bu plana göre uygulanacak operasyonun bedelini artık değeri iyice düşmüş kaime sahipleri ödeyecekti. Aslında bu plan, 1878 Eylül ayında, kaimenin yüzde 3 faizli tahvillerle

⁵²⁷ Midhat Sertoğlu vd., a.g.e., s. 3339.

⁵²⁸ *The Times*, 5 Aralık 1878.

⁵²⁹ Âlî Paşa (1829-1889). Bilgi için bkz. dipnot 170, s. 35.

⁵³⁰ *La Turquie*, 7 Aralık 1878.

⁵³¹ İ.MMS 60/2829 (16 Z 1295/11 Aralık 1878).

⁵³² *The Times*, 13 Aralık 1878. Haberin tarihi 11 Aralık 1878 olarak verilmektedir.

zorunlu dönüşümünü içeren planın bir uyarlamasından başka bir şey değildi. Zühtü Efendi'nin yeni planının farkı, halk tarafından biraz daha kabul edilebilir olması için kaimenin bir kısmına küçük bir nakit ödemenin yapılmasıydı:

“Kaimenin nominal değerinin yüzde beşi altın olarak ödenecekti ki bu da o dönemde geçerli olan Osmanlı lirası karşısındaki değişim oranına göre piyasadaki değerinin dörtte birinden biraz daha fazlaydı. Diğer bir yüzde 15'lik kısım, vergi yükümlülüklerine karşı kullanılacak faizsiz tahviller şeklinde, yüzde 30'luk bir kısım tahvilât-ı cedîde şeklinde ödenecekti; her iki menkul kıymet kategorisi de aşamalı olarak 10 senelik bir süre zarfında itfâ edilecekti.”⁵³³

Zühtü Efendi, bu önerisini önce Meclis-i Vükelâ'ya sundu ve onaylanmasını sağladı. Böylece, bünyesinde Avrupalı üyelerin de bulunduğu Islahat-ı Maliye Komisyonu'na önerisini sunarken bir çeşit oldubitti yapmış olacaktı; zira, Avrupalı üyelerin bu plana karşı nasıl tavır takınacakları konusunda iyimser değildi. Nitekim, 16 Aralık 1878 Pazartesi günü yapılan komisyon toplantısında Avrupalı dört üyenin hepsi plana şiddetle karşı çıktılar. Foster'a göre kaime sahiplerine verilmesi düşünülen faizsiz tahvillerin kendisi yeni bir biçimde sunulan kaimeydi. Faizli olan tahvilât-ı cedîdeye gelince, bunları talep eden olmazdı, çünkü vergi ödemeleri için kullanılamıyordu. Bu plan uygulandığında iktisadî hayat üzerinde, 1878 Eylül ayında sunulmuş olan plan kadar olmasa bile, çok olumsuz bir etki yaratacaktı. Bu nedenle Foster kaimenin piyasadan çekilmesinin hızlandırılabilmesi için, öncelikle 750 bin liranın hemen kullanılmasını, ardından gümrük gelirlerinden aktarılacak 50 bin liraya her ay 100 bin lira daha eklenmesini önerdi. Islahat-ı Maliye Komisyonu'nun yeni başkan yardımcısı Edward Harrison ise Zühtü Efendi'ye alternatif bir plan önerdi: kaimenin fiyatını 300 kuruşta istikrarlı kılmak ve beşlik⁵³⁴ gibi diğer tedavül araçlarını ıslah etmek. Harrison, bu görüşlerini ayrıntılı biçimde sunduğu bir mektup yazarak 19 Aralık 1878 tarihinde Sadrazam Hayreddin Paşa'ya gönderdi.⁵³⁵ Öne sürülen bu görüşlere rağmen, söz konusu komisyon toplantısında Zühtü Efendi'nin önerisi kabul edildi. Komisyonun Osmanlı üyelerinden dördü öneriyi desteklemedikleri halde, öneri zaten Meclis-i Vükelâ'da kabul edildiği için, kabul oyu kullandıysa da oylama sonucunda oylar eşit çıkınca, komisyon başkanı Ohannes Çamiç Efendi oyunu önerinin lehine kullandı.⁵³⁶ Toplantı sonrasında Foster özel olarak Maliye Nâzırı Zühtü Efendi ile görüştü ve toplantıda

⁵³³ Clay, a.g.e., s. 402.

⁵³⁴ Beşlik, II. Mahmud zamanında çıkarılan ayarı çok düşük gümüş sikkelere verilen addır.

⁵³⁵ HR.SYS 1956/53 (19 Aralık 1878); mektup Fransızcadır.

⁵³⁶ Clay, a.g.e., s. 403.

kabul edilen öneriye şiddetle karşı olduğunu belirtti. Aynı gecenin ilerleyen saatlerinde Zühtü Efendi önce Sadrazam Hayreddin Paşa ile görüştü, sonra Foster'ın evine gitti. İkisi gece yarısından sonra saat 2:30'a kadar, Foster'ın önerdiği bir başka olasılık üzerinde uzun uzadıya görüştüler. Foster'ın önerisi, daha önce de dile getirilmiş olan, gümrüklerin ve dolaylı vergilerin hem toplanmasının hem yönetiminin Bank-ı Osmanî'nin veya bir Avrupalı uzmanlar grubunun kontrolüne bırakılması ve bu kontrolün zamanından önce sonlandırılmayacağını garanti edilmesiydi. Kaimenin bir an önce ve uygun bir fiyattan piyasadan çekilmesi için gerekli kaynak ancak bu şartlarda bulunabilirdi. Zühtü Efendi yine de şahsen bu öneriye karşıydı ve Hayreddin Paşa'nın öneriyi kabul etmeye istekli olduğunu biliyordu. II. Abdülhamid'in daha birkaç ay önce benzer bir öneriyi şiddetli bir biçimde veto ettiği düşünülünce, Hayreddin Paşa'nın tutumuna yansıyan bu fikir değişikliğinin nedeninin bir yandan gitgide kötüleşen mâlî durum, diğer yandan, Rusya ile savaşın sürmesinin halen bir olasılık olarak mevcudiyeti olduğu anlaşılmaktaydı. Başkentte halkın sıkıntılarının protestolara hatta ayaklanmaya yol açmasından bile korkulmaktaydı. Öte yandan, hükümetin bu nedenle İngiltere'nin kefaletiyle temin etmek istediği yüklü avansın gerçekleşmesiye pek olası görünmüyordu. Oysa, Foster'a göre, Osmanlı hükümetinin herhangi bir gelir kaynağı üzerinde Avrupalıların denetimini kabul etmesi bir örnek oluşturunca ve bu fırsatı kaçırmamak gerekliydi.⁵³⁷

Zühtü Efendi'nin kaimenin piyasadan çekilmesine yönelik planının Islahat-ı Maliye Komisyonu'nda kabul edildiği haberinin sızması üzerine gazetelerde şu tarz haberler yer aldı: "Maliye Nâzırı Zühdi Efendi öyle radikal bir önlem aldı ki, piyasada dehşet saçtı ve yarım gün içinde bu kâğıt [kaime] 350 kuruştan 407 kuruşa yükseldi."⁵³⁸ Bu gelişmeler üzerine, hükümet beklenmedik bir kararla bu planı uygulamaktan vazgeçti. İlginçtir ki, planın uygulamadan kaldırıldığı haberi de, hükümet bu konuda resmi bir açıklama yapmadan önce basında yer aldı. *La Turquie* gazetesi 19 Aralık 1878 tarihli sayısında şöyle yazıyordu:

Bugün, söz konusu projeden kesin olarak vazgeçildiğini ve kaimenin itfâlar yoluyla piyasadan doğrudan çekilmesi tedbirinin yeniden uygulamaya konulduğunu duyurma yetkisine sahibiz. Bu tedbir yeniden uygulanmaya

⁵³⁷ Clay, a.g.e., s. 404.

⁵³⁸ *Journal des Debats*, 31 Aralık 1878. Muhabirin 16 Aralık 1878'deki Islahat-ı Maliye Komisyonu toplantısından sonra İstanbul'da yaşanan mâlî gelişmeleri Fransa'da basılan *Journal des Debats* haber merkezine yorumlayarak iletmesinin birkaç gün aldığı anlaşılmaktadır. Oysa, İstanbul'da basılan 19 Aralık 1878 tarihli *La Turquie* gazetesi, planın uygulanmasından vaz geçildiğini bile haber yapmıştır.

başlamıştır. Dün Maliye Nâzırı Zühdi Efendi kaimenin piyasadan çekilmesinden sorumlu komisyonu ziyaret etmiş ve huzurunda nakitle kaime alımları yapılmıştır. Bu da, 1 Osmanlı lirası eşittir 400 kuruş olan kaime kurunun 376 kuruşa ve hatta daha aşağıya inmesini açıklamaktadır.⁵³⁹

Maliye Nezâreti 22 Aralık 1878 tarihinde yayınladığı ve hiç de inandırıcı olmayan bir tebliğle, kaimenin planda açıklanan şartlarda piyasadan çekilmesinin gerçekte düşünülmendiğini, maliye nâzırının sadece görüş almak istediğini açıkladı.⁵⁴⁰ Hükümetin eninde sonunda kaimenin ilgası için yüklü bir avans bulma olasılığının yanı sıra, söz konusu planın uygulanmasının kaimenin değerini 400 kuruşun da altına düşürme riskini göze almak istememesi bu karara yol açmış görünmekteydi. Onun yerine, Foster'ın önerisini benimseyerek, kaimenin değerinin düşmesini önlemek için nakitle alımlar yaparak kaimeyi piyasadan çekmeye devam etmeye karar verdi.⁵⁴¹

Yurtdışından borçlanma imkânı bulamayan hükümet kendisine el uzatan Zarifi'yle bir istikrâz mukavelesi yapmak yoluna girdi. Maliye Nâzırı Zühdi Efendi ile banker Zarifi arasında 24 Aralık 1878 tarihinde bir istikrâz mukâvelenâmesi imzalandı. İstikrâzın tutarı 112.000 Osmanlı lirası ve yıllık faiz oranı yüzde 11 olmakla beraber, Zarifi ile daha önce yapılan istikrâz anlaşmalarında olduğu gibi yüzde 40 oranında bir tazminat ödenmesi kabul edilmekteydi. Yani, hükümete mukâvelenâmenin imzalanmasından sonraki 20 gün içinde 80.000 Osmanlı lirası verilecek, 80.000 liranın yüzde 40'ı olan 32.000 lira Zarifi'nin daha önce Bank-ı Osmanî aracılığıyla verilen avanslardaki payı için mahsup edilecekti. Bu borca karşılık gösterilen çeşitli vilayet ve sancakların Hicrî 1295 senesi âşâr ve umûmî gelirleri toplamıysa 150.000 Osmanlı lirasıdır.⁵⁴²

Islahat-ı Maliye Komisyonu'nun kaimeyle ilgili tedbir arayışları sürerken, Zühdi Efendi'nin planının önce kabul edilip uygulanmasına karar verilmesi, sonra piyasadaki gelişmeler üzerine birkaç gün içinde uygulanmasından vaz geçilmesi gibi kamuoyuna güven vermekten uzak girişimler kaimenin değerinin bir türlü istikrar kazanamamasına yol açıyordu.

27 Aralık 1878 (3 Muharrem 1296) günü, aynen birinci uygulamada olduğu gibi, İstanbul'da büyük bir kriz ve panik yaşanır. Altının değeri kaime ile 435 kuruşa

⁵³⁹ *La Turquie*, 19 Aralık 1878. Kaime kuru, 1 Osmanlı altın lirası almak için verilmesi gereken kaime kuruşunun miktarıdır.

⁵⁴⁰ *Ceride-i Havadis*, 23 Aralık 1878; *La Turquie*, 23 Aralık 1878.

⁵⁴¹ Clay, a.g.e., s. 404-405.

⁵⁴² Y.PRK.ML 1/57 (29 Z 1295/24 Aralık 1878); belgenin kendisinde sözleşme tarihi yoktur.

fırladığı için fırınlarda, dükkânlarda ve sokaklarda satıcılarla müşteriler arasında münakaşa ve kavgalar meydana gelir. Kışkırtıcıların da etkisiyle olayların büyümesinden korkan II. Abdülhamid, Serasker ve Zaptiye nezâretine birer yazı göndererek gerekli inzibatî tedbirlerin alınmasını emreder. Ayrıca sorunu çözmek ve gerekli tedbirleri almak üzere sadrazamın başkanlığında üst düzey yöneticilerden bir komisyon oluşturulur.⁵⁴³

Hayreddin Paşa'nın başkanlığındaki komisyonda Said Paşa, Cevdet Paşa ve Zühtü Efendi bulunuyordu.⁵⁴⁴ Komisyon kaimenin daha fazla değer kaybetmesini önlemek ve devletin mâlî itibârını korumak için acilen para bulmaya ve İstanbul borsasını ve sarrafları kontrol altına almaya karar verdi. "Ayrıca kısa vadede kaimenin değerindeki bu büyük kayıptan halkın etkilenmemesi için fırıncı esnafının sübvance edilmesi kararlaştırıldı."⁵⁴⁵ Ancak, bu tedbirler de işe yaramadı ve birkaç gün sonra altının değeri 500 kuruşa kadar yükseldi. Soruna çare aranırken, maliye nezâreti gazeteler aracılığıyla tedavüldeki kaimenin miktarını ayrıntılı cetveller halinde kamuoyuna açıkladı. Kaimenin piyasadan çekilmesi çabası hızlandırıldı ve her gün 4.000 liralık kaimenin satın alınması için Bank-ı Osmanî her ay 100.000 lira daha tahsis etti.⁵⁴⁶

Kaimenin ilgası ve yüklü miktarda yeni bir istikrâz alınması yönünde çabaların yanı sıra, Zühtü Efendi maliye teşkilatında da ıslahat yapmak için çalışıyordu. Bu amaçla, maliye memurlarının sorumluluğunu yeniden düzenleyen bir kanun tasarısını Şurâ-yı Devlet'e önerdi. Bu taslağa göre, daire başkanları nâzıra, nâzır da Meclis-i Mebûsân'a karşı sorumlu olacaktır.⁵⁴⁷ Bunlara ek olarak, Zühtü Efendi yeni senenin bütçesinin hazırlanması için, Adliye Nâzırı Said Paşa'nın başkanlığında, Maarif Nâzırı Münif, Şurâ-yı Devlet âzâsı Edip ve Sava Paşa ile birlikte hafta üç gün çalışmaktaydı.⁵⁴⁸

3.1.6. Maliye Nâzırlığından Azli (26 Ocak 1879)

Zühtü Efendi'nin oldukça radikal planının Meclis-i Vükelâ'da ve Islahat-ı Maliye Komisyonu'nda kabul edilmesine rağmen uygulanmaması aslında onun nâzırlığının da sonuna geldiğini gösteriyordu. *La Turquie* gazetesi, İstanbul'da yayınlanan *Le Phare du Bosphore* adlı bir gazetenin, bu gelişme üzerine Zühtü

⁵⁴³ Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu*, s. 220-221; Y.PRK.BŞK 1/67 Lef 1 (6 M 1296/30 Aralık 1878).

⁵⁴⁴ Y.PRK.BŞK 1/67 Lef 2 (5 M 1296/29 Aralık 1878).

⁵⁴⁵ Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu*, s. 221.

⁵⁴⁶ Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu*, s. 222-227.

⁵⁴⁷ *La Turquie*, 23 Aralık 1878. *La Turquie* bu haberini *Vakit* gazetesine dayandırmaktadır.

⁵⁴⁸ Ömerül Faruk Bölükbaşı, *Tezyid-i Varidat ve Tenkih-i Masarifat: II. Abdülhamid Döneminde Mali İdare*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayını, İstanbul 2005, s. 29, dipnot 90.

Efendi'nin emekliye ayrıldığı ve yerine Kânî Paşa'nın getirildiğini iddia ettiğini, ancak, *Vakit* gazetesinin bu haberi yalanladığını yazdı.⁵⁴⁹ Ayrıca, 1878 Aralık sonunda Sultan II. Abdülhamid'in yabancı danışmanlarından Dreyse'nin⁵⁵⁰ yazdığı bir lâyhada ismi zikredilmeden Zühtü Efendi'den şöyle bahsedilmekteydi:

Bu defa da maliye; zât-ı şahânelerinin malûmu bir adamdan ibârettir. Bu adam 300 lira kazanmak için devleti 1500 lira gaybettirmekten korkmadı. Bu adam (Layard)ın himâyesi altında Bank-ı Osmanî'yle işi pişiriyor.⁵⁵¹

Dreyse'nin, Islahat-ı Maliye Komisyonu'nda “gerçekten müstâkil ve doğru bir adam varsa, o da (Tricou)dur” diye yazması ve diğer üyeleri bankaların ve bankerlerin çıkarlarını gözetken kişiler olarak nitelendirmesi ilginçtir.

Zühtü Efendi'nin 1878 Eylül başında maliye nâzırlığına tayini yabancı gazeteler tarafından olumlu bir gelişme olarak görülmüştü. Ancak, aradan geçen iki aydan fazla bir sürede kaime sorununun çözülememesi, aksine daha vahim bir duruma dönüşmesi karşısında yabancı gazetelerin konuyla ilgili haberlerindeki iyimser bakışlar azalmaya başladı.

Kriz, bir yandan Maliye Nâzırı Zühdi Paşa'nın, diğer yandan Galata borsası ve sarraflarının projelerinin birbirini etkilemesi ve tepki vermesinden kaynaklanmış görünüyor. Kaimelerin başlıca sahibi olarak elindeki tüm araçlarla kaimenin değerini korumaya çalışan birinci ile metal paranın başlıca sahipleri olan ve Maliye Nâzırı'nın sıkıntıları üzerine spekülasyon yapan ikinciler arasında süregelen bir çekişme vardı. Bir yanda Maliye Nâzırı'nın sıkıntılarının sürekli arttığı, diğer yanda ise uzun süreli uygulamaların para sahiplerini bu sıkıntılardan yararlanma sanatında ustalaştırdığı ve aksi yöndeki tüm çabalara rağmen kaimenin değer kaybının devam ettiği bir durumda mücadelenin sonucundan şüphe edilemezdi.⁵⁵²

Paris'te yayınlanan *Le Soir* gazetesinin İstanbul'daki muhabiri Aralık ayındaki mâlî gelişmeleri özetlediği haberinde, yurtdışından alınması planlanan kredinin gerçekleşmesinin uzun zaman alacağını görüldüğünü, Hayreddin Paşa ve Zühtü Efendi'nin bunun iyice farkında olduklarını, dolayısıyla, attıkları son adımların

⁵⁴⁹ *La Turquie*, 27 Aralık 1878.

⁵⁵⁰ II. Abdülhamid'in şehzade iken yaptığı Avrupa seyahatinde Fransa'daki mihmandarı olan Dreyse 1878'de askerî alanda ıslahat için Fransa'dan davet edildi. Dreyse devlet adamlarının liyakatiyle ilgili lâyhalar sunmuş, Harbiye Nezâreti'nde müfettiş olarak görev yapmış, paşalığa kadar yükselmiş ve 1889'da emekliliğini istemiştir. Bkz. Gizem Ünal, *1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı Sonrası Harbiye Nezâretinin Kurulması ve Yapısı (1878-1884)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2021, s. 34.

⁵⁵¹ Y.PRK.MYD 1/16 (5 M 1296/30 Aralık 1878).

⁵⁵² *The Times*, 1 Ocak 1879. Haberde, yabancı gazete muhabirlerinin sık sık düştükleri bir hata tekrarlanıyor: Zühtü Efendi yanlış bir biçimde “Paşa” olarak yazılmıştır.

başarısından artık o kadar da emin olmadıklarını belirtmektedir.⁵⁵³ Hükümetin nakit ihtiyacı öylesine fazlaydı ki, özellikle askeriyenin beslenmesi ve maaş ödemeleri konusunda büyük bir sıkıntı yaşanıyordu.⁵⁵⁴ Bu sıkıntıyı en ağır şekilde hissedenin maliye nâzırı sıfatıyla Zühtü Efendi olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle, ihtiyaç duyulan parayı bulmak için en küçük bir imkânı bile değerlendirmek çabasıındaydı. 1879 Ocak ayı başlarında, Bank-ı Osmanî müdürlerinden Deveaux ile görüşen Zühtü Efendi ona çok duygusal bir tonda şöyle dedi: "Bize 16 bin Osmanlı lirası altın avans verebilir misiniz?" Deveaux, Osmanlı hükümetinin bankaya halihazırda çok borcu olduğunu, ayrıca garantiye ihtiyaç duyulacağını belirtti. Ancak, Zühtü Efendi'nin ısrarlı talebi üzerine bankaya döndü, banka genel müdürü Foster ile görüştü ve iki saat sonra istenen parayı gönderdi.⁵⁵⁵

İngiltere büyükelçisi Layard da kaime sorunuyla ilgili gelişmeleri neredeyse günü gününe dışişleri bakanı Lord Salisbury'ye aktarmaktaydı. 1 Ocak 1879 tarihli mektubunda kaime kurunun önceki gün 510 kuruşa kadar düştüğünü, hiç kimse almadığı için, kısa süre sonra tamamen değersizleşeceğini belirttikten sonra "Belki de Zühdi Efendi'nin amacı budur." diye yazıyor, bir kısım fırıncının dükkanlarını kapattığını ve bazı yaygaracıların ayaklanma çıkacağını öne sürdüklerini de mektubuna ekliyordu.⁵⁵⁶ Belediye görevlilerinin fırıncıları ekmek pişirmeye zorladıkları ve ekmek satışının tek bir somun ekmekle sınırlandığı görülmekteydi.⁵⁵⁷ Bu arada, 2 Ocak 1879 Perşembe günü, Yıldız Sarayı'ndaki davetten sonra, Said Paşa, Karatodori Paşa,⁵⁵⁸ Zühtü Efendi ve birkaç nâzırın Sadrazam Hayreddin Paşa'nın konağında yeniden toplandıkları görüldü. Sadrazamın da katıldığı bu toplantıda mâlî durum, özellikle kaime sorunu üzerine görüşüldüğü, zevâtın, daha sonra, Hayreddin Paşa'nın yalısında akşam yemeği yediği gazetelere yansdı.⁵⁵⁹

⁵⁵³ *Le Soir*, 6 Ocak 1879. "İstanbul Mektubu" başlığını taşıyan haberin İstanbul'dan gönderildiği tarih 27 Aralık 1878'tir.

⁵⁵⁴ Henry Layard, a.g.e., s. 586. Layard'ın Salisbury'ye mektubu (29 Ocak 1879).

⁵⁵⁵ *Le Figaro*, 27 Ocak 1879. *Le Figaro* gazetesi bu haberi Viyana'da yayınlanan *Correspondance politique* adlı gazeteyle gönderilen bir mektuba dayandırmaktadır.

⁵⁵⁶ Henry Layard, a.g.e., s. 567. Layard'ın Salisbury'ye mektubu (1 Ocak 1879). Ayrıca bkz. *La Gazette de France*, 6 Şubat 1879.

⁵⁵⁷ *The Times*, 2 Ocak 1879.

⁵⁵⁸ Aleksandır Karatodori (1833-1906): Rum asıllı Osmanlı devlet adamı. 1878 Berlin Kongresi'ne katıldı, hariciye nâzırlığı yaptı (Aralık 1878-Temmuz 1879). Sisam adası beyi (Mayıs 1885-Aralık 1894) ve Girit valisi (Mart 1895-Mayıs 1896) oldu.

⁵⁵⁹ *La Turquie*, 4 Ocak 1879. Hayrettin Paşa'nın yalısı Kuruçeşme'deydi. Bkz. Atilla Çetin, *Tunuslu Hayrettin Paşa*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 352.

1879 senesi Ocak ayı başlarında Zühtü Efendi'nin maliye nâzırlığından azledileceği yolunda haberler dolaşmaya başladı. Bu makama, “kâğıt parayı geri çekmenin veya en azından kalıcı olarak değerini yükseltmenin araç ve yollarını bulacağına dair verdiği güvenceye inanılarak tayin edilmişti.”⁵⁶⁰ Oysa, üç aya yakın süre içinde kaimenin, II. Abdülhamid'in istediği şekilde, yani kısa sürede ve tamamen ilgası için sunduğu planlar başarılı olmamıştı. Zühtü Efendi, bu konuda güvence verirken, kaimenin ilgası için yüklü miktarda bir dış borç bulabileceğini hesap etmekteydi. Yurtdışından borç bulmak kısa sürede mümkün olmayınca, kaimenin ilgası için zorunlu dönüştürme planını sunmuş, ancak büyük tepkiyle karşılaşmıştı. Azledileceği söylentilerine rağmen, Zühtü Efendi son bir çabayla, Meclis-i Vükelâ'ya sunduğu iki öneriyle ilgili görüşmenin hemen başlamaması halinde istifa edeceğini bildirdi. Bu önerilerden biri, 3 milyon Osmanlı liralık yeni gelir kalemleri sağlanması, diğeri de gümrük tarifelerinin artırılması konusunda Avrupa devletleriyle görüşmelerin başlatılması üzerineydi.⁵⁶¹ Bunun üzerine, 8 Ocak 1879 tarihinde, Meclis-i Vükelâ önce Bâbîâlî'de toplandı. Ancak, toplantı II. Abdülhamid'in daveti üzerine Yıldız Sarayı'nda bizzat sultanın başkanlığında yapıldı. Ertesi gün Sadrazam Hayreddin Paşa'nın başkanlığında Bâbîâlî'de yeniden toplanan Meclis-i Vükelâ'nın, Zühtü Efendi'nin sunduğu rapor ve projeleri karara bağladığı anlaşılmaktadır.⁵⁶² Nitekim, İngiltere büyükelçisi Layard'ın dışişleri bakanı Salisbury'ye yazdığı mektupta şöyle denilmekteydi:

Sultan bugün bana Zühdî Efendi'nin maliyeyi yönetme tarzından memnun olmadığını ve onu görevden almak üzere olduğunu söyledi. Majesteleri, henüz onun yerine geçecek kişiyi belirlemediğini, ancak bu kişinin, kapasitesi ve dürüstlüğü ile iyi bir üne sahip olan ve maliye nâzırı veya rûsûmât emîni olarak atayacağı Sabri Paşa olabileceğini söyledi. Majestelerine, Zühdî Efendi'nin şimdiki makamına yükseldiğinde, verdiği kaimeyi piyasadan çekme sözünü yerine getiremeyeceği konusunda kendisini baştan beri uyardığımı söylemeye cesaret ettim. Bu amaçla aldığı tüm önlemler, kötülükle kökten mücadele etmediği için işleri daha da kötüleştirdi.⁵⁶³

Yukarıda bahsedilen Dreyse raporunda, Zühtü Efendi'nin Layard'ın himayesi altında olduğu belirtilmekteydi. Oysa, yurtdışından borçlanma konusunda İngiltere

⁵⁶⁰ *The Times*, 29 Ocak 1879. Ayrıca bkz. *The Sydney Morning Herald*, 20 Mart 1879, s.7.

⁵⁶¹ *The Times*, 11 Ocak 1879. Reuter's Ajansı'na dayandırılan haberin tarihi 8 Ocak 1879'dur.

⁵⁶² *La Turquie*, 9 Ocak 1879.

⁵⁶³ FO 78/2942. Layard'ın Salisbury'ye mektubu (12 Ocak 1879). Bkz. Ek 5.

hükümetinin kefaletini sağlamak için fazla çaba göstermeyen Layard'ın, gümrük gelirlerinin denetiminin Avrupalı uzmanlara bırakılmasına karşı bir tutum alan Zühtü Efendi ile pek anlaşamadığı görülmektedir. Layard'ın yine Salisbury'ye yazdığı bir mektupta Zühtü Efendi'yi “şarlatan”⁵⁶⁴ olarak nitelemesi de dikkate alınmalıdır.

Layard'ın mektubunda sözü edilen Sabri Paşa⁵⁶⁵ rûsûmât emînliğine tayin edildi.⁵⁶⁶ Zühtü Efendi, son gelişmeler üzerine, rahatsızlığını ileri sürerek maliye nezâretine ve Meclis-i Vükelâ'daki toplantılara gitmedi.⁵⁶⁷ Nihayet, 26 Ocak 1879 tarihinde maliye nâzırlığından azledildi⁵⁶⁸ ve yerine Kânî Paşa tayin edildi.⁵⁶⁹ Sadrazam Hayreddin Paşa bu azil olayını yönetimine müdahale olarak görmüş ve tepki göstermiştir.⁵⁷⁰ Bundan üç ay kadar önce, kaimenin ilgası konusundaki başarısızlığından ötürü maliye nâzırlığından azledilmiş olan Kânî Paşa'nın, yine kaimenin ilgası konusunda başarısız olmuş Zühtü Efendi'nin yerine yeniden maliye nâzırlığına tayin edilmesi hakkında İngiltere büyükelçisi Layard'ın yorumu şöyleydi: “Kaime'nin geri çekilmesine yönelik aptalca planlarıyla büyük bir kötülük yapan Zühdî Efendi'nin yerine, selefi olan ve hakkında söylenebilecek en fazla şey dürüstlüğü olan yaşlı Kânî Paşa geçti.”⁵⁷¹ Daha 1878 Aralık ayında Zühtü Efendi'nin azledildiği ve yerine Kânî Paşa'nın getirildiği şeklinde doğrulanmayan bir haber yapmış olan *Le Phare du Bosphore* gazetesi bu tayin üzerine, Kânî Paşa'nın çok zor bir dönemde yeniden göreve geldiğini, Zühtü Efendi'nin oluşturduğu zümrenin devleti kayba uğrattığını çok iyi bildiğini, devlet hazinesinin zararına spekülasyon yapanlara merhamet göstermeyecek vatansever biri olduğunu yazıyordu.⁵⁷² *Journal des Debats* gazetesiye, daha tarafsız bir yorum yapıyor, kaimenin tamamen ilgasının yolunu henüz kimsenin bulamadığını, kaime sorununun bir maliye nâzırını daha görevinden ettiğini yazıyordu.⁵⁷³

Bu arada, *The Times* gazetesi, Zühtü Efendi'nin azledilmesinin hemen ardından ilginç bir habere yer verdi. 28 Ocak 1879 tarihli haberde şöyle denilmekteydi:

⁵⁶⁴ Henry Layard, a.g.e., s. 586. Layard'ın Salisbury'ye mektubu (29 Ocak 1879).

⁵⁶⁵ Mehmed Sabri Paşa (?-1879) Birçok valilik görevinde bulunmuştur: Aydın 1867-1868 ve 1876-1878; Tuna 1868; Selânik 1869-1871; Trablusgarb 1878-1879.

⁵⁶⁶ *La Turquie*, 16 Ocak 1879.

⁵⁶⁷ *La Turquie*, 21 Ocak 1879.

⁵⁶⁸ *La Turquie*, 27 Ocak 1879; *The Times*, 29 Ocak 1879. Zühtü Efendi'nin sicil kaydında maliye nâzırlığından azlinin 28 Ocak 1879 tarihinde olduğu belirtilmektedir. Bkz. DH.SAİDd 18/1.

⁵⁶⁹ *La Turquie*, 28 Ocak 1879.

⁵⁷⁰ Atilla Çetin, a.g.e., s. 308.

⁵⁷¹ Henry Layard, a.g.e., s. 586. Layard'ın Salisbury'ye mektubu (29 Ocak 1879).

⁵⁷² *Le Phare du Bosphore*, 27 Ocak 1879.

⁵⁷³ *Journal des Debats*, 31 Ocak 1879.

İngiltere büyükelçisinin Sultan'a, Harbiye, Bahriye ve Maliye nezâretlerinin İngiliz kontrolünde olmasını tavsiye eden ve karşılığında 30 milyon Sterlin kredi vaat eden bir muhtıra sunduğu söylentisi diplomasi dünyasında küçük çaplı bir heyecan yarattı. Önde gelen kordiplomatik bir kişinin, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nda basılan muhtıranın bir kopyasını elde ettiği söyleniyordu. Herşey bir yanlış anlamadan ibaret. Yukarıdaki önerileri içeren basılı bir kâğıt mevcuttur, ancak bu sadece özel dolaşım için yazılmış ve basılmış atıl bir yayındır. Özel şahıslar metnin yazarından bir nüsha almışlardır ve belgenin hiçbir resmî niteliği olmadığını güvenle ifade edebilirler.⁵⁷⁴

İngiltere Devleti söz konusu olduğunda, resmî niteliği olmasa dahi, böyle bir haberin gazetelere servis edilmesinin önemli olduğu açıktır. Maliye nâzırı olduğunda Zühtü Efendi'nin 20 milyon Sterlin tutarındaki bir borçlanma için İngiltere hükümetinden talep ettiği kefaletin bir türlü sağlanamadığı göz önüne alınırsa, bu muhtıra haberinin amacı daha iyi anlaşılmaktadır. İngiliz diplomasisi, bir menfaat elde etmek için daima rakibinin en zayıf anını kollamak gibi bir kurnazlığa sahip olduğunu hep göstermektedir. Berlin Kongresi'nden hemen önce Osmanlı hükümetine Kıbrıs Mukâvelenâmesi'nin imzalatırılması da bunun son örneği olmuştur.

Zühtü Efendi'nin azledilmesi ve yerine Kânî Paşa'nın tayini kaime sorununun halledilmesi için yeterli değildi. Konuyla bizzat II. Abdülhamid ilgilenmekteydi; yayınladığı bir irâde ile kaime piyasadan yavaş yavaş çekilir ve yakılırken, yakılan kaimelerin numara ve cinslerinin bir deftere kaydedilmesini, bu defterin yayınlanarak halka satılmasını, elde edilecek gelirin yine kaimenin ilgası için kullanılmasını istedi.⁵⁷⁵ Öye yandan, hükümet kaimenin devletin kendi imkânlarıyla kaldırılabilmesi için bir plan hazırladı. Bu plana göre bir lira eşittir 400 kuruşluk kaime paritesi benimsendi. Devlet alacaklarının beşte birinin kaime ve beşte dördünün sikke olarak alınmasına, ayrıca, İstanbul'daki firincıların ekmeği 6,5 kuruşa satmaları için tazminat ödenmesine, yani devletin firincıları sübvansiyonuna devam etmesine karar verildi. 25 Mart 1879 tarihinden itibaren memur maaşları da bir altın lira eşittir 400 kuruşluk kaime hesabıyla ödenmeye başladı.⁵⁷⁶ Ancak bu karar da “piyasada büyük bir şaşkınlık ve telâş yaratarak kaimenin değerinde hızlı bir düşüşün yaşanmasına neden oldu.”⁵⁷⁷ 25 Mart 1879 tarihinde İstanbul'da büyük bir kriz yaşandı ve bir altın liranın değeri 1300 kuruşa kadar

⁵⁷⁴ *The Times*, 29 Ocak 1879. Haberin tarihi 28 Ocak 1879 olarak belirtilmiştir.

⁵⁷⁵ Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu*, s. 228.

⁵⁷⁶ Ali Akyıldız, a.g.e., s. 230.

⁵⁷⁷ Aynı yerde.

çıktı. Bu düşüşte piyasa spekülâtorlerinin büyük rolü olduğu görülmekteydi. Bu duruma çözüm olarak getirilen tedbirler de işe yaramadı. II. Abdülhamid, “sarayda ihtiyaçtan ve gereğinden fazla bulunan altın ve gümüş kap kakak ve evaninin de Meskûkât İdaresi’ne gönderilerek paraya çevrilmesi ve bunlardan hasıl olacak paranın kaimenin piyasadan çekilmesine tahsis edilmesi yönünde bir emir verdi.”⁵⁷⁸

II. Abdülhamid, kaimenin piyasadan çekilmesine nezâret etmek üzere sarayda kendi başkanlığında bir Komisyon-ı Âlî kurdu. Bu komisyonun üyeleri arasında Zühtü Efendi de bulunuyordu.⁵⁷⁹ “Komisyon saraydaki altın ve gümüş eşyayı tartmakla işe başladı.”⁵⁸⁰ Nitekim, *La Turquie* gazetesi, “kısa bir süre önce rahatsızlanan eski Maliye Nâzırı Zühtü Efendi’nin tamamen” iyileştiğini ve “kaimenin geri çekilmesinde kullanılmak üzere nakde dönüştürülmesi planlanan altın ve gümüş eşyaların envanterini denetlemek üzere Sultan’ın başkanlığında kurulan komisyonun toplantılarına” katılabildiğini yazmıştır. Haberin sonunda, “Gayreti ve etkinliği iyi bilinen Zühtü Efendi’nin yakında yeteneklerini ve bağlılığını devletin hizmetine sunmaya çağırılması beklenmektedir.”⁵⁸¹ diyerek, saraydan alınan duyumu da okuyuculara aktarmıştır. Sultanın saraydaki altın ve gümüşleri kaime sorununun çözümünde kullanma şeklindeki fedakârlığının halkı teşvik edeceği düşüncesiyle bu çalışmalar kamuoyuna duyuruldu. Halktan yardımda bulunanların adları ve yardım tutarları gazetelerde yayınlandı. Bu tür durumlarda her zaman olduğu gibi Hindistan Müslümanları da yardım gönderdiler. Sancılı bir süreç sonunda, 1882 Ağustos ayındaki hesaplamalara göre “kaimenin tamamen tedavülden kaldırıldığına hükmedilebilirdi.”⁵⁸² Görüldüğü gibi, 1879’un son aylarında, II. Abdülhamid’in kısa sürede sonuçlandırılmasını istediği kaimenin ilgası üç yıla yakın bir süreye yayıldı.

3.2. İkinci Maliye Nâzırlığı (27 Nisan 1879-18 Ekim 1879)

Zühtü Efendi’nin, maliye nâzırlığından azledilmekle birlikte, Komisyon-ı Âlî’ye dahil edilmiş olması II. Abdülhamid’in gözünde halen değerini koruduğunu göstermekteydi. O sıralarda Nusret Paşa’nın⁵⁸³ Osmanlı Devleti’nde kaht-ı ricâl hakkındaki lâyihasında “Maliye Nâzır-ı sâbık Zühdü” Efendi’nin de dahil olacağı bir

⁵⁷⁸ Ali Akyıldız, a.g.e., s. 234. Ayrıca bkz. Y.A.RES 2/49 (9 R 1296/2 Nisan 1879) ve İ.DH 784/63739 (9 R 1296/2 Nisan 1879).

⁵⁷⁹ Y.A.RES 2/49 (9 R 1296/2 Nisan 1879).

⁵⁸⁰ Ali Akyıldız, a.g.e., s. 235.

⁵⁸¹ *La Turquie*, 2 Nisan 1879.

⁵⁸² Ali Akyıldız, a.g.e., s. 239.

⁵⁸³ Nusret Paşa (1824-1896) birçok vilayette valilik yapmış, 1884’te 4. Ordu, 1888-1890 arasında 6. Ordu komutanlığında bulunmuştur.

ıslahat komisyonu öneriliyordu.⁵⁸⁴ Bu tayinde söz konusu lâyiha'nın bir etkisi olup olmadığı bilinemesi de, Zühtü Efendi'nin mâlî konularda bilgili bir şahsiyet olarak kabul gördüğü muhakkaktır. Öte yandan, saraydaki altın ve gümüş eşyanın paraya çevrilmesi kararının uygulanması sırasında yaşanan bir olayın o sırada maliye nâzırı olan Kânî Paşa'nın azledilmesine yol açtığıyla ilgili bir haber, olaydan bir ay kadar sonra bir Fransız gazetesinde yer aldı:

Abdülhamid'in kaimenin piyasadan çekilmesine katkıda bulunmak için altın ve gümüş çanak çömleklerinin bir kısmını teklif ettiğini söylemiştim. Darphane bu parçaları eritmeye başlamıştı ki, büyük bağışçı bunların sanatsal bir değeri olduğunu ve yurtdışına satarak daha iyi bir fiyat elde edebileceğini fark ederek geri aldırdı. Satış fiilen Londra'da gerçekleşti; yaklaşık yüz bin Sterlin tutarındaki para İngiliz elçiliği kanalıyla buraya gönderildi ve Kânî Paşa parayı almak için acele etti. Hediye unutan Sultan, çanak çömleklerinin bedelini tahsil etmek istedi; Kânî rezil oldu ve maliye nezâreti, üç aydan kısa bir süre önce azledilmiş olan Zühdi Efendi'ye iade edildi.⁵⁸⁵

Maliye Nezâreti'nin Zühtü Efendi'ye tevcihine dair irâde 27 Nisan 1879 tarihli'dir.⁵⁸⁶ Sicil kaydında tayin tarihi 28 Nisan 1879 olarak verilmektedir.⁵⁸⁷ Maaşının 30.000 kuruş olduğu 8 Mayıs 1879 tarihli bir irâdede belirtilmiştir.⁵⁸⁸ Haber birkaç gün sonra basında yer aldı. *La Turquie* gazetesi haberi “Zühdi Efendi'nin özel bilgisi ve kendini ülkeye adanmışlığı, mali durumun iyileştirilmesine yönelik isteklerinin sadık bir uygulayıcısını bulacak olan Majestelerinin onu seçmesine neden oldu.” şeklinde övücü ifadelerle vermektedir.⁵⁸⁹ İngiltere'nin İstanbul'daki ortaelçisi Edward Malet⁵⁹⁰ dışişleri bakanına haberi yorumlamadan bildirdi.⁵⁹¹

Zühtü Efendi, maliye nâzırı olarak tayin edilmesi vesilesiyle II. Abdülhamid'e saygılarını sunmak üzere 29 Nisan 1879'da Yıldız Sarayı'na gitti ve görüşmesinin ardından maliye nezâretine giderek görevine başladı. İlk işinin nezâret memurlarına

⁵⁸⁴ Y.EE 9/26. Bu lâyiha'da tarih bulunmamaktadır. Ancak, Zühtü Efendi'den “sabık maliye nâzırı” olarak bahsettiğine göre, tarihi 26 Ocak ile 27 Nisan 1879 arasında olmalıdır. Bkz. Mustafa Oğuz, *II. Abdülhamid'e Sunulan Lâyhalar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBF, Ankara 2007, s. 196-210.

⁵⁸⁵ *La Presse*, 23 Mayıs 1879. Haberin başka bir gazetede yer alıp almadığını öğrenmek, dolayısıyla doğruluğunu teyit etmek mümkün olmadı. Ancak, Kânî Paşa'nın üç ay içinde azledilmesini açıklayacak herhangi bir ciddi gerekçenin bulunmaması nedeniyle haber dikkate değerdir.

⁵⁸⁶ İ.DH 785/63838 (5 Ca 1296/27 Nisan 1879).

⁵⁸⁷ DH.SAİDd 18/1.

⁵⁸⁸ İ.DH 785/63777 (16 Ca 1296/8 Mayıs 1879).

⁵⁸⁹ *Le Temps*, 30 Nisan 1879. Paris'te yayınlanan *Le Temps* gazetesine haberin telgrafla gönderilme tarihi 28 Nisan 1879 olarak verilmektedir. *La Turquie*, 29 Nisan 1879. *Le Rappel*, 1 Mayıs 1879.

⁵⁹⁰ Edward Baldwin Malet (1837-1908): 1871-1873'te Pekin'de (Beijing), 1873-1875'te Atina'da, 1875-1878'de Roma'da ve 1878-1879'da İstanbul'da ortaelçi (*minister plenipotentary*) olarak görev yaptı.

⁵⁹¹ FO 78/2971, 29 Nisan 1879, Malet'tan Salisbury'ye.

yapılması gereken ödemeleri tespit etmek ve bu ödemelerin gecikmeksizin yapılabilmesi için Hazine yetkilileriyle istişarelerde bulunmak olduğu anlaşıldı.⁵⁹² Zira, ertesi günkü *La Turquie* gazetesi, “Maliye Nezâreti memurlara Mart ayı maaşlarını birkaç gün içinde, muhtemelen Cumartesi günü ödemeye başlayacak.”⁵⁹³ diye yazdı.

Zühtü Efendi’nin maliye nâzırlığına yeniden tayininden birkaç gün sonra saraya giden Malet, II. Abdülhamid’le görüşmüş ve akşam yemeğine davet edilmiştir.⁵⁹⁴ Bu görüşmeden sonra Malet, Salisbury’ye “Bugün Sultan bana, Binbaşı Baring’in⁵⁹⁵ maliye müşaviri olarak tayininden önce Sir H. Layard’a danışincaya kadar beklemesi gerektiğini bildirdi.”⁵⁹⁶ diye yazdı.

Aslında, Edward Malet’ın anılarında, bir İngilizin doğrudan doğruya maliye nâzırlığına tayininin düşünüldüğüne dair bazı bilgiler yer almaktadır. Malet, sağlığı bozulmakta olan Layard’a yardımcı olmak üzere, 1878 yazında, maslahatgüzâr olarak İstanbul’a gönderilmişti. Ancak, II. Abdülhamid’in büyükelçi ve ortaelçi düzeyinin altındaki diplomatik temsilcilerle bizzat görüşmediğinin anlaşılmasından sonra rütbesi ortaelçi düzeyine yükseltilmiştir. 1879 Şubat ayında Layard, sağlık sorunları nedeniyle Londra’ya döndüğünde, İstanbul’daki en üst İngiliz diplomat olarak Malet görüşmelerindeki açık sözlülüğüyle II. Abdülhamid’in güvenini kazanmıştır. O sıralarda Osmanlı hükümetinin ümit ettiği ve İngiltere hükümetinin kefil olacağı yüksek miktardaki bir borçlanmanın, karşılığında yeterli garanti olmadıkça, mümkün olamayacağını açıkladığında, II. Abdülhamid bu gerekli garantiyi bir İngiliz maliye nâzırı tayin ederek sağlamayı düşünmüş ve Malet’tan bir isim önermesini istemiştir. Malet, daha önceden iyi tanıdığı ve o sırada Mısır’da bulunan Evelyn Baring’i önermeyi düşünmüştür. Ancak, o sırada sağlığına kavuşan Layard’ın İstanbul’a dönmesiyle görev süresi sona eren Malet bu konuyu sonuçlandıramadan ayrılmıştır.⁵⁹⁷

Zühtü Efendi’nin yeniden maliye nâzırı olmasını haber yapan *The Times*, iki önemli konunun gündeme geldiğini belirtmektedir:

⁵⁹² *La Turquie*, 30 Nisan 1879.

⁵⁹³ *La Turquie*, 1 Mayıs 1879.

⁵⁹⁴ *The Times*, 1 Mayıs 1879.

⁵⁹⁵ Evelyn Baring (1841-1917) 1876’da topçu binbaşı rütbesine yükseldi. 1877-1879 arasında Mısır’ın Kamu Borçları İdaresi’nde komiser olarak görev yapmıştır. 1880’de Hindistan’a gitti ve 1884’te yeniden Mısır’daki İngiliz yönetiminde görev aldı. 1892’de Baron Cromer, 1901’de Earl of Cromer unvanına sahip oldu.

⁵⁹⁶ FO 78/2971, 30 Nisan 1879, Malet’tan Salisbury’ye.

⁵⁹⁷ Edward Malet, *Shifting Scenes: or Memories of Many Men in Many Lands*, John Murray, Londra 1901, s. 105-107.

Bâbîâlî, Doğu Rumeli’de yürürlüğe girecek olan Vakıf Kanunu’nu tüm Türkiye’de uygulamaya karar vermiştir. Kanun, dinî vakıflara fiilen bağlı olanlar dışındaki tüm vakıf mallarının 30 sene içinde satılmasını emretmektedir. ...Maliye Nâzırı Zühdî Paşa’nın girişimiyle Bâbîâlî, Büyük Devletleri Türk gümrük tarifesinin yükseltilmesine ilişkin görüşmelere yeniden başlamaya davet etme niyetindedir.⁵⁹⁸

Gümrük tarifesiyile ilgili öneri, Zühtü Efendi’nin 1879 Ocak başlarında Meclis-i Vükelâ’ya sunduğu iki öneriden biriydi ve görüşmenin hemen başlatılmaması halinde istifa edeceğini bildirmişti. 1861-1862’de Kanlıca Ticaret Muahedeleri olarak anılan ticaret antlaşmalarıyla, 1838 tarihli Balta Limanı Ticaret Muahedesi’nde %5 olan ithalat gümrük vergisi %8’e yükseltilmiş, %12 olan ihracat gümrük vergisi de %8’e düşürülmüştü. Ayrıca, yabancıların Osmanlı limanlarına gelişinde manifesto verme zorunluluğu getirilmişti. Ancak, söz konusu antlaşmalar, yerli esnaf ve tüccarın aleyhine, tam bir ticaret serbestliğine yol açmıştır.⁵⁹⁹ Zühtü Efendi, gümrük tarifelerinin Osmanlı lehine yeniden düzenlenmesini sağlamaya çalışmaktaydı. Bu konu yabancı gazetelerin de ilgisini çekiyordu. *Journal des Debats* adlı Fransız gazetesinin İstanbul muhabiri, “Zühdî Efendi’nin kabineye yeniden girmesi, tarifelerin gözden geçirilmesi anlamına geliyordu.”⁶⁰⁰ diye yazıyor ve bunun mâlî reformun ana temellerinden biri olduğunu dile getiriyordu. Muhabir, eğer Londra’dan yeni dönen Layard, Zühtü Efendi’nin İngiltere hükümetinden uzun zamandır talep ettiği kefalet sorununu çözmüş olursa, gümrük vergileri artışından İngiliz ürünlerinin Fransız ürünlerine kıyasla daha az etkileneceği yorumunu yapıyordu.

Bünyesinde İngiltere temsilcisi Edward Harrison ve Fransa temsilcisi Tricou, ayrıca Crédit Lyonnais müdürü Mercet’nin de bulunduğu Islahat-ı Maliye Komisyonu’nun yabancı üyeleri 20 Mayıs 1879’da, hükümete mâlî durumla ilgili kapsamlı bir rapor sundular. Raporun sonunda, “Mâlî idare tamamen yeniden teşkil olunmalı ve bu iş için Avrupa’lı müfettiş ve kontrolör kullanılmalıdır.”⁶⁰¹ tavsiyesinde bulunulmaktaydı. Zühtü Efendi ise, böyle bir yola girmeden dışarıdan borç bulmak, ayrıca hükümetin gelirlerini artırıcı bir tedbir olarak gümrük tarifelerinin yeniden düzenlenmesini istiyordu. 20 Mayıs 1879 tarihli raporunda gümrüklerin ve vasıtalı vergilerin denetiminin Avrupalı uzmanlardan oluşan bir komisyona devredilmesi

⁵⁹⁸ *The Times*, 1 Mayıs 1879.

⁵⁹⁹ Songül Keçeci Kurt, “Osmanlı Devleti’nde Ecnebilerin Esnafılığı Meselesi (1838-1861)”, *Journal of History Studies*, Cilt 9, Sayı 3, Eylül 2017, s. 141-166.

⁶⁰⁰ *Journal des Debats*, 15 Mayıs 1879.

⁶⁰¹ Du Velay, a.g.e., s. 255.

önerilmişti. Harrison ve Tricou kısa süre sonra, başka görevlere tayinleri dolayısıyla, komisyondan ayrıldılar.⁶⁰²

Hükümetin, dışarıdan borç bulma beklentisi bir türlü gerçekleşmiyordu. Nitekim, *Journal des Debats* gazetesi 24 Mayıs 1879 tarihli haberinde, “büyük umutlar bağlanan Layard kredisi”nin henüz sonuçlanmadığını bildirdi. Öte yandan, aynı haberde, gümrük vergilerinin artırılmasının Avrupa ürünlerinin Osmanlı’ya ihracatında, dolayısıyla Avrupa ülkelerinin gelirlerinde bir azalmaya yol açması durumunda, gelirleri artacak olan Osmanlı’nın yapacağı borç geri ödemelerinin bu açığı kapatabileceği belirtilmektedir. Bu nedenle, gümrük vergilerini artırmak isteyen Zühtü Efendi’nin planının ustaca olduğunu yazan gazeteye göre “...her şeyden önce Avrupa’nın Türkiye’nin talep ettiği bazı fedakarlıkları yapması gerekmektedir, çünkü bu gücün var olmasını istemektedir ve hatta varlığı kendisi için vazgeçilmezdir.”⁶⁰³ *La Turquie* gazetesinin haberine göre, Zühtü Efendi 21 Mayıs 1879’da, Rûsûmât Emâneti müdürü Mikail Portakal Efendi⁶⁰⁴ ile görüşerek gümrük tarifelerinin değiştirilmesi konusunu ve gümrük idaresinde yapılacak reformları ele alacaktır. Bunların yanı sıra, Galata’da rıhtım inşası da görüşmelerinin konusu olacaktır.⁶⁰⁵

İngiltere hükümeti, gümrük tarifeleri hususunda Osmanlı taleplerine olumlu yaklaşmakla beraber, gümrüklerin Avrupalı uzmanların denetimine girmesini sağlamaya çalışıyor, Osmanlı hükümetinin istediği krediye kefil olmak için gümrüklerin denetimi konusunu bir koz olarak elinde tutuyordu. Zühtü Efendi’nin, Hayreddin Paşa’nın aksine, bu konuda henüz direnmeye devam ettiği görülüyordu. Layard’ın bir mektubunda bu husus şöyle dile getiriliyordu:

Hayreddin, biraz para toplamak ve Gümrük ve dolaylı vergilerin idaresini bir tür yabancı kontrol altına almak için bir plan üzerinde çalışıyor. Hayreddin’in planı, bazı açılardan, geçen yıl Safvet Paşa’ya önerdiğim ve benimsenmiş olsaydı, eminim ki, Bâbîâlî’yi birçok sıkıntıdan kurtaracak olan plandan farklı değil. Ancak ben daha kapsamlı ve bağımsız bir Avrupa kontrolü önermiştim. Safvet planımı kabul etmişti, ancak Maliye Nâzırı Zühdî Efendi, planın lehindeymiş gibi

⁶⁰² Ömerül Faruk Bölükbaşı, *a.g.e.*, s. 33. Fransızca olarak sunulan raporun tercümesi için bkz. İ.MMS 66/3101 Lef 6-9 (20 Mayıs 1879).

⁶⁰³ *Journal des Debats*, 24 Mayıs 1879.

⁶⁰⁴ Portakal Mikail Efendi (1842-1897). Mekteb-i Mülkiye’de maliye dersleri verdi, Rûsûmât emînliği, maliye müsteşarlığı ve Hazine-i Hassa nâzırlığı yaptı (1891-1897). 2 Kasım 1893’te vezirlik rütbesiyle paşa oldu.

⁶⁰⁵ *La Turquie*, 21 Mayıs 1879. Galata rıhtımının inşasına dair imtiyaz mukâvelenâmesi, Zühtü Efendi’nin maliye nâzırlığından azlinden iki ay sonra 5 Aralık 1879’da, dönemin ünlü mimar ve mühendisi Mişel Paşa (Blaise Marius Michel: 1819-1907) ile imzalanmıştır. Rıhtımın inşasına 1892’de başlanmış ve inşası 1895’de tamamlanmıştır.

görünmesine rağmen, Saray'da çevirdiği entrikalarla Sultan'ı, Egemenlik Haklarına müdahale etme niyetinde olduğuna inandırarak planına karşı koymuştu.⁶⁰⁶

Maliye nâzırlığına 3 ay sonra geri döndüğünde, Zühtü Efendi yine aynı sorunla boğuşmaya devam ediyordu: acil ödemeler için para bulunması. Asker maaşlarının ödenmesinin yanı sıra, orduya erzak temin eden müteahhitlere de ödeme yapılması gerekiyordu. Yüklü miktarda bir dış borç bulunamayınca, Zühtü Efendi yine Zarifi'den kısa vadeli borçlanma yoluna gitti. 1879 Haziran ayı başlarında, önce 50.000 liralık ve yüzde 11 faizle bir avans aldı. Tutarın yüzde 40'ı Zarifi'nin eski alacaklarına mahsuben anaparaya dahil edildiği için borç tutarı 70.000 lira oluyordu. Borca karşılık, bazı sancakların âşâr gelirlerinden 85.700 liralık teminat gösterildi. Ancak, II. Abdülhamid, "alınan avanslarla verilen teminatlar arasındaki dengesizliğin giderilmemesinden rahatsızlık duymaya başladı."⁶⁰⁷ 1879 Haziran ayı ortalarında, Zühtü Efendi bu kez 80.000 liralık daha borç almaya karar verdiğinde ve karşılığında 150.000 liralık teminat gösterildiğinde⁶⁰⁸ II. Abdülhamid, hükümete daha önce vermiş olduğu "rehindeki gelirleri kurtarmak" gerektiğini belirten emrine uyulmadığına dikkat çekti. Bunun üzerine "Maliye Nâzırı Zühdî Efendi saraya giderek, paranın asker maaşları ve erzak bedeli ödemelerinde kullanılacağını ifade etti."⁶⁰⁹ Teminatların bir ihtiyat tedbiri olarak yüksek tutulduğu açıklamasından sonra borçlanma için gerekli irâde verildi.

Zühtü Efendi'nin ikinci defa maliye nâzırlığı sırasındaki önemli bir çalışma emeklilik nizamnâmesidir. Bu amaçla 1879 senesi Haziran ayında kurulan komisyonda Maliye Nâzırı Zühtü Efendi ve Nafia Nâzırı Sava Paşa da yer alıyordu.⁶¹⁰ Ağustos ayında nizamnâmenin hazırlandığı ve kısa süre içinde duyurulacağı haberi gazetelerde yer aldı.⁶¹¹ Ekinde tadilat yapılan nizamnâmenin bulunduğu ve altında Zühtü Efendi'nin mührünün de olduğu mazbatalar Ağustos ortasında sunuldu.⁶¹² Nihayet, Ekim ayı başlarında, Zühtü Efendi mülkiye tekaüt nizamnâmesinin yakında yürürlüğe gireceğini duyurdu.⁶¹³

⁶⁰⁶ Henry Layard, a.g.e., s. 607. Layard'ın Salisbury'ye mektubu (13 Haziran 1879). Safvet Paşa'nın sadâreti 4 Haziran – 4 Aralık 1878 tarihleri arasındaydı.

⁶⁰⁷ Murat Hulkiender, a.g.e., s. 117.

⁶⁰⁸ İ.DH 788/64049 (2 B 1296/22 Haziran 1879).

⁶⁰⁹ Murat Hulkiender, a.g.e., s. 118. Ayrıca bkz. İ.MMS 62/2943 Lef 2 (2 B 1296/22 Haziran 1879).

⁶¹⁰ Alıntıl原因: Nursel Manav, *Mülkiye Tekâüd Sandığı'nın Kuruluşu ve Faaliyetleri (1880-1890)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017, s. 28. *Vakit*, 20 C 1296 (10 Haziran 1879).

⁶¹¹ Alıntıl原因: Nursel Manav, a.g.e. s. 24. *Vakit*, 26 Ş 1296 (15 Ağustos 1879).

⁶¹² İ.DUİT 88/52 (19 Ş 1296/8 Ağustos 1879).

⁶¹³ Alıntıl原因: Nursel Manav, a.g.e. s. 25. *Vakit*, 21 L 1296 (8 Ekim 1879).

3.2.1. Maliye Teftiş Heyeti'nin Kurulması (25 Temmuz 1879)

Zühtü Efendi, hükümetin yine büyük bir mâlî sıkıntı içinde bulunduğu sırada, bu defa maliye teşkilatında reform yapılması görüşünü, 3 Temmuz 1879 tarihli bir tezkereyle, Sadrazam Hayreddin Paşa'ya sundu. Zühtü imzalı tezkerede, İstanbul ve diğer vilayetlerdeki resmî dairelerin ve şubelerin mâlî işlemleri ve memurların genel durumlarının şimdiye kadar sürekli ve genel bir teftişe tabi tutulmadığı açıklanmaktadır. Mâlî işlemler ne kadar düzenli olursa olsun, kontrol edilmedikçe bunların tam güvenilir olduğundan bahsedilemeyeceği, mâlî işlemlerin tam olarak kurallara uygun yapılmadığının ve memurların usullere aykırı davrandığının ortaya çıkan kayıplardan tespit edildiği belirtilmektedir. Dolayısıyla, yapılması gereken şudur:

...bircümle umûr-ı mâliyenin taht-ı teftiş ve tedkike alınmasında olan fevâid ve muhassenâta nisbeten o yolda ne kadar masraf ihtiyâr edilse yine pek çok kârlı çıkılacağı derkâr bulunduğundan nezâret-i âcizi refâkatinde bir Heyet-i Teftişîye-i Mâliye teşkili...⁶¹⁴

Kurulacak teftiş organizasyonu büyük masraflara yol açabilir, ancak bundan sağlanacak fayda daha büyük olacaktır. Zühtü Efendi'nin bu önerisi 23 Temmuz 1879'da Heyet-i Vükelâ'da benimsenmiş ve aşağıdaki karar alınmıştır:

Dersâadet ile vilâyâtda bulunan bircümle devâir-i resmiye ve şubâtının muamelâtı mâliye ve memurlarının ahvâli hesâbiyesini tedkik için Mâliye Nezâreti refakatında bir Heyet-i Teftişîye teşkili lüzumuna ve müteferriâtına dair canib-i nezâretten meb'us tezkere ve bunların vezâif-i memurelerini şâmil nizamnâme lâyihası ile mikdâr-ı maaşlarını mübeyyin pusula meyâne-i âcizânemizde kırâ'at ve mütâ'la'a kılındı.⁶¹⁵

Kararda özetle, mâlî sıkıntılarının çekildiği bu dönemde devletin bütün mâlî işlerinin teftiş ve tetkik edilmesinin yararlı görüldüğü ve ekteki nizamnâmenin hemen ifâsı için maliye nezâretine yetki verilmesinin uygun görüldüğü belirtilmektedir. Vakit geçirmeksizin II. Abdülhamid'e sunulan tezkere ve nizamnâme 25 Temmuz 1879 tarihli irâde-i seniyyeyle yürürlüğe girmiştir.⁶¹⁶ Dolayısıyla, günümüzdeki Maliye Teftiş Kurulu'nun kuruluş tarihi olarak 25 Temmuz 1879 ve kurucusunun da Ahmet Zühtü

⁶¹⁴ İ.MMS 63/2979 Lef 2 (13 B 1296/3 Temmuz 1879). Tezkerenin günümüz Türkçesiyle sureti için bkz. Oktay Güvemli ve Emre Çelebiler, "Tanzimat Dönemi Çağdaşlaşma Çabaları ve Maliye Teftiş Kurulunun Kuruluşu", *Türk Muhasebe ve Denetim Düşüncesinin Son 150 Yılı 1850-2012 Bildiriler*, Ed. Oktay Güvemli, İstanbul Yeminli Müşavirler Odası Yayını, İstanbul 2013, s. 75.

⁶¹⁵ İ.MMS 63/2979 Lef 1 (3 Ş 1296/23 Temmuz 1879). Heyet-i Vükelâ kararının Türkçe sureti için bkz. Oktay Güvemli ve Emre Çelebiler, a.g.m., s. 77.

⁶¹⁶ İ.MMS 63/2979 Lef 7 (5 Ş 1296/25 Temmuz 1879).

Efendi olduğu kabul edilmektedir.⁶¹⁷ Heyet-i Teftişiye'nin faaliyetlerini düzenleyen Teftiş-i Muamelat-ı Maliye Nizamnâmesi⁶¹⁸ de 10 Eylül 1879'da yayınlandı.⁶¹⁹ Bu nizamnâmeye göre vilayetler teftiş dairelerine ayrılacak ve “Vilayetlerdeki defterdarlar, muhasebeciler, mal müdürleri, rûsûmât, defter-i hakani, orman ve maadin, posta ve telgraf memurları ve İstanbul'daki bütün dairelerin hesapları denetlenecek; sandıklardaki nakit para, tahviller ve senetler incelenecek ve her türlü mâlî muamelatın gelişimine dair Maliye Nezâreti'ne bilgi verilecekti.”⁶²⁰

Zühtü Efendi'nin ikinci maliye nâzırlığı sırasında devletin muhasebe sisteminde önemli bir değişiklik yapılmıştır. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren muhasebesinde uygulanan merdiven sistemi, Tanzimat sonrasında, “devletin kâra dayalı işletmeler kurmak istemesi, özel kesimin gelişmesine yönelik tedbirlerin alınmaya başlanması karşısında” yeterli olamadığı için “çift taraflı kayıt sistemine geçilmiştir.”⁶²¹

3.2.2. Halkın Mâlî Sıkıntıları Had Safhada (Temmuz 1879)

1879 Haziran ayında Hayreddin Paşa ile II. Abdülhamid arasında, Mısır hıdivi İsmail Paşa'nın azledilmesi konusunda görüş ayrılığı ortaya çıktı. Mısır'da yabancıların kontrolünün artmasına duyulan dinî ve millî tepkiler karşısında, “Hıdiv, 8 Nisan 1879'da iki yabancı nâzırın görevine son vermiş, Şerif Paşa başkanlığında tamamen Mısırlılardan bir nâzırlar heyeti kurdurmuştu.”⁶²² 18 Haziran 1879'da, Kahire'deki İngiltere ve Fransa konsolosları, Hıdiv İsmail Paşa'nın hıdivlikten çekilmesini isteyen bir ultimatom verdiler. Hayreddin Paşa, İsmail Paşa'nın hemen azledilmesini savunuyordu. Ancak, “Meclis-i Vükelâ'da ve Mabeyn-i Hümayûn ricâli arasında, İsmail Paşa'nın maddî menfaatlerinden müstefit olan etkili dostları, tabîi olarak azline muhaliftiler.”⁶²³ İsmail Paşa'nın azline II. Abdülhamid de karşıydı. Hayreddin Paşa, azli şiddetle isteyen Avrupa devletlerinin bunu Osmanlı Devleti'ne rağmen yapabileceklerini, bunun sonucunun ise olumsuz olacağını açıkladı. Bunun üzerine, 26 Haziran 1879'da İsmail Paşa azledildi. Bu gelişmeler sırasında, Hayreddin Paşa'nın muhaliflerinin, onun “Tunus, Trablusgarp ve Mısır'da[n] müteşekkil bir Arap devleti

⁶¹⁷ Ahmet Tabakoğlu ve Okan Çağlar Taşdirek, “Osmanlıda Mâlî Denetimin Kurumsal Gelişimi – Maliye Teftiş Heyetinin Kuruluşu”, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, Yay.: Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi, Cilt 13, Sayı 2, 2015, s.105.

⁶¹⁸ Nizamnâme maddeleri için bkz. İ.MMS 63/2979 Lef 4-13 (21 N 1296/8 Eylül 1879).

⁶¹⁹ İ.MMS 64/3013 (23 N 1296/ 10 Eylül 1879).

⁶²⁰ Ömerül Faruk Bölükbaşı, a.g.e., s. 63.

⁶²¹ Mustafa Çanakçıoğlu, “Geçmişten Günümüze Türkiye'deki Muhasebe Sistemleri”, *Turkish Studies*, Cilt 13, Ankara 2018.

⁶²² Atilla Çetin, a.g.e., s. 207-208.

⁶²³ Aynı yerde.

kurmak niyetinde olduğunu ve bu gayeye ulaşmak için, Mısır hıdivini ve Tunus beyini azlettirmek emeline bulunduğu yolunda II. Abdülhamid'e telkinler yapıyorlardı.”⁶²⁴ Hayreddin Paşa bu durum karşısında 16 Temmuz 1879'da istifasını sundu,⁶²⁵ ertesi gün de istifasının kabulünü yeniden arz etti.⁶²⁶ Bu gelişmeleri haberleştiren gazeteler Meclis-i Vükelâ içindeki çekişmeyi yansıtıyorlardı.

20-21 Temmuz 1879 tarihli *La Turquie* Sadrazam Hayreddin Paşa'nın sağlığının Meclis-i Vükelâ toplantılarına katılmasına izin vermediğini, bu sürede, Cevdet Paşa'nın ona vekalet etmesine yönelik bir irâde-i seniye çıkarıldığını bildirdi. 19 Temmuz 1879 Cumartesi günü II. Abdülhamid tarafından kabul edilen Cevdet Paşa, daha sonra, Bâbiâlî'ye giderek Meclis-i Vükelâ toplantısına başkanlık etti.⁶²⁷ Aynı gazete, aynı gün Zühtü Efendi'nin, devlet kurumlarındaki maaş ve personel indirimlerini görüşmek üzere, Şurâ-yı Devlet Reisi Âlî Paşa ve Nafia Nâzırı Savas Paşa ile toplantı yapacağını yazdı. İki gün sonra, Hayreddin Paşa Yıldız Sarayı'nda II. Abdülhamid ile uzun bir görüşme gerçekleştirdikten sonra Kuruçeşme'deki yalısına gitti.⁶²⁸ Sultan'ın bu görüşmede Hayreddin Paşa'yı azletmeye karar verdiği anlaşılmaktadır. Ertesi gün, önce Bâbiâlî'de Cevdet Paşa başkanlığında yapılan toplantıdan sonra, II. Abdülhamid'in özel davetiyle Hayreddin Paşa ve bütün nâzırlar Yıldız Sarayı'nda toplandılar. Ancak, *La Turquie* gazetesinin haberine göre, bilinmeyen sebeplerle bu toplantıya Sultan katılmadı ve toplantı ertesi gün öğleden sonra saat 3'e ertelendi. Sultan II. Abdülhamid, aynı heyetin 23 Temmuz 1879 Çarşamba günü Yıldız Sarayı'ndaki toplantısına başkanlık etti.⁶²⁹ *Le Temps* gazetesine göre, bu toplantıda “Hayreddin Paşa'nın veya ona düşman olan nâzırların, yani Osman Paşa, Said Paşa, Zühdî Efendi ve son olarak Münif Efendi'nin”⁶³⁰ istifa etmesi beklenmekteydi. *La Turquie* gazetesi ise, Hayreddin Paşa'nın, Yıldız Sarayı'ndaki bu toplantıdan sonra, sağlığı elverirse, Bâbiâlî'de yapılacak Meclis-i Vükelâ toplantısına katılacağını yazdı.⁶³¹ Ancak, Hayreddin Paşa 20 Temmuz 1879'dan itibaren Bâbiâlî'ye gitmiyordu.⁶³²

⁶²⁴ Aynı yerde.

⁶²⁵ Atilla Çetin, a.g.e., s. 254.

⁶²⁶ Y.EE 80/50 (27 B 1296/17 Temmuz 1879).

⁶²⁷ *La Turquie*, 20-21 Temmuz 1879.

⁶²⁸ *La Turquie*, 22 Temmuz 1879.

⁶²⁹ *La Turquie*, 23 Temmuz 1879.

⁶³⁰ *Le Temps*, 24 Temmuz 1879.

⁶³¹ *La Turquie*, 23 Temmuz 1879.

⁶³² Atilla Çetin, a.g.e., s. 254.

Nihayet, 27 Temmuz 1879 tarihinde II. Abdülhamid, Meclis-i Vükelâ'yı ve Hayreddin Paşa'yı Yıldız Sarayı'na davet etti. Şeyhülislâm Ahmed Esad Efendi ile arasında hayli tartışma yaşayan Hayreddin Paşa toplantıyı terk etti. 29 Temmuz 1879'da, Hayreddin Paşa azledildi, bir Hatt-ı Hümayûn ile Sadrazamlık makamı lağvedildi ve Ârifî Ahmed Paşa⁶³³ "başvekil" olarak tayin edildi.⁶³⁴

Hayreddin Paşa'nın azledilmesine yol açan birçok sebep arasında, onun sunduğu bazı "lâyihalarda bilhassa vükelânın salâhiyet ve mes'uliyetleri üzerinde durması ve bunun tatbikini istemesi"⁶³⁵ öne çıkmaktadır. Avrupa basınında çıkan ve Bâbîâlî'nin Hayreddin Paşa'nın istifası konusunda yurtdışı temsilciliklerine bir genelge gönderdiği şeklindeki haberler Paris sefareti tarafından Agence Havas'a gönderilen bir açıklamayla yalanlandı.⁶³⁶

Bütün bu gelişmeler sırasında, siyasî çekişmelerin odağında yer alan hükümetin, dolayısıyla halkın mâlî sıkıntılarının bir türlü hafiflemediği, aksine gün geçtikçe şiddetlendiği görülmekteydi. Aylardır tek kuruş maaş alamayan askerler, memurlar ve emekliler vardı.

Halkın sabrını taşırmaktan çekinen Bâbîâlî, Ramazan ayında yarımşar aylık verileceğini açıkladı. Halk öfke içindeydi. Her sabah maliye hazinesinin bahçesine emekliler ve eshâm sahibi kadınlar toplanıyor; büyük bir gürültü içinde verilecek parayı bekliyordu. Böyle bir günde sıcağa ve gürültüye dayanamayan yaşlı bir kadın ölmüştü. Öfke ile bekleyen ve sürekli beddua eden kadınlar Maliye Nâzırı Zühdü Efendi hakkındaki yolsuzluk söylentilerinden bahsediyor ve nâzırın Kızıltoprak'taki emlakı ağızlarda dolaşıyordu.

Dua almakla olmuşdur kızıltopraklar altun

Senin de 80 000 altun yaptığın var mı?⁶³⁷

O sıralarda Koska'daki konağında yaşayan Zühtü Efendi'nin, dönemin üst düzey bürokratlarının gözdesi haline gelen Kadıköy yakasında arazi edindiği, 1878'den sonra Kızıltoprak'ta inşa ettirdiği köşkün arazisini satın aldığı bilinmektedir.

⁶³³ Ârifî Ahmed Paşa (1830-1895) hariciye nâzırlığı (1874, 1877, 1882), maarif nâzırlığı (1875), Viyana (1872, 1875) ve Paris (1877-1879), Şûrâ-yı Devlet reisliği (1879, 1882, 1885), başvekillik (1879) görevlerinde bulundu.

⁶³⁴ *La Turquie*, 29 Temmuz 1879.

⁶³⁵ Midhat Sertoğlu vd., a.g.e., s. 3342.

⁶³⁶ *La Turquie*, 13 Ağustos 1879.

⁶³⁷ Alıntılan: Ömerül Faruk Bölükbaşı, a.g.e., s. 36. Yazarın gösterdiği kaynak: Ahmed Lütfi Efendi, *Vaka-i Mazbuta*, İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi, (3/3,1346).

*The Age*⁶³⁸ gazetesinin, St. Petersburg'daki *Golos*⁶³⁹ gazetesinden iktibâs ederek verdiği bir haberde Zühtü Efendi'nin maliye nezâretinde başına gelen bir olay anlatılmaktadır:

TÜRKİYE'DE KRİZ. Petersburg'a 6 Ağustos'ta ulaşan özel yazışmalar, artan zorluklara ve dağınıklığa işaret etmektedir. *Golos* gazetesi, 24 Temmuz'da, çoğu savaş sırasında yaralanmış olan ve Hazine'deki düşük rütbeli memurlardan maaş alamayan yaklaşık yüz Çerkes'in Maliye Nâzırı Zühdî Bey'i görmek için talepte bulunduğunu bildiriyor. Kapıcı bu talebi reddetti; Çerkesler kılıçlarını çektiler ve kapıları zorla açtılar. Kabinesindeki nâzır büyük bir telaşa kapıldı ve o anda onların taleplerini yerine getirmekten başka çaresi kalmadı. Bakan parayı kendisi saydı.⁶⁴⁰

Hayreddin Paşa'nın azlinden sonraki günlerde, Zühtü Efendi'nin de rahatsızlığı dolayısıyla Maliye Nezâreti'ne gitmediği, ayrıca Meclis-i Vükelâ toplantılarına da katılamadığı görülmektedir.⁶⁴¹ Son haftalarda yaşadığı gerginliklerin yol açtığı bir sessiz protesto mu, yoksa gerçekten bir sağlık sorunu mu olduğunu bilemiyoruz. Ancak, Osmanlı hükümetinde nâzırların, hatta sadrazamların, sağlık sorunu bahanesiyle bir tür protestoya başvurdıkları sık sık görülen bir davranıştır. Zühtü Efendi birkaç gün sonra iyileşmiş ve 9 Ağustos 1879 Cumartesi gününden itibaren nezâretinde görevine devam etmiştir.⁶⁴² İki gün sonra, çeşitli kamu idarelerinin bütçelerinde yapılacak indirimleri görüşmek üzere, Dahiliye Nâzırı Kadri Paşa, Tophane Müşiri Ali Saib Paşa ve Ticaret Nâzırı Cevdet Paşa ile bir toplantı yaptı.⁶⁴³ Ramazan ayının ilk günü olan 19 Ağustos 1879 tarihinde, Sadrazam Ârifî Paşa ve nâzırlar ile beraber Zühtü Efendi de Sultan II. Abdülhamid'e saygılarını sunmak üzere Yıldız Sarayı'na gittiler ve iftar yemeğine katıldılar.⁶⁴⁴

3.2.3. Yabancı Mâlî Denetime Doğru (Ağustos 1879)

Zühtü Efendi'nin ilk maliye nâzırlığı, kaimenin ilgası konusundaki radikal planının tepki doğurması üzerine sona ermişti. Yine de mâlî komisyonlarda yer almaya devam etti ve sorunlara çözüm üretmeye çalıştı. Faydalı gördüğü mâlî ve ticarî projeleri desteklemekten geri durmuyordu. Nitekim, ilk maliye nâzırlığı döneminde Karabet

⁶³⁸ *The Age* gazetesi Melbourne'da (Avustralya) 1854 senesinden bu yana yayınlanmakta olan yüksek tirajlı bir gazetedir.

⁶³⁹ *Golos* 1863-1885 arasında Saint Petersburg'da yayınlanan bir Rus siyaset ve edebiyat gazetesiydi.

⁶⁴⁰ *The Age*, 23 Eylül 1879.

⁶⁴¹ *La Turquie*, 6 Ağustos 1879.

⁶⁴² *La Turquie*, 10-11 Ağustos 1879.

⁶⁴³ *La Turquie*, 12 Ağustos 1879.

⁶⁴⁴ *La Turquie*, 20 Ağustos 1879.

Karakaşyan adlı bir girişimci “ticaret, sanayi ve ziraat sektörlerinin gelişimine katkı sağlayacak altyapı yatırımlarını finanse etmek amacıyla bir nafia bankası kurma girişiminde bulunmuştu.”⁶⁴⁵ İkinci maliye nâzırlığı döneminde de Karakaşyan’a “Memâlik-i Osmaniye Umûr-ı Nafia Bank-ı Umûmîsi” namıyla bir banka kurma ve altyapı yatırımları yapma imtiyazı verildi.⁶⁴⁶ Altyapı yatırımları arasında, Samsun limanından Sivas’a bir demiryolu inşası da bulunmaktaydı. Karakaşyan’ın hem bankayı hem yatırımları finanse etmek için yeterli sermayesi bulunmuyordu ve Avrupa’daki finans ortamı elverişli olmadığı için yurtdışından da kaynak bulamadı. Zühtü Efendi ve Ârifi Paşa, destekledikleri bu girişim için fon sağlamak üzere Bank-ı Osmanî’nin İstanbul şubesiyle görüştüler ve bankanın misyonunun bu tür kalkınma hamlelerine kaynak sağlamak olduğunu, ayrıca söz konusu yatırımın kârlı olduğunu belirttiler. Bank-ı Osmanî’nin yanıtı olumsuz oldu. Bunun nedenleri arasında, bankanın hükûmete verdiği avanslar dolayısıyla herhangi bir yatırım için yeterli kaynağının bulunmayışı, zaten başka bazı yatırımları desteklemekte oluşu ve finansal ortamın elverişli olmayışının bulunduğu anlaşılmaktaydı. Ancak, iki sene sonra kamu inşaatlarına yatırım yapan bir şirketler grubunu desteklemeye karar verdiğinde, Bank-ı Osmanî’nin karşısında Karakaşyan’ın başında bulunduğu rakip bir konsorsiyum vardı.⁶⁴⁷

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nın siyasî ve mâlî sonuçlarından biri muhacirler sorunuuydu. Savaş sonrasında Balkan coğrafyasından İstanbul ve Anadolu’ya göç etmek zorunda kalan insan sayısı yüzbinlerle ifade edilmekteydi. Zühtü Efendi’nin sunduğu bir rapora göre, Bâbîâlî’nin ilgilenmek zorunda olduğu 500.000 kadar Müslüman muhacir vardı. Buna ek olarak, iâşe ve bakımında zorluk çekilen askerlerin sayısının azaltılması gerektiğini belirtiyordu. Böylece ordunun asker sayısı 100 bine indirilecekti.⁶⁴⁸ Zühtü Efendi, mevcut durumun kaçınılmaz sonucu olarak görülen mâlî felaketin sorumluluğunu kabul edemeyeceğini belirtmekteydi.⁶⁴⁹ Bu rapor üzerine çıkarılan bir irâde-i seniye ile redif askerlerinin 1. taburunun hemen terhis edileceği, 3., 4. ve 5. taburların ise, Yunanistan ile sınır sorunlarının çözülmesinden sonra terhis edileceği ilan ediliyordu.⁶⁵⁰

⁶⁴⁵ Erol Ortağ, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Bankacılığın Gelişimi ve Regülasyon*, Türkiye Bankalar Birliği Yayını, İstanbul 2008, s. 65.

⁶⁴⁶ Y.PRK.BŞK 2/32 (17 Ş 1296/6 Ağustos 1879); Osmanlıca belgede adı Karabed Karakaşyan olarak geçmektedir. Clay, a.g.e., s. 445.

⁶⁴⁷ Clay, a.g.e., s. 445-446.

⁶⁴⁸ *The Guardian*, 25 Ağustos 1879.

⁶⁴⁹ *The Times*, 25 Ağustos 1879. *La France*, 27 Ağustos 1879.

⁶⁵⁰ Aynı yerde. Gazetede sözü edilen irade-i seniye bulunamamıştır.

Aynı günlerde, Zühtü Efendi'nin Beyoğlu'ndaki Yunanlı bankerlerle görüşmesi ve yeni bir borç almaya çalışması üzerine İstanbul'da bir söylenti yayıldı. Söylentiye göre, Osmanlı hükümeti, o kadar çaresizlik içindeydi ki, para temin edebilmek için İngiltere büyükelçisi Layard ile görüşmeler yapmakta ve İngiltere'ye Rodos Adası'nı teklif etmekteydi. Ayrıca, Zühtü Efendi'nin, her türlü toprak tavizinden tiksinen Sultan'ı ikna etmek için her türlü çabayı gösterdiği de söyleniyordu.⁶⁵¹ Bu haberi özel muhabirine dayandıran gazete, söylentinin inanılmaz görüldüğünü, ancak, hükümetin içinde bulunduğu zorluğun, söylentiye inanılabilirlik kazandırdığını yazıyordu.

Hayreddin Paşa, azlinden önce, "hükümetin mâlî sorunlarını mâlî idarenin mevcut sisteminde topyekûn bir reformla" çözme eğilimindeydi ve "bunu tüm gelir kalemlerini yabancı denetime bırakarak başarmayı ümit ediyordu."⁶⁵² 1879 Nisan ayında yeniden maliye nâzırı olmasını kısmen Hayreddin Paşa'ya borçlu olan Zühtü Efendi'nin de onunla aynı görüşte olduğu varsayılabilirdi. 1879 Nisan ve Mayıs aylarında Osmanlı hükümetinin gümrüklerde ve vasıtalı vergilerde yabancı denetimini kabul etme eğiliminde olduğu görülmekteydi.⁶⁵³ Ancak, özellikle 1879 Temmuz ayında, devletin önde gelen yönetici çevreleri böyle radikal bir adıma kesinlikle karşı çıkıyorlardı. Bu durumda yeni başvekil Ârifî Paşa ve Zühtü Efendi alternatif yollar bulmak zorundaydılar. Deneyimli Avrupalı uzmanların, yabancı devletlerin temsilcisi değil, Osmanlı hükümetinin hizmetinde danışman, mesela Maliye Nezâreti'nde veya Gümrük İdaresi'nde müsteşar olarak tayin edilmesi bir çözüm olarak düşünülüyordu.⁶⁵⁴ Nitekim sonraki yıllarda bu alanda çalışmak üzere birçok Alman mâlî uzman davet edilmiştir. Ancak, hükümetin mâlî sıkıntısı bir an önce para temin edilmesini zorunlu kılıyordu. Buna karşılık, en başta İngiltere, yabancıların mâlî denetimine izin verilmediği takdirde Avrupa piyasalarından borç temininin mümkün olmadığının kabul edilmesini bekliyordu. Bu durumda, 1879 Ağustos ayında, hükümetin mâlî zorlukları, birçok yüksek bürokrat ve nâzırda olduğu gibi Zühtü Efendi'de de adım adım yabancı mâlî denetim konusunda yumuşamaya yol açtı. Ağustos sonuna doğru, Zühtü Efendi, Bank-ı Osmanî müdürü Foster ile hükümetin gelir ve giderleri üzerinde denetim sağlayacak bir kurulun oluşturulması konusunu görüştü. Yapılan öneriye göre söz konusu kurul İngiliz ve Fransız tahvîl alacaklılarının seçeceği delegeler, Osmanlı

⁶⁵¹ *Le Globe*, 26 Ağustos 1879.

⁶⁵² Clay, a.g.e., s. 448.

⁶⁵³ Clay, a.g.e., s. 449.

⁶⁵⁴ Clay, a.g.e., s. 448.

hükümeti temsilcileri ve Bank-ı Osmanî delegelerinden oluşacaktı.⁶⁵⁵ Birkaç gün sonra Zühtü Efendi, hükümetin acil harcamaları için 500.000 Osmanlı lirası tutarında bir avans temin etmek üzere Bank-ı Osmanî müdürlerinin yanı sıra başka bankacılarla Başvekil Ârifî Paşa'nın konağında bir toplantı yaptı. Anlaşma hemen sağlanamadı ve toplantının ertesi gün, yani 3 Eylül 1879 Çarşamba günü, devam etmesine karar verildi.⁶⁵⁶ Bu yoğun mesai içinde Zühtü Efendi, II. Abdülhamid'in takdirine mazhar olmaya devam ediyordu. 1876'da üçüncü derece Mecîdî nişanı tebdilen ikinci derece Mecîdî nişanına yükseltilmiş olan Zühtü Efendi'ye, 24 Ağustos 1879'da, bu defa "tebdilen birinci dereceden nişân-ı zîşân-ı Mecîdî ihsân" buyruldu.⁶⁵⁷ Ancak, bundan iki hafta sonra, maaşlardaki genel kesinti politikası dolayısıyla maaşı 20.000 kuruşa indirildi.⁶⁵⁸

Hükümetin mâlî açıdan zor günlerinde maliye nâzırı olarak Zühtü Efendi'nin başından geçen her türlü olay özellikle yabancı basının ilgisini çekmekteydi. Bu olaylardan biri şöyle anlatılmaktadır: 1879 Eylül ayı başında, Osmanlı devletine yaptığı iş karşılığında 15 bin Frank alacağı bulunan bir yabancı alacağını tahsil etmek için, son birkaç aydır yaptığı gibi, maliye dairesine gelir. Maliye memurunun ödeme yapmayı yine reddetmesi üzerine tabancasını çekerek, ödemeyi yapmaması halinde tabancasını kullanacağı konusunda memuru uyarır. Sonra da elçiliğine giderek durumu anlatır. Ertesi gün, elçiliğin görevlendirdiği bir tercüman Maliye Nâzırı Zühtü Efendi'nin makamına gider. Görüşme sırasında, alacaklı kişi de Zühtü Efendi'nin odasına gelmek üzere koridorda belirir. Ancak, odanın önünde bekleyen kapıcı önceki gün maliye memuruna tabanca çekmiş olan yabancıyı hemen tanır ve "Revolverci geliyor, can kurtaran yok mu?" diye bağırmaya başlar. Zühtü Efendi ile o sırada yanında bulunan bir bankacı ve memur kapıyı kapatıp açılmaması için kapıya yaslanırlar. Tercüman ise kapıyı açıp alacaklıyla konuşarak durumu düzeltmek ister ve kapıya yaslananları ikna edip dışarı çıkar. Koridorda, gürültüyü duyarak gelen kâtipler dışında kimsenin olmadığı görülür. Alacaklı gitmiştir. Bu arada, Zühtü Efendi'nin yanındaki bankacı, birkaç dakikalık aramadan sonra, masanın altında yığılmış olarak bulunur. "Türkiye Mektupları" başlığı altında yayınlanan bu haberde Zühtü Efendi'nin, başta kardeşi Cemil Efendi olmak üzere, yakınlarını ve tanıdıklarını kayırarak işe yerleştirmesine

⁶⁵⁵ *The Guardian*, 28 Ağustos 1878.

⁶⁵⁶ *La Turquie*, 2 Eylül 1879.

⁶⁵⁷ İ.DH 791/64216 (6 N 1296/24 Ağustos 1879). Bu haber, her nasılsa, bir ay önceki *La Turquie* gazetesinde yayınlanmıştı: *La Turquie*, 27-28 Temmuz 1879.

⁶⁵⁸ DH.SAİDd 18/1.

ilişkin bazı bilgilere de yer verildiği görülmektedir.⁶⁵⁹ Bu tür haberler bazı yerel Osmanlıca gazetelerde de yer almıştır. *Ceride-i Havadis* gazetesi, Adalet Nâzırı Said Paşa'yı örnek alan Zühtü Efendi'nin uzman yabancılar ve dürüstlüğüyle tanınan kişiler yerine himayesinde olan veya başka bir paşanın gözdesi olan memurları müfettiş olarak atadığını yazmıştır.⁶⁶⁰

1879 Eylül ayında, daha önce II. Abdülhamid'in, hükümetin ve Maliye Nâzırı Zühtü Efendi'nin esas sorunu haline gelmiş olan kaime sorunu, kaimenin belirli bir program dahilinde piyasadan çekilmesi sayesinde, ikinci plana düşmüştü. Artık esas sorun, bütçe açığının sürekli artması, buna karşılık gelirlerin artırılmamasıydı. Şûrâ-yı Devlet Reisi Âlî Paşa, Tophane-i Âmire Müşiri Ali Saib Paşa ve Zühtü Efendi'nin bulunduğu üç kişilik bütçe komisyonunun raporunda belirtilen başlıca husus gelirlerin artırılmasının mümkün görünmediği, dolayısıyla bütçe harcamalarında yüzde 10 oranında bir indirime gidilmesinin zorunlu olduğuydu. Harcamalardaki kısıntıya askerî harcamalardan başlanması ve asker sayısının azaltılması gerekmekteydi.⁶⁶¹

Aslında, Mahmut Nedim Paşa'nın sadâretinde, 6 Ekim 1875'te ilan edilen Ramazan Kararnamesi sonrasında, kredi musluklarının kapandığı bir dönemde sunulmuş, ancak o günlerde reddedilmiş olan çözüm önerilerinden Skouloudis Planı⁶⁶² şimdi Başvekil Ârifî Paşa ile Zühtü Efendi'nin kabul etmeye ikna oldukları çözümü savunmuştu. O tarihte bu plan Osmanlı hükümetinin borçlarının konsolidasyonunu ve borçların geri ödemesi için devlet gelirlerinin iltizam usulüyle toplanmasını, bu amaçla *société fermière* adıyla 30 sene süreli bir şirket kurulmasını, Osmanlı tahvili hâmillerinin temsilcilerinden, bankerler ve Bank-ı Osmanî'nin de içinde bulunduğu bankaların temsilcilerinden oluşacak 12 kişilik bir yönetim öngörüyordu. Bank-ı Osmanî'nin Paris ve Londra şubelerinin bu konuda karar vermeleri biraz uzun sürmüş ve planın sadrazam tarafından onayının Bâbîâlî'de ilan edileceği 11 Mayıs 1876 günü sadrazam görevden alınmıştı.⁶⁶³

Skouloudis Planı muhtemelen 1879 Ağustos ayı sonlarında Zühtü Efendi ile Bank-ı Osmanî müdürü Foster arasındaki görüşmede yeniden gündeme gelmiştir. Bu

⁶⁵⁹ *Le Temps*, 12 Eylül 1879; haberin tarihi 2 Eylül 1879 olarak verilmiştir. *La France*, 14 Eylül 1879.

⁶⁶⁰ *Journal des Debats*, 13 Eylül 1879. Bu haber, Fransız gazetesinin İstanbul'daki muhabirinin 5 Eylül 1879 tarihli mektubudur; ancak, muhabir bu bilgileri *Ceride-i Havadis* gazetesine dayandırdığını yazmakla beraber, gazetenin tarihini vermemiştir.

⁶⁶¹ İ.MMS 64/3026 Lef 1-6 (20 N 1296/7 Eylül 1879). Ayrıca bkz. Ömerül Faruk Bölükbaşı, a.g.e., s. 30.

⁶⁶² Etienne (Stephanos) Skouloudis (1838-1928): Rum banker. Yunanistan başbakanı (1915-1916). 1872'de kurulan İstanbul Bankası'nın (Banque de Constantinople) kurucuları arasında yer aldı.

⁶⁶³ Clay, a.g.e., s. 313-333.

defa gümrüklerin ve vasıtalı vergilerin denetiminin, hükümete ödenecek yıllık bir bedel karşılığında, bir iltizam şirketine bırakılması, bu şirkette Bank-ı Osmanî'nin yanı sıra *Société Générale* bankasının ve Zarifi'nin de bulunması önerilmekteydi. Zühtü Efendi, söz konusu şirketin senelik 3,5 milyon Osmanlı lirası bir bedel karşılığında ve 6 senelik bir süreyle faaliyet göstermesini, ayrıca hükümete yüzde 8 faizli 1,5 milyon Osmanlı lirası avans vererek işe başlamasını istiyordu. Böylece, senelik 3,5 milyon liranın 1,5 milyonu zorunlu borç ödemelerine ayrılacak ve 2 milyon lira veya biraz daha fazlası hazineye kalacaktı.⁶⁶⁴ Bu mekanizma gümrüklerin denetimini hükümetin elinden alacak, böylece elde edilen gelirin borç geri ödemesi dışında amaçlar için kullanılmamasını garanti edecekti. Zühtü Efendi iltizam şirketinde 30 kadar Avrupalı uzmanın çalışmasını istiyordu. Düzgün işleyen bu sistem sayesinde gelirler artacak ve hükümet ile şirket arasında eşit olarak paylaştırılacaktı. Şirketin büyük miktarda kâr edeceği, bu kârın aslan payını Bank-ı Osmanî'nin alacağı kesindi. Ancak, Ârifî Paşa ile Zühtü Efendi'nin böyle bir iltizam şirketini Sultan II. Abdülhamid'in kabul edeceğini varsayımları doğru değildi. II. Abdülhamid, iltizam şirketine de, Zühtü Efendi'nin alternatif planı olan, gümrüklerin ve vasıtalı vergilerin denetiminin yabancı denetimine bırakılmasına da karşı çıkıyordu.

29 Eylül 1879 gecesi Yıldız Sarayı'nda nâzırların katıldığı olağanüstü bir toplantıda alınan kararla Islahat-ı Maliye Komisyonu yeniden yapılandırıldı. Komisyon "varidat" ve "masarifat" şubelerine ayrıldı ve komisyona yeni üyeler tayin edildi.⁶⁶⁵ Ertesi gün, komisyon çalışmalarını düzenleyen talimatnâme de onaylandı. Masarifat şubesi başkanlığına Dahiliye Nâzırı Kadri Paşa, Varidat şubesi başkanlığına Adliye Nâzırı Said Paşa atandı. Bu toplantıdan sonra Ârifî Paşa, bir süredir gündemde olan ve Zühtü Efendi'nin de üzerinde durduğu, maliye nezâretinin teşkilat yapısının yeniden düzenlenmesine ilişkin taslağın Islahat-ı Maliye Komisyonu tarafından incelenmesini istedi.⁶⁶⁶ Bütçe komisyonunda işlerinin yoğunluğundan dolayı Islahat-ı Maliye Komisyonu'nun yeniden yapılandırılması sırasında herhangi bir şubesinde görev verilmemiş olan Zühtü Efendi, 18 Ekim 1879'da, nezâretten de azledilince bütün bu çalışmalardan uzaklaşmış oldu. Maliye Nezâreti'nin yeniden yapılanmasıyla ilgili söz konusu taslak 22 Ocak 1880'de II. Abdülhamid'e sunuldu ve onaylandı.⁶⁶⁷

⁶⁶⁴ Clay, a.g.e., s. 452.

⁶⁶⁵ Ömerül Faruk Bölükbaşı, a.g.e., s. 36.

⁶⁶⁶ İ.DH 791/64245 (14 L 1296/1 Ekim 1879).

⁶⁶⁷ Ömerül Faruk Bölükbaşı, a.g.e., s. 32.

Zühtü Efendi'nin gümrük gelirlerini ve vasıtalı vergileri toplamak üzere kurulmasını önerdiği iltizam şirketi planı yabancı basının ilgisini çekiyordu. *The Times* gazetesi söz konusu planın 20 sene önce uygulanmış olan iltizam sistemiyle benzerliğine değindikten sonra, şimdi önerilen sistemde bir rekabetin olmayışının esas farkı oluşturduğunu belirtmektedir. Önerilen yeni sistemde iltizam şirketinin ortaklarının ve hükümetin gelirlerin artması için reformdan yana olacakları kesindir; ancak, plana yapılacak itiraz yabancıların bu sistemdeki rolü üzerine olacaktır. Gazete, bu planın uygulanmasının daha esaslı reformların önünü keseceği görüşündedir.⁶⁶⁸

II. Abdülhamid'in gümrüklerin yabancı denetimine girmesine karşı olan tutumunda henüz bir değişiklik olmadığı anlaşıyordu. 18 Ekim 1879'da Başvekil Ârifi Paşa ve Maliye Nâzırı Zühtü Efendi azledildiler.⁶⁶⁹ Yeni hükümette Said Paşa başvekilliğe, Mahmut Nedim Paşa dahiliye nâzırlığına, Cevdet Paşa adliye nâzırlığına, başvekillikten azledilen Ârifi Paşa Şurâ-yı Devlet reisliğine, Münif Efendi maarif nâzırlığına tayin oldular. Zühtü Efendi ise hükümet dışında kaldı. Onun yerine Edip İbrahim Efendi⁶⁷⁰ maliye nâzırı oldu.⁶⁷¹

Hükümette yapılan bu değişikliğin, döneme ilişkin olarak kaleme alınmış eserlerde çeşitli yorumlara sebep olduğu görülmektedir. Bir kısım yoruma göre Ârifi Paşa'nın başvekillikten azline sebep olarak reformlar konusunda yetersiz kalması, Zühtü Efendi'nin azline ise, gümrükler ve vasıtalı vergilerin denetimini bankaların oluşturacağı bir yönetime veya yabancılara devretmeyi önermesi gösterilmekteydi.⁶⁷² Hatta, bu öneri, II. Abdülhamid'in de bulunduğu bir toplantıda, “başta Saffet Paşa olduğu halde birçokları tarafından hainlik diye vasıflandırılmıştı.”⁶⁷³ Bir başka yorum şöyledir: “Buna sebep ise, o sırada Sakız'da oturmakta bulunan eski Sadrıâzamlardan Mahmut Nedim Paşa'nın Dahiliye Nezâreti'ne getirilmek istenmesidir.”⁶⁷⁴ Sultan II. Abdülhamid, “hanedana ve saltanat makamına sadık bellemiş olduğu ve bilhassa pek

⁶⁶⁸ *The Times*, 10 Ekim 1879.

⁶⁶⁹ Ahmet Zühtü Paşa'nın Sicill-i Ahvâl dosyasında azil tarihi 14 Ocak 1880 olarak belirtilmiştir. Ancak, Ârifi Paşa hükümetinin sona erdiği tarih 18 Ekim 1879 olduğu için, azil tarihi de bu tarihtir. Bkz. DH.SAİDd 18/1.

⁶⁷⁰ Edip İbrahim Efendi (1832-1889): Maliye nâzırlığı (1879-1880, 1882) ve Rûsûmât emînliği (1880-1889) yapmıştır.

⁶⁷¹ Y.EE 75/26 (3 Za 1296/19 Ekim 1879). Bkz. *Tercüman-ı Hakikât*, 20 Ekim 1879; *Le Temps*, 20 Ekim 1879; *The Times*, 20 Ekim 1879. Ayrıca bkz. Zekeriya Kurşun, *Küçük Mehmed Said Paşa (Siyasî Hayatı, İcraatı ve Fikirleri) 1838-1914*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1991, s. 37.

⁶⁷² Cevdet Küçük, “Ârifi Paşa”, *DİA*, Cilt 3, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 370-371.

⁶⁷³ Yuluğ Tekin Kurat, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği 1877-1880*, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, Ankara 1968, s.198.

⁶⁷⁴ Midhat Sertoğlu vd., s. 3342.

ürktüğü ahrârâne [özgürce] fikirlerden pek uzak bulunduğuna inandığı için” Mahmut Nedim Paşa’yı hükümete almak istemiş, ancak Ârifî Paşa buna karşı çıkmıştır.

Dönemin mâlî tarihini ele alan araştırmacıların dile getirdiği bir görüş ise, İngiltere’nin, Berlin Kongresi’nde kararlaştırılmış olan ve Osmanlı Devleti’nin yapması gereken reformların savsaklandığı gerekçesiyle, donanmasıyla Ege Denizi’nde protesto gösterileri yapmasının hükümet değişikliğine yol açtığı şeklindedir.⁶⁷⁵ Ancak, bu yorumun yanlış olduğu anlaşılmaktadır. Zira, gazetelerdeki haberlere göre, İngiltere donanmasının Ege Denizi’ndeki gövde gösterisi Ârifî Paşa’nın başvekillikten azledilmesinden sonra, Said Paşa hükümeti sırasında olmuştur.

Hükümet değişikliğinden önce, 17 Ekim 1879 Cuma günü, İngiltere büyükelçisi Layard’ın Yıldız Sarayı’nda II. Abdülhamid ile görüştüğü haberini veren *Journal des Debats* gazetesi şöyle yazmaktaydı:

Sir A. Layard Cuma günü Yıldız Sarayı’ndaydı. Sultan her zamanki gibi ona çok saygı gösterdi. Kendisini bekleyen sürpriz hakkında hiçbir ipucu yoktu ve dünün İngiliz büyükelçisinin hayatındaki en hoş günlerden biri olmadığını söylememe gerek yok sanırım.⁶⁷⁶

Hükümetteki değişiklik üzerine Layard memnuniyetsizliğini Salisbury’ye yazdığı 19 Ekim 1879 tarihli mektubunda belirtmişti.⁶⁷⁷ Bu gelişme üzerine, bir hafta kadar sonra, Malta’daki donanmasının bazı gemilerini Akdeniz ve Ege Denizi’ne yönlendirmiştir.⁶⁷⁸ 6 Kasım 1879 tarihli *The New York Herald* gazetesi “İstanbul Telaş İçinde” başlığıyla verdiği haberde, İngiliz filosunun Suriye sularında görünmesinin ardından Alman ve Avusturya savaş gemilerinin de Doğu Akdeniz’e sevk edilmesinin beklendiğini yazmıştır. Haberin devamında, İngiliz savaş gemilerinin İzmir’in Urla Körfezi’ne yöneldiği belirtilmektedir.⁶⁷⁹ Ertesi gün, Osmanlı büyükelçisi Musurus Paşa’nın İngiltere dışişleri bakanı Lord Salisbury’ye, İngiltere’nin ısrarcı olduğu

⁶⁷⁵ Du Velay, a.g.e., s. 257; Blaisdell, a.g.e., s. 84.

⁶⁷⁶ *Journal des Debats*, 29 Ekim 1879. Gazetenin İstanbul’daki muhabirinin haberi gönderdiği tarih 20 Ekim 1879’dur.

⁶⁷⁷ Yuluğ Tekin Kurat, a.g.e., s. 198.

⁶⁷⁸ Fikrettin Yavuz, “Selanik Olayı (1876) ve Ermeni Reform Talepleri (1879-80) Örneğinde Düvel-i Muazzama’nın Osmanlı Devleti’ne Yönelik Gambot Diplomasisi”, *Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Kış 2020. Ayrıca bkz. *Tercüman-ı Hakikât*, 29 Ekim 1879. Gazete, bu haberi 27 Ekim 1879 tarihli bir telgrafla Londra’dan aldığını belirtmiştir.

⁶⁷⁹ *The New York Herald*, 6 Kasım 1879. Gazete bu haberleri *Standard* ve *Daily News* gazetelerine dayandırmıştır.

reformların gerektiği şekilde yapılacağını söylemesi üzerine, İngiliz savaş gemilerinin Urla'ya hareketlerinin durdurulduğu haberi gazetelerde yer aldı.⁶⁸⁰

18 Ekim 1879'daki hükümet değişikliğiyle birlikte azledilen Zühtü Efendi'nin gümrük gelirleri ve vasıtalı vergilerin bir iltizam şirketi tarafından toplanması ve hükümete senelik bir bedel ödemesi şeklindeki önerisinin, kısa bir süre sonra, Said Paşa hükümeti sırasında hayata geçirildiği görülmektedir. Hükümete verdikleri borç tutarı 8.725.000 Osmanlı lirasını bulan Bank-ı Osmanî ve Galata bankerleri ile yapılan görüşmeler 22 Kasım 1879'da bir anlaşmayla sonuçlandı.⁶⁸¹ Bu anlaşmayla oluşturulan Rûsûm-ı Sitte İdaresi,⁶⁸² aslında Zühtü Efendi'nin uzun süredir savunduğu bir uygulamanın hayata geçirilmesi idi. Buna göre hükümet;

...vilayetlerin damga resmini, müskirattan alınan miriye ve ruhsatiyesini (bu müskirattan alınan gümrük resimleri hariç olmak üzere) ve İstanbul ve civarının balık resmini, İstanbul civarile, Edirne, Bursa ve Samsun ipek öşrünü (keza gümrük resimleri hariç olmak üzere) on sene müddetle iltizama veriyordu. Hükümet yine mezkûr on sene için tütün öşrü hariç olmak üzere, tuz ve tütün inhisarı idaresini bunlara tevdi ediyordu.⁶⁸³

Rûsûm-ı Sitte İdaresi'nde Bank-ı Osmanî müdürleri Foster, Deveaux ve Von Haas'ın yanı sıra, Georges Zarifi, Salomon Fernandez, Bernard Tubini gibi birçok banker yer almaktaydı. 13 Ocak 1880'de faaliyete geçen idarenin başına Hamilton Lang⁶⁸⁴ getirildi. Dönemin mâlî tarihini ele alan eserlerde, söz konusu idarenin kuruluşu Edip İbrahim Efendi'nin maliye nâzırlığı sırasında gerçekleşmesine rağmen, fikri ortaya atmış ve görüşmeleri yapmış olması dolayısıyla, Rûsûm-ı Sitte İdaresi Zühtü Efendi'nin eseri olarak kabul edilmektedir.⁶⁸⁵

Aslında Zühtü Efendi de, tıpkı II. Abdülhamid gibi, ilk maliye nâzırlığı sırasında (1878), devletin egemenliğine aykırı olduğunu düşündüğü için, gümrük gelirlerinin denetiminin yabancılara bırakılmasına şiddetle karşı çıkmaktaydı. Bu dönemde, hazinenin durumunu düzeltmek üzere kapsamlı bir borç bulma düşüncesindeydi. Ancak,

⁶⁸⁰ *The New York Herald*, 7 Kasım 1879.

⁶⁸¹ İ.DUİT 187/9 (7 Z 1296/22 Kasım 1879). FO 424/316, 22 Kasım 1879. *La Turquie*, 24 Kasım 1879.

⁶⁸² Rûsûm-ı Sitte (Altı Resim) adı, bu idarenin denetimine verilen vergi kalemlerinin altı tane olmasından ileri gelmektedir: pul resmi, alkollü içkiler vergisi, tütün tekeli gelirleri, ipek kozası öşür gelirleri, balık avı vergisi, tuz tekeli vergisi.

⁶⁸³ Du Velay, a.g.e., s. 258.

⁶⁸⁴ Robert Hamilton Lang (1832-1913) İskoç asıllı maliyeci, diplomat ve antikacı. İlk olarak 1863'te Bank-ı Osmanî'nin Kıbrıs'taki Larnaka şubesinde çalışmış, 1875'te İstanbul şubesinde görevlendirilmişti.

⁶⁸⁵ Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930)*, Cilt 3, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, Ankara 1978, s. 439.

bunun mümkün olmadığını gördüğünde ve, II. Abdülhamid dahil diğer devlet adamlarından önce bunu kabullendiğinde, asgari ölçüde tutmak kaydıyla yabancı denetimine razı olmayı savunduğu görülmektedir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MAZÛLİYETİ, NAFIA NÂZIRLIĞI, HÜDÂVENDİĞÂR VALİLİĞİ VE ÜÇÜNCÜ MALİYE NÂZIRLIĞI

Zühtü Efendi bilgi ve tecrübesiyle maliye nâzırlığını hak etmekte olmasına rağmen, şartlar onun tasarladığı reformları gerçekleştirmesine izin vermiyor, Sultan II. Abdülhamid ise bir an önce istediği neticenin alınmasını istiyordu. Aslında, 1879 senesi sonlarında hükümet içinde ve dışında birbirine rakip devlet adamlarının devletin izleyeceği mâlî politika tercihleri üzerinden çatıştıkları görülmektedir. Gümrük gelirlerinin Avrupalıların denetimine verilip verilmemesinden daha çok, ne kadar denetime izin verileceği meselesi dönemin temel konusu haline gelmişti. II. Abdülhamid, denetimin Avrupalılara terk edilmesine karşıydı ve Said Paşa gibi devlet adamları onun bu görüşünü desteklemek suretiyle, Zühtü Efendi ve Ârifî Paşa gibilerinin hükümetten uzaklaştırılmasını sağladılar. Ancak, birkaç sene içinde gelişmeler Zühtü Efendi'nin öngördüğü şekilde gerçekleşecek, gümrük gelirlerinin denetimi önce Rûsûm-ı Sitte idaresine, daha sonra da Düyûn-ı Umûmiyye idaresine terk edilecekti. Zühtü Efendi de ilk zamanlarda Avrupalıların denetimine karşı bir tutum sergilemiş olmasına rağmen, hükümetin içinde bulunduğu borç durumunun kaçınılmaz olarak bu denetime yol açacağını görmüş ve bu görüşünü değiştirmiştir.

4.1. Zühtü Efendi'nin Mazûliyeti (1880-1885)

Ârifî Paşa hükümetinin 18 Ekim 1879'da sona ermesiyle birlikte nezâretten azledilmiş olan Zühtü Efendi 25 Haziran 1880 tarihli bir dilekçeyle⁶⁸⁶ kendisine mazûliyet maaşı verilmesini istemiş, 9 Eylül 1880 tarihli bir tezkereyle bu maaş bağlanmıştır.⁶⁸⁷ Zühtü Efendi'nin mazûliyet maaşı 25 Mart 1881'de 5.000 kuruştur.⁶⁸⁸ 24 Nisan 1884'te de maaşının 10.000 kuruşa yükseltildiği Sicill-i Ahvâl kaydında belirtilmektedir.⁶⁸⁹

Mazûliyeti sırasında, Tahrir-i Nüfus Komisyonu başkanlığında bulunduğu anlaşılan Zühtü Efendi, Merkez Daireleri Muhasebe Komisyonu başkanlığına getirilmek istenmiş, o sırada tahrir komisyonuna başkanlık ettiği görülmüştür. Ancak, tahrir komisyonunun çalışmalarının o günlerde sonuçlanacağı haberleri dolaştığı için, onun

⁶⁸⁶ A.}MKT.MHM 486/25 Lef 4 (17 B 1297/25 Haziran 1880).

⁶⁸⁷ A.}MKT.MHM 486/25 Lef 8 (4 Şevval 1297/9 Eylül 1880).

⁶⁸⁸ İ.MMS 68/3205 (23 R 1298/25 Mart 1881). Sicill-i Ahvâl kaydında 1 Nisan 1881 tarihinde maaşının 5.000 kuruş olduğu belirtilmektedir: DH.SAİDd 18/1.

⁶⁸⁹ DH.SAİDd 18/1.

daha sonra muhasebe komisyonuna seçilmesi hususunun heyet tarafından sadârete bildirilmesi düşünülmüştür.⁶⁹⁰ Said Paşa'nın dördüncü sadâreti (3 Aralık 1882-25 Eylül 1885) sırasında Rumeli demiryollarının bağlantı hatlarının inşa edilmesi konusu gündemdeydi. Daha önce söz konusu demiryollarının inşaatıyla ilgili olarak Osmanlı Devleti'ne mâlî bakımdan epey zarar vermiş olan Baron de Hirsch bağlantı hatları inşaatına girişmek için teklifte bulunmuştu. Ancak, bunun için eski borçlarının ibra edilmesini şart koşuyordu. Said Paşa, 1885 senesi Ocak ve Şubat aylarında, Baron de Hirsch'in teklifine karşı çıkan görüşlerini sunduğu mazbataların ilk üçünün iade edildiğini, ancak dördüncüsünün “vükelâdan Ali Sâ'ib Paşa ve ma'zûlinden Zühdi Paşa gibi ba'zı zevâtan mürekkeben tekrar tedkîki hakkında bir irâde geldi.”⁶⁹¹ demektedir. Sözü edilen bu komisyonların faaliyetleri ve Zühdi Efendi'nin mazûliyetinin ilk senelerinde yaptıkları hakkında pek bilgi bulunmamaktadır.

1881 senesi Osmanlı Devleti'nin mâlî tarihi bakımından bir dönüm noktası olmuştur. 22 Kasım 1879 tarihli anlaşmayla kurulan Rûsûm-ı Sitte İdaresi yalnızca ülke içindeki alacaklıların temsilcilerinden oluşmaktaydı ve, bu nedenle, İngiltere ve Fransa başta olmak üzere, yurtdışındaki Osmanlı tahvîli alacaklıları bu duruma itiraz etmişlerdi. Bu arada, 1880 senesi sonlarında Osmanlı dış borçları toplamı, faizleriyle birlikte, 252 milyon Osmanlı altın lirasına ulaştı. Yabancı alacaklıların hükümetleri aracılığıyla kurdukları siyasî baskı sonucunda Osmanlı hükümeti 3 Ekim 1880'de, alacaklıların temsilcileriyle görüşeceğini açıkladı. Bunun üzerine, İngiltere, Fransa, Avusturya, İtalya ve Almanya'daki alacaklıların temsilcileri İstanbul'a geldiler ve ilk toplantı 1 Eylül 1881'de yapıldı. 20 Aralık 1881'de (28 Muharrem 1299) varılan anlaşmayla, Rûsûm-ı Sitte İdaresi yerine Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmanîye Meclis-i İdaresi adıyla yeni bir idare kuruldu ve Osmanlı hükümeti aynı gün yayınladığı bir kararname ile bu anlaşmayı onayladı. Söz konusu anlaşma Hicrî takvimde Muharrem ayında yapıldığı için Muharrem Kararnamesi olarak da anılır. Anlaşma sonucunda Osmanlı hükümetinin toplam borcu olan 252 milyon lira, 141 milyon liraya indirilmiştir. O güne kadar yapılmış 15 dış borçlanma içinde yer alan bazı borçlanmalar, dalgalı borçlar ve Rusya'ya ödenecek savaş tazminatı kapsam dışı bırakılmıştır. Yönetim kurulunda yabancı alacaklıları temsilen 5, yerli alacaklıları temsilen 2 üye bulunan Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin “asıl görevi Osmanlı Devleti'nin gelirlerini

⁶⁹⁰ A. }MKT.MHM 486/66 (26 C 1298/26 Mayıs 1881).

⁶⁹¹ (Küçük) Mehmed Sa'id Paşa'nın Hâtıratı, Yay. Haz. Mustafa Gündüz, Ketebe Yayınları, İstanbul 2019, s. 164.

toplayıp, borçlarını düzenli bir biçimde alacaklılarına ödemeyi güvence altına almak”⁶⁹² idi. Böylece, Rûsûm-ı Sitte İdaresi’nin yerini daha kapsamlı uluslararası bir mâlî gözetim ve denetim kurumu almıştır.

Osmanlı siyasî tarihi açısından önemli bir yargılama da 1881 senesinde yapıldı. Sultan Abdülaziz’in 30 Mayıs 1876’da tahttan indirilmesinden sonra, 4 Haziran 1876’da bilekleri kesik vaziyette ölmüş olarak bulunması olayının bir intihar olmadığı, eski sadrazam Midhat Paşa, eski sadrazam Mütercim Mehmed Rüşdü Paşa, eski Tophane müşiri ve serasker Damat Mahmud Celâleddin Paşa⁶⁹³ ve diğer bazı kişiler tarafından öldürtülmüş olduğu iddiasıyla 29 Haziran 1881’de başlayan yargılama 3 gün sürdü. Yargılamanın özel bir mahkemede, Yıldız’da Malta Köşkü’nün yanına kurulan bir çadırda yapılmış olmasının yanı sıra mahkeme heyetinin tarafsız olmaması dolayısıyla verilen hükümler şaibeli görülmüştür. Mütercim Rüşdü, Midhat, Nuri ve Mahmud Celâleddin paşalar ile altı kişi daha idama mahkûm edildi. “Hüküm, temyiz mahkemesinde tasdik edilip şe’ran fetvası da verildikten sonra Abdülhamid askerî ve mülkî ricâl ile, ilmiye ricâlinden 25 kişilik bir heyet toplayıp onların fikrini sormuş, bunlardan 15 kişi idamın infazı ve 10 kişi cezanın hafifletilmesi lehinde oy vermişlerdir.”⁶⁹⁴ II. Abdülhamid, idam hükümlerini müebbed hapse çevirdi, Midhat Paşa ve Mahmud Celâleddin Paşa sürgüne gönderildi. Ancak, ikisi de 1884 senesinde, 6 Mayıs’ı 7 Mayıs’a bağlayan gece, Taif’teki⁶⁹⁵ hücrelerinde öldürüldü.

Zühtü Efendi’nin adı 1884 Nisan ayında, adliye nezâretine tayin olan Nafia Nâzırı Hasan Fehmi Paşa’nın yerine kimin getirileceği konusu değerlendirilirken hatıra gelmişse de, nafia nâzırlığına Mehmed Raif Paşa tayin edilmiştir.⁶⁹⁶ Zühtü Efendi’nin uzunca bir süre sonra görev aldığı ilk komisyon, 17 Mayıs 1885 tarihinde oluşturulan ve gümrüklerin tanzim ve idaresinin ıslahı için incelemelerde bulunacak bir komisyondur. Bu komisyonda, Zühtü Efendi’nin yanı sıra Şevket Paşa, Hazine Tahsilat Müdürü Süleyman Bey ve Meyve Gümrüğü Nâzırı Sadık Bey yer alıyordu.⁶⁹⁷ Said Paşa’nın sadâretinde bu tarihlerde oluşturulan bir başka komisyon da varidât-ı öşriyyenin ıslah ve

⁶⁹² Biltekin Özdemir, a.g.e., s. 79.

⁶⁹³ Damat Mahmud Celâleddin Paşa (1836-1884) Sultan Abdülmecid’in kızı Cemile Sultan ile evlenmiştir. Ticaret nâzırlığı (1872-1874) ve Tophane müşirliği (1876-1878) yapmıştır.

⁶⁹⁴ Midhat Sertoğlu vd., s. 345.

⁶⁹⁵ Taif, günümüzde, Suudi Arabistan’da, Mekke’nin 90 km doğusunda bir şehirdir. Osmanlı döneminde Taif Kalesi sürgün cezası verilen mahkûmlar için cezaevi olarak kullanıldı.

⁶⁹⁶ Y.A.HUS 177/99 (22 C 1301/19 Nisan 1884).

⁶⁹⁷ MV 3/80 (2 Ş 1302/17 Mayıs 1885); Y.A.RES 29/49 (25 Ş 1302/9 Haziran 1885).

idaresi için Dahiliye Nâzırı Münir Paşa başkanlığında kurulan komisyondur ve Zühtü Efendi bu komisyonda da yer almaktaydı.⁶⁹⁸

İstanbul’la ilgili ilginç haberler veren *Journal des Debats* gazetesi 1885 Eylül ayında yaşanan, Zühtü Efendi’nin de dahil olduğu bir olayı şöyle nakletmekteydi:

Bir süredir gözdağı vermek suretiyle evlerden tahsilat yapılmaya başlandı. Geçenlerde Boğaz kıyısında yaşayan bir paşaya, "Filanca gün filanca yerde 2.000 lira teslim etmezseniz, yalnızca bomba atılacak" denmiş. Paşa tavsiyeye kulak asmadı ve ilan edilen bomba geldi. Eski maliye nâzırı Zühdi Paşa’nın da benzer bir ihbar aldığı söylenmektedir; yangınla tehdit edilmiş ve 35.000 liradan fazla değere sahip konağı yakılmıştır. Yangının aynı anda birkaç noktada etkili olduğu fark edilmiştir. Burada gelişmekte olan bir endüstri var; buna karşı korumacılık çağrısında bulunuyoruz.⁶⁹⁹

4.2. Nafia Nâzırlığı (25 Eylül 1885 - 24 Aralık 1886)

Zühtü Efendi’nin hükümette yer almadığı 1882-1885 senelerinde, sık sık sadârette tayin olunan Mehmed Said Paşa’nın⁷⁰⁰ öne çıktığı görülmekteydi. Bu tarihlerde Osmanlı dış politikasını meşgul eden başlıca olaylardan biri İngilizlerin Mısır’ı işgali (11 Temmuz 1882), diğeri de Şarkî Rumeli Eyaleti’nin Bulgaristan’a katılmasına (16 Eylül 1885) kadar uzanan olaylardır. Mısır’ın işgali sırasında II. Abdülhamid ile görüş ayrılığına düşen Said Paşa, Şarkî Rumeli olaylarında askerî bir müdahaleden yana olduğu için yine padişahla ihtilâfa düşünce, hastalığı gerekçe gösterilerek,⁷⁰¹ 25 Eylül 1885’te azledildi. Onun yerine, yaklaşık 6 sene sadârette kalacak olan Mehmed Kâmil Paşa⁷⁰² tayin edildi. Zühtü Efendi’nin nafia nâzırlığına getirildiği hükümette Münir Paşa dahiliye nâzırlığına, Münif Paşa maarif nâzırlığına, Hazine-i Hassa Nâzırı Agop Paşa⁷⁰³ ek olarak maliye nâzırlığına, Server Paşa adliye nâzırlığına, daha sonra maliye nâzırlığına tayin edilecek olan Zihni Efendi⁷⁰⁴ Evkâf

⁶⁹⁸ İ.MMS 79/3463 (10 Ş 1302/25 Mayıs 1885).

⁶⁹⁹ *Journal des Debats*, 18 Eylül 1885. İstanbul’daki muhabirden gelen özel haberin tarihi 12 Eylül 1885 olarak belirtilmektedir. Yabancı muhabirlerin Zühtü Efendi’yi “paşa” olarak nitelendirmeleri sık sık yapılan bir hatadır. Nâzırlık yapan devlet adamlarının genellikle paşalık rütbesinde olmaları nedeniyle, Zühtü Efendi’nin de paşa olduğu önyargısına kapıldıkları anlaşılmaktadır.

⁷⁰⁰ Mehmed Said Paşa (1838-1914) II. Abdülhamid döneminde 9 kez başvekillik yapmıştır. Aynı dönemdeki Eğinli Said Paşa (1831-1896) ile karıştırılmamak için, boyunun kısalığından ötürü, Küçük Said Paşa olarak da anılır.

⁷⁰¹ İ.DUİT 190/53 (15 Z 1302/25 Eylül 1885). Yeni hükümeti tayin eden iradenin girişinde “Said Paşa’nın inhirâf-ı mizâcından dolayı infisâli lüzûmuna binâen” denilmektedir.

⁷⁰² Mehmed Kâmil Paşa (1832-1913) Kıbrıslıdır. Halep valiliği (1876-1878), Evkâf-ı Hümayun nâzırlığı (1880), Maarif nâzırlığı (1880-1881), sadrazamlık (1885-1891, 1895, 1908, 1912) yapmıştır.

⁷⁰³ Agop Kazazyan Paşa (1836-1891) Hazine-i Hassa (1880-1891) ve Maliye (1885, 1886-1887, 1888-1891) nâzırlıklarında bulunmuştur.

⁷⁰⁴ Mustafa Zihni Paşa (1838-1911) Sadâret müsteşarlığı (1879-1885), Maliye (1885-1886), Ticaret ve Nafia (1886-1890; 1899-1909) ve Evkâf (1890-1891) nâzırlıklarında, Selanik (1891-1895), Halep (1895-1896) ve Hüdavendigâr

nâzırlığına getirildi.⁷⁰⁵ Ancak, birkaç gün sonra, Agop Paşa sadece Hazine-i Hassa nâzırlığında bırakılırken, Zihni Efendi maliye nâzırı oldu.⁷⁰⁶ Yabancı bir gazetede yeni hükümetin bir uzlaşma ihtiyacından ileri geldiği, yeni sadrazam Kâmil Paşa'nın daha önce Rusya'da Osmanlı sefiri olduğu ve Rus hükümetindeki bakanlarla dostane ilişkileri bulunduğu yorumu yapılmaktaydı.⁷⁰⁷ Zühtü Efendi, nafia nâzırlığına tayiniyle beraber, 10.000 kuruşluk mazûliyet maaşı yerine 30.000 kuruş maaş almaya başlamıştır.⁷⁰⁸

İlk olarak 1878 Ekim ayı sonunda kurulmuş olan Islahat-ı Maliye Komisyonu birçok defa amaç ve kapsam değişikliğine uğramış, başkan ve üyeleri değişmiş olmasına rağmen 1885 senesinde de çalışmalarına devam etmekteydi. Dahiliye Nâzırı Münir Paşa başkanlığında kurulan yeni Islahat-ı Maliye Komisyonu'nda Nafia Nâzırı Zühtü Efendi ve Hazine-i Hassa-i Şâhâne Nâzırı Agop Paşa'nın yanı sıra, Maliye Nâzırı Zihni Efendi ve Rûsûmât Emîni Edip Efendi de yer almaktaydı.⁷⁰⁹ Said Paşa'nın sadâreti sırasında kurulmuş olan Âşâr Komisyonu üyesi Kâmil Paşa'nın sadârete getirilmesiyle bu komisyon çalışmalarını tamamlayamamıştı. Bu nedenle Âşâr Komisyonu'nun evrakı Islahat-ı Maliye Komisyonu'na devredildi. Komisyon, vilâyetlerden gelen raporlar doğrultusunda âşârın iltizam usulüyle toplanması yönündeki görüşleri içeren mazbatasını 21 Ekim 1885'te,⁷¹⁰ karar üzerinde yapılan bazı tâdilata ilişkin mazbatayı 16 Aralık 1885'te sundu.⁷¹¹

Islahat-ı Maliye Komisyonu 1886 senesi başlarında yoğun biçimde yaptığı toplantılarla çalışmalarını sürdürdü. Komisyonun 30 Ocak 1886'daki toplantısından sonra, Bank-ı Osmanî müdürleri Foster ve Deveauaux'nun da dahil olduğu yeni bir komisyon oluşturuldu. Bu yeni komisyonda, Münir Paşa'nın yanı sıra Zühtü, Zihni ve Edip efendiler yer almaktaydılar. İlk toplantısını 11 Şubat 1886'da gerçekleştiren komisyonun amacının Maliye Nezâreti ile Bank-ı Osmanî arasındaki ihtilâflı konuların

(1896-1897) valiliklerinde bulunmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Esra Bulut, *II. Abdülhamid Devri Devlet Ricâlinde Mustafa Zihni Paşa'nın Hayatı ve Faaliyetleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2019.

⁷⁰⁵ İ.DUİT 190/53 (15 Z 1302/25 Eylül 1885). Ayrıca bkz. *The Times*, 26 Eylül 1885; *Le Temps*, 27 Eylül 1885.

⁷⁰⁶ İ.DH 962/76042 (17 Z 1302/27 Eylül 1885). 26 Ağustos 1885 tarihli iradeyle (İ.DH 959/75853), o sırada Maliye nâzırı olan Münir Paşa'nın, Dahiliye nezâretine tayini dolayısıyla, Sadâret müsteşarı Zihni Efendi Maliye nezâretine tayin edilmişti. 25 Eylül 1885 tarihli iradeyle (İ.DUİT 190/53) Zihni Efendi Evkaf nâzırı oldu. Bu iradede Agop Paşa hem Hazine-i Hassa nâzırı hem Maliye nâzırı olarak tayin edildi. 27 Eylül 1885 tarihli iradeyle ise, Agop Paşa'nın Hazine-i Hassa nâzırlığının ibkâsına, Zihni Efendi'nin Maliye nâzırı olmasına karar verildi.

⁷⁰⁷ *The Atlanta Constitution*, 26 Eylül 1885. Bu gazete ABD'nin Georgia eyaletinde yayınlanmaktaydı.

⁷⁰⁸ DH.SAİDd 18/1.

⁷⁰⁹ DH.MKT 1348/30 (11 M 1303/20 Ekim 1885).

⁷¹⁰ Ömerül Faruk Bölükbaşı, a.g.e., s. 59.

⁷¹¹ MV 6/57 (9 Ra 1303/16 Aralık 1885).

incelenmesi ve çözüme kavuşturulması olarak açıklanmıştır.⁷¹² Islahat-ı Maliye Komisyonu'nun görevleri arasında bütçenin hazırlanması da bulunduğu için, Şubat sonundaki toplantısında bu konuya ağırlık vermektedir. Komisyonun 21 Ekim 1885'de sunmuş olduğu mazbatanın, Agop Paşa'nın itirazlarının da değerlendirilmesi sonrasında, 4 Şubat 1886'da II. Abdülhamid tarafından onaylanmasıyla yürürlüğe giren karara göre, âşârın tahsilinde iltizam usulüne geçildi.⁷¹³ Komisyon, bu yeni usulle âşâr gelirinin 2 milyon lira kadar artmasını, bütçenin dengelenmesini ve memur maaşlarının düzenli ödenmesini sağlamayı umuyordu.⁷¹⁴

Zühtü Efendi'nin nafia nâzırlığı sırasında çeşitli şehirlerde yapımı süren veya yapımına yeni başlanacak demiryolu hatlarının imtiyaz sözleşmeleri ve ihaleleri söz konusu olmuştur. Arşivde bulunan iki belge, Zühtü Efendi'nin nafia nâzırlığı sırasında Birunabad-Kasaba demiryolunun⁷¹⁵ bazı bölümleriyle ilgili çalışmaların imtiyaz sözleşmelerini konu almaktadır. Birunabad'dan Parsa⁷¹⁶ karyesine kadar uzanan demiryolunun inşası için 1885 senesinde Yahya Hayati Paşa⁷¹⁷ ve ortaklarına imtiyaz verilmişti. İmtiyazla ilgili teminat akçesinin yatırılmamış olması üzerine, Nafia Nâzırı Zühtü Efendi, 1886 Mart ayında sözkonusu imtiyazı feshetmiş ve yeni imtiyazı Halil Rıfat Efendi'ye vermiştir.⁷¹⁸ Sözleşme için gerekli teminat akçesinin yatırılmaması nedeniyle yapılan bu fesih işlemi daha sonra şikayete konu olmuşsa da karar değişmemiştir.⁷¹⁹

1886 Mart ayı başında Zühtü Efendi Nafia Nezâreti'nde işlerin daha iyi yürütülmesi için gerekli bazı ıslahatı ve bu amaçla gereken paranın miktarı ve nasıl temin edileceği hususunda bir mazbata hazırlamış, kendisine söz konusu ıslahatın icrası için yetki verilmesini istemiştir.⁷²⁰ Ardından, konuyu değerlendiren Meclis-i Vükela'nın

⁷¹² *La Turquie*, 1 Şubat ve 12 Şubat 1886.

⁷¹³ İ.DH 975/77005 (29 R 1303/4 Şubat 1886).

⁷¹⁴ *La Turquie*, 26 Şubat 1886.

⁷¹⁵ Arif Kolay, *İzmir-Kasaba ve Uzantısı Demiryolu Hatları (1863-1897)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2011, s. 18. Birunabad günümüzde İzmir'in Bornova ilçesi, Kasaba ise günümüzde Manisa'nın Turgutlu ilçesidir.

⁷¹⁶ Parsa günümüzde İzmir'in Kemalpaşa ilçesinin Bağyurdu mahallesidir.

⁷¹⁷ Yahya Hayati Paşa aslen Rizelidir ve 1870 senesinde İzmir'e gelmiş, 1894-1895 senelerinde İzmir Belediye başkanlığı yapmış bir tüccardır. 1883'te İzmir Körfez Vapur İşletmeleri'nin imtiyazını 30 seneliğine almıştır. Bkz. İnci Kuyulu Ersoy, "İzmir, Bayraklı Yahya Hayati Paşa Köşkü: Kül Olan Resimler", *XVI. Ortaçağ-Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri 18-20 Ekim 2012*, Cilt 2, Ed. Meryem Acara Eser vd., Sivas 2014, s. 529.

⁷¹⁸ ŞD 2500/37 (16 C 1303/22 Mart 1886).

⁷¹⁹ ŞD 2510/15 (21 M 1304/20 Ekim 1886).

⁷²⁰ Y.A.RES 33/13 (26 Ca 1303/2 Mart 1886).

28 Mart 1886 tarihli tezkeresinde bazı memurların maaşlarında kesintiye gidilmesi de ele alınmaktadır.⁷²¹

Daha önce değindiğimiz üzere, Zühtü Efendi neredeyse her zaman bir komisyonun üyesi olarak karşımıza çıkmaktadır. 1886 Mayıs ayında oluşturulan yeni bir komisyonun amacı Osmanlı sanayisinin en dikkat çekici ürünlerinin yer alacağı bir serginin planlanmasıdır. İstanbul’da düzenlenecek serginin hazırlıklarını yapacak komisyonda Nafia Nâzırı Zühtü Efendi’nin yanı sıra Ticaret ve Ziraat Nâzırı Hakkı Paşa ve Müze-i Hümayûn Müdürü Osman Hamdi Bey vardır.⁷²² Komisyonun sonraki çalışmaları hakkında bilgi bulunamamış olduğu gibi, İstanbul’da böyle bir sanayi fuarı da düzenlenmemiştir.⁷²³

Mâlî konulardaki tecrübesi ve özellikle borçlanma konusuna hakimiyeti dolayısıyla Zühtü Efendi, mâlî ıslahat komisyonlarının yanı sıra istikrâz komisyonlarının da vazgeçilmez üyesiydi. Hükümet, Muharrem Kararnamesi’nden (20 Aralık 1881) sonra sık sık Bank-ı Osmanî’den kısa vadeli avans çekmek zorunda kalmıştı. Ancak, zamanla bu borçların geri ödemelerinde çıkan sorunlar banka yönetimini huzursuz etmeye başladı. II. Abdülhamid de hükümetin bu konuda bir çözüm oluşturmasını sağlamak üzere Agop Paşa ve Zühtü Efendi’nin de bulunduğu bir komisyon kurulmasını istedi. Meclis-i Vükelâ, 12 Mayıs 1886 Çarşamba günü toplantısında, bankaya olan borç hesaplarının bir çözüme kavuşturulması ve yeni bir istikrâzda bulunulması yönünde bir karar aldı. Bu karara ilişkin mazbata II. Abdülhamid’e sunuldu ve Sultan, konunun yetkili kişilerce yeniden incelenmesini isteyerek mazbatayı iade etti. Bunun üzerine Sadrazam Mehmed Kâmil Paşa, 15 Mayıs 1886 Cumartesi günü, kendi başkanlığında bir komisyon oluşturdu. Komisyonun toplantısı geç saate kadar devam etmiş, ertesi gün sabah yeniden toplanılarak çalışmalara devam edilmiştir. Komisyonda Zühtü Efendi’nin yanı sıra Dahiliye Nâzırı Münir Paşa, Memûrîn-i Mülkiye Komisyonu başkanı Galip Paşa, Maliye Nâzırı Mustafa Zihni Efendi ve Rûsûmât Emîni Edip Efendi bulunmaktaydı. Pazar günü öğleden sonra Meclis-i Vükelâ komisyonun kararını görüşmek üzere toplandı. Alınan karar Kâmil Paşa tarafından Sultan’a sunuldu.⁷²⁴ Sonuçta, Bank-ı Osmanî le Hükümet

⁷²¹ Y.A.RES (13 C 1303/28 Mart 1886).

⁷²² *Revue diplomatique*, 9 Mayıs 1886.

⁷²³ Bu konuda bilgi için bkz. Şefik Memiş, *19. Yüzyılda Bir Sanayileşme Stratejisi Olarak Uluslararası Fuarlar: Osmanlı Örneği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2015.

⁷²⁴ *La Turquie*, 17 Mayıs 1886. Ayrıca bkz. İ.DH 1295-4/102269 (13 Ş 1303/17 Mayıs 1886).

arasında 1886 Gümrükler İstikrâzı olarak anılan bir borç anlaşması yapıldı. Bu anlaşmayla, kısa vadeli olan (dalgalı) borçlar uzun vadeli (muntazam) borçlara dönüştürüldü. Bu amaçla gümrüklerin senelik 390.000 lirası karşılık gösterilerek 6,5 milyon lira borçlanıldı ve birikmiş dalgalı borçlar mahsuben ödenmiş oldu.⁷²⁵

Nafia nâzırlığının son aylarında, 1886 Eylül ayında Zühtü Efendi'nin İngiliz sermayeli bir banka kurma girişiminin olduğu belirtilmektedir. Buna göre, Aleksandır Karatodori Paşa, banka kurma girişimine Zühtü Efendi'yi ve Tunuslu Hayreddin Paşa'yı dahil etmiştir. Arşiv belgesinin kodundan anlaşılacağı gibi, bu II. Abdülhamid'e sunulan bir jurnaldır. Jurnalı kaleme alan kişi, banka kurmanın yanı sıra Zühtü Efendi hakkındaki bazı gözlemlerini şöyle aktarmaktadır:

Zühdi Efendi Anadolu Demiryolları'nı almak ve kendisi dahi hissedar-ı menfaat bulmak üzere İngilizlerden mürekkep bir kumpanya teşkil eylemek için Londra'ya mahsusen bundan yirmi gün kadar akdem Nablus valisi Arif Paşa'nın mahdumu esbak Londra sefareti başkatibi Ali Bey'i irsal etmiş ve bu iş için mumaileyh ile muhabere etmekte bulunmuştur... mumaileyhin Londra'dan avdetinde vapurdan çıkmadan üzerinde bulunan evrak taharrî olunduğu halde hakikât-i maddenin tayin edeceği derkâr buyrulmuştur.⁷²⁶

Söz konusu iddiaların doğrulanması mümkün olmamıştır. 1886 senesinde Tunuslu Hayreddin Paşa'nın hastalandığı ve bir daha iyileşemeyeceği zehabına kapılarak vasiyetini hazırlattığı bilinmektedir.⁷²⁷ Dolayısıyla, iddiaların ihtiyatla göz önüne alınması gerekir. Zühtü Efendi, 1886 Haziran ayında “birinci rütbeden Osmanî” nişanıyla, Ekim ayında da “murassa nişân-ı âlî-i Osmanî” ile taltif edildi.⁷²⁸

4.3. Hüdavendigâr Valiliği (24 Aralık 1886-3 Mart 1887)

Nafia Nezâreti'nin yapısında yapılan değişiklik Zühtü Efendi'nin devlet hizmetinde bir dönüm noktasına yol açtı. 1879'dan itibaren Ticaret ve Ziraat Nezâreti'ne bağlı olan Orman ve Ma'âdin İdaresi'nin, daha önceleri olduğu gibi yeniden Maliye Nezâreti'ne bağlanmasına karar verildi. Buna ek olarak, Ticaret ve Nafia nezâretleri de birleştirildi. Bu nedenle Nafia nâzırlığı sona eren Zühtü Efendi'ye 24 Aralık 1886 tarihinde, rütbe-i sâniye ile vezaret rütbesi verilerek Hüdâvendigâr

⁷²⁵ Kirkor Kömürçan, a.g.e., s. 86; Cüneyt Ölçer, a.g.e., s. 190-191; Du Velay, a.g.e., s. 427-428.

⁷²⁶ Y.PRK.AZJ 11/77. Belgenin kendisinde tarih yoktur. Arşiv yetkililerinin belirlediği tarih 28 N 1304/2 Ekim 1886'dır.

⁷²⁷ Atilla Çetin, a.g.e., s. 242.

⁷²⁸ İ.DH 993/78403 (16 N 1303/18 Haziran 1886); *Revue Diplomatique*, 4 Temmuz 1886; İ.DH 1004/79316 (3 M 1304/2 Ekim 1886); DH.SAİDd 18/1.

vilayeti valiliğine tayin edildi.⁷²⁹ Yabancı gazeteler de bu habere yer verdiler ve tayinlerin siyasî bir içeriği olmadığını belirttiler.⁷³⁰ Öte yandan, Zühtü Efendi'nin vezaret menşurunun gönderildiğine dair tezkerenin tarihi 1 Ocak 1887'dir.⁷³¹ *La Turquie* gazetesi menşurun okunma töreninin 6 Ocak 1887 günü yapılacağını bildirdi.⁷³² Nitekim, menşur töreni, 6 Ocak 1887 Perşembe günü, Zühtü Efendi'nin Koska'daki konağında gerçekleşti. *Stamboul* gazetesi bu habere geniş yer vermiştir:

Saat 10:30 sularında Sultan'ın kethüdası Muhiddin Bey, Saray'ın kapuçuhadarı Ali Bey ile birlikte menşuru taşıyarak Zühdi Paşa'nın konağına geldi. Zühdi Paşa üniformasını giymiş, bütün nişanlarını takmış, yanında Divan-ı Hümayûn teşrifatçısı Ferruh Bey ve yardımcısı Necat Bey olduğu halde konağın giriş kapısına kadar gelerek menşurları kabul etti. Ardından, Şehzadebaşı Camii imamı Edhem Efendi, Sultan'ın kıymetli günlerinin uzaması için dualar etti. Hükümdarın adı üç kez tezahüratla anıldı. Askerî bando Hamidiye marşını çaldı ve askerlerden oluşan bir müfreze konağın önünde bir sıra oluşturdu. Olağan tebriklerin ardından gelenlere ikramlarda bulunuldu. Zühdi Paşa, ev sahibi olarak görevlerini büyük bir nezaketle bizzat kendisi yerine getirdi. Törenin sonunda Zühdi Paşa, Majestelerine teşekkürlerini sunmak üzere Saray'a gitti. Bu görkemli törene katılan başlıca kişilerin adları şöyledir: Dahiliye Nâzırı Münir Paşa; Maarif Nâzırı Münif Paşa; Nafia, Ticaret ve Ziraat Nâzırı Zihni Paşa; Evkaf Nâzırı Mustafa Paşa; Şehremîni Mazhar Paşa, Rûsûmât Emîni Edip Efendi.⁷³³

Gazetenin bu haberinin altında, menşur töreninin hemen ardından Zühtü Paşa'nın oğlu Asım Bey'in sünnetinin gerçekleştirildiği, bu vesileyle, masrafları Zühtü Paşa tarafından karşılanmak üzere 15 fakir çocuğun da sünnet ettirildiği haberine yer verilmiştir.

11 Ocak 1887'de, Bâbıâli'de Sadrazam Mehmed Kâmil Paşa ile, ardından Şurâyı Devlet Reisi Ârifî Paşa ve Dahiliye Nâzırı Münif Paşa ile bir görüşme yapan Zühtü Paşa'nın Bursa'daki görevine Ocak ayı ortasında başlaması beklenmekteydi.⁷³⁴ Nihayet 14 Ocak 1887 Cuma sabahı İdare-i Mahsusa vapurlarından "Fevâid" ile Mudanya'ya

⁷²⁹ Y.PRK.BŞK 11/44 (26 Ra 1304/23 Aralık 1886); İ.DH 1012/79940 (27 Ra 1304/24 Aralık 1886). DH.SAİDd 18/1. Mehmed Süreyya, Zühtü Efendi'ye vezaret rütbesinin verildiği tarihi 25 Aralık 1886 olarak belirtmiştir: Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, Yayına Hazırlayan, Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s.1799. Ayrıca bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Yayına Hazırlayan: Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986, s. 244.

⁷³⁰ *The Times*, 25 Aralık 1886; *La Turquie*, 27 Aralık 1886; *Le Temps*, 1 Ocak 1887.

⁷³¹ İ.DH 1015/80140 (5 R 1304/1 Ocak 1887).

⁷³² *La Turquie*, 5 Ocak 1887.

⁷³³ *Stamboul*, 7 Ocak 1887. İstanbul'da 1875-1934 arasında yayımlanmıştır. Bkz. Ek 6. Aynı haber *La Turquie* gazetesinde de aynı tarihte yayınlanmıştır: *La Turquie*, 7 Ocak 1887.

⁷³⁴ *La Turquie*, 12 Ocak 1887.

hareket eden⁷³⁵ Zühtü Paşa'nın Hüdâvendigâr valiliği hakkında pek bilgi bulunamamıştır. Önceki vali Nazif Paşa 22 Şubat 1884'te tayin edilmişti ve görevi sırasında imar faaliyetlerinde bulunmuştu. Onun döneminde Uludağ ve Mudanya yolları genişletilmiş ve Geçit Köprüsü inşa edilmişti.⁷³⁶ Zühtü Paşa'nın Hüdâvendigâr valiliği ise çok kısa bir süreyi kapsamaktadır. Tayininin 24 Aralık 1886'da gerçekleşmesine karşılık, 6 Ocak 1887'deki menşur töreninden sonraki günlerde gittiği yeni görevinden 1 Mart 1887'de ayrıldığını göz önüne alırsak, toplam görev süresi 2 aydan az olmaktadır. Bu kadar kısa süren valiliğinde dikkate değer bir icraatının olması pek beklenemez. Ancak, yine de, eğitim alanında bir çabasının olduğu görülmektedir. Bursa valisi İzzet Paşa döneminde, 1869'da, 24 yetim çocukla açılan bir ıslahhane bulunmaktaydı. Filipos mahallesinde Türkmenoğlu konağındaki bu ıslahhane sonraki senelerde yer ve bina sıkıntısı yaşamıştır. Zühtü Paşa'nın valiliği sırasında, vilayet mektupçusu Şamlı Rıfat Bey'in gayretleriyle yeni bir binada ıslahhane yeniden açılmıştır.⁷³⁷ Sonraki valilerin görevleri sırasında da bina sorunu yaşamaya devam eden ıslahhane, en sonunda, yeni bir binaya kavuşmuş ve Bursa Hamidiye Sanayi Mektebi'ne dönüştürülmüştür.⁷³⁸

Zühtü Paşa'yla ilgili bir haber 26 Ocak 1887 tarihli *Tercüman-ı Hakikât* gazetesinde yer almıştır. Habere göre, Rumeli muhacirlerinden yedi kişi Bursa'da Hacı Ahmet adlı köylünün evini basmış, köylünün bir ayağını yakmış ve eşyasını gasp etmişlerdir. Bunun üzerine, Zühtü Paşa askerleri sevk ettirmiş ve eşkiyaların kısa sürede yakalanmasını sağlamıştır. Haberin devamında, Zühtü Paşa'yı öven üç kıtalık bir de şiir yer almaktadır.⁷³⁹

Zühtü Paşa'nın Hüdâvendigâr valiliği, II. Abdülhamid'in mâlî konularda yeniden ona ihtiyaç duyması üzerine, 1887 Mart ayı başında sona erdi.

⁷³⁵ La Turquie, 14 Ocak 1887. Haberde gemi hakkındaki bilgi "La Mahsoussé Fevaid" şeklindedir. O tarihte, Marmara Denizi'nde vapur işletme imtiyazı İdare-i Mahsusa adlı şirkete aittir. Bkz. Sema Küçükalioglu, *İdare-i Mahsusa, Kuruluşu, Faaliyetleri ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1999.

⁷³⁶ Zeynep Dörtok Abacı, "II. Abdülhamid Döneminde Bursa'nın Mekânsal ve Kültürel Dönüşümü", *Bursa Günlüğü*, Bursa Belediyesi'nin Kültür Hizmeti, Sayı 2, Haziran 2018, s. 4-13.

⁷³⁷ Ahmet Vurgun, *II. Abdülhamid Döneminde Bursa'da Eğitim*, Paradigma Akademi Yay., Çanakkale 2022, s. 204-205. Ayrıca bkz. Raif Kaplanoğlu, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa*, Avrasya Etnografya Yayınları, İstanbul 2006, s. 206.

⁷³⁸ Ahmet Vurgun, a.g.e., s. 214.

⁷³⁹ *Tercüman-ı Hakikât*, 1 Ca 1304/26 Ocak 1887. Ayrıca bkz. İsmail Göktuğ Yayman, *Tercüman-ı Hakikât Gazetesi (2501-3000. Sayılar) İnceleme ve Seçilmiş Metinler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas 2019, s. 259.

4.4. Üçüncü Maliye Nâzırlığı (2 Mart 1887- 18 Ekim 1887)

Yıldız Saray-ı Hümâyûnu Başkitâbet Dairesi'nden, 1 Mart 1887 tarihli ve Serkâtib-i Hazret-i Şehriyâri Süreyya imzalı bir tezkerede “Şevketme’âb Efendimiz hazretlerinin bazı husus için Hüdâvendigâr vilayeti valisi Zühdi Paşa hazretlerini görmeleri lâzım gelmesine mebnî müşârünileyhi bu akşam Dersaadet’e getirmek üzere Tersane-i Âmire’den Mudanya’ya bir vapur gönderilmesi” buyrulmaktaydı. İdare-i Mahsusa⁷⁴⁰ vapurlarından “İzzeddin” yatı hemen Mudanya’ya hareket etmiş ve ertesi gün Zühtü Paşa’yı İstanbul’a getirmiştir. Karaya çıkar çıkmaz doğrudan saraya giden Zühtü Paşa’nın soğuk algınlığından muzdarip olduğunu gören Sultan II. Abdülhamid, onun birkaç günlüğüne saraydaki dairelerden birinde kalmasını istemiştir.⁷⁴¹ Zühtü Paşa’nın, 2 Mart 1887 tarihinde Agop Paşa’nın yerine maliye nâzırlığına tayin edilmesi gazetelerde haber olarak yerini bulmuştur.⁷⁴² İstanbul’da yayınlanan *Constantinople* gazetesi bu olayın son derece olağan olduğunu, hükümet üyeleriyle uyuşmazlık nedeniyle görevden alınmanın ilk defa yaşanmadığını belirtmekteydi.⁷⁴³

Zühtü Paşa’nın neredeyse 8 sene sonra yeniden maliye nâzırlığına tayiniyle ilgili tezkerede bu süre zarfında yaşanan mâlî gelişmeleri ve II. Abdülhamid’in maliye ve haricî istikrâz konularındaki görüşleri özetlenmekte ve Agop Paşa’nın görevinden alınmasının gerekçelerini açıklamaktadır. Girişte şöyle denilmektedir:

Muhtâc-ı beyân olmadığı üzere, vaktiyle devlet-i âliyye ile devlet-i ecnebîye beyinde akd olunan muahedât ahkâmı her nasılsa bazı memurîn-i devlet müsâmahasından dolayı tamamen cereyân edilmeyerek bu keyfiyet pek çok hukûk-ı devletin refte refte kapitülasyon ahkâmı idâdına duhûl ve iltihâkı ile devletin zarurîde olmasına sebebiyet vermekle beraber, bir taraftan dahi tehvîn-i ihtiyâc-ı mâlî için başka tedbirlere mürâca’at olunmayıp Avrupa’dan akçe istikrâzı kapısı açılarak birbiri ardınca külliyetli istikrâzlar akdedilmesinin netice-yi seyyi’esi olarak bugünkü gün tesâdüf olunan hâl-i müşkilât-ı iştimâl zuhûra gelmiştir.⁷⁴⁴

Tezkerenin devamında, Padişah’ın cülûsundan itibaren o güne kadar câri olan ahvâlin az vakit içinde bir takım vahim sonuçları olacağını hissettiğini ve hariçten

⁷⁴⁰ 1850’lerin başında, İstanbul’da, Marmara’da ve Karadeniz’de faaliyet gösteren Hazine-i Hassa Vapurlar İdaresi, II. Abdülhamid döneminde İdare-i Mahsusa adını almıştır.

⁷⁴¹ *Stamboul*, 3 Mart 1887.

⁷⁴² *La Turquie*, 3 ve 4 Mart 1887; *Le Temps*, 4 Mart 1887; *La France*, 5 Mart 1887; Ayrıca bkz. DH.SAİDd 18/1.

⁷⁴³ *Constantinople*, 2 Nisan 1887; 1859-1914 arasında haftalık olarak yayınlanan Fransız diplomasi, edebiyat ve finans dergisi *Le Memorial diplomatique*’ten alınmıştır: Sayı 15, 9 Nisan 1887, s. 229.

⁷⁴⁴ İ.HR 338/21852 (6 C 1304/2 Mart 1887); Y.PRK.BŞK 12/14 (6 C 1304/2 Mart 1887).

istikrâz akdi kapısının kapatılmasını istediğini, ancak akdedilmiş istikrâzların tesviye edilmesi zaruretinin “umûr-ı dahiliyyeye müdâhalât-ı ecnebîye demek olan Düyûn-ı Umûmiyye Meclisi bizzarûre vücuda gelmiştir” denilmektedir. 1880 senesinden itibaren Hazine-i Hassa nâzırı olan Agop Paşa, 19 Aralık 1886 tarihinde, o sıradaki Maliye Nâzırı Zihni Paşa’nın Ticaret ve Ziraat nâzırı olmasıyla, aynı zamanda maliye nâzırlığına tayin olmuştu. Görevden alınmasının gerekçesi olarak, tezkerede, onun bazı konularda ortaya koyduğu görüşlerinin uygun olmaması gösterilmektedir. Ayrıca, Hazine-i Hassa idaresinde gösterdiği başarıyı Maliye Nezâreti’nde gösteremediği, dolayısıyla, o zamana kadar kazanmış olduğu teveccühü de kaybedeceği aşikâr olduğu için Maliye nâzırlığından alındığı ifade edilmektedir.⁷⁴⁵ Buna karşılık, bu gelişmeyi haber yapan ve yorumlayan bazı yabancı gazeteler, Agop Paşa’nın görevden alınmasının esas sebebinin, Hazine-i Hassa’yı idare ederken uyguladığı mâlî tedbirleri ve kesintileri maliye nâzırlığında da aynı şekilde uygulamaya çalışması, dolayısıyla Sadrazam Kâmil Paşa ve hükümetin diğer üyeleriyle görüş ayrılığına düşmesi olduğunu belirtmekteydiler. Bardağı taşıran ise, Meclis-i Vükelâ toplantısında, Seraskerliğin ve Tophane-i Âmire’nin ödeneklerini %40 oranında azaltmak istemesi ve bu konuda Tophane-i Âmire Müşiri Ali Saib Paşa ile sert bir tartışmaya girişmesi olmuştu.⁷⁴⁶ Bununla beraber, tezkerede, sözü edilen mâlî sıkıntıların yeniden yaşanmaması için, Zühtü Paşa’nın başkanlığında ve Agop Paşa ile beraber tayin edecekleri üçüncü bir kişinin katılımıyla özel bir komisyon oluşturulması istenmektedir. Komisyonun görevi şöyle açıklanmaktadır:

...mübâya’ası elzem ve mukarrer ve tehiri gayr-i kâbil olan esliha ve mermiyât ve levâzım-ı sâ’ire-yi askeriye esmân-ı tekâsîtinin eyyâm-ı mu’âyyenesi zuhûrunda tesviyesi ve me’mûrîn ve müstahdemîn ma’âşâtının vakt u zamanında verilememesi pek çok fenalıklar vukû’una sebebiyet vererek bu hallerden bilâhare hazine-i devlet mutazarrır olmakta idüğünden ba’dezin askerî ve mülkî bilcümle me’mûrîn ve müstahdemîn ma’âşâtı muntazaman verilmek;⁷⁴⁷

Komisyonun üçüncü üyesi Rûsûmât Emîni Edip Efendi oldu ve komisyon ilk toplantısını 6 Mart 1887’de yaptı. Bu toplantıda, Agop Paşa ve Edip Efendi’yle mâlî meseleler üzerinde uzun uzun görüşmeler yapan Zühtü Paşa aynı gün Bâbîâlî’de yapılan toplantıya bu nedenle katılamadı.⁷⁴⁸ 15 Mart 1887’de ise, Sadrazam Kamil Paşa

⁷⁴⁵ Aynı belge.

⁷⁴⁶ *Journal des Debats*, 12 Mart 1887.

⁷⁴⁷ İ.HR 338/21852 (6 C 1304/2 Mart 1887); Y.PRK.BŞK 12/14 (6 C 1304/2 Mart 1887).

⁷⁴⁸ *La Turquie*, 7 Mart 1887.

başkanlığında, Dahiliye Nâzırı Münir Paşa, Adliye Nâzırı Cevdet Paşa, Ticaret ve Nafia Nâzırı Zihni Paşa ile birlikte katıldığı komisyon toplantısında günün önemli bazı konularını görüştü.⁷⁴⁹ Ertesi gün, yukarıda özetlenen tezkerede belirtilen acil ödemelerin gerçekleştirilebilmesi için, Bank-ı Osmanî müdürleri Deveaux ve Von Haas ile, 55.310 liralık bir avans anlaşması yaptı.⁷⁵⁰ Komisyonun, hazırladığı mazbatayı Saray'a gönderilmek üzere, sadârete gönderdiği,⁷⁵¹ yine Bank-ı Osmanî'den 200.000 liralık bir avans alımıyla ilgili olarak Maliye Nezâreti'ne yetki veren irâde-i seniyyenin de 22 Mart 1887 tarihinde nezârete gönderildiği haberi gazetede yer aldı.⁷⁵² Bu arada, oluşturulan özel komisyonun kararlaştırdığı reformlar nezâretin tüm birimlerinde okunarak memurlara bilgi verildi. Söz konusu reformların mevcut personel arasında herhangi bir işten çıkarmaya yol açmayacağı özellikle vurgulandı.⁷⁵³

Bu arada, Zühtü Paşa'nın bir dış borçlanma projesi üzerinde çalışmakta olduğu haberi gazetelere yansımaktaydı.⁷⁵⁴ Ancak, her zaman olduğu gibi, Maliye Nezâreti'nin acil para ihtiyacı için yurtiçindeki imkânlar da araştırılmaktaydı. Aslında, Zühtü Paşa'nın ikinci maliye nâzırlığı sırasında temelleri atılmış olan Mülkiye Tekâüd Sandığı'nın Bank-ı Osmanî'de tutulan hesabından, 1883'ten itibaren borçlanılmaktaydı. Yapılan yeni borçlanmaya, önceki borçların faizleri eklenince toplam borç 400.000 liraya ulaştı.⁷⁵⁵ Borca karşılık, daha önce olduğu gibi, âşâr ve ağnam gelirleri gösterilmişti. Ancak, bütçe açığı dolayısıyla ödemeler yapılamayınca, Zühtü Paşa ile Mülkiye Tekâüd Sandığı Nâzırı Tevfik Paşa⁷⁵⁶ arasında bir erteleme anlaşması yapıldı. Bu anlaşmanın içeriğini, 25 Ağustos 1887 tarihli tezkeresiyle Zühtü Paşa, 18 Eylül 1887 tarihli Meclis-i Vükelâ mazbatası ve Sadrazam Kamil Paşa'nın aynı tarihli tezkeresi özetlemekteydi.⁷⁵⁷ Buna göre, geri ödemeler senelik 75.000 liralık taksitler halinde olacak, hangi vilayetlerin âşâr gelirlerinin kullanılacağı söz konusu iki nezâretçe belirlenecek ve taksitler bitinceye kadar âşâr vergisi başka bir harcama için kullanılmayacaktı. *Tercüman-ı Hakikât* gazetesinin bu anlaşmayı verdiği haberinde “Maliye Nezâret-i Celilesi tarafından Tekâüd Nezâret-i Celilesi'nden istikrâz alınan

⁷⁴⁹ *La Turquie*, 16 Mart 1887.

⁷⁵⁰ Cüneyt Ölçer, a.g.e., s. 196-198.

⁷⁵¹ *Tercüman-ı Hakikât*, 25 C 1304/21 Mart 1887; *La Turquie*, 21 Mart 1887.

⁷⁵² *Tercüman-ı Hakikât*, 27 C 1304/23 Mart 1887.

⁷⁵³ *La Turquie*, 29 Mart 1887.

⁷⁵⁴ Alıntılayan: Bölükbaşı, a.g.e., s. 68. *The Levant Herald and Eastern Express*, 23 Mart 1887.

⁷⁵⁵ MV 18/21 (24 C 1304/19 Mart 1887).

⁷⁵⁶ Mehmed Tevfik Paşa (Taşcızâde) (1815-1902) maliye nâzırlığında (1860-1861), Hüdâvendigar (1863-1865) ve Adana (1876-1878) valiliklerinde bulunmuştur. Tekâüd Sandığı nâzırlığına 21 Mart 1883'te tayin edilmiştir. Bkz. İ.DH 879/70124 (12 Ca 1300/21 Mart 1883).

⁷⁵⁷ Y.A.RES 39/46 Lef 1, 2, 3 (3 Z 1304 ve 29 Z 1304/25 Ağustos 1887 ve 18 Eylül 1887).

mebâliğin 304 senesinden itibaren âşâr varidâtından tesviyesi hususu bu kere taht-ı karara alındığı”⁷⁵⁸ belirtilmektedir. Daha sonra, geri ödeme süresi ve taksit tutarları yeniden belirlendi.

Zühtü Paşa, Agop Paşa ve Edip Efendi’den oluşan özel komisyonun toplantılarına Agop Paşa’nın katılmayışı, Zühtü Paşa ve Edip Efendi’nin şikayetine yol açtı. Sadrazam Kâmil Paşa da, komisyonun hazırladığı mazbatayı sunarken bu konuyu dile getirdi.⁷⁵⁹ Agop Paşa’nın hiçbir toplantıya mı, yoksa bazı toplantılara mı katılmadığı belirtilmiyordu; ancak, çalışmalarını iki kişi olarak tamamlayan komisyonun, 9 Nisan 1887 tarihinde hazırladığı mazbatayı imzalamadığı, imza yerindeki adının altında “bulunamadı” yazıldığı görüldü.⁷⁶⁰ Zühtü Paşa’nın hazırladığı ve mazbataya ek olarak sunulan cetvel “1303 Senesi Varidât ve Mesarifât-ı Umûmiyye Bütçesi Hülâsasıdır”⁷⁶¹ başlığını taşımaktaydı ve gelirler toplamı 1.730.642.000 kuruş (17 milyon 306 bin lira), giderler ise 2.209.511.954 (22 milyon 95 bin lira) kuruş olarak gösterilmişti.⁷⁶² 20 Nisan 1887 tarihinde yine Zühtü Paşa’nın hazırlamış olduğu ve sadârete sunduğu mazbatada bütçe gelirleri yaklaşık 17 milyon 200 bin lira, giderleriye 20 milyon 890 bin lira olarak belirtilmişti.⁷⁶³ Bütçe açığının kapatılması için yaptığı önerileri arasında, temettü vergisinin yüzde 2’den yüzde 5’e çıkarılması, emlak vergisinin binde 10’a çıkarılması, timar, zeamet, evkaf-ı kurâ ve memlaha bedellerinin, zamanında ödenebilmesi için,⁷⁶⁴ yarısının tenziliyle beyan edilmesinin yanı sıra maaşlarda kesintiye gidilmesi de vardı. Ayrıca, Menâfi Sandıkları’ndan⁷⁶⁵ 200.000 altın borçlanılmasını öneriyordu. Yapılan önerilerden bir kısmını kabul eden hükümet temettü vergisini yüzde 4’e çıkardı. Menâfi Sandıkları’ndan 200 bin altın borç alınması karara bağlandı.⁷⁶⁶ Meclis-i Vükelâ’nın bu mazbatası 26 Nisan 1887 tarihli irâde-i seniyye ile Padişah tarafından onaylanmıştır.⁷⁶⁷

⁷⁵⁸ *Tercüman-ı Hakikât*, 6 M 1305/24 Eylül 1887.

⁷⁵⁹ Y.A.HUS 201/80 Lef 1 (20 B 1304/14 Nisan 1887).

⁷⁶⁰ Y.A.HUS 201/80 Lef 3 (15 B 1304/9 Nisan 1887).

⁷⁶¹ Mâlî sene başlangıcı Rumî 1 Mart olarak uygulandığından, 1303 mâlî senesi Milâdî olarak 1887-1888 senelerini kapsamaktadır.

⁷⁶² Aynı belge.

⁷⁶³ MV 19/39 (26 B 1304/20 Nisan 1887).

⁷⁶⁴ DH.MKT 1418/41 (15 Ş 1304/9 Mayıs 1887).

⁷⁶⁵ 1863’te kurulmuş olan Memleket Sandıkları 1883’te Menâfi Sandıkları’na, 1888’de de Ziraat Bankası’na dönüştürüldü

⁷⁶⁶ MV 19/39 (26 B 1304/20 Nisan 1887); Y.A.RES 37/44 (30 B 1304/24 Nisan 1887); *Düstur*, Başvekâlet Neşriyât Müdürlüğü, 1. Tertib, Cilt 5, Ankara 1937, s. 776-778.

⁷⁶⁷ *Düstur*, 1. Tertib, Cilt 5, s. 778.

Zühtü Paşa'nun Mart ortasından itibaren üzerinde çalıştığı dış borç projesi 5,5 milyon lira tutarındaydı ve gümrük gelirlerini teminat göstermekteydi. *La Revue de L'Orient* gazetesinin özel muhabirinin haberine göre, 10 Nisan 1887 Pazar günü toplanan Meclis-i Vükelâ'da, saraydan gelen bir mesaj okundu. Mesajda borçlanma projesinin kabul edilemez olduğu ve üzerinde durulmaması bildiriliyordu. Bunun üzerine, Maliye Nâzırı Zühtü Paşa, böylesine yüksek bir dış borcu gümrük gelirlerinin teminat gösterilmesi dışında bir yolla temin etmenin mümkün olmadığını, böyle bir borç alınmaksızın krizin önlenemeyeceğini anlattı. Projesinin başarısızlıkla sonuçlanması üzerine, toplantıdan sonra konağına çekilen Zühtü Paşa bir hafta boyunca makamına uğramadı. Zorunlu bazı askerî harcamalar için acil para bulunması gerektiğinin farkında olan II. Abdülhamid, sonraki günlerde nâzırları iki gün sarayda toplantıya çağırdı ve dış borç dışında bir proje üretmelerini istedi. Sonra da, “Zühdî Paşa'nın incinen duygularını yatıştırmak için” 17 Nisan 1887 Cumartesi günü yaverini göndererek onu saraya çağırdı. Hazırlanan yeni projeye göre, “hükümetin silah ve savaş mühimmatı tedarikçilerine olan taahhütleri, gümrük idaresi tarafından ödenecek belirli süreli kuponlar düzenlenerek” karşılanacaktı. Bu kuponlar veya makbuzlar Harbiye Nezâreti tarafından düzenlenecek ve Rüsûmât Emâneti tarafından kabul edilecekti. Tedarikçilerin bu ödeme yöntemini kabul etmesi halinde projenin işleyeceğini beyan eden Zühtü Paşa, ertesi gün yeniden saraya çağrıldı ve kabine ile mutabık kalınarak, tedarikçiler ve Rüsûmât Emâneti arasında anlaşmanın sonuçlandırılması için gecikmeden harekete geçmesi emredildi.⁷⁶⁸

Zühtü Paşa'nın üçüncü defa maliye nâzırlığı sırasındaki çabaları, her ne kadar bazı uygulamalarda görüş ayrılıkları ortaya çıksa da, II. Abdülhamid'in onu 27 Ağustos 1887'de nişân-ı imtiyâz altın ve gümüş madalyasıyla taltif etmesine vesile oldu.⁷⁶⁹ *La Turquie* gazetesi bu taltifi değerlendiren yorumunda şunları yazmaktaydı:

Ekselanslarının, göreve gelmesinden bu yana birbirini takip eden iki Bayram kutlamasının gerektirdiği masrafları sadece bütçenin olağan kaynaklarıyla karşıladığını, yani bu kutlamaların gerektirdiği hatırı sayılır masrafları, herhangi bir krediye başvurmadan ve Hazine'ye yeni bir yük getirmeden karşıladığını belirtmek isteriz. Elimizdeki özel bilgiler, Zühdî Paşa'nın, çeşitli devlet

⁷⁶⁸ *La Revue de L'Orient et de Hongrie*, 24 Nisan 1887. Budapeşte'de haftalık olarak yayınlanan bu gazetenin haberini gönderen özel muhabir gerek hükümet toplantısı gerek saraydaki toplantılarla ilgili tarih belirtmemiştir. Kullandığı “geçen Pazar” ve “dün” gibi ifadelerden yola çıkılarak ve ele aldığımız belgelerde yer alan tarihler dikkate alınarak olayların tarihleri konulmuştur.

⁷⁶⁹ *La Turquie*, 29 Ağustos 1887. DH.SAİDd 18/1.

dairelerinin olağan giderlerinin ödenmesinin yanı sıra, askerlerin kısmen terhis edilmesi masraflarına, silah tedariki için Mauser fabrikasına yapılan ödemelere, Düyûn-ı Umûmiyye borçları için gerekli kambiyo senetlerinin ödenmesine, vs. 1.900.000 Osmanlı Lirası ayırabildiğini de doğrulamamıza izin vermektedir. Ayrıca, son altı ay boyunca Hazine-i Şâhâne, Giove ve Hanson'ın borasit madeninin rantı için yapılan 80.000 Sterlinlik bir avans dışında, herhangi bir kredi sözleşmesi yapmamıştır. Bütçe komisyonu Maliye Nezâreti'nde aktif bir şekilde çalışmaktadır ve harcamalarda halihazırda elde edilen beş milyonluk indirimden ayrı olarak, prensipte kararlaştırılan bazı harcama fasıllarının bastırılmasıyla bu rakamın daha da artırılması umulmaktadır. Zühdi Paşa'nın bu tatmin edici sonuçların elde edilmesindeki etkinliği Sultan tarafından takdir edilmiş ve kendisine devletin en yüksek onurlarından birini vererek yüksek memnuniyetini kanıtlama nezaketini göstermiştir.⁷⁷⁰

II. Abdülhamid tarafından 1883'te ihdas edilen ve son derece önem verilen imtiyâz madalyasına nâil olmasının üzerinden bir ay geçmişti ki, Zühtü Paşa'nın maliye nâzırlığının sona ermekte olduğu anlaşıyordu. Zira, gelecek mâlî senenin genel bütçesini hazırlamak üzere, 28 Eylül 1887 tarihinde, Zühtü Paşa'nın dahil olmadığı özel bir komisyon kuruldu. 1304 mâlî senesi bütçesini hazırlayacak olan komisyonun başkanlığına Şurâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi reisi Mahmud Celâleddin Paşa getirildi.⁷⁷¹ Divân-ı Muhâsebât reisi Hacı Akif Efendi, Şurâ-yı Devlet âzâsı Ebrû Efendi, Cemiyet-i Rûsûmiye reisi Mikail Efendi ve Dersaadet Maliye Müfettişi Mecdeddin Efendi'nin de tayin edildiği komisyonun yetkileri son derece genişti ve değişik dairelerden görevlileri çağırabilir ve bilgi alabilirdi. II. Abdülhamid'in neden böyle bir özel komisyon kurulmasını istediğine dair kesin bir bilgi olmasa da, Zühtü Paşa ve Edip Efendi'nin yer aldığı komisyonun denk bir bütçe tahmini sunmamış olmasının etkili olduğu düşünülebilir.

Zühtü Paşa böyle bir durumda nâzır olarak daha fazla kalamayacağını düşündüğü için Aralık ayı başında istifasını sunduysa da istifa hemen kabul edilmedi.⁷⁷² Mahmud Celâleddin Paşa başkanlığındaki özel komisyonun hazırladığı bütçe taslağı 18 Aralık 1887'de Meclis-i Vükelâ'da ele alındı ve bir mazbatayla II. Abdülhamid'e sunuldu. Ancak, bu mazbatada, özel komisyonun bütçe açığının 140.000 lira kadar olacağını tahmin etmesine karşılık, reel açığın 2.800.000 liraya çıkacağı belirtiliyordu.

⁷⁷⁰ *La Turquie*, 31 Ağustos 1887.

⁷⁷¹ İ.DH 1050/82499 (10 M 1305/28 Eylül 1887). *La Turquie*, 30 Eylül 1887. Mahmud Celâleddin Paşa (1838-1899) hakkında bilgi için bkz. Not 303, s. 61.

⁷⁷² *Revue diplomatique*, 3 Aralık 1887.

Bunun üzerine komisyon açıklama yapmaya davet edildi. Sonuçta, komisyonun önerdiği şekliyle yeni bir mazbata hazırlandı.⁷⁷³ Bu gelişmelerin dışında kalan ve istifasının kabulünü bekleyen Zühtü Paşa, nihayet, 26 Aralık 1887’de, Sadrazam Kâmil Paşa’nın tezkeresiyle, “mazeret-i vücûdiyyesinden dolayı ilerde diğer bir hidmet-i münâsibede istihdâm olunmak üzere” görevden alındı ve yerine Mahmud Celâleddin Paşa tayin edildi.⁷⁷⁴

İstanbul’daki özellikle mâlî politikayı etkileyen gelişmeleri dikkatle izleyen yabancı gazeteler Maliye Nezâreti’ndeki bu değişikliği sayfalarına taşıdılar. *The Times* gazetesi “Sultan’ın emriyle gelirler ve giderler arasında bir denge planıyla bir bütçe hazırlayan Mahmud Celâleddin Paşa’nın yeni maliye nâzırı olduğunu yazdı.⁷⁷⁵ *The Philadelphia Inquirer* gazetesi aynı haberi verdikten sonra “Ancak, bütçeyi gerçek anlamda dengelemek kâğıt üzerinde dengeli bütçe yapmaktan çok daha zordur.” diye ekledi.⁷⁷⁶ Haberin üzerinden bir hafta geçtikten sonra Fransız *Le Temps* gazetesi yayınladığı yorumda, Mahmud Celâleddin Paşa’nın maliye nâzırlığına tayininde, Sultan Abdülaziz’in ölümüyle ilgili olarak açılan davada, bir akrabasının sanıklar aleyhine suçlamada bulunmuş olmasının rolü olduğunu öne sürmekteydi: “Talihsiz sultanın ölümü sırasında haremde bulunan ve daha sonra Mahmud Celâleddin Paşa’nın bir akrabasıyla evlenen genç bir kadın, duruşmada bazı şaşırtıcı ifşaatlarda bulunmuş ve... suçun işleniş biçimi ve katiller hakkında kesin ayrıntılar vermişti.”⁷⁷⁷

Böylece Zühtü Paşa üçüncü defa tayin edildiği maliye nâzırlığından da II. Abdülhamid’le görüş ayrılığı içinde ayrılmış oldu. Kâmil Paşa’nın tezkeresinde, Zühtü Paşa’nın ileride münasip bir görev verilmek üzere azledildiği belirtiliyordu ve daha sonraki gelişmeler bunu doğrulamaktadır. II. Abdülhamid, devlet adamlarını yetenek ve becerilerine göre görevlendirmeyi, ancak çoğu zaman nihaî kararları bizzat vermeyi tercih eden bir hükümdardı. Nitekim, hükümrancılığı sırasında çok sayıda sadrazam ve nâzırı tayininden kısa süre sonra azlettiği görülmektedir.

⁷⁷³ *La Turquie*, 21 Aralık 1887.

⁷⁷⁴ İ.DH 1061/83279 (10 R 1305/26 Aralık 1887). DH.SAİDd 18/1. Mehmet Zeki Pakalın, a.g.e., s. 436.

⁷⁷⁵ *The Times*, 27 Aralık 1887. *La Turquie*, 27 Aralık 1887.

⁷⁷⁶ *The Philadelphia Inquirer*, 27 Aralık 1887.

⁷⁷⁷ *Le Temps*, 1 Ocak 1888. Gazetenin bahsettiği mahkeme 29 Haziran 1881 tarihinde Yıldız Sarayı’nda kurulan mahkemeydi. Midhat Paşa ve diğer sanıklar aleyhine açılan dava “saraydan çıkma cariyelerden olup Mahmud Celâleddin Paşa’nın oğlu Münir Bey’le (Paşa) evlenmiş bulunan Pervinfelek Hanım’ın resmî ihbarıyla açılmıştır.” Bkz. Midhat Sertoğlu vd., a.g.e., s. 3345.

4.5. Zühtü Paşa'nın İkinci Defa Mazûliyeti (1887-1891)

Zühtü Paşa'nın ikinci mazûliyet dönemindeki faaliyetleri hakkında, dönemin gazetelerine yansıyan bazı haberler ve mâzûliyet maaşıyla ilgili resmî belgeler dışında fazla bir bilgi bulunmamaktadır.

Bu arada, Zühtü Paşa'nın damadı ve Mabeyn-i Hümayun kâtiplerinden Kâzım Bey'in,⁷⁷⁸ Bulgaristan Komiseri olarak tayin edildiği haberi gazetelerde yer aldı.⁷⁷⁹ Daha sonra, Kâzım Bey'in, mevcut Bulgaristan Komiseri Gadban Efendi'nin⁷⁸⁰ vekili olacağı bildirildi.⁷⁸¹ Ancak, birkaç gün sonra, Rusya'nın hoş karşılamaması nedeniyle Kâzım Bey'in Bulgaristan Komiserliği'ne tayininden vazgeçildiği belirtildi.⁷⁸² Yine de, Kâzım Bey'in, komiserlik makamında “vekil” olarak bulunmaya devam ettiği anlaşılmaktadır.⁷⁸³

1888 Nisan ayı ortalarında Zühtü Paşa'ya yeniden mazûliyet maaşı bağlanmasına karar verildi.⁷⁸⁴ Birkaç gün sonra, Sadrazam Kâmil Paşa imzalı bir tezkereyle mazûliyet maaşının 10.000 kuruş olduğu belirtildi.⁷⁸⁵

Daha önce örnekleri görüldüğü gibi, Zühtü Paşa mazûliyetinde de komisyonlarda görev almaya devam etti. 1888 Nisan ayında, daha önce maliye nâzırlığı yapmış Tevfik Paşa, o sırada dahiliye nâzırı olan Münir Paşa ve Mikail Portakal Efendi'nin de yer aldığı bir mâlî inceleme komisyonunda görev aldı.⁷⁸⁶ Ardından, Mayıs ayı sonunda oluşturulan bir “encümen-i hususî”de yer alması ve müzakerelere dahil olması istendi.⁷⁸⁷ Encümende Maliye Nâzırı Mahmud Celâleddin Paşa, Dahiliye Nâzırı Münir Paşa, Ticaret Nâzırı Zihni Paşa ve Adliye Nâzırı Cevdet Paşa'nın bulunduğu anlaşılmaktadır. Daha sonra, yapılan görüşmelerin sonucunu kapsayan mazbatalarda Zühtü Paşa'nın adı yer almamaktadır.⁷⁸⁸ Bu arada, denk bütçe vaadiyle maliye nâzırlığına getirilmiş bulunan ve II. Abdülhamid'in gözüne girmiş olan Mahmud

⁷⁷⁸ Sinaplı'nın verdiği bilgilere göre, (Hüseyin) Kazım Bey'in, Zühtü Paşa'nın birinci eşi Fatma Neyyire Hanım'dan (ö. 1870) olan kızı Ayşe Lütfiye (d. 1868 - ö. 1948) ile evli olduğu anlaşılmaktadır.

⁷⁷⁹ *The Times*, 1 Şubat 1888.

⁷⁸⁰ Nikola Gadban Efendi (1836-1893): Hristiyan Arap olan Gadban Efendi 1885'te Bulgaristan Komiseri olmuş 1888'de istifa etmiştir. Bkz. Mahmut Akpınar, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Devlet-i Âliyye'ye Hizmet Eden Gayrimüslim Sefirler (1832-1923)*, Otorite Yayınları, Ankara 2016, s. 226.

⁷⁸¹ *La Turquie*, 3 Şubat 1888; *Le Gaulois*, 3 Şubat 1888.

⁷⁸² Y.PRK.BŞK 12/74 (21 Ca 1305/4 Şubat 1888).

⁷⁸³ Mahir Aydın, “Bulgaristan Komiserliği”, *Belgeler*, Türk Tarih Kurumu Yay., Cilt 27, Sayı 21, Ankara 1996, s. 77.

⁷⁸⁴ İ.DH 1077/84534 (4 Ş 1305/16 Nisan 1888).

⁷⁸⁵ İ.DH 1079/84707 (7 Ş 1305/19 Nisan 1888).

⁷⁸⁶ *Le Temps*, 8 Mayıs 1888.

⁷⁸⁷ İ.DH 1084/85053 (16 N 1305/27 Mayıs 1888).

⁷⁸⁸ Y.A.RES 43/27 (16 L 1305/26 Haziran 1888).

Celâleddin Paşa, bizzat Maliye Müsteşarı Mikail Efendi tarafından yolsuzlukla suçlandıysa da durumu idare etti. Ancak, hükümet içinde oluşan uyumsuzluk dolayısıyla, 1888 Ağustos ayında görevden alındı ve yerine vekaleten Hazine-i Hassa Nâzırı Agop Paşa tayin edildi.⁷⁸⁹

1888 Kasım ayında, bu defa Agop Paşa başkanlığında yeni bir mâlî komisyon faaliyete geçti. *Dersaadet Ticaret Odası Dergisi*'nin haberine dayanarak yorum yapan *La Liberté* gazetesine göre komisyonun hedefi, devlet maliyesinin düzelmesi için alınacak tedbirleri ülkenin gereklerine uygun hale getirmektir. Bu komisyonda Zühtü Paşa'nın yanı sıra, Mahmud Celâleddin Paşa, Tevfik Paşa, Edip Efendi, Akif Efendi, Mikail Portakal Efendi ve Abro Efendi bulunmaktaydı.⁷⁹⁰

⁷⁸⁹ HH.İ 71/45 (6 Z 1305/14 Ağustos 1888).

⁷⁹⁰ *La Liberté*, 19 Kasım 1888.

BEŞİNCİ BÖLÜM
MAARİF NÂZIRLIĞI
(4 Eylül 1891-13 Nisan 1902)

Muhasebe kökenli olması ve uzun yıllar mâlî sorumluluklar üstlenmesinden sonra Zühtü Paşa'nın maarif nâzirliğine tayini şaşırtıcı görünmektedir. Daha önceki senelerde, II. Abdülhamid'le aralarında maarifle ilgili bir görüşme olup olmadığı bilinmemektedir. Ancak, hem dinî konulara olan hakimiyeti ve II. Abdülhamid'in eğitim politikasını kavrayıp uygulayacağı konusunda verdiği güven olmasa, böyle önemli bir sorumluluğun verilmesi beklenmemelidir.

1891 senesi Haziran ayında bir maarif komisyonunda görev verilmesi Zühtü Paşa'nın maarif nâzirliğine getirileceğinin habercisi olarak görülebilir. Söz konusu komisyonun oluşturulmasına dair tezkere, Yıldız Saray-ı Hümayûnu Başkitâbet Dairesi'nden gönderilmiştir. Tezkerenin girişinde, mekteplerde uygulanan programların tebdili niyetiyle bir komisyon kurulacağını duyulduğundan bahisle, devletlerin mekteplerinde okutulacak dersleri, istihdam edilecek öğretmen ve kâtiplerin uyacakları usûlleri belirledikleri anlatıldıktan sonra, özellikle Fransız ihtilâlinden sonra hükümetin bütün mekteplerin programlarını cumhuriyet esaslarına göre tanzim etmesi örnek gösterilmiştir. Böylece, Fransa'da öğrencilerin yüzde 95'inin cumhuriyetçi olarak yetiştiği, oysa Devlet-i Âliyye'de mekteplerin programlarında bu hususlara dikkat edilmediği, talebelerden bir kısmının yurtdışında devlet aleyhine faaliyetlerde bulunduğu işaret edilmiştir. Dolayısıyla, kurulması düşünülen komisyondan vazgeçilerek, sâbık maliye nâzırı Zühtü Paşa'nın taht-ı riyâsetinde, 5-6 münâsîp kişiden oluşan özel bir komisyon kurulması istenmektedir. Bu komisyon, askerî ve mülkî mekteplerin programlarını inceleyecek ve Devlet-i Âliyye'nin menfaatine muvafık olmayan maddeleri tespit ederek bir mazbata halinde bildirecektir.⁷⁹¹

5.1. Zühtü Paşa'nın Maarif Nâzirliği (4 Eylül 1891-13 Nisan 1902)

Sadrazam Mehmed Kâmil Paşa 4 Eylül 1891 tarihinde azledildi⁷⁹² ve yerine Ahmed Cevad Paşa⁷⁹³ tayin edildi. Altı seneye yakın bir süredir görevde bulunan Kâmil

⁷⁹¹ İ.DH 1295-6/102449 (3 Za 1308/10 Haziran 1891).

⁷⁹² İ.DUİT 190/55 (29 M 1308/4 Eylül 1891). DH.SAİDd 18/1. *The Times*, 4 Eylül 1891; *Le Figaro*, 4 Eylül 1891. Gazetelerde, haberlerin alınış tarihi olarak 3 Eylül 1891 belirtilmektedir.

⁷⁹³ Ahmed Cevad Paşa (1851-1900) 1871'de Mekteb-i Harbiyye'den mezun oldu. Girit vali vekilliği (1889) ve sadrazamlık (1891-1895) yaptı. Askerî tarih konusunda eserleri bulunmaktadır.

Paşa'nın azledilmesinin, Sultan II. Abdülhamid'in bir türlü kurtulamadığı "hal' edilme" vehminden kaynaklandığı konusunda görüşler bulunmaktadır. Saray çevresinin sadrazama karşı tutumunun son zamanlarda sayısı artan jurnallere yansması ve birbiri ardına gelen bazı tesadüflerin II. Abdülhamid'de oluşturduğu izlenim, Kâmil Paşa'nın kendisini hal' etmek için bir komplo içinde olduğu inancını kuvvetlendirmiş görünmektedir.⁷⁹⁴

Sadrazam Ahmed Cevad Paşa'nın kurduğu hükümette Zühtü Paşa, 30.000 kuruş maaşla, maarif nâzırlığına getirildi. Hariciye Nâzırı Said Paşa ve Maliye Nâzırı Nazif Paşa hükümetteki yerlerini korudular.⁷⁹⁵ Zühtü Paşa, maarif nâzırlığının yanı sıra, o sırada Aydın valisi olan ve vilayetinin merkez sancağı İzmir'de bulunan Halil Rifat Paşa'nın makamına gelişine kadar Dahiliye Nezâreti'ne de vekâleten tayin edildi.⁷⁹⁶

Zühtü Paşa'nın Maarif Nezâreti'nde çalışan memurlar açısından ilk icraatının çalışma saatlerinin düzenlenmesi olduğu anlaşıyor. *Stamboul* gazetesinin haberine göre memurlar, alaturka saate⁷⁹⁷ göre sabah saat 5'te işbaşı yapıp saat 10:30'da işten ayrılacaktı. Ayrıca, o güne kadar Pazar günleri, hatta kimi zaman Çarşamba günleri de çalışmayan memurlar, bundan böyle Cuma günleri dışında her gün işe geleceklerdi.⁷⁹⁸ Buna ek olarak, nezâretteki memurları kategorilere ayırmayı ve maaşların her memurun kapasitesine göre belirlenmesini, nezâret bünyesinde bir halk eğitimi bürosu ve bir istatistik bürosu kurmayı önermekteydi.⁷⁹⁹

Nâzırlığının başlarında, ekibiyle birlikte dairesine giderken, 10 Ekim 1891 Cumartesi günü Zühtü Paşa'nın başına talihsiz bir olay geldi. Sirkeci'den Cağaloğlu'na doğru çıkan yokuşta bulunan İran Elçiliği civarında, binmiş olduğu at arabasına koşulmuş atlardan biri diğerine öyle şiddetli bir tekme attı ki, at yere düştü. Zühtü Paşa nezârete kadar yaya gitmek zorunda kaldı. Atın kırılan ayağı bir veteriner hekim tarafından sarıldı ve at ahıra götürüldü.⁸⁰⁰

Maarif nâzırı olarak Zühtü Paşa'nın öncelikle maarif kurumlarını ziyaret ve teftiş ederek tanımaya çalıştığını görmekteyiz. 1891 Ekim ayı başlarında, Mekteb-i

⁷⁹⁴ Midhat Sertoğlu, a.g.e., s. 3362.

⁷⁹⁵ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 279. *Tercüman-ı Hakikât*, 4 Eylül 1891. DH.SAİDd 18/1.

⁷⁹⁶ Mehmed Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, Cilt 19, Yayına Hazırlayan: Mehmet Metin Hülagü, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2009, s. 122.

⁷⁹⁷ Alaturka saat sistemi, günbatımının saat 12 olması esasına dayalıdır. Türkiye Cumhuriyeti 1925'te çıkardığı bir kanunla bu sistemi kaldırmıştır.

⁷⁹⁸ *Stamboul*, 9 Eylül 1891.

⁷⁹⁹ *Stamboul*, 23 Ekim 1891.

⁸⁰⁰ *Stamboul*, 12 Ekim 1891.

Sultanî'ye⁸⁰¹ gitmiş ve okulu ayrıntılı biçimde incelemiştir.⁸⁰² 13 Ekim 1891 Salı günkü ziyaretini Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne'ye⁸⁰³ yapmış ve mektebin her bakımdan iyi durumda olmasından duyduğu memnuniyeti müdüre ifade etmiştir.

Henüz Maarif Nâzırı olmadığı bir sırada Zühtü Paşa'nın dikkatini çekmiş bir sorun vardı. Yabancı ve gayrimüslim mekteplerinde, mezuniyet töreni vesilesiyle düzenlenen toplantı ve müsamere gibi gösterilerde gerek oynanan temsillerin metinlerinde, gerekse yapılan konuşmalarda Devlet-i Âliyye'nin aleyhine ifadelerin bulunduğunu gözlemlenmekteydi. Bu nedenle, Maarif Nezâreti'ne gönderilen tezkerelerde, mekteplerde düzenlenecek bu tür faaliyetlerin denetlenmesi, oynanacak müsamere ve yapılacak konuşmaların metinlerinin önceden ilgili makamlara verilerek tasdik alınmasının sağlanması isteniyordu.⁸⁰⁴ Devlet-i Âliyye'nin menfaatlerinin, özellikle gayrimüslim okullarında da titizlikle korunmasına Zühtü Paşa'nın büyük bir önem verdiği dair bir olay, maarif nâzırlığının hemen başlarında cereyan etmişti. Bu olay üzerine 10 Kasım 1891 tarihinde sadârete yazdığı uzun bir yazıda, Kadıköy'de bulunan Fransız Katolik Frerler⁸⁰⁵ okulunun mezuniyet töreninde düzenlenen “mükafat tevziinde” öğrencilere İslâm dini ve Devlet-i Âliyye aleyhinde ibareler ve resimler içeren bir kitabın hediye olarak dağıtılmasından şikayet etmektedir.⁸⁰⁶ O günün koşullarında, Avrupa devletlerinin himayesi altındaki bu tür okulların devlet teftişinden çoğu zaman kaçtığı görülmektedir:

Nâzır, öğrencilerinin büyük çoğunluğunun Osmanlı tebaasından olmasına rağmen, okullarda devletin resmi lisanı olan Türkçe'den bir harfin bile öğretilmediğini beyan etmektedir. Bu okullarda devletin koyduğu hiç bir kaide ve kuralın uygulanmadığını belirten Zühdi Paşa, dışarıdan alınan bilgilere istinaden müfettiş gönderileceği zaman bile bin bir zorlukla karşılaşmakta ve sonuç alınamadığı için okulun bağlı olduğu elçilik uyarılmakta, ancak oradan da cevap alınamadığını

⁸⁰¹ Mekteb-i Sultanî 1868 senesinde faaliyete geçmişti ve İstanbul'un birçok dine mensup öğrencilerinin Fransız eğitim sistemine göre yetiştirildiği bir okuldu. Osmanlı eğitim ve kültür hayatında önemli bir yeri bulunan bu okul Galatasaray Lisesi olarak faaliyet göstermektedir.

⁸⁰² *Stamboul*, 7 Ekim 1891.

⁸⁰³ İlk olarak 1859'da kurulan bu okul, asıl gelişimini II. Abdülhamid döneminde gösterdi. Zühtü Paşa'nın ziyaret ettiği sırada okul Çemberlitaş'taki eski Maarif Nezâreti binasındaydı.

⁸⁰⁴ Y.PRK.MF 2/17 (13 Z 1308/20 Temmuz 1891).

⁸⁰⁵ 1857'de Beyoğlu'nda kurulmuş ve 1870'de Kadıköy'e taşınmış olan bu okul günümüzde Özel Saint Josef Fransız Lisesi olarak faaliyetine devam etmektedir.

⁸⁰⁶ A.}AMD.MV 69/42 (7 R 1309/10 12 1891). Ayrıca bkz. Zekeriya Kurşun, “Köle Ticareti, Saint Josef Lisesi ve Afrika'nın Talanı”, ORDAF web sitesi <https://ordaf.org/kole-ticareti-saint-joseph-lisesi-ve-afrikanin-talani/>, 28 Aralık 2021.

beyan ederek, sitemde bulunmaktadır. İşin acı kısmı taşradaki yabancı okulların durumu da farklı değildir.⁸⁰⁷

Zühtü Paşa'nın bu tür olayların önüne geçmek için sadârete yaptığı öneriler arasında şunlar bulunmaktadır:

Bu okulların teftişi için gerekli emirler verilmeli ve okullar da gereken kolaylıkları sağlamaya zorlanmalıdır.

Bu okullara İslam dini ve Osmanlı Devleti aleyhinde olan kitaplar, kitapçıklar ve gazeteler sokulmamalıdır.

Osmanlı Devleti nezdinde geçmişî şüpheli olan yerli veya yabancı erkek ve kadın öğretmenler istihdam edilmemelidir.

Ödül törenlerinde müfettiş veya Maarif nezâretinden bir memurun da bulunması için okul idaresinin birkaç gün önceden Nezâret'e yazılı bilgi vermesi ve programlarını tasdik ettirmesi zorunlu tutulmalıdır.

Bu okullardan mezun olacakların önemli bir kısmı Osmanlı vatandaşlarıdır ve onlar da devletin çeşitli işlerinde görev alacaklardır. Bunun için devletin kurallarını ve özellikle Türkçeyi bilmeleri gerekmektedir. Bu yüzden bu okullar - hiç bir ülkede görülmeven - yaklaşımlarını değiştirip Türkçeyi de öğretmelidir.

Okullarda okutulan ders materyallerinin çoğunluğu Avrupa'dan ithal edilmektedir. Bunlar gümrük idarelerine gösterilmekte ise de bazen de elçiliklere mahsus kapalı diplomatik posta ile getirilmektedir. Bu materyalin içinde muzır bazı kitapların olabileceği dikkate alınarak elçiliklerin uyarılması ve resmen incelenmeden okullara teslim edilmemesi sağlanmalıdır. Bu okullar adına gümrük idarelerinden geçen kitapların kontrolleri cari uygulamaya tabi tutulurken, daha fazla özen gösterilmesi de elzemdir.⁸⁰⁸

Zühtü Paşa, daha nâzırlığının başlarında gözlemlediği bu sorunun takipçisi olmuştur. Sonraki yıllarda, bu tür okul törenlerinin daha sıkı denetlendiği gözlenmektedir. Ecnebî ve gayrimüslim mekteplerindeki bu tür törenlerde, mükâfatların dağıtılması vesilesiyle konuşma yapan müdür ve muallimlerin, asıl konunun dışına çıkarak tarihî olaylardan bahsetmelerinin engellenmesi için tedbir alınmasına çalışılmıştır.⁸⁰⁹

Maarif Nezâreti'nin ülkenin her yerinde ve her seviyede okullarla ilgili olarak karşılaştığı sorunlar şüphesiz çok çeşitliydi. Bunlardan biri, 1892 Ocak ayı başlarında,

⁸⁰⁷ Zekeriya Kurşun, "Köle Ticareti, Saint Josef Lisesi ve Afrika'nın Talanı", ORDAF web sitesi <https://ordaf.org/kole-ticareti-saint-joseph-lisesi-ve-afrikanin-talani/>, 28 Aralık 2021.

⁸⁰⁸ Zekeriya Kurşun, aynı makale.

⁸⁰⁹ MV 78/51 (14 B 1311/21 Ocak 1894).

Erzurum Maarif Müdürlüğü'nden gelen bir şukayla sorulmuş olan, gayrimüslim çocukların rüşdiye mekteplerine kabul edilip edilmeyeceğiyle ilgiliydi. Nezâretin cevabında “teba’a-yı gayrimüslime etfâlinden istek edenlerin ulûm-ı dîniyye derslerinde hazır bulundurulmamak üzere mekâtib-i rüşdiyyeye kabul olunmaları irâde-i seniyye-i cenâb-ı padişâhi muktezâ-yı celilinden”dir⁸¹⁰ diye belirtiliyordu.

Maarif nâzırı olarak, sadece okulların değil, birçok dilde basılan eserlerin incelenmesi hususunda da gayret gösteren Zühtü Paşa, 1891 Aralık ayı başında sunduğu bir tezkereyle, Encümen-i Teftiş ve Muayene Komisyonu tarafından basılmasına izin verilen Arapça, Türkçe ve Farsça kitapların ve piyeslerin yeniden incelenmesini, bu amaçla, kendi başkanlığında beş kişilik bir komisyonun teşkil edilmesini önerdi. Komisyonda yer alması düşünülen kişiler arasında Mekteb-i Mülkiye-i Şahâne Müdürü Abdurrahman Efendi, Mekâtib-i Gayr-i Müslim Müfettişi Hasib Efendi ve Mekâtib-i İdâdî Müdürü Mustafa Bey gibi kişiler bulunmaktaydı.⁸¹¹ Böylece, Tedkîk-i Mü’ellefât Komisyonu’nun kurulmasına önayak oldu. İrade-i seniyyesinin tanziminin ardından 9 Şubat 1892’de faaliyete geçen⁸¹² bu komisyon kitap sansüründe nihâî ve temyiz makamıydı ve haftada iki defa toplanıyordu. Komisyonun II. Meşrutiyet’in ilânına kadar çalıştığı, salnâmelerdeki kayıtlardan anlaşılmaktadır.⁸¹³

1891 Kasım ayı sonlarında İstanbul’u ziyaret eden Siyam veliaht prensi Damrong onuruna Yıldız Sarayı’nda verilen davete, sadrazam ve nâzırlar başta olmak üzere, neredeyse devlet erkânının tamamıyla beraber Zühtü Paşa da katıldı. 23 Kasım 1891 Pazartesi gününe tesadüf eden ziyarette, konuk prens ve beraberindekiler, kendilerine tahsis edilen İdare-i Mahsusa vapurlarından “Şahin” ile önce Heybeliada’daki Mekteb-i Bahriye’ye uğramış ve öğrencilerin gösterilerini izlemişlerdi. Akşam yemeğinde II. Abdülhamid’in konuklarıyla bizzat ilgilendiği gazetelere yansdı.⁸¹⁴

Zühtü Paşa 4 Eylül 1891’de maarif nâzırı olduğunda maaşı 30.000 kuruş olarak belirlenmişti. Aradan bir sene geçtikten sonra, maaşına zam yapılması gündeme geldi.

⁸¹⁰ Y.EE 131/25 (31 Kânûn-i Evvel 1307/12 Ocak 1892).

⁸¹¹ Y.MTV 57/5 (3 Ca 1309/5 Aralık 1891).

⁸¹² *Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umumiyye*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1317/1899, s. 32.

⁸¹³ Ali Birinci, “Osmanlı Devletinde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 4, Sayı 7, İstanbul 2006, s. 306.

⁸¹⁴ *Stamboul*, 24 Kasım 1891.

Bunun üzerine, “gelecek sene bütçesinin tevâzününe hâlel gelmemek üzere” bu zammın yapılması için Maarif Nezâreti bütçesinden kaynak ayrılacağı bildirildi.⁸¹⁵

Maarif nâzırı olmasının yanı sıra mâlî komisyonların neredeyse vazgeçilmez üyesi olduğuna daha önce değinilmişti. 1892 Mayıs ayı başında, Sadrazam Cevad Paşa başkanlığında oluşturulan bir komisyonun amacı Osmanlı borçlarının dört ayrı seri halinde yeniden düzenlenmesine yönelik bir proje üzerinde çalışmak olarak belirtiliyordu. Komisyonunda Maarif Nâzırı Zühtü Paşa dışında, Hazine-i Hassa Nâzırı Mikail Portakal Efendi, Nafia Nâzırı Tevfik Paşa, Maliye Nâzırı Nazif Efendi, eski maliye nâzırlarından ve o sıra Rûsûmât Emîni olan Hasan Fehmi Paşa yer almaktaydı. Komisyonun ilk toplantısını 3 Mayıs 1892’de yaptığı ve 4 Mayıs’ta yeniden toplanacağı haberi gazetelerde yer aldı.⁸¹⁶

1892 Kasım ayı başında, diğer sâbık maliye nâzırları Galip Paşa ve Tevfik Paşa’nın değil de Zühtü Paşa’nın, o sırada maliye nâzırı bulunan Nâzif Paşa’nın rahatsızlığı nedeniyle Meclis-i Vükelâ toplantısına gelemeyeceğini bildirmesi üzerine ona vekalet ederek, maliyeyle ilgili müzakereye katılması uygun görülmüştür.⁸¹⁷

Zühtü Paşa’nın maarif nâzırı olarak üstlendiği önemli bir sorumluluğun gerek yurtiçinde basılan kitap, dergi ve gazetelerin denetlenmesi, gerekse yurtdışından ülkeye getirilen her türlü yayının denetlenmesi olduğu belirtilmelidir. Kurulmasını teklif etmiş olduğu Tedkîk-i Mü’ellefât Komisyonu başkanlığını yapmaktaydı. Maarifin denetimindeki mekteplerde okutulan veya okutulacak kitapların denetlenmesi de onun yetki alanındaydı. Kitaplar basılmadan önce denetleniyor ve basılmasında mahzur görülenlere izin verilmiyordu.⁸¹⁸ Görüldüğü gibi, II. Abdülhamid döneminin sansürle anılmasına yol açan uygulamaların başında Zühtü Paşa bulunmaktaydı. İlköğretimden yüksek öğretime kadar maarifin benimsediği bu uygulamanın temel hedefi merkezi otoritenin değerlerini benimseyen sadık devlet memurları yetiştirilmesiydi. Mekteb-i Mülkiye’de okutulan yabancı ders kitaplarının da incelenmesi istendi ve bu amaçla bir komisyon kuruldu. 1893 Şubat başında Komisyon, Fransızca’dan tercüme edilerek Yusuf Ziya nâmiyle neşredilen *Hukuk-ı Düvel* adlı kitap mündericâtını zararlı görmüş

⁸¹⁵ BEO 77/5750 (3 Ra 1310/25 Eylül 1892).

⁸¹⁶ *Le Temps*, 4 Mayıs 1892; *Journal des Debats*, 6 Mayıs 1892; *La France*, 7 Mayıs 1892.

⁸¹⁷ İ.HUS 5/80 (13 R 1310/11 Kasım 1892).

⁸¹⁸ Y.PRK.MF 2/61 (4 C 1310/24 Aralık 1892).

ve nüshalarını toplattırıştır.⁸¹⁹ Maarif Nezâreti'ne kitap inceleme talepleri Mısır maarif idaresinden de geliyordu. Mısır Fevkalâde Komiseri Gazi Muhtar Paşa,⁸²⁰ Mısır'da mekteplerde okutulan Arapça, Fransızca ve İngilizce ders kitaplarını tetkik için Maarif Nezâreti'ne göndermiş, ayrıca yeni ders programı talebinde bulunmuştu.⁸²¹

5.1.1. Aşiret Mekteplerinin Kuruluşu (3 Ekim 1892)

Eğitim alanında II. Abdülhamid dönemine damgasını vuran girişimlerden biri de Aşiret Mektepleri'ydi. Yaver-i Fahrî Ferik Mehmed Nuri Paşa'nın⁸²² hazırladığı bir lâyiha ile başlayan bu girişim Zühtü Paşa'nın maarif nâzırlığına tesadüf etmektedir. Lâyhada, imparatorluk bünyesindeki Arap aşiretlerini saltanat ve hilafetten soğutmak için yapılmakta olan propagandanın etkili olduğu, bunu önlemenin yolunun eğitimden geçtiği belirtilmektedir. Dolayısıyla, "aşiret ahalisi evlâdının talim ve terbiyesine mahsus mektepler açmak lazımdır."⁸²³ Bu mekteplerin açılmasının maksadı "aşiretlerin yoğun ve hâkim olduğu bölgeleri muhafaza etmek için bunların reislerinin ve ağalarının çocuklarını Osmanlı kültürüyle yetiştirerek devlete ve saltanata bağlamak"⁸²⁴ olarak özetlenebilir. Mektep için yer arayışı sonunda Beşiktaş'taki "Akarat-ı Seniyyeden birkaçının" mektebe dönüştürülmesi Meclis-i Vükelâ'da benimsendi.⁸²⁵ Kurulacak mekteple ilgili nizamnâmenin düzenlenmesi, tefrişat ve levazımâtının ikmâl edilmesi hususunda Maarif Nezâreti'ne bildirilmiş olan taleplerin yerine getirileceğine dair tezkere Zühtü Paşa tarafından sunuldu. Tezkereye, okulun iki senelik ders cetvelleri de eklendi.⁸²⁶ Aşiret mekteplerinin kurulması, 22 Temmuz 1892 tarihinde Meclis-i Vükelâ'da görüşülerek karara bağlandı.⁸²⁷ 3 Ekim 1892'de, Zühtü Paşa'nın da katılımıyla aşiret mektebinin açılış töreni düzenlendi.⁸²⁸ Açılışa telebelerin ancak 50

⁸¹⁹ Y.MTV 113/49 (22 N 1310/9 Şubat 1893). İsviçreli M. Bluntschli tarafından Almanca yazılan eserin, 1870 tarihli *Le Droit Internationale* adlı Fransızca baskısından Yusuf Ziya tarafından çevrilen kitap *Hukuk-ı Beyne'd-Düvel Kanunu* adıyla H. 1298 (1881) senesinde yayınlanmıştır.

⁸²⁰ Gazi Ahmed Muhtar Paşa (1839-1919) Nâfia nâzırlığında (1873), Girit valiliğinde (1873, 1877) bulundu, Balkanlar'da ve Doğu Anadolu'da savaştı, Mısır Fevkalâde Komiserliği (1885-1908) ve sadrazamlık (1912) yaptı.

⁸²¹ Y.PRK.MF 2/65 11 Ş 1310/28 Şubat 1893).

⁸²² Mehmed Nuri Paşa (1850-1921) Serkurenâ (Ağustos 1908-Nisan 1909). Lâyiha'nın yer aldığı DH.MKT 1964/35 (26 Za 1309/22 Haziran 1892) numaralı belgenin girişinde lâyiha'yı sunanın "Ferik-i Sâni Yaver-i Fahrî Hazret-i Şehriyârî Ferik Mehmed Nuri Paşa" olduğu açıkça yazılıdır. Ancak, Osman Ergin ve Bayram Kodaman bu adı "Osman Nuri Paşa" olarak yazmaktadırlar. Bkz. Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, Cilt 3, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s. 1182. Bayram Kodaman, a.g.m., s. 325.

⁸²³ DH.MKT 1964/35 (26 Za 1309/22 Haziran 1892). Bkz. Bayram Kodaman, "II. Abdülhamid ve Aşiret Mektebi", *Devr-i Hamid*, Cilt 1, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s. 325.

⁸²⁴ Bayram Kodaman, a.g.m., s. 324.

⁸²⁵ İ.MMS 131/5638 (1 Z 1309/27 Haziran 1892).

⁸²⁶ İ.MMS 131/5641 Lef 2 (15 Z 1309/11 Temmuz 1892) ve BEO 30/2219 (23 Z 1309/19 Temmuz 1892).

⁸²⁷ İ.MMS 131/2641 (26 Z 1309/22 Temmuz 1892). Bkz. Bayram Kodaman, a.g.m., s. 326.

⁸²⁸ Mahmud Cevad İbnü'l-Şeyh Nâfi', *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, Hazırlayan: Taceddin Kayaoglu, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s. 309.

kadarının hazır bulunduğu belirtilmektedir.⁸²⁹ Zühtü Paşa'nın, talebelerin Arap olduklarını dikkate alarak Arapça bir konuşma yaptığı, hazırladığı metnin tercümesinin açılış töreninden bir hafta önce sadâret tarafından Yıldız Sarayı'na sunulmasından anlaşılmaktadır.⁸³⁰ Açılış haberi *Stamboul* gazetesinde şöyle yer aldı:

Beşiktaş'taki Aşiret Mektebi'nin açılışı dün Mevlid töreninin ardından gerçekleşti. Selamlık'tan sonra Maarif Nâzırı Zühdi Paşa, beraberinde birçok üst düzey yetkili olduğu halde bu mektebe gitti ve burada eğitim kadrosu tarafından kabul edildi. Talebeler de hazır bulundu.⁸³¹

Bu tarihte yapılan resmî açılış töreninden sonra, öğrencilerin Akaretler'deki binalarda kaldıkları ve eğitime başladıkları anlaşılmaktadır.⁸³² Aslında, bu binaların eğitim ve ikâmet için uygun olmadıkları görülmüş ve aşiret mektebi açılmadan önce daha elverişli olan bir yer olarak Kabataş'taki Esmâ Sultan Sarayı düşünülmüştü. Sonuçta, “zikrolunan mektep için bir mahall-i mahsûs tedârik-i lâzımeden olduğundan ve devletlü ismetlü Esmâ Sultan hazretlerinin elyevm ikâmet buyurmakta oldukları Kabataş'ta kâin saray”ın⁸³³ bu mektebe tahsis edilmesine, buna karşılık olarak, “biri sultan-ı müşarünileyha hazretlerinin ve diğeri hanım sultanlar hazretlerinin ikâmetlerine tahsis olunmak üzere müteveffâ Hüseyin Avni ve Âli paşaların sahilhanelerinin hazine-i maliyece mübâya'ası”na⁸³⁴ karar verilmişti.

Hazırlanan Aşiret Mektebi Nizamnâmesi'ne⁸³⁵ göre aşiret mektebi beş senelik parasız yatılı bir devlet mektebidir. Mektebin gayesi Arap aşiretlerine medeniyet götürmek ve onların Saltanat ve Hilafet makamına bağlılıklarını artırmaktır. Mektebe 12-16 yaşlarındaki aşiret çocukları alınacaktır. Aşiret mektebi başlangıçta sadece Arap çocuklarına tahsis olunmuşsa da, daha sonra doğu vilayetlerindeki Kürtlerin, 1902'den sonra Arnavutların çocukları da mektebe alınmıştır.⁸³⁶

⁸²⁹ Mahmud Cevad, a.g.e., s. 308.

⁸³⁰ Y.A.HUS 265/20 (3 Ra 1310/25 Eylül 1892).

⁸³¹ *Stamboul*, 4 Aralık 1892.

⁸³² Bayram Kodaman, a.g.m., s. 328. Ayrıca bkz. Rahmi Tekin ve Esmer Duman, “II. Abdülhamid Döneminde Bir Eğitim Modeli: Aşiret Mektebi (1892-1908)”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 11, Sayı: 22, Güz 2021, s. 424.

⁸³³ İ.MMS 131/5641 Lef 6 (29 Z 1308/22 Temmuz 1892). Esmâ Sultan (1873-1899) Sultan Abdülaziz'in kızıydı ve 1889'da Çerkez Mehmed Paşa ile evlendiğinde kendisine II. Abdülhamid tarafından hediye edilmişti. III. Ahmed'in kızı Esmâ Sultan'ın (1726-1788) Kadirga'da sarayı, I. Abdülhamid'in kızı Esmâ Sultan'ın (1778-1848) Eyüp'te sahil sarayı vardı.

⁸³⁴ BEO 60/4458 (7 S 1310/31 Ağustos 1892). Bkz. Osman Ergin, a.g.e., Cilt 3, s. 1184.

⁸³⁵ İ.MMS 131/5641 Lef 3 (29 Z 1308/22 Temmuz 1892). Bkz. Mahmud Cevat, a.g.e., s. 338-340. Ayrıca bkz. Bayram Kodaman, a.g.m., s. 328. Nizamnâmenin transkripsiyonu için bkz. Muzaffer Albayrak ve Kevser Şeker, *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014, s. 210-211.

⁸³⁶ Osman Ergin, a.g.e., Cilt 3, s.1186.

Zühtü Paşa'nın mabeyn-i hümayûna sunduğu “talimat-ı dahiliye”ye⁸³⁷ göre katı bir disiplinin uygulandığı mektepte öğrencilerin dışarı çıkmalarına sıkı denetim altında ve arada sırada izin verildiği görülmekteydi. Başlangıçta, İstanbul’da akrabaları olanların haftalık tatillerinde onların yanına gitmelerine izin verilirken, bu durumun akrabası olmayanlarda yarattığı kıskançlık sorun oluşturmuyordu. Mekteple ilgili olarak saraya gönderdiği bir tezkerede Maarif Nâzırı Zühtü Paşa öğrencilerin halen göçebelik zihniyetinde olduğunu ve medeniyetin nimetlerini anlamadıklarını belirtiyordu.⁸³⁸ Talebelerden Hudeydeli Şazeli Efendi aile hasretinden ötürü memleketine gitmek istemişti. Ancak, onun gönderilmesi diğer talebelere kötü örnek olacağı için geçici olarak Mülkiye Mektebi’ne nakledilerek sorunun çözülmesi gerektiği bildirildi. Zühtü Paşa’ya göre “çöl ahalisinden” olan bu talebeler hem “mektep ahvâlî”ne hem de medenî hayata alışık değillerdi.⁸³⁹

Aşiret Mektebi’nin kurulması, Doğu Anadolu’daki aşiretlerin de ilgisini çekmiş ve bunlar Yaver-i Ekrem Ahmet Şâkir Paşa’ya⁸⁴⁰ müracaat ederek, çocuklarının da bu mektebe alınmasına yardımcı olmasını istemişlerdi. 1892 Kasım ayı başında, Şâkir Paşa bu isteği olumlu bularak Bâbiâli’ye iletmişti. Şâkir Paşa aşiret ileri gelenlerinin ve Hamidiye alaylarındaki subayların çocuklarının Aşiret Mektebi’nde tahsil görerek, söz konusu alaylarda mülâzım rütbesiyle görevlendirilmesinin Asâkir-i Hamidiye Kânûnnâmesi’ne uygun olduğunu belirtmiştir. Sadrazam Cevat Paşa da Maarif Nezâreti’ne yazdığı bir tezkereyle, Doğu Anadolu’daki 14 alaydan talebe alınmasının irâde-i seniyyeye uygun olduğunu bildirmiştir.⁸⁴¹ Ancak, Zühtü Paşa bu görüşte değildi. Bunun gerekçelerini sadârete sunduğu bir tezkereyle izah etti. Askerî hüviyeti olmayan Aşiret Mektebi’nde talebelerin askerî eğitim almayacaklarını, dolayısıyla Hamidiye Alayları’nda görevlendirilmelerinin doğru olmayacağını, çok isteniyorsa, bu talebelerin askerî mekteplere gönderilmesi gerektiğini bildirdi. Ona göre, “mezkûr alaylara mensub ümerâ ve aşâir evladının mezkûr kânûnnâme-i hümayûn mucebince mekâtib-i askeriye konulmak üzere celbleri maksad-ı âliye daha muvafık” olacaktır.⁸⁴² Buna rağmen, Hamidiye Sûvâri Alayları’ndan Aşiret Mektebi’ne talebe kabulü konusunda

⁸³⁷ Y.MTV 73/99 (14 C 1310/3 Ocak 1893).

⁸³⁸ Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji – II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, Çeviren; Gül Çağalı Güven, Doğan Egmont Yayıncılık, İstanbul 2002, s. 117.

⁸³⁹ Y.MTV 70/14 (4 R 1310/26 Ekim 1892).

⁸⁴⁰ Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899) Saint Petersburg elçiliği (1878-1888), Girit vali vekilliği (1889) ve yâver-i ekremlik (1899-1994) ve Anadolu Islahatı Umum Müfettişliği (1895-1899) yapmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993.

⁸⁴¹ Bayram Kodaman, a.g.e., s. 332-333.

⁸⁴² Y.A.HUS 267/68 (14 Ca 1310/4 Aralık 1894).

irâde çıkarıldığını, ancak, Zühtü Paşa'nın tavsiyeleri üzerine, Şâkir Paşa'nın 1893 Temmuz ayında "Mekteb-i Harbiye-i Şâhâne'de hususi bir süvâri sınıfı" oluşturulmasını istediğini görmekteyiz.⁸⁴³ Yine de, Doğu Anadolu'daki aşiretlerin ısrarlı talepleri üzerine, sonraki senelerde Aşiret Mektebi bu aşiretlerin çocuklarını talebe olarak kaydetmeye yöneldi.

Aşiret Mektebi'nin kuruluşundaki amaca hizmet edip etmediği ve ne ölçüde faydalı olduğu konularında genellikle olumsuz bir görüş egemen görünmektedir. Merkezi idare ile aşiretler arasındaki çekişmeler dolayısıyla güçlü aşiret ailelerinin çocuklarının mektebe çekilemediği belirtilmektedir.⁸⁴⁴ Hatta, bu mekteplere "Arap eşrafının seçkin çocukları değil, daha çok orta ve alt sınıflardan gençler gönderildiği"⁸⁴⁵ görüşü belirtilmektedir. Bu konuda dikkat çekici bir başka değerlendirme şöyledir:

Bu çocuklar biraz okuyup, öğrenip güzelce giyinip kuşanıp memleketlerine döndükleri zaman içtimaî mevkilerinin aşağı oluşu yüzünden âyan ve eşraf arasında itibar görememişler ve hükümetçe gözetilen gaye de bu yüzden husule gelmemiştir. Nihayet bu baldırı çıplak Arap, göçebe, Arnavud ve Kürd çocukları naz ve nimet içinde bulundukları sarayda günün birinde verilen yemeği beğenmemelik ederek idare aleyhine isyan etmeleri üzerine 1323 (1907) Şubat'ı sonunda mektep kapatılmış, talebe memleketlerine gönderilmiş ve binası da o sırada yeni açılan Kabataş İdâdîsi'ne tahsis olunmuştur.⁸⁴⁶

Mektebin kapatılmasının nedenleri üzerine çeşitli görüşler ileri sürülmektedir. Mektebe eskisi gibi talebin olmaması ve aşiret ileri gelenlerinin çocuklarını bu mektebe göndermek istememeleri başlıca sebep olarak öne çıkmaktadır.⁸⁴⁷

5.1.2. Yabancı Mektepleri Denetim Altına Alma Çabaları (1892)

Osmanlı Devleti'nin yabancı mektepleri denetim altına almaya yönelik çabaları 1856 senesinden itibaren devam etmekteydi. Maarif Nezâreti'nin o sene çıkardığı bir nizamnâmeyle, daha önce alınmış ruhsatları geçersiz kıldığını ilan etmesi Avrupa devletlerinin yanı sıra Amerika Birleşik Devletleri'nin de protestosuna neden

⁸⁴³ Bayram Kodaman, a.g.e., s. 333.

⁸⁴⁴ Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, Çeviren: Osman Yener, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 295.

⁸⁴⁵ İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Arap Milliyetçiliği", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 4, İstanbul 1985, s. 1035.

⁸⁴⁶ Osman Ergin, a.g.e., Cilt 3, s. 1188. 1923-1924 öğretim senesinde Kabataş Erkek Lisesi adını alan Kabataş İdâdîsi, 1928-1929 öğretim senesinde, Ortaköy'de Fer'iyye Sarayları olarak bilinen yere taşınmıştır.

⁸⁴⁷ Rahmi Tekin ve Esmer Duman, "II. Abdülhamid Döneminde Bir Eğitim Modeli: Aşiret Mektebi (1892-1908)", *Bingöl Üniversitesi SBE Dergisi*, Sayı 22, Bingöl 2021, s. 431.

olmuştu.⁸⁴⁸ Özellikle 1869 tarihli Maarif-i Umûmiyye Nizamnâmesi'nin “Kısm-ı Sâni - Mekâtib-i Husûsiye” başlığı altındaki 129. Maddesi, açılmak istenen her türlü husûsî mektep için Maarif Nezâreti'nden veya mahallî maarif müdürlüklerinden izin alınması ve “bu mekteplerde adâba ve politikaya mugayir ders okutturulmamak için tâlim olunacak derslerin cetveli ve kitapların” tasdik ettirilmesi şartlarını getirmekteydi. Bu şartlar “kâmilten mevcut olmadıkça mekâtib-i husûsiye küşâdına ve devamına ruhsat verilmez ve hilafında hareket vuku' takdirinde men' ve sed olunur.” denilmekteydi.⁸⁴⁹ Ancak, bu nizamnâmenin bütün yabancı mekteplere uygulanması Avrupa devletlerinin yaptıkları baskılar nedeniyle bir türlü mümkün olamadı. 1886 Mayıs ayında, yabancı mekteplerin teftişi için yeni bir müfettişlik kuruldu⁸⁵⁰ ve Eylül ayında da “Mekâtib-i Gayr-i Müslim-i Ecnebîyye Müfettişliği Nizamnâmesi”⁸⁵¹ çıkarıldı. Aralık ayında, dönemin Maarif Nâzırı Münif Paşa ruhsatsız mekteplerin müracaatları halinde bunlara ruhsat verileceğini açıkladı. Buna karşılık, birçok yabancı mektep, “bu uygulamanın kapitülasyonlarla kazanılmış hakları kısıtladığını” ileri sürdüler ve müfettişlerin mekteplere girişine izin vermediler, girenler de müdürlerle görüşemediler ve bilgi alamadılar.⁸⁵² Zühtü Paşa maarif nâzırlığına tayin edildiğinde karşılaştığı manzara buydu. Bu durum hem Zühtü Paşa'yı hem II. Abdülhamid'i son derece rahatsız ediyordu. Yabancı mekteplerin ruhsatnâme almalarını sağlamak için çeşitli tedbirlere başvurulmaktaydı. 1892 Haziran ayında, Maarif Nâzırı Zühtü imzalı bir tezkereyle, “Dersaadet ve Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne'de küşâd olan bilcümle mekâtib-i gayr-i Müslime ve ecnebîyenin ruhsat-ı resmîyeye rabtı”⁸⁵³ için yeniden üç ay süre verildiği ilan edildi.

Zühtü Paşa'nın maarif nâzırlığına tayininden bir sene kadar sonra, yabancı bir gazetede yayınlanan bir yorumda, onun bu kısa sürede gerçekleştirdiği önemli bazı reformlardan bahsedilmektedir:

Şimdiye kadar tüm okullarda ders kitapları konusunda talihsiz bir karışıklık vardı.

Her okul, öğrencilerine kendi beğendiği kitabı okutuyordu. Dolayısıyla sadece

⁸⁴⁸ Teyfur Erdoğan, “Üsküdar Amerikan Kız Koleji'nin Kısa Tarihi”, *Üsküdar Sempozyumu 1-Bildiriler*, Cilt 1, Ed. Zekeriya Kurşun vd, Üsküdar Belediyesi Yay., İstanbul 2004, s. 304.

⁸⁴⁹ Y.EE 112/6 (24 C 1286/1 Ekim 1869). Nizamnâmenin transkripsiyonu için bkz. Sibel Hayta, *1869 Maârif-i Umumiye Nizamnâmesi ve Türk Eğitimine Katkıları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, Ankara 1995, s. 102-138.

⁸⁵⁰ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1991, s. 53.

⁸⁵¹ Y.PRK.MF 1/63 (29 Z 1305/6 Eylül 1888). Nizamnâmenin transkripsiyonu için bkz. Habibe Polat, “XIX. Yüzyılın Sonlarında Osmanlı'da Eğitimin İyileştirilmesi Girişimleri Çerçevesinde Gayrimüslim ve Yabancı Okullar”, *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 5, Sayı 1, 2021, s. 32-42.

⁸⁵² Teyfur Erdoğan, a.g.m., s. 305.

⁸⁵³ BEO 25/1832 (25 Za 1309/21 Haziran 1892).

öğretimin genel ruhunda değil, aynı zamanda öğretilen konuların bileşiminde de sonsuz bir çeşitlilik vardı. Zühdî Paşa'nın başkanlığında kurulan bir komisyon, farklı derecelerdeki tüm okullar için tek tip bir kitap kabul etti. Ekselanslarının atanmasından önce sayıları nispeten az olan vilayetlerdeki hazırlık okulları veya İdâdiler büyük oranlarda artırılmış ve bu okullara özel bir ilgi gösterilmiştir. Şimdiye kadar gündüzlü olan bu okulların bir kısmı Selanik, Manastır, Yanya, İzmir, Beyrut ve Şam'da olduğu gibi yatılı okullara dönüştürülmüştür. Bu okullar, bulundukları bölgelerin önemine göre dört kategoriye ayrılmıştır. İdâdilerde 20 yatılı okul bulunmaktadır. İstanbul'da yan yana bulunan Rüşdiyelerin her birinin öğrenci sayısının az olması ve fazlalık olması nedeniyle Zühdî Paşa bu rüşdiyelerden birkaçını birleştirdi. Böylece Kapudan Paşa [Kapudan İbrahim Paşa], Süleymaniye ve Şehzade Rüşdiyeleri Sultan Bayezid'de [Bayezid Merkez Rüşdiyesi], Kadırga ve Çiçek Pazarı rüşdiyeleri de Nuruosmaniye'de tek bir büyük rüşdiye mektebinde birleştirildi; bu okulların her birinde bugün 200'den fazla öğrenci öğrenim görmektedir. Ekselansları bu reformla aynı zamanda önemli bir tasarruf sağlamış ve başkente şimdiden en iyi sonuçları veren ciddi Rüşdiye okulları kazandırmıştır. Galatasaray Sultanisi [Mekteb-i Sultânî], Hukuk Mektebi [Mekteb-i Hukuk], Mülkiye Mektebi [Mekteb-i Mülkiye] ve Sağır ve Dilsizler Mektebi'nin [Sağır, Dilsiz ve Âmâ Mektebi] teşkilat ve müfredatında da, bütün ehil zevata göre, genç talebenin terakkisine ancak müspet tesir edebilecek ıslahat yapılmıştır. Hukuk Mektebi ve Mülkiye Mektebi'nin sınıfları artırılmıştır.⁸⁵⁴

Gazetenin haberinde, Zühtü Paşa'nın 1892 Haziran ayında, ruhsatsız bulunan yabancı mekteplerle ilgili tezkeresine de dikkat çekilmekteydi. Mevcut yabancı okulların maarife ilişkin yönetmeliklere aykırı davranan bazı yöneticilerinin yasal kurallara uymaya davet edildiği, buna ek olarak, okul açmak isteyen tüm yabancıların nezâretten önceden izin almakla yükümlü oldukları hatırlatılmaktaydı.

1892 Kasım ayı sonunda çıkarılan bir irâdeyle sadece mahallî idarelerden alınan ruhsatla kurulmuş yabancı mekteplere ferman verilmeyeceği ve padişahın özel izni olmadan yabancı okul açılmayacağı ilan edildi.⁸⁵⁵ Bunun üzerine Zühtü Paşa, ülkedeki mekteplerin ruhsat durumlarını ayrıntılı biçimde incelemeye ve ruhsatsız mekteplerin ruhsat için başvurmalarını sağlamaya yöneldi. Aralık ayında, özellikle İstanbul'da, sahip oldukları binaların bir bölümünü mektep olarak düzenleyip tedrisata başlamış okullar olduğu ve bunlardan bazılarının, muhtemelen bu konuda son çıkarılan irâdenin

⁸⁵⁴ *Stamboul*, 3 Kasım 1892. Fransızca olan gazetenin haberinde geçen rüşdiye ve mektep isimleri muhabirin çevirisine göre yazıldığı için bunların tam karşılıkları değildir. İstanbul'daki erkek rüşdiye mekteplerinin isimleri için bkz. Ayşegül Altınova, *Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2010, s. 146, 150. Nuruosmaniye'deki rüşdiyeyle ilgili bilgi bulunamadı.

⁸⁵⁵ MV 72/54 (10 Ca 1310/30 Kasım 1892).

de etkisiyle, ruhsat başvurusunda bulundukları görüldü.⁸⁵⁶ Bundan sonra Maarif Nezâreti, izin almadan ecnebî ve gayrimüslim mekteplerinin açılmasına göz yummadığı gibi, bu şekilde ruhsatsız olarak açılan mekteplerin kapatılması konusunda kararlı bir tutum sergilemeye başladı.⁸⁵⁷

Maarif Nezâreti'nin üzerinde önemle durduğu bir konu da, ecnebî ve gayrimüslim mekteplerinde Türkçe dersinin okutulmasıydı. 1894 Temmuz ayında çıkarılan bir irâdede “Avrupa devletleri yalnız ülkelerinde değil, muvakkaten işgal eyledikleri mahallerde dahi kendi lisanlarını mecbûrî-tahsil tutmakta ve Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne’de bile lisanlarını neşre çalışmakta oldukları cihetle” Devlet-i Âliyye’nin de kendi ülkesindeki ecnebî ve gayrimüslim mekteplerinde Türkçe dersinin okutulmasını mecbûrî kılmasının olağan olduğuna işaret edilmektedir.⁸⁵⁸ Bu irâde bütün maarif müdürlüklerine tebliğ edilmiştir. Bu gelişme üzerine Amerikan sefaretî Hariciye Nezâreti’nden konu hakkında bilgi istemiş, sadâret de konuya açıklık getirmesini Maarif Nezâreti’nden talep etmiştir. Sadâretten gelen talebe cevaben sunduğu tezkerede söz konusu irâdeye⁸⁵⁹ atıfta bulunan Zühtü Paşa “Mekâtib-i gayr-i müslimede Türkçe tedris ettirilmesi ve imtihanlarında birer memur bulundurulması ve Türkçe tedris olunmayan mekteplerin sedd olunması hakkında Suriye Maarif Müdiriyeti’nden vilâyet dahilindeki kazalara talimat verilmiş”⁸⁶⁰ olduğunu belirtmektedir. Suriye Maarif Müdürlüğü vilâyetteki ecnebî ve gayrimüslim mekteplerin müdürleriyle bir toplantı yapmış ve “mekteplerine birer lisân-ı Osmanî muallimi tâyini” lüzûmunu uygun bir dille anlatmış ise de, “aksi halde mekteplerinin sedd edileceğine dair bir gûne tebligât” yapmamıştır. Bu sözün, bu mekteplere verilen ruhsatnâmelerin arka yüzünde yer alan Maarif Nizamnâmesi’nin 126. maddesinin tefsirinden kaynaklanmış olabileceğini bildirmiştir. Ancak, bu konuda herhangi bir şikayetin ortaya çıkmadığı, tebligattan üç ay sonra Şam’daki Protestan mektepleri müdürü Mr. Crawford’un bizzat kendi talebiyle maarif müdürlüğünden bir muallim talep ettiği, bunun üzerine Defter-i Hakanî ketebesinden Yakup Efendi’nin bu göreve tayin edildiği anlaşılmaktadır. Zühtü Paşa aynı konuda 1895 Haziran ayındaki bir tezkeresinde bu mekteplerin “lisân-ı Türkî” imtihanlarında

⁸⁵⁶ BEO 128/9595 (6 C 1310/26 Aralık 1892).

⁸⁵⁷ MF.MKT 237/8 (21 Ca 1312/23 Kasım 1894).

⁸⁵⁸ İ.HUS 27/1 (22 M 1312/26 Temmuz 1894).

⁸⁵⁹ Zühtü Paşa’nın tezkeresinde söz konusu iradenin 24 Muharrem 1312 tarihli olduğu belirtilmiştir. Oysa, yukarıda belirtilen ve tezkerede nakledilen ifadeyi barındıran İ.HUS 27/1 numaralı irade 22 Muharrem 1312 tarihini taşımaktadır. Zühtü Paşa’nın atıfta bulunduğu iradenin başka bir irade olup olmadığını açıklığa kavuşturma imkânı bulunamamıştır.

⁸⁶⁰ BEO 641/48013 Lef 3 (10 N 1312/7 Mart 1894).

nezâretten mümeyyizlerin bulunması gerektiğini ve Osmanlıca ders zorunluluğuna uymayan mekteplerin kapatılmasının irâde-i seniyye gereği olduğunu hatırlatmaktadır.⁸⁶¹

5.1.3. Yabancı Mekteplerle İlgili Lâyihaları (1893-1894)

Birinci Lâyiha: 1893 senesinin ilk yarısında, ülkedeki maarif müdürlüklerinden kendi bölgelerindeki yabancı mekteplerin ruhsat durumlarıyla ilgili bilgiler istendi. Derlenen bilgiler sonucunda, Zühtü Paşa halen günümüzde araştırmacıların başlıca bilgi kaynaklarından olan iki lâyiha hazırlamıştır. İlk lâyiha 2 Ağustos 1893 tarihinde⁸⁶² Mabeyn-i Hümayûn Başkitâbeti'ne sunulmuştur. “Memâlik-i Osmaniye’de Protestan ve Amerika Mekteplerine Dâ’ir” başlığını taşıyan lâyihanın ne amaçla ve nasıl hazırlandığı girişte açıklanmaktadır:

Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne’de mevcut olan Protestan ve Amerikan mekteplerinin hangi tarihte ve irâde-i seniyye-i mülûkâne ile mi yoksa emr-i âli üzerine mi tesis ve küşâd olunmuş olduklarını ve programları neden ibâret bulunduğunun ve devletin mekâtib-i mezkûre üzerindeki hakk-ı teftiş derecesinin tafsilât ve izâhat-ı lâzimesiyle beraber arz-ı atebe-yi ulyâ kılınması hakkında evvelce şerefimûteallik eden irâde-i seniyye-i hazret-i hilâfetpenâhi üzerine keyfiyetin tahkikiyle alınacak malûmât arz olunacağı 9 Mart 309 [21 Mart 1893] tarihiyle yazılan tezkere-i âcizide beyân ve işâr olunmuş idi. Vilayetlerden ve maarif müdürlerinden bilistilâm muharrerât ve defterlerden tertib ve tanzim edilen hülâsa manzûr-ı âli kılınmak üzere leffen takdim kılınmıştır.⁸⁶³

Bu açıklamanın ardından lâyihada yabancı mekteplerin kuruluş ve ruhsat durumlarıyla ilgili bilgi verilmektedir. Buna göre: “Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne’de elyevm zükûr ve inâsa mahsus leylî ve niharî 392 bâb Protestan ve Amerikan mekâtibi” mevcuttur. Bunlardan 284 adedi II. Abdülhamid’in tahta çıkmasından önce, 108 adediyse bundan sonra açılmıştır. Yalnızca 33 adedi fermân-ı âlî, 7 adedi emr-i sâmi ile ruhsat almış, 11 mektebe Maarif Nezâreti tarafından ruhsat verilmiştir. Bunların

⁸⁶¹ BEO 641/48013 Lef 2 (15 Z 1312/9 Haziran 1895).

⁸⁶² Bazı araştırmacılar bu lâyihanın 1 Ağustos 1893 tarihinde sunulduğunu yazmaktadırlar. Lâyihayı sunarken Zühtü Paşa’nın yazdığı tarihler Hicrî 19 Muharrem 1311 ve Rumî 20 Temmuz 1309’dur. Tarih çevirme programları Hicri olan tarihi 2 Ağustos 1893, Rumî olan tarihi 1 Ağustos 1893 şeklinde çevirmektedirler. Öte yandan, dönemin Osmanlıca gazetelerinden *Tercüman-ı Hakikât*’in söz konusu tarihteki nüshasının ilk sayfasında verdiği tarih bilgisi şöyledir: 19 Muharremü’l-harâm 1311, 21 Temmuz 1309, 2 Ağustos-ı Efranciye 1893. Dolayısıyla tezde, Hicrî takvimin karşılığı olarak 2 Ağustos 1893 tarihi kullanılmıştır.

⁸⁶³ Y.EE 102/38 (19 M 1311/2 Ağustos 1893). Yahya Akyüz bu belgeyi 1970’deki bir makalesinde değerlendirmiştir. Bkz. Yahya Akyüz, “Abdülhamit Devrinde Protestan Okulları ile İlgili Orijinal İki Belge”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1, Ankara 1970, s. 121-130.

dışındaki 341 mektep ise memurların müsamahasından yararlanarak ruhsatsız olarak açılmıştır. Mekteplerin beşte dördünden fazlasının ruhsatsız olduğu görülmektedir.

Lâyihanın devamında, yabancı mekteplerin kuruluş amaçlarının, medenî dünyaya ilân ettikleri gibi ve görünüşte, “kıta-i cesîme-i şarkiyede ve hususiyle Memâlik-i Mahrûse’de sırf ilim ve eğitimi yaymak suretiyle insanlığı cehaletten kurtarmak” şeklinde ifade edildiği belirtilmektedir. Oysa, asıl amaçları bu mekteplere giden “talebe-i masûme-i teba’anın zihinlerini kendi mezhep ve meşreplerine imâl ve tahvîlî”dir. Talebelerin çoğundan öğretim ücreti alınmamakta, yardıma muhtaç velilerine ikramiyeler vererek onların fikirlerini de istedikleri tarafa yönlendirmektedirler. Bu mekteplerde öğretmen olarak çalışan kişilerin, herhangi bir denetim yapılamadığı için, öğretmenlik ehliyetine sahip olup olmadıkları bilinmemektedir. Bu kişilerin, çoğu Osmanlı teba’ası olan talebeleri nasıl yetiştirdikleri devlet tarafından bilinmemektedir. Mezun olduktan sonra, Osmanlı teba’ası namını takınmakta iseler de, gerçek fikrî yapıları yabancı olmaktadır.

Zühtü Paşa, lâyihanın önemli bir bölümünü yabancı mekteplerin hukukî durumlarına ayırmış ve 1869 tarihli Maarif-i Umûmiyye Nizamnâmesi’nin 129. maddesini nakletmiştir. Osmanlı Devleti’nde Protestan okullarının ve diğer yabancı okulların serbestçe açılabilceği hakkında eski veya yeni bir antlaşma olmadığını, 1892 Kasım ayında çıkarılan irâde-i seniyyeye atıfta bulunarak, bundan böyle herhangi bir yabancı mektebin açılmasının ancak fermân-ı âlî ile mümkün olduğunu belirtmektedir.

Lâyihaya ek olarak sunulan defterde, 392 mektebin adları, kuruluş yılları, programları, bulundukları şehir ve köyler gösterilmiştir. Bu mektepler Amerikan, İngiliz ve Protestan Ermeni mektepleridir ve özellikle Doğu Anadolu’nun çok ücra köylerinde bile Protestan okulu bulunduğu görülmektedir.⁸⁶⁴

Lâyihanın sonunda Zühtü Paşa, kendi maarif nâzırlığından çok önceden beri yabancı mekteplerin tam anlamıyla denetiminin yapılamadığını, hükümetin bu mekteplerde okutulan kitaplar ve ders programları hakkında bilgisi olmadığını, maarif müfettişlerinin söz konusu mekteplere giremediklerini, bunun için ilgili sefaret veya konsolosluklara müracaat etmelerinin söylendiğini belirterek, bu mekteplerin gerek ruhsatlarının tamamlanması ve gerekse teftiş edilmelerinin sağlanması için hükümetin çaba göstermesi gerektiğini açıklamaktadır.

⁸⁶⁴ Yahya Akyüz, a.g.m., s. 123.

Yapılan bütün uyarılara ve Maarif Nezâreti'nin iyi niyetli yaklaşımına rağmen yabancı mekteplerin çoğunun ruhsatnâmeyle ilgili gerekleri yerine getirmemekte olduğu anlaşılmaktadır. 1893 Ekim ayında, Maarif Nezâreti'nin Dahiliye Nezâreti'ne yazdığı bir tezkerede, Gedikpaşa'da ruhsatsız olarak faaliyet gösteren bir Protestan mektebinin, Bâbîâlî tarafından bir karar verilinceye kadar faaliyetinin durudurulması istenmektedir.⁸⁶⁵

İkinci Lâyiha: İkinci lâyiha'nın başlığı olmadığı gibi tarihi de yoktur. 1894 senesinde yazıldığı tahmin⁸⁶⁶ edilmektedir. Metnin sonunda “Maarif Nâzırı Zühdi Kulları” ifadesi bulunmaktadır.” Giriş bölümünde, birinci lâyihada olduğu gibi, bu çalışmanın yine bir irâde-i seniyye üzerine gerçekleştirildiği belirtilmektedir. İrâde-i seniyyenin lâyihada ele alınmasını istediği hususlar şöyle açıklanıyordu:

Memâlik-i Mahrûsa-i Şâhâne'de ruhsatlı ve ruhsatsız ne kadar mekâtib-i ecnebîye ve teba'a-i gayr-i Müslime mevcut bulunmuş ve mekâtib-i ecnebîye bidâyeten ne suretle te'sis olunmağa başlamış idüğünün ve mine'l-kadîm hükümetten istihsâl-i ruhsat mecburiyetinde bulunup bulunmadıklarının ve eskiden ruhsat mu'âmelesi ne yolda olup şimdi nasıl cereyân etmekde ve bunlar hakkında Maârif Nizamnâmesi hükmünce ve ahden hükümetin hakk-ı nezâret ve teftişi ne raddede ve teftişât el-yevm ne gûne icrâ edilmekde ve bunlar üzerinde nezâret ve teftişin daha müsmir olabilmesi ve kendilerinden devlet ve memleketce husûlû melhûz olan mazarratın tahdid edilmesi için ne gibi tedâbirin ittihâzına lüzûm görünmekde bulunduğunun ve teba'a-i gayr-i Müslime mekteplerinin dahi mu'âmele ve imtiyâzları neden ibâret idüğünün tafsîlât-ı lâzime itâsı.⁸⁶⁷

Bunun üzerine vilâyetlerden ve maarif müdürlerinden derlenen bilgiler bir liste halinde lâyihaya eklenmiştir. Bu defa, birinci lâyihadan farklı olarak, sadece Protestan mektepleri değil, ülkedeki tüm ecnebî ve gayr-i Müslim teba'a mektepleri ele alınmıştır.

1894 senesinde, bu konudaki araştırmaların Haziran'ın onbeşinden Temmuz'un onbeşine kadarki sonuçları ayrıca bir tezkerıyla sunulmuştur.⁸⁶⁸ Daha önce sunulan 2 Ağustos 1893 tarihli lâyihadaki “mezkûr Protestan ve Amerikan dahi dahil olduğu halde

⁸⁶⁵ DH.MKT 123/26 (20 Ra 1311/1 Ekim 1893).

⁸⁶⁶ Bu lâyihayı 1893 senesinde yayınlanan bir makalesinde değerlendiren Atilla Çetin şöyle yazmıştır: “Raporun sonunda tarih olmayıp, ancak daha önceki bazı yazışmaların tarihinden, yapılan atıflardan, belgenin ifadesinden, Ahmed Zühdi Paşa'nın nezâreti esnasındaki faaliyetlerinden, devrin maarif politikasından vb., muhtemelen 1311/1893-94 yılında veya biraz daha sonra yazıldığı tahmin edilir.” Bkz. Atilla Çetin, “Maarif Nâzırı Ahmed Zühdi Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğundaki Yabancı Okullar Hakkındaki Raporu”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı 10-11, İstanbul 1983, s. 189-219. Bu makalede lâyiha'nın arşiv kaynağı verilmemiştir. Lâyiha metni Y.PRK.MF 3/31 numaralı BOA arşiv belgesinde bulunmaktadır. Ancak, lâyihaya ek olarak sunulan çizelge sayfaları, Atilla Çetin'in makalesindekilerle aynı değildir.

⁸⁶⁷ Y.PRK.MF 3/31 (29 Z 1311/3 Temmuz 1894).

⁸⁶⁸ Y.PRK.MF 3/29 (29 Z 1311/3 Temmuz 1894).

tahminen dört yüz on üç ecnebî ve dört bin beşyüz kırk yedi teba'a-i gayr-i Müslime mekâtibi mevcut” olduğu belirtilmiştir. Ecnebî ve gayr-i Müslime mektepleri olarak toplam 4547 mektebin 4049 adedi ruhsatsızdır ve sadece 498 adedi ruhsatnâmeye sahiptir. Ancak, bu mekteplerin çok farklı ve çeşitli yerlerde bulunmaları “cihetiyle vilâyâtca tahkîkatın henüz tamamen arkası alınamadığından” gerçek sayılara ulaşılamamış, yine de şimdiye kadar elde edilen sonuçlar sunulmuştur. Bu durumda, her 10 mektepten yaklaşık 9'unun ruhsatsız olduğu ortaya çıkmaktadır. Bunun başlıca sebebi, eskiden beri, ecnebîlerin Osmanlı topraklarında mektep veya benzeri kurumlar açmasının hem açık kurallara bağlanmamış olması, hem de bunların teftişine önem verilmemiş olmasıdır.

Zühtü Paşa, daha 1860'lerden itibaren ruhsat konusuna gerekli özenin gösterilmediğini belirtmekte ve Kadıköy'deki Fransız Mektebi ile İzmir'deki Sör dö Şarite [Soeurs de Charité] gibi çeşitli okullardan örnekler vermektedir. 1869 tarihli Maarif Nizamnâmesi'nin 129. maddesinin yabancı devletlerin baskıları sonucu tam olarak uygulanmadığını belirterek söz konusu maddeyi lâyihasında tekrar ettikten sonra, “alelumûm mekâtib-i gayr-i Müslime ve ecnebîyenin ruhsatnâme-i resmîye rabtı hakkında şerefimûte'allik buyrulup 28 Ca 309 [30 Aralık 1891] tarihli tezkere-i sâmiye⁸⁶⁹ ile tebliğ olunan irâde-i seniyye-i hazret-i padişâhîleri hükm-i celilince” bunlara verilecek olan ruhsatnâmelerin yeniden tanzim edileceğini hatırlatmaktadır.

Zühtü Paşa lâyihanın sonunda ecnebîlerin fesatlarına ve tahriklerine engel olmak için ne yapılması gerektiği konusunu ele almaktadır:

Teba'a-i gayr-i Müslime kasaba ve köylerindeki okullarda yabancı öğretmenlerin bulundurulmaması, ecnebîlerin okul açacakları mahallerde teba'a-i ecnebîye çocuğu olmadığı halde tesisine ruhsat verilmemesi, verildiği takdirde gerekli teftişlerin icrası, teba'a-i Osmaniye evladının bu okullara katiyen gönderilmemesi, teba'a-i gayr-i Müslime okullarında Osmanlı dilinin öğretiminin mecbur tutulması, teftiş işlemlerinin sıkça yapılması, yabancı ülkelerde olduğu gibi maarif hususunda yıllık bütçe harcamalarının arttırılması, hatta Sırbistan, Romanya, Bulgaristan gibi küçük devletlerin maarif bütçelerine verdikleri önemler rakamlarla saptanıp bu tür önlemlerin alınması.⁸⁷⁰

⁸⁶⁹ HR.İD 1594/6 (28 Ca 1309/30 Aralık 1891).

⁸⁷⁰ Atilla Çetin, a.g.m., s. 192.

Avrupa devletlerinin ve Amerika Birleşik Devletleri'nin Osmanlı topraklarındaki mekteplerinin ruhsatnâme alma zorunluluğu getirilmesine karşı tutumlarını *Daily News* gazetesinin haberi şöyle özetlemektedir:

Bâbîâlî şimdi İmparatorluk içinde hiçbir okulun özel bir fermanın sağlayacağı izin olmadan açılmayacağını öne sürmektedir; aynı zamanda, halen mevcut okullara bu izni verme isteğini ifade etmektedir. Bu durum herhangi bir Avrupa ülkesinden daha çok Amerikalıları etkilemektedir, çünkü Osmanlı'da 30-40 bin kadar çocuk Amerikan eğitimi görmektedir ve en azından 150 Amerikan vatandaşı eğitimde görevlidir. Amerikalı elçi Mr. Terrell⁸⁷¹ İngiltere'nin son senelerdeki tutumunu benimsemiştir; yani, antlaşmaya göre Amerikan vatandaşları Osmanlı'da mesleklerini yapma hakkına sahiptir ve hiçbir izin gerekmemektedir; onların izin almalarını kabul etmek Amerikan vatandaşlarının antlaşmaya dayalı haklarını sınırlamak anlamına gelir. Yukarıda belirtilen tutum sürdürülmezse, tüm Amerikan misyoner eğitim sistemi tehlike altına girer.⁸⁷²

5.1.4. Misyonerlik Faaliyetlerine Karşı Mücadelesi (1893-1894)

Osmanlı Devleti'nde misyonerlik faaliyetleri 16. yüzyılda Fransız Katolik Cizvit mezhebinin faaliyetlerine izin verilmesiyle başlamıştır. Katolik misyonerler okulların yanı sıra hastane ve yetimhaneler de açmışlardır. 19. yüzyıldan itibaren Protestan mezhebinin misyonerlik faaliyetleri yaygınlaşmıştır. Başlarda İngiltere'nin desteklediği Protestan misyonerler, özellikle 1810'da Boston'da kurulan ve kısaca "American Board" olarak anılan "American Board of Commissioners For Foreign Missions" ile büyük bir atılım yapmışlardır. İlk Amerikan misyonu 1820'de İzmir'de kurulmuş, daha sonra Beyrut misyonu teşkil edilmiştir. Özellikle 1856 tarihli Islahat Fermanı'nın azınlıklara tanıdığı hakların teşvikiyle Osmanlı topraklarında misyonerlik faaliyetlerinin arttığı gözlemlendi.

Başta Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere Avrupa devletlerinin Osmanlı topraklarındaki misyonerlik faaliyetleri önemli bir sorun olarak Zühtü Paşa'nın karşısına çıkmaktaydı. Yabancı mekteplerle ilgili lâyihasında değindiği gibi bu mektepler misyonerlik faaliyetlerinin temelini oluşturuyordu. Misyonerler, yalnızca okul değil aynı zamanda, yine ruhsat almaksızın kiliseler de kurmaya girişiyorlardı.

⁸⁷¹ Alexander Watkins Terrell (1827-1912) ABD'nin 1893-1897 arasında İstanbul'daki elçisiydi.

⁸⁷² *Daily News*, 3 Ekim 1893. Bkz. HR.SRF3 416/106 (22 Ra 1311/3 Ekim 1893). Hariciye Nâzırı Said Paşa'ya *Daily News*'ta yayınlanan bu haberin kupürünü gönderen o sırada Londra'daki Osmanlı elçisi (1885-1895) Rüstem Paşa'ydı.

Adana ve havalisindeki Protestan Cizvitlerinden rahip ve rahibelerin bu bölgede arsa satın almaları ve yeni mektepler açmaya girişmeleri de bu amaca yönelikti.⁸⁷³

Zühtü Paşa'nın Protestan misyonerlerle ilgili bir sorunla ilk karşılaşması Saruhan mutasarrıfı olduğu 1871 senesinde, Gregoryen Ermenilerin saldırısına uğrayan bir misyonerin açmış olduğu davayla ilgiliydi. Maarif nâzırlığında karşılaştığı sorunlar ise misyonerlerin Osmanlı teba'ası üzerindeki yoğun dinsel propagandayla, hatta kimi zaman öğrencilerin çeşitli vaatlerle yurtdışına kaçırılmasıyla ilgiliydi. 1893 senesinde Mersin'de cereyan eden bir olay Protestan misyonerlerin⁸⁷⁴ kendi devletlerinden aldıkları destekle ne kadar cüretkâr olabildiklerini göstermekteydi:

Amerikalı Doktor Meteni [Metheny] nâm kimesnenin taht-ı idaresindeki Mersin Amerikan İnâs Protestan Mektebi'ne Lazkiyede Gelbe kazasından Tarsus'un Ömerli mahallesi sakinlerinden Nusayrî İbrahim Bin Mahmud'un sekiz yaşında dilsiz Nacide ve onüç yaşında Zehra ve on yaşında Safiye nâm kızlarını biliğfâl bunlardan Nacide'yi üç sene evvel Amerika'ya izâm ile diğerlerini altı seneden beri nezdinde alıkoyduğundan merkûm İbrahim mahallî hükümeti vasıtasıyla konsolosluğa müracaat etmiş ise de kızlarını alamamış olduğu ve şu hale nazaran bu iki kızın da Amerika'ya kaçırılacağı Adana Maarif Müdürlüğü'nden bittelgraf bildirilmesi üzerine keyfiyetin tahkik ve iş'arı vilayet-i müşarûnileyhaya telgrafla yazılmıştır.⁸⁷⁵

12 Kasım 1893 tarihinde vilayetten gelen cevapta, Mersin'deki Amerikan misyonerlerinin Tarsus ve Lazkiye'deki Nusayrî ahaliden onbeş yirmi kadar kızını kandırarak kendi mekteplerine götürdükleri bildirilmiştir. Hükümetin kızları oradan almak için girişimlerine cevap bile verilmemiş, dolayısıyla mahkeme vasıtasıyla alınmalarına karar verilmiştir. Memlekette vaktiyle ruhsatsız açılmış olan ecnebî ve gayrimüslim mekteplerin ruhsatnâmeyle bağlanmasında zorluklar yaşandığı gibi, Osmanlı teba'ası çocuklar bu mekteplere alınmakta, hatta buradan da Amerika'ya kaçırılmaktadır. Bu durumun “siyâseten ve mülken” ne kadar zarar verici olduğu

⁸⁷³ BEO 314/23496 (9 Ca 1311/18 Kasım 1893). Ayrıca bkz. Y.PRK.MF 3/29 (29 Z 1311/3 Temmuz 1894). Lâyiha metninde söz konusu tezkereye atıfta bulunmaktadır. Ancak, yapılan atıfta tezkerenin tarihi 17 Ca 1311/26 Kasım 1893 olarak belirtilmektedir.

⁸⁷⁴ Amerikan misyonerlerinin faaliyetlerini ve özellikle Amerika'ya kaçırılan Nusayrî kızlarını konu alan bir makale için bkz. Ercan Uyanık, “II. Abdülhamid ile Amerikan Protestan Misyonerlerinin Eğitim Mücadelesi: Amerika'ya Kaçırılan Nusayri Kızları”, *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, Sayı 37, Ankara 2014, s. 35-56. Ayrıca, Doktor Metheny'yle ilgili bir yüksek lisans çalışması bulunmaktadır: Kathryn A. Medill, *David Metheny, Missionary Doctor: Work and Trouble at the Mersine Mission 1890-1897*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Geneva College, Pennsylvania (ABD) 2011. Bu tez, Türkleri kötüleyen, aşağılayan ve başta Ermeniler olmak üzere azınlıklara karşı katliamcı olmakla suçlayan bir çalışmadır. Nusayrî kızların devşirilerek kaçırılmasını hikaye edışı Osmanlı belgelerindeki bilgileri doğrulayan mahiyettedir.

⁸⁷⁵ BEO 314/23496 (7 Ca 1311/16 Kasım 1893); BEO 314/23495 (10 Ca 1311/19 Kasım 1893).

dikkate alınır, bu tür olaylara engel olmak ve bir misal teşkil etmek üzere kızların bu mektepten alınarak babalarına teslim edilmeleri için lazım gelen her şey yapılmalıdır.

1893 Aralık ayında yazdığı bir tezkerede, mektepte alıkonulan kızların vilayet memurları tarafından alınıp babalarına teslimi için gerekli çabanın gösterilmediğini⁸⁷⁶ belirten Zühtü Paşa, yine Doktor Metheny'nin Nusayrî kızları mektebine almaya devam ettiği ve vilayetçe yapılan taleplere kayıtsız kaldığının görülmekte olduğuna dikkat çekmektedir. Ayrıca, bu mekteplere Müslüman çocukların alınmasının mevzuata aykırı olduğu halde buna uyulmadığından şikayet etmektedir.⁸⁷⁷ Bu konuda 1894 Şubat ayında yazdığı tezkerede “Mersin’deki Amerikan İnâs Mektebi’ne devam eden İslâm kızlarının serî’an men’-i devamları” için 30 Aralık 1893’te yazdığı tezkereye atıfta bulunmakta ve bu durumun sürmesinin saltanat ve hilâfet nezdinde kabul görülemeyeceğinden bir an önce gereğinin yapılmasını ve sonucun kendisine bildirilmesini istemektedir.⁸⁷⁸ Bütün bu yazışmalar devam ettiği sırada Doktor Metheny'nin mektebindeki kızlarla birlikte Amerika Birleşik Devletleri’ne gitmiş olduğu Hariciye Nâzırı’nın 17 Ekim 1895 tarihli tezkeresinden anlaşılmaktadır.⁸⁷⁹

1893-1894 senelerinde, Suriye vilayetinin Ma’an sancağı, özellikle de sancak merkezi Kerek yoğun bir misyonerlik faaliyetine maruz kalmaktaydı. Suriye vilayetinin Kerek⁸⁸⁰ kasabasında İngiliz Protestanlarının Müslüman çocukları hedef alarak misyonerlik faaliyetinde bulundukları haber alınmış ve bir tahkikat başlatılmıştır.⁸⁸¹ Burada beş yıldan fazla bir süredir bulunan dördü kadın altı İngiliz bir mektep açmıştı ve Müslüman ve gayrimüslim halka Protestanlığın propagandasını yapıyordu.⁸⁸²

Suriye vilayetinden gelen bir yazıda, bu tür faaliyetlere karşı bu bölgedeki aşiretlere dinî bilgiler verilmesi için seyyar muallimler tayin edilmesi isteniyordu. Zühtü Paşa, bu isteğe cevaben, 1894 Nisan ayında yazdığı tezkerede şunları belirtmektedir: Ma’an sancağında yaşayan Müslüman aşiretler cehâlet içindedir; İngilizler epey zaman önce Kerek kasabasında mektep açarak Müslüman çocuklara İngilizce öğretmektedir; Protestan misyonerler de aşiret mensuplarını bâtil fikirlerle zehirlemektedir. Söz konusu

⁸⁷⁶ A.}MKT.MHM 700/5 Lef 12 (21 C 1311/30 Aralık 1893).

⁸⁷⁷ A.}MKT.MHM 700/5 Lef 2 (25 C 1311/3 Ocak 1894).

⁸⁷⁸ A.}MKT.MHM 700/5 Lef 15 (2 Ş 1311/8 Şubat 1894).

⁸⁷⁹ A.}MKT.MHM 700/5 Lef 31 (16 R 1312/17 Ekim 1894).

⁸⁸⁰ Osmanlı döneminde Kerek, Suriye vilayetine bağlı Ma’an sancağının merkeziydi. Günümüzde Ürdün sınırları içindedir.

⁸⁸¹ MV 79/102 (12 L 1311/18 Nisan 1894).

⁸⁸² Sungur Doğançay, “İngiltere’nin Şarkî Ürdün’deki Misyonerlik Çalışmaları”, Sosyal Bilimler Akademisi Dergisi, Cilt 3, Sayı 2, 2020, s. 124-138.

aşiretleri “akâid-i diniyyelerini telkin ile” cehâletten kurtarmak amacıyla aylık 2.000 kuruş maaşla tayin edilmiş seyyar muallimin maaşının Maarif Nezâreti’nce ödenmesi mümkün değildir. Bunun yerine, daha önce Kerek’te açılmasına karar verilmiş “ibtidâî mektebinden” başka Ma’an ve Tufeyle kasabalarında 13 mekteb-i iptidâînin kurulmasına karar verilmelidir. Zira, önceden denenmiş olan “seyyar vâiz ve mu’allimlerden esâsen bir şey istifâde edilemediğinden”, denenmiş bir şeyi tekrar denemek akla uygun değildir.⁸⁸³ Bunun üzerine, Meclis-i Vükelâ’nın Haziran ayı sonunda aldığı karar Maarif Nâzırı Zühtü Paşa’nın görüşleri doğrultusunda olmuştur.⁸⁸⁴

1899 Haziran ayında, Zühtü Paşa’nın dahil olduğu bir komisyonun sunduğu lâyihanın⁸⁸⁵ konusu Memâlik-i Şâhane’deki misyoner mekteplerinin artmasına ve bunların zararlı faaliyetlerine karşı alınacak tedbirlerdi. Komisyonun başkanı Hariciye Nâzırı Tevfik Paşa’ydı. Hukuk müşaviri Hakkı Bey ile Mekâtib-i Rüşdiye İdaresi Müdürü Celal Bey de komisyondaydı. “25 Zilhicce 316 [6 Mayıs 1899] tarihli tezkere-i sâmiye mucibince Hariciye Nâzırı devletli Tevfik Paşa hazretlerinin taht-ı riâysetinde Maarif Nâzırı devletli Zühdi Paşa...vd müteşekkil komisyon” tarafından hazırlanan mazbatada, komisyonun yaptığı değerlendirmeler bir rapor halinde 26 Haziran 1899’da sunulmuştur. Raporda özetle şunlar belirtilmektedir:

Yabancı milletlere mensup bir takım misyonerlerin öteden beri Memâlik-i Şâhâne’de mektepler ve yetimhaneler kurmak suretiyle zararlı fikirlerini uygulamak için yol bulmuş olmalarının sakıncaları delil göstermeye hacet kalmayacak derecede açıktır. Bu sakıncaları önleyecek tedbirlerin alınması hükümetin önemli vazifesidir. Bu amaçla, gerekli mahallerde ibtidâî ve yetimlere mahsus mektepler tesis edilmelidir. Ecnebî misyonerlerin mekteplerinin tamamen kapatılması mümkün değildir. Zira, bir kısmı ruhsatsız da olsa, birçoğu ruhsatlıdır. Bunların zararlı etkilerini azaltmak için hükümetin de bu mekteplere karşılık muntazam mektepler açması faydalı olacaktır. Bunun yanı sıra, ecnebî mekteplerine Osmanlı teba’asının devamı tedricen men edilmelidir. Hükümet, açacağı mektepler için muallim yetiştirmek üzere muallim mektepleri de açmalıdır.

⁸⁸³ İ.MF 2/39 Lef 1 (22 L 1311/28 Nisan 1894). Metnin transkripsiyonu için bkz. Nurdan Şafak, “Akâid-i Diniyyeyi Telkin İçin Seyyar Muallim Tayini”, *Değerler Eğitim Merkezi Dergisi*, Sayı 2, İstanbul 2007, s. 106-109.

⁸⁸⁴ İ.MF 2/39 Lef 2 (23 12 1311/27 Haziran 1894). Metnin transkripsiyonu için bkz. Nurdan Şafak, a.g.m.

⁸⁸⁵ Y.A.RES 101/39 (19 Safer 1317/26 Haziran 1899).

5.2. Kapitülasyonlar Konusundaki Lâyihası (25 Ağustos 1894)

Maarif Nâzırı Zühtü Paşa'nın epey zamandır yaşadığı tecrübelerini, özellikle de, Avrupa devletlerinden borçlanma zorunluluğunda kalmış bir devletin bu alandaki görüşmelerine 1875 senesinden itibaren bizzat katılmış bir maliyeci olarak görüşlerini sunduğu lâyiha'nın başlığı yoktur. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri'nde belgenin kaydındaki tanıtım yazısı şöyledir: “Kapitülasyonların ilgası ve Rus-Fransız ittifakına dahil olunması teşebbüsünde bulunulması hakkında lâyiha”.⁸⁸⁶ Lâyihada sunulan görüşler şöyledir:

Kanunî Sultan Süleyman döneminde Fransa ticaretine “bir âtîfet-i mahsûs” olarak verilen imtiyâzlar olduğundan bahisle, diğer devletlerle de ilişkiler geliştikçe bu imtiyâzlar bir kaynak olarak görülmüş, ortaya çıkardığı sakıncalar o sıralarda dikkat çekmemiş, sonuçta “kapitülasyon” adı altında zorunlu bir siyaset halini almıştır. Bu imtiyâzlar, daha sonra akdedilen anlaşmalarla genişletilmiş, bunların kapsamında tanzim edilen gümrük tarifelerinin, Sultan İkinci Selim döneminde dahilî ticaret ve sanayinin mahvına sebep olmaya başladığı görülmüştür. Bu dönemde bazı sanayi tesisleri ve ticarethaneler kurulmaya başlanmışsa da henüz dahilî sanayinin himayesi meselesi dikkate alınmamaktaydı. Bu nedenle, bu konuda esaslı herhangi bir tedbir alma imkânı olmamıştır.

Tanzîmât-ı Hayriye'yle birlikte, Sultan Abdülmecid'in saltanatında dahilî ticaret ve sanayinin gerilememesinin önemi padişahın dikkatini çekmeye başlamış, çuha, fes, porselen, billûr [kristal], ispermeçet [mum yapımında kullanılan madde], kâğıt ve akmişe [kumaş] vs fabrikalarının kurulmasını buyurmuş, bunların geliştirilmesi için her türlü teşvik ve fedakârlığın yapılmasından geri durmamıştır. Ancak, ecnebîlerin rekabetine dayanamayan dahilî ticaret ve sanayi bugünkü hale düşmüştür. Günümüzde bu tarz ticaret ve sanayinin desteklenmesi için gümrük tarifelerinin buna uygun olarak düzenlenmesi gerekmektedir. Bundan 25 sene kadar evvel bu mesele Bâbîâlî'nin dikkatini çekmişse de, ecnebîlere sağlanan imtiyazlar siyasî imtiyazlara dönüştüğü için, gümrük tarifeleriyle ilgili atılmak istenen adımlar ecnebî devletlerin sefirlerinin şiddetli itiraz ve tehditlerine marûz kalmıştır. Devletin birçok din ve kavimden oluşması

⁸⁸⁶ Y.EE 45/50 (13 Ağustos 1310/25 Ağustos 1894). Lâyihada imza yoktur. Ahmet Nuri Sinaplı, söz konusu belgeyi Yıldız Evrakı Zühtü Paşa dosyasından aldığını belirtmektedir. 1993 senesinde yayınlanan bu kitapta, yine Yıldız Evrakı içinden alındığı belirtilen belgelerin Zühtü Paşa'ya ait oldukları görülmektedir. Dolayısıyla, bu imzasız belgenin, gümrük tarifelerinin yeniden düzenlenmesi için çaba gösteren Zühtü Paşa'nın görüşleriyle uyumlu olması da, belgenin ona ait olduğunu düşündürmekte olduğu için bu belge teze dahil edilmiştir. Lâyiha'nın transkripsiyonu için bkz. Sinaplı, *Maliye...*, s. 46-49.

hasebiyle, bunlar arasında ortaya çıkan bazı ihtilaflar sırasında ecnebî konsolos ve sefirlerin yine mezkûr kapitülasyonlara dayanarak müdahaleye kalkışmalarına yol açmaktadır. Girit, Karadağ, Hersek, Bulgaristan ve Cebel-i Lübnan gibi meseleler hep bu kapitülasyonların manevî tesiriyle meydana gelmektedir.

Siyasî meselelerin maliye ve ticarî ve ziraat ve felâhat [çiftçilik] işlerine yaptığı kötü tesir inkâr edilemez. “Fransa gibi hukuk-ı mülk kavaidine riâyet eden” bir memleketin hükümetinin de kapitülasyonların devamını isteyeceğini katiyen ummuyorum. Birtakım Fransız muharrirleri ve meşhur eski bir mebus gibi bazıları bu konuda kanunen ve yazılarıyla her türlü yardımda bulunacaklarını vaat etmişlerdir. Bu durumda, İlk olarak Fransa ile akd edilmiş olan kapitülasyonların feshine yine Fransa’dan başlamak uygun görünmektedir. Bu amaçla, lehimizde yazı yazacak muharrirlerin çeşitli şekillerde desteklenmesi, nakit vesaire ile taltif edilmeleriyle kamuoyunun etkilenmesi gerekmektedir. Hatta bu gazetecileri ülkeye davet ederek, kapitülasyonların ülkemiz için sakıncalarını bizzat görmelerini sağlamak mümkündür. Yaptığım tahkikata göre Rusya bu yolda başarılı olmuş ve Fransız bankerlerden milyonlarca liralık istikrâz elde etmiştir.

Fransa ve Rusya ittifakı Avrupa’da güç sahibi olmak için daha fazla askere ihtiyaç duymaktadır. Ancak, Fransa meclisi buna bir ölçüde engel olmakta ve Rusya’nın da gelirleri yeterli değildir. Bu nedenle üçüncü bir müttefike ihtiyaçları açıktır. Avrupa kıtasında böyle güçlü bir “Devlet-i Âliye umûr-ı dahiliyesinde her vechle hür ve müstâkil kalmak ve işbu kapitülasyon meselesinin ilgası resmen ve def’aten ilân kılınmak üzere bu iki hükümetle tahaffüzî [korunma ile ilgili] bir mu’âhede akdi teklif” olunmalıdır.

5.3. Vilayât-ı Sitte Islâhât Lâyihası (18 Ekim 1895)

Zühtü Paşa’nın maarif nâzırlığı sırasında dahil olduğu bir komisyon Vilayât-ı Sitte’de⁸⁸⁷ yapılacak ıslahat konusunu ele almaktaydı. Söz konusu ıslahat, 1878 senesinde Osmanlı Devleti’nin Rusya’ya yenilgisi sonrasındaki Berlin Antlaşması’nın (13 Temmuz 1878) 61. maddesine dayandırılmaktaydı. Genellikle Berlin Kongresi’nin, Osmanlı için çok daha ağır şartlar içeren Ayastefanos Antlaşması’nın (3 Mart 1878)

⁸⁸⁷ Vilâyât-ı Sitte (Altı Vilâyet) Ermenilerin, diğer vilâyetlere kıyasla daha yoğunlukta yaşadığı yerler olan Erzurum, Sivas, Van, Diyarbakır, Bitlis, Mamuretü’l-Aziz (Harput/Elazığ) vilâyetlerinin tamamını ifade etmek için kullanılan bir terimdir. Bu yoğunluk, o tarihlerdeki nüfus sayımlarına göre, Ermenilerin bu vilâyetlerde çoğunlukta oldukları anlamına gelmemektedir.

yerine, İngiltere'nin müdahalesiyle biraz daha hafifletilmiş şartlarla yeni bir antlaşma yapılması amacıyla toplandığı bilinir. Ayastefanos Antlaşması'ndan daha iyi şartlara sahip bir antlaşma beklentisiyle Kıbrıs'a İngiltere tarafından el konulmasına razı olan Osmanlı Devleti, yeni antlaşmayla, bazı topraklarının iadesi dışında ciddi bir kazanç sağlamadığı gibi, Osmanlı Devleti'nin Doğu vilayetlerinde ıslahat yapması ve bunun Avrupa devletlerince denetlenmesine ilişkin 61. madde, yeni antlaşmanın aslında çok daha ağır şartlarından biriydi. Zira, böyle bir madde, Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahale ve yaptırım imkânı tanımaktaydı. Nitekim, 1880'de iktidara gelen Gladstone hükümeti İngiltere'nin Ermeni politikasında değişikliğe giderek, Berlin Antlaşması'nı imzalayan diğer Avrupa devletleriyle beraber, 11 Haziran 1880'de Osmanlı Devleti'ne sert bir nota verdi. Bâbîâlî'nin 5 Temmuz 1880'de verdiği ve ıslahat ile ilgili aldığı tedbirleri açıklayan cevabını yetersiz bulduklarını bildiren Avrupa devletleri 7 Eylül 1880'de yine sert bir nota vermişlerse de, Avusturya ve Almanya'nın bu konuda ısrarcı olmayan tutumları dolayısıyla İngiltere yalnız kalınca konu bir süreliğine kapandı. Ancak, 1878 Berlin Antlaşması bir anlamda, başta Ermeni kilisesi olmak üzere bir kısım Ermeni için bağımsız bir devlet hayalini ortaya çıkarmıştı ve bu amaçla silahlı örgütlenme başlamıştı. Ermenilerin başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletlerinin desteğini sağlamak üzere izlemeye başladıkları yöntem Osmanlı Devleti'ni kendilerine karşı saldırganlıkla suçlamak üzere provokasyonlar yapmak ve bu tür faaliyetlere müdahale eden Osmanlı kuvvetlerini Avrupa kamuoyuna katliamcı olarak göstermekti. 1890'larda bu amaçla girişilen ayaklanmalar görülmeye başladı. Nihayet 8 Ağustos 1894'de başlayan Sason Ayaklanması Ermeni komitelerinin istediği Avrupa müdahalesini sağladı ve Avrupa'da Osmanlı Devleti aleyhine bir hava yarattı.⁸⁸⁸

1894 Aralık ayında II. Abdülhamid, Sason olaylarının araştırılması için bir tahkikat komisyonu görevlendirdi.⁸⁸⁹ İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Erzurum konsoloslarının da dahil edildiği tahkikat heyetinin çalışmaları sürerken, bu üç devletin İstanbul'daki elçileri Ermeni Patrikhanesi'nin görüşlerini esas alan, 40 maddelik bir ıslahat projesi hazırladılar ve 11 Mayıs 1895 tarihinde bir nota şeklinde önce Mabeyn'e

⁸⁸⁸ Fahir Armaoğlu, a.g.e., s. 574-575. Sason (Ermenice Sasun) günümüzde Batman vilâyetinin bir ilçesidir. Van Gölü'nün batısında, Muş ve Diyarbakır ovaları arasında dağlık bir bölgedir. O sırada 30 bine yaklaşan nüfusunun üçte biri Ermeni, üçte biri Kürtlerden oluşmaktaydı. Sason Ayaklanması'yla ilgili bir araştırma için bkz. Nurettin Gülmez, "Tahkik Heyeti Raporlarına Göre 1894 Sason İsyanı", *Belleten*, Cilt 70, Sayı 258, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006, s. 695-742.

⁸⁸⁹ Ali Karaca, *Anadolu Islahâtı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 44.

sonra Bâbîâlî'ye verdiler.⁸⁹⁰ Bu projedeki başlıca hususlar şunlardı: Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinde belirtildiği üzere, Vilâyet-ı Sitte'de gerekli ıslahatın yapılması; bu vilâyetlere yapılacak vali tayinlerinde Avrupa devletlerinin onayının alınması; buralardaki etnik unsurların dahil olacağı vilâyet meclislerinin ve jandarma teşkilâtının oluşturulması. Notanın verilmesinden bir süre sonra İngiltere, yapılmasını istedikleri ıslahatı silah zoruyla kabul ettireceklerini göstermek amacıyla, Mısır'ın İskenderiye limanındaki donanmasını Çanakkale'ye doğru yola çıkardı.⁸⁹¹ Buna rağmen, II. Abdülhamid, eski sadrazamlar Said Paşa ve Kâmil Paşa da dahil olmak üzere, devletin ileri gelenlerinden birçok kişiyle yaptığı istişarelerden sonra, hükümlerine aykırı bulunan bu ıslahat projesinin tümüyle reddine karar verdi.⁸⁹² 23 Mayıs ve 3 Haziran 1895'te söz konusu üç ülkenin elçiliklerine bildirilen cevap üzerine, İngiltere Vilâyet-ı Sitte'ye Avrupalı bir vali tayin edilmesini önerdiyse de, Fransa ve Rusya bu öneriye destek vermediler. Söz konusu elçiler 9 Haziran'da yeni bir nota vererek, yapmış oldukları tekliflere Bâbîâlî'nin daha tatminkâr bir cevap vermesini istediler.

Bu gelişmeler sırasında II. Abdülhamid, “büyük devletlerin görüşlerine daha yatkın görünen Cevat Paşa'yı sadrazamlıktan azlederek, 9 Haziran 1895'te Said Paşa'yı sadârete tayin etti.”⁸⁹³ Hariciye Nezâreti'ne Turhan Paşa tayin edildi; Maarif Nâzırı Zühtü Paşa yerini korudu. Başta İngiltere olmak üzere, Fransa ve Rusya devletleri 11 Mayıs 1895'te sundukları ıslahat projesine Osmanlı hükümetinin kendilerini tatmin edecek bir cevap vermesi için baskı yapmaya devam ediyorlardı. Avrupa devletlerinin 9 Haziran'daki son notasına yeni sadrazam Said Paşa 17 Haziran'da cevabî bir nota ile karşılık verdi. Bu notada, Avrupalı bir komiser önerisinin benimsenmediği, buna karşılık Doğu Anadolu vilayetleri için muktedir bir kişinin tayininin kararlaştırıldığı, önerilen ıslahat projesinin incelenerek bazı düzeltme ve değişikliklerin yapılacağı bildiriliyordu.⁸⁹⁴

⁸⁹⁰ 11 Mayıs 1895 tarihinde verilen notada sunulan 40 maddelik ıslahat projesinin maddeleri için bkz. Emel Demir Görür, *Vilâyet-ı Sitte Islahatı (1878-1899)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, Ankara 2018, s. 88-98.

⁸⁹¹ Zekeriya Kurşun, *Küçük Mehmed Said Paşa*, s. 77.

⁸⁹² Midhat Sertoğlu vd., a.g.e., s.3365.

⁸⁹³ İ.DUİT 190/56 ve İ.DH 1323/26 (15 Z 1312/9 Haziran 1895). Bkz. Zekeriya Kurşun, *Küçük Mehmed Said Paşa*, s. 78. *Stamboul*, 10 Haziran 1895.

⁸⁹⁴ Y.A.HUS 330/114 Lef 1-3 ve İ.HR 436/62 (23 Z 1312/17 Haziran 1895).

Müşir Şâkir Paşa 27 Haziran 1895'te Anadolu Vilayetleri Umûm Müfettişi olarak tayin edildi.⁸⁹⁵ Avrupa devletlerinin ıslahat projesini değerlendirecek, ayrıntılı bir cevap lâyihası hazırlamak üzere bir heyet oluşturuldu. Bu heyette, Adliye Nâzırı Hüseyin Rıza Paşa, Dahiliye Nâzırı Halil Rıfat Paşa, Hariciye Nâzırı Turhan Paşa, Maarif Nâzırı Zühtü Paşa ve Sadâret Müsteşarı Hüseyin Tevfik Paşa yer aldılar.⁸⁹⁶ Böylece Zühtü Paşa, mâlî komisyonlar ve maarif komisyonlarından sonra, vilâyât-ı sitte ıslahat projesini değerlendiren heyete dahil oldu. Avrupa devletlerinin sundukları 40 maddelik projenin bir an önce ele alınarak kapsamlı bir cevap oluşturulması gerekiyordu. Heyet çalışmalarını kısa sürede tamamladı ve Avrupa devletlerinin elçileri tarafından sunulan ıslahat projesinin maddelerini teker teker inceleyerek Osmanlı kanun ve nizamnâmelerine uygunluğunu denetledi. Hazırlanan lâyhada, iki sütun halinde yazılan sayfaların sağ tarafında Avrupa devletlerinin sunduğu projenin maddeleri, sol tarafındaysa heyetin madde hakkındaki görüşlerine yer verildi.⁸⁹⁷

II. Abdülhamid Vilayât-ı Sitte ıslahat projesiyle bizzat ilgilenmekteydi ve sunulmuş olan projenin bazı maddeleri hakkında kendi mütalaalarını bildirdi.⁸⁹⁸ Yapılan tadilatın ardından 30 Temmuz 1895 tarihinde⁸⁹⁹ nihai şekli verilen 40 maddelik metin 2 Ağustos 1895'te Avrupa devletlerinin elçilerine verilerek, projelerindeki hangi hükümlerin kabul edildiği, hangilerinin kabul edilmediği bildirildi.⁹⁰⁰ Avrupa devletlerinin elçileri bu cevap metnini yeterli bulmadılar. İngiltere başbakanı Salisbury 11 Mayıs 1895'te yapılmış ıslahat projesinin tamamen kabul edilmesini istiyor ve sert bir dille Osmanlı hükümetini tehdit ediyordu. Yapılan görüşmeler sonucunda, anlaşmazlık noktalarının altı maddede toplandığı görüldü: “Hapishanelerin düzenlenmesi, nahiye müdürlerinin tayinle değil seçimle belirlenmesi, Hristiyanlara belli oranlarda memuriyetler verilmesi ve onlardan jandarma subayı tayin edilmesi, kır bekçileri tayini ile vilayât-ı sitte ıslahat komisyonuna sefaretlerin tercümanları aracılığıyla yapacakları müracaatların kabulü.”⁹⁰¹ Bu altı madde Meclis-i Vükelâ'da görüşüldükten sonra II. Abdülhamid'e sunuldu ve 4 Eylül 1895 tarihinde onaylandı.⁹⁰²

⁸⁹⁵ Ali Karaca, a.g.e., s. 55. Bkz. İ.DUİT 146/11 (3 M 1313/26 Haziran 1895). *The Times*, 1 Temmuz 1895. Gazetenin haberinde İstanbul'dan alındığı tarih 29 Haziran olarak belirtilmektedir ve Şâkir Paşa'nın tayiniyle heyetin oluşturulmasının aynı tarihe denk geldiği görülmektedir. Arşiv belgeleri de aynı duruma işaret etmektedir.

⁸⁹⁶ *The Times*, 1 Temmuz 1895.

⁸⁹⁷ Y.PRK.A 10/36 (17 M 1313/10 Temmuz 1895).

⁸⁹⁸ Y.A.RES 76/9 (25 M 1313/18 Temmuz 1895). Ayrıca bkz. Ali Karaca, a.g.e., s. 49.

⁸⁹⁹ Y.EE 95/1 (7 S 1313/30 Temmuz 1895).

⁹⁰⁰ Ali Karaca, a.g.e., s. 50.

⁹⁰¹ Zekeriya Kurşun, *Küçük Mehmed Said Paşa*, s. 83.

⁹⁰² Y.EE 95/14 (14 Ra 1313/4 Eylül 1895). Bkz. Zekeriya Kurşun, *Küçük Mehmed Said Paşa*, s. 86.

Bu maddelerin kabulü Avrupa devletlerinin memnuniyetine yol açıysa da, Ermeni komitelerinin ıslahat talebiyle 30 Eylül 1895'te İstanbul'da giriştikleri protesto yürüyüşü bir Türk subayının öldürülmesiyle şiddet hareketine dönüştü.⁹⁰³

Zühtü Paşa'nın dahil olduğu Vilâyât-ı Sitte ıslahat komisyonunun hazırladığı lâyiha 18 Ekim 1895 tarihinde Sultan II. Abdülhamid'e sunulmuş ve tasdik olunmuştur. 20 Ekim 1895'de şifahi bir nota ile İngiltere, Fransa ve Rusya büyükelçilerine bildirilen lâyiha'nın bir sureti 23 Ekim 1895'de vilayetlere gönderilmiştir. 24 Ekim 1895'de İngiltere büyükelçisi Currie, Fransa büyükelçisi Cambon ile Rusya büyükelçisi Nelidof, Bâbiâli'ye ortak bir nota vererek memnuniyetlerini bildirmişlerdir.⁹⁰⁴

Başlığı “Anadolu-yı Şâhâne'de vâki' Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbekir, Mamuratülaziz, Sivas Vilayetlerinde İcra Olunacak Islâhâtı Hâvî Lâyihadır” şeklindeki metin 16 fasıl ve 32 maddeden oluşmaktadır. Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu'daki ıslahat girişimlerine temel oluşturması bakımından önemli bir belgedir. Lâyiha'nın önemli bazı maddeleri şöyledir:

Birinci Fasil: Vilâyetler ve Mutasarrıflıklar

Birinci Madde: Her vilâyet nezdine, sene 29 Şevvâl 1287 [22 Ocak 1871] tarihli İdâre-i Umûmiyye-i Vilâyât Nizâmname'sinin fasıl-ı sânisî ahkâmına tevfiân, gayr-i Müslim bir mu'âvin tâ'yin kılınacaktır.

Üçüncü Fasil: Âtîde Mezkûr Vilâyetlerde İstihdâm Olunacak Müslim ve Gayr-i Müslim Me'mûrların Mikdâr-ı Nisbîsi.

Beşinci Madde: Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbekir, Mamûretü'l-azîz, Sivas vilâyetlerinde idâreye mûte'allik me'mûriyetler, her vilâyetin ahâli-i Müslime ve gayr-i müslimesi nüfusu nisbetinde, teba'a-ı Müslime ve gayr-ı Müslime-i şâhâneye tevdi' olunacaktır. İdâre ve polis ve jandarma me'mûrîn-i gayr-i Müslimesinin adedi Teftiş Komisyon-ı Dâimisi tarafından ta'yin edilecektir.

Yedinci Fasil: Polis

Yirminci Madde: Polis me'mûrları, vilâyetin ahâli-i Müslime ve gayr-ı Müslimesinin nüfusu nispetinde olarak, teba'a-ı Müslime ve gayr-ı Müslime-i şâhâne meyânından kayıt ve tahrir edilecektir.

Sekizinci Fasil: Jandarma

Yirmiikinci Madde: Jandarma zâbitâniyle, küçük zâbitân ve neferâtı her vilâyetin ahâli-i Müslime ve gayr-ı Müslimesi nüfusu nispetinde olarak, memâlik-i şâhânenin ahâli-i Müslime ve gayr-ı Müslimesi meyânından kayd ve tahrir olunacaktır.

⁹⁰³ Ali Karaca, a.g.e., s. 52.

⁹⁰⁴ Emel Demir Görür, a.g.e., s. 146.

Onaltıncı Fasıl: Teftiş Komisyon-ı Dâimisi

Otuzikinci Madde: Bâbiâli ile sefaretler, komisyona ikmâl-i vazife etmiş nazariyle bakmakta müttetikü'l-efkâr oldukları zaman komisyon-ı mezkûr dağıtılacaktır.⁹⁰⁵

Zühtü Paşa, Vilayât-ı Sitte heyetindeki çalışmaları sırasında, aslî görevi olan maarif nâzırı olarak dönemin gözde eğitim kurumu Mekteb-i Sultanî'nin 27. kuruluş senesinde düzenlenen mezuniyet törenine katıldı. 15 Temmuz 1895 tarihinde yapılan bu törende yaptığı konuşma epey alkış aldı.⁹⁰⁶

Maarif Nezâreti, eskiden beri devlet memurlarının siyasetle ilgilenmelerinin halkın gözünde devlet otoritesini zedeleyen ve memurun görevini tarafsız şekilde yapmasını engelleyen bir tavır olduğu görüşündedir. 1896 Ocak ayında Bulgaristan Komiserliği'ne gönderilen, Zühtü Paşa mühürlü bir tezkerede Eskicuma kasabası Rüşdiye Mektebi muallimlerinden Ali Sadi Efendi hakkında siyasetle uğraştığı yolundaki isnatlar vesilesiyle “ba’dezin mekteb muallimlerinin umûr-ı siyasiye ile iştigâlinde ve vazife-yi asliye-yi tedrisiyelerinden gayri umûr ile teveggulden kat’iyyen men’ edilmeleri” gerektiği belirtilmekte ve buna aykırı davranmaya cesaret edenlerin azledilecekleri hususu tebliğ edilmektedir.⁹⁰⁷

5.4. Darülfünûn’un Açılışı (1 Eylül 1900)

Osmanlı Devleti’nde modern bir üniversite kurulması fikrinin 1845 senesinde Meclis-i Muvakkat adıyla kurulan maarif meclisine dayandığı belirtilmektedir. 1846’da oluşturulan Meclis-i Maarif-i Umûmiyye bir darülfünûn kurulması yolunda ilk adımı atmıştır. Aynı sene Ayasofya civarındaki arsa üzerine büyük bir bina inşasına başlandı. Bina henüz tamamlanmadan, 13 Ocak 1863’te halka açık bazı derslerin verilmesiyle Darülfünûn-ı Osmanî’nin açıldığı kabul edilir. Darülfünûn için inşa edilen bu büyük binanın 1865’te Maliye Nezâreti’ne devredilmesiyle, Darülfünûn daha küçük olan, Çemberlitaş’taki bir konağa taşınmış ve derslere devam olunmuş ise de, bir yangın sonunda binadaki kitap ve aletlerin yanmasıyla birinci Darülfünûn girişimi sona erdi. Çemberlitaş’ta yeni bir binanın inşası kararlaştırılmış ve bu bina 1869 senesinde tamamlanmıştır.⁹⁰⁸ Aynı sene çıkarılan Maarif-i Umûmiyye Nizamnâmesi’nde Darülfünûn’a geniş yer ayrılmıştır. Darülfünûn’a sınavla 450 öğrenci alındı ve 20 Şubat

⁹⁰⁵ Y.PRK.BŞK 43/58 (28 R 1313/18 Ekim 1895). Lâyiha’nın transkripsiyonu için bkz. Ali Karaca, a.g.e., s. 217-222. Islahat lâyihasının tasdikli sureti için bkz. Y.EE 97/55 (1 Ca 1313/20 Ekim 1895).

⁹⁰⁶ *Revue d'Orient*, 23 Temmuz 1895, s.7.

⁹⁰⁷ HR.SFR.04 498/50 (15 Ş 1313/31 Ocak 1896).

⁹⁰⁸ Darülfünûn’ın ikinci defa açılıp kapanmasından sonra uzun seneler Maarif Nezâreti olarak hizmet vermiş olan bu bina, II. Mahmud türbesinin yanındadır ve günümüzde Basın Müzesi olarak kullanılmaktadır.

1870 tarihinde açılış töreni yapıldı. Bu törendeki ilk konuşmayı Maarif Nâzırı Safvet Paşa yapmış ve Osmanlı Devleti'nin ilerlemesi için Avrupa'nın bilim ve fenninin alınması gereğini vurgulamıştır.⁹⁰⁹ 1870 senesi Aralık ayına tesadüf eden Ramazan'da, yeni ders yılı başlamadan önce düzenlenen halka açık konferanslarda Cemâleddin-i Efgânî'nin⁹¹⁰ konferanstaki sözleri tartışmalara yol açmış, bunun üzerine okul müdürü Tahsin Efendi azledilmiş, Efgânî de İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır. Ders programlarının ve öğretmenlerinin yetersizliği dolayısıyla istenen başarıya ulaşamadığı için 1873'ten sonra okulun faaliyet göstermediği anlaşılmaktadır.⁹¹¹ Ancak, dönemin Maarif Nâzırı Safvet Paşa, "Hukuk, Fen ve Edebiyat yüksek mekteplerinden" oluşan bir Darülfünûn-ı Sultanî kurulmasına önyak olmuş ve bu üç mektebin tümü "Mekâtib-i Âliye" olarak anılmaya başlamıştır.⁹¹² Bu okulun faaliyetlerinin 1880-1881 eğitim döneminden sonra devam etmediği görülmektedir.

II. Abdülhamid'in emri üzerine Said Paşa tarafından 14 Şubat 1895 tarihinde sunulan lâyiha'nın yeniden bir darülfünûnun açılmasında önemli olduğu belirtilmelidir.⁹¹³ Yine de, darülfünûnun yeniden açılması bu tarihten ancak 5 sene sonra, 1 Eylül 1900'de gerçekleşmiştir. Bu habere İstanbul'daki Osmanlı gazetelerinin beklenenden daha az önem verdikleri görülmektedir.⁹¹⁴ Aslında bu durum, ülkemizde modern anlamdaki üniversitenin neden bu kadar geç bir tarihte açıldığını da açıklamaktadır. Nitekim, Sultan II. Abdülhamid'i Erkân-ı Harbiye Müşiri Şâkir Paşa'nın temsil ettiği, Sadrazam Halil Rıfat Paşa'nın da katılmadığı tören Darülfünûn-ı Şâhâne'nin Mekteb-i Mülkiye binasındaki⁹¹⁵ salonda yapıldı. Törenin açılış konuşmasını Zühtü Paşa yapmıştır.⁹¹⁶ Konuşmasında, tarih boyunca Müslüman bilim adamlarının gösterdikleri başarıları övdükten sonra, Sultan II. Abdülhamid'in eğitime verdiği önemi örnekler vererek saymıştır:

⁹⁰⁹ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Darülfünun – Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı*, Cilt 1, IRCICA Yayınları, İstanbul 2010, s. 124.

⁹¹⁰ Cemâleddin-i Efgânî'nin (1838-1897) İranlı bir Şii veya Afganistanlı bir Sünnî olduğu konusunda farklı görüşler mevcuttur. Genç yaşta din âlimi olarak şöhret kazandı ve Afganistan'da kısa bir süre başvezirlik yaptı. Hindistan ve Mısır seyahatlerinden sonra 1870'te İstanbul'a geldi ve Darülfünûn'un açılışında bir konuşma yaptı. Daha sonra, Darülfünûn'da "sanat" üzerine verdiği konferansta "nübüvvet bir san'attır" şeklinde aktarılan sözlerinin yarattığı tepki nedeniyle tekrar Mısır'a gitmek zorunda kaldı. Bkz. Hayreddin Karaman, "Efgânî", *DİA*, Cilt 10, İstanbul 1994, s. 416-419.

⁹¹¹ Darülfünûn'ın kapatılmasının sebepleri üzerine tartışmalar hakkında bkz. Emre Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi I – Osmanlı Döneminde Darülfünûn (1863-1922)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, s. 120-125.

⁹¹² Ekmeleddin İhsanoğlu, "Darülfünûn", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 2, s. 560.

⁹¹³ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Darülfünun – Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı*, Cilt 1, s. 184.

⁹¹⁴ *Tercüman-ı Hakikat*, 2 Mayıs 1900.

⁹¹⁵ Uzun süre İstanbul Kız Lisesi olarak kullanılan bina günümüzde Çağaloğlu Anadolu Lisesi'dir.

⁹¹⁶ Bu konuşmanın transkripsiyonu için bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, *Darülfünun – Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı*, Cilt 2, IRCICA Yayınları, İstanbul 2010, s. 968-969.

Bina-yı marifetin üssü'l-esası olan tahsil-i iptidâî, bu asr-ı celîl-i cenâb-ı padişahîde bilhassa rehin-i iltizâm olarak şu müddet içinde zükûr ve inas için on beş bine karib mekteb-i iptidâî ve iki yüz elli kadar mekteb-i rüşdî açılmış ve bunlardan başka vilâyât ve birçok liva merkezlerinde birer mekteb-i idâdî-i mülkî ve yirmi beşden ziyâde iptidâî dârülmuallimîn ve Dersaadet'te müteaddit mekteb-i âli tesis edilmiş ve usûl-i terbiye ve tahsilce peyderpey ıslâhat ve terakkiyât-ı müsmire enzâr-ı iftihara runûma olmuş ve olmakta bulunmuştur.⁹¹⁷

Törenden sonra, Mekteb-i Mülkiye'nin hazırlık sınıfları için kullanılacak olan binanın açılışını yapmak üzere Mercan'a gidildi. Son olarak grup, ırk ve din ayrımı yapılmaksızın tüm yetimlerin kabul edileceği Hamidiye yetimhanesinin temel taşının atılması törenine katılmak üzere Haydarpaşa'ya hareket edildi.⁹¹⁸

Darülfünun'un açılması, her seviyede eğitim kurumlarının açılmasına önem verilen II. Abdülhamid döneminin son önemli hamlesi olmakla beraber henüz modern anlamda eğitime imkân sağlayacak bir altyapı ve öğretim kadrosunun eksikliği göze çarpıyordu. Buna ek olarak, “özellikle siyasî, içtimaî ve felsefî nitelikteki derslerin okutulmasından mümkün mertebe kaçınılması ve muallimlerin derslerini denetlemek üzere Maarif Müfettişlerinin sınıflara girip dersleri dinlemeleri” Darülfünun'ın gelişmesini engelleyen nedenler arasında sayılmaktadır.⁹¹⁹ Aradan epey zaman geçtiğinde yapılan değerlendirmeler Darülfünun'un bir “Batılılaşma özentisi” olduğu şeklindedir.⁹²⁰

5.5. Osmanlı Talebelerinin Avrupa Mekteplerine Gitmesine Karşı Tedbirler (1901)

10 sene 7 ayı geçen hizmetiyle en uzun süre maarif nâzırlığı yapmış olan Zühtü Paşa, Osmanlı mekteplerindeki tedrisatı Avrupa mekteplerinin tedrisatıyla karşılaştırmaya ve ortaya çıkan eksiklerin giderilmesine çaba harcamıştır. Bu çabaya yol açan olguysa, Osmanlı talebelerinin Avrupa mekteplerine yönelmekte oluşuydu. Bunu önlemenin yollarını araştırmak ve tedbirler almak üzere, Zühtü Paşa başkanlığında kurulan komisyonun çalışmaları ve aldığı tedbirler konusunda şu bilgiler verilmektedir:

⁹¹⁷ Aynı yerde.

⁹¹⁸ *Stamboul*, 3 Eylül 1900. Gazetenin haberinde yer alan yetimhaneye ilgili bazı arşiv belgeleri bulunmaktadır. Haydarpaşa civarında, Acıbadem mevkiinde bir arsa satın alınması ve üzerine bina yapılması kararı alınmıştır: BEO 1524/114272 (29 Ra 1318/27 Temmuz 1900). Bu amaçla satın alınan arsanın duvarlarını yıkıp taşlarını çalanlar hakkında dava açılmıştır: MF.MKT 1153/4 (13 Ca 1328/23 Mayıs 1910).

⁹¹⁹ Emre Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi 1 – Osmanlı Döneminde Darülfünun (1863-1922)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009

⁹²⁰ Necdet, Sakaoğlu, *Türkiye Eğitim Tarihi*, Alfa Yayınları, İstanbul 2018, s. 157.

Talebenin Avrupa mekâtibine men'-i azimetlerinin temini için mekteplerimizin ikmâl-i nevâkısı, programlarının ıslahı ve Avrupa'da bulunan talebenin geriye davet edilmesi hakkında şerefsadır olan emr ü ferman-ı Hümâyûn-ı mülûkâneleri üzerine Maarif Nezâreti'nde nâzır Zühdi Paşa kullarının riyasetinde teşkil olunan komisyon dün dahi in'ikâd ederek müzakerât-ı lâzimeye devam etti.⁹²¹

Komisyonu göre, iptidâiye ve rüşdiye mekteplerindeki tedrisat memleketimizin ihtiyaçlarına uygundur ve iptidâiye tahsili yaşlarındaki çocukların başka mekteplere rağbet etmelerine gerek bırakmayacak yeterlilikte olduğu, diğer mekteplerin tedrisatlarıyla karşılaştırılmasından anlaşılmaktadır. Bu nedenle bu mektepler aynı şekilde devam etmelidir. Öte yandan idâdî tedrisatının süresi dört senedir. Oysa, bu müddet Fransa'da altı, Almanya ve Avusturya'da yedi ve sekiz senedir. Avrupa'ya giden talebeler işte bu eksiklikten dolayı gittiklerinden, idâdî tahsilinin beş seneye çıkarılmasına karar verildi. Almanya ve Avusturya mekteplerinin programları da dikkate alınarak, İstanbul, Selanik, İzmir ve Beyrut gibi önemli yerlerin idâdîlerinde, yüksek mekteplere gitmek amacıyla olan talebeler için özel bir sınıf eklendi.

Şu suretle:...tahsilât-ı idâdîye tamamen Avrupa mekâtibi derecesine getirilmekle beraber, ulûm-ı dinîye ve ahlakîye tedrisâtına da bilhassa itinâ olunduğu marûzdur.⁹²²

Tezkerenin sonunda Zühdi Paşa'nın başkanlığındaki maarif komisyonunun dile getirdiği bu yaklaşım II. Abdülhamid döneminin eğitim politikasının özlü bir ifadesi gibidir: Avrupa eğitim programlarının dinsel eğitimi zayıflatmadan uygulanması.

⁹²¹ Y.PRK.AZJ 42/11 (9 M 1319/19 Nisan 1901).

⁹²² Aynı belge.

ALTINCI BÖLÜM

MALİYE KOMİSYONLARINDAKİ GÖREVLERİ VE DÖRDÜNCÜ MALİYE NÂZIRLIĞI

Sultan II. Abdülhamid döneminde çok çeşitli komisyonların, özellikle de maliye konusunda birbiri ardına “ıslahat” komisyonlarının kurulması dikkat çekici boyuttadır.⁹²³ Bu komisyonlara genellikle dönemin maliye nâzırı ve rûsûmât emîni gibi üst düzey maliye bürokratları tayin edilirken, mazûl olup olmamasına bakılmaksızın Zühtü Paşa da dahil edilmekteydi.

Bu bölümde Zühtü Paşa’nın mâlî konulardaki lâyhalarının önemli maddeleri özetlenmekte ve değerlendirilmektedir.

6.1. Maliye Komisyonlarının Vazgeçilmez Üyesi (1895-1901)

Zühtü Paşa, her ne kadar maarif nâzırı olsa da, maliye komisyonlarında akla ilk gelen isimler arasında olmaya devam ediyordu. Müzâyaka içindeki Osmanlı maliyesinin ise her zaman ıslah edilmeye ihtiyacı vardı. 11 Aralık 1895 tarihinde bu amaçla oluşturulan komisyon Nafia Nâzırı Mahmud Celaleddin Paşa başkanlığında idi. Evkaf-ı Hümayûn Nazırı Galip Paşa ve Maliye Nâzırı Sabri Efendi’nin yanı sıra Zühtü Paşa da komisyona dahil edildi.⁹²⁴

1896 Temmuz ayında gümrük tahkikâtı için kurulan komisyonun başkanı Zühtü Paşa, komisyonda Maliye Nezâreti’nden de bir memurun bulunmasının yararlı olacağını belirten tezkeresinde bu iş için Maliye meclis âzâsı Hıfzı Efendi’nin tayin edilmesini istemiş ve bu talep uygun görülmüştür.⁹²⁵

1897 senesi Girit sorununun Osmanlı-Yunan savaşına dönüşmesine yol açan gelişmelere sahne olmaktaydı. Mart ayından itibaren Rum çetelerinin Osmanlı sınırına saldırıları artmaya başlamıştı. Osmanlı Devleti 18 Nisan 1897’de Yunan Devleti’ne savaş ilan etti. Savaş sırasında zor şartlarda yaşamak zorunda kalan Girit Müslümanlarına hem Osmanlı hükümeti yardım gönderdi hem İstanbul ve Anadolu’dan toplanan yardımlar gönderildi. Bu dönemde Zühtü Paşa, maarif nâzırlığının ve mâlî komisyonların üyeliğinin yanı sıra, Girit’teki muhtaç Müslümanlara yardım toplayan Girit Ahali-yi İslâmiyesi Muhtâcîni İâne Komisyonu’nun başkanlığını da yapmıştır.

⁹²³ Bu komisyonları ele alan bir çalışma için bkz. Bölükbaşı, *Tezyid-i Varidat ve Tenkih-i Masarifat: II. Abdülhamid Döneminde Mali İdare*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayını, İstanbul 2005.

⁹²⁴ BEO 714/53514 (24 C 1313/11 Aralık 1895). Ayrıca bkz. Bölükbaşı, a.g.e., s.102.

⁹²⁵ İ.ML 95/20 (29 M 1314/10 Temmuz 1896). Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, a.g.e., s. 437.

Nitekim, Girit'teki yardım komisyonunun başkanı Kavurzâde Hasan Bey tarafından gönderilen bir mektupta Zühdü Paşa'ya teşekkür edilmiştir.⁹²⁶ Zühtü Paşa'nın 1897 Haziran ayında sadârete sunduğu tezkeresinde, toplanan iane miktarı ve masraflar bir cetvel halinde sunulmaktadır.⁹²⁷

1897 Ekim ayında ise Zühtü Paşa'ya, Bulgaristan'ın Aziz Aleksandr Şeref Madalyası verildi.⁹²⁸

1898 Ağustos ayında, Zühtü Paşa, Askerî Tekaüd Sandığı'nın ıslahı için teşkil olunan komisyona dahil edildi. Söz konusu tekaüd sandıklarının maaşları muntazaman ödemelerinin sağlanması için kaynak temininde ve sistemin işleyişinde ıslahata ihtiyaç duyulmaktaydı. Komisyonun aslî görevi, savaş tazminatından sandığa aktarılan 200 bin lira sermayenin amaca uygun olarak kullanılması için gerekli usûl ve kaideleri belirlemesiydi. Böylece, maaşların ödenmesinde bundan böyle sorun yaşanmayacaktı.⁹²⁹ Konuyu haber yapan *Journal de Salonique* gazetesine göre komisyon bir sene sonra görevini tamamlamış ve raporunu sunmuştur.⁹³⁰

1899 Şubat ayında Zühtü Paşa, emekli, yetim ve dulların maaşlarının ödenmesi için Mabeyn'de oluşturulan Müttekâ'idîn ve Eytâm ve Erâmil-i Askeriye Maaşâtı Komisyonu'nun başkanlığını yapmaktaydı. Sadârete sunduğu tezkerede "Müttekâ'idîn ve eytâm ve erâmil-i askeriye maaşâtının muntazaman tesviyesi hususuna dair cereyan eden müzâkerâtı hâvî mazbata'yı sunmakta ve 1315 mâlî senesi zarfında maaş sahiplerinin maaşlarını muntazaman alabilmeleri için şimdiden hazırlık yapılmasını istemektedir. Mart-Ağustos ayları arasındaki altı aylık maaşların 7 milyon kuruş kadar olduğunu, bunun temini için Rûsûmât Emâneti gelirlerinin yanı sıra, bazı vilayetlerin ağnam ve âşâr gelirlerinden faydalanılması gerekeceğini bildirmektedir."⁹³¹

1899 Temmuz ayında, o güne kadar 10'dan fazla sayıda kurulmuş Islahat-ı Maliye komisyonlarından biri daha kuruldu.⁹³² Maliye Nâzırı Ahmed Reşat Efendi başkanlığındaki bu komisyonda Zühtü Paşa yer almamıştı. Ancak, bu komisyonun

⁹²⁶ Metin Menekşe, "Girit'teki Muhtacîn-i İslamiye'ye Yönelik Aydın Vilayeti'nde Yürütülen Yardım Faaliyetleri (1896-1898)", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, İzmir 2018, Sayı 37, s. 461.

⁹²⁷ Y.A.HUS 373/64 Lef 2 ve 3 (14 M 1315/15 Haziran 1897). Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, a.g.e., s. 437.

⁹²⁸ *Revue diplomatique*, 10 Ekim 1897. Bulgaristan Krallığı'nın ikinci derecedeki Aziz Aleksandr Şeref Madalyası, Rusların bağımsızlık mücadelesinin önderi olan ve daha sonra azizlik unvanı verilen Aleksandr Nevski onuruna adlandırılmıştır.

⁹²⁹ İ.HUS 67/19 ve Y.EE 45/46 (1 R 1316/19 Ağustos 1898).

⁹³⁰ *Journal de Salonique*, 17 Ağustos 1899.

⁹³¹ Y.PRK.BŞK 58/71 (7 L 1316/18 Şubat 1899). Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, a.g.e., s. 437.

⁹³² İ.HUS 75/157 (26 S 1317/4 Temmuz 1899). Ahmed Reşad Paşa (1829-1927) 1898 Ağustos-1901 Nisan ve 1901 Eylül-1904 Ekim arasında maliye nâziriydi. 1900 senesinde vezir rütbesi verildi.

faaliyetleri hakkında bir bilgi olmadığı gibi, faaliyete geçip geçmediği de bilinmemektedir.⁹³³

1899 Ekim ayında ise, bu defa Zühtü Paşa'nın başkanlığında Umûr-ı Maliye Komisyonu adında yeni bir komisyon kuruldu.⁹³⁴ Üyeleri arasında Maliye Nâzırı Ahmed Reşad Efendi, Divân-ı Muhasebat'tan Hilmi Efendi ve Rûsumât Emâneti'nden Rıza Bey'in de bulunduğu komisyon geniş yetkilere sahipti ve gerektiğinde diğer dairelerden uzmanları geçici üye olarak bünyesine katabilirdi.⁹³⁵ Nitekim, Düyûn-ı Umûmiyye muhasebecisi Mesud Bey⁹³⁶ ve Cemiyet-i Rusûmiye reisi Rıza Bey⁹³⁷ komisyona dahil edildi. Komisyonun ana hedefi, her zaman olduğu gibi, hazinenin mâlî sıkıntısına çare bulmaktı.⁹³⁸ Askeriye'nin de mâlî sıkıntısının günden güne artmakta olduğu komisyon başkanı sıfatıyla Zühtü Paşa'ya bildiriliyor ve bir an önce değerlendirmesi isteniyordu.⁹³⁹

1899 Aralık ayında bütün devlet dairelerine gönderilen talimatla, dairelerin her hafta haftalık gelir ve gider tutarlarını Umûr-ı Maliye Komisyonu'na bildirmeleri istendi. Bundan böyle komisyon, kendisine gönderilen bilgi ışığında, dairelerin sandığına giren paradan ne kadarını hangi harcama için kullanabileceğini bildirecek, ve bu bir usûl haline getirilecekti.⁹⁴⁰ Ayrıca, 1316 mâlî senesi başından itibaren, komisyon başkanı sıfatıyla Zühtü Paşa'nın, Rûsumât Emâneti hasılatından havale yapılmasının irâdeye bağlı olması teklifi uygun bulundu.⁹⁴¹ Halen maarif nâzırı olmakla beraber Zühtü Paşa aslında maliye nezâretinin de üzerinde bir yetkiye sahip bir komisyonun başkanlığını yapmaktaydı. Tezkerelerin altına imza atarken “Umûr-ı Maliye Komisyonu Reisi ve Maarif-i Umûmiye Nâzırı” unvanını kullanıyordu. Maliye Nezâreti'ne gönderdiği bir tezkereyle, o sıralarda piyasanın önemli bir sorunu haline gelmiş olan bozuk para sıkıntısının giderilmesi için basılması gereken sikkelerle ilgili kararı bildirmekteydi.⁹⁴²

⁹³³ Bölükbaşı, a.g.e., s. 89.

⁹³⁴ İ.HUS 77/99 (2 C 1317/8 Ekim 1899); BEO 1392/104339 (23 C 1317/29 Ekim 1899).

⁹³⁵ Bölükbaşı, a.g.e., s. 89.

⁹³⁶ İ.HUS 77/128 (20 C 1317/26 Ekim 1899).

⁹³⁷ BEO 1382/103621 (1 C 1317/7 Ekim 1899).

⁹³⁸ *Revue d'Orient*, 1 Aralık 1899. Budapeşte'de yayınlanan gazete bu komisyonun olağandışı yetkilerle göreve geldiğini ve çalışmalarına bütün devlet dairelerinin yardımcı olması talimatının verildiğini yazdı.

⁹³⁹ Y.EE 149/100 (22 C 1317/28 Ekim 1899).

⁹⁴⁰ BEO 1417/106251 (11 Ş 1317/14 Aralık 1899). Ayrıca bkz. Bölükbaşı, a.g.e., 90.

⁹⁴¹ BEO 1449/108670 Lef 1 (29 L 1317/2 Mart 1900), Lef 6 (25 Z 1317/27 Mart 1900) ve Lef 7 (9 Za 1317/11 Mart 1900).

⁹⁴² İ.ML 37/10 (12 Z 1317/13 Nisan 1900). Ayrıca bkz. Bölükbaşı, a.g.e., s. 96.

1900 senesi Haziran başlarında Zühtü Paşa, zamanla pek çok kişiyi istihdam etmeye başlayan Umûr-ı Maliye Komisyonu’nun yoğun faaliyetleri içinde başarılı gördüğü bazı memurların rütbe ve nişanla taltif edilmeleri konusunda bir arz tezkeresi sundu. Taltif edilen 8 kişi arasında bulunan ve Düyûn-ı Umûmiyye muhasebecisi olarak komisyona katılmış olan Mesud Bey’in nişanı birinci dereceden Osmanî’ye yükseltildi.⁹⁴³ Bu komisyonun faaliyetiyle ilgili başka bilgi bulunmadığı, 1900 senesi Aralık ayında Yusuf Ziya Paşa başkanlığında yeni bir komisyon⁹⁴⁴ kurulduğu göz önüne alındığında, Zühtü Paşa başkanlığındaki komisyonun görevinin sona erdiği kabul edilebilir. “Tophane Komisyonu” olarak da anılan bu yeni komisyonda yer almayan Zühtü Paşa birkaç oturum sonra üyeliğe dahil edildi. Bu komisyonun Maliye Nezâreti üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu ve II. Abdülhamid adına Arap İzzet Holo Paşa’nın⁹⁴⁵ da oturumlara katıldığı belirtilmektedir.⁹⁴⁶ Komisyonun en önemli görevi maaşların zamanında ödenmesinin sağlanmasıydı. Diğer görevleri arasında borçların birleştirilmesi, maliye sisteminin merkezileşmesi, bütçesinin denetimi ve sonuçlandırılması da vardı.⁹⁴⁷ Maliye Nezâreti’nin hazırladığı 1317 mâlî senesi (1901) bütçe taslağı 2.287.322 liralık bir açık göstermekteydi. Komisyonun çalışması sonunda bütçe açığı 1.646.655 liraya indirildi.⁹⁴⁸

6.2. Mâlî Konulardaki Lâyhaları

6.2.1. Tezyîd-i Vâridât ve Tenkîs-i Masârifât Hakkındaki Lâyihası

(21 Teşrîn-i Sâni 1315/3 Aralık 1899)

Devletin gerek mâlî gerek siyasî açılardan ıslahına dair lâyhaların II. Abdülhamid döneminde yoğunlaştığı belirtilebilir.⁹⁴⁹ Zühtü Paşa, kimi durumda hükümetle ve bizzat padişahla görüş ayrılığına düşmüş olsa da, alanındaki bilgi ve becerisi dolayısıyla takdir edilen maliyeciydi. Daha önce üç defa maliye nâzırlığında bulunmuş olmanın getirdiği tecrübe ve birikimle, devletin vergi gelirlerinin nasıl

⁹⁴³ Y.MTV 205/64 (12 R 1318/9 Ağustos 1900).

⁹⁴⁴ Y.PRK.BŞK, 63/71 (9 Ş 1318/2 Aralık 1900).

⁹⁴⁵ Arap İzzet Holo Paşa (1852-1924) Bidâyet Mahkemesi reisliğiyle (1886) başlayan memuriyeti 1895’de Mabeyn 2. kâtipliğine uzanmış ve II. Abdülhamid’in en çok güvendiği kişilerden biri olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özlem Hastürk, *Arap İzzet Paşa*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2021. Ayrıca bkz. Ahmet İzzet Holo Paşa, *Arap İzzet Holo Paşa’nın Günlükleri*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2019.

⁹⁴⁶ Y.PRK.BŞK 63/86 (25 N 1318/16 Ocak 1901). Ayrıca bkz. Bölükbaşı, a.g.e., s. 97.

⁹⁴⁷ Y.PRK.ML 20/70 (4 Za 1318/23 Şubat 1901). Ayrıca bkz. Bölükbaşı, a.g.e., s. 97.

⁹⁴⁸ Y.A.RES 112/52 (15 S 1319/2 Haziran 1901; 1317 senesi bütçesi hakkında mazbata).

Ayrıca bkz. Bölükbaşı, a.g.e., s.100.

⁹⁴⁹ II. Abdülhamid’e sunulan çok sayıda lâyihaın konuları ve yazarlarına göre özetlendiği bir çalışma bulunmaktadır: Mustafa Oğuz, *II. Abdülhamid’e Sunulan Lâyhalar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2007.

artırılabilceği konusunda yazdığı lâyhada öne sürdüğü görüşlerin birçoğunun daha sonra uygulamaya konulduğu göz önüne alınırsa, Zühtü Paşa'nın II. Abdülhamid dönemi maliye politikalarının şekillenmesinde etkili olduğu söylenebilir. Bu nedenle, bu önemli belgenin özetini vermek yararlı olacaktır. “Tezyîd-i Vâridât ve Tenkîs-i Masârifât Hakkında Lâyahadır”⁹⁵⁰ başlığını taşıyan lâyiha Tezyîd-i Vâridât, Tenkîs-i Masârifât ve Muâmelât-ı Mâliye-i Hâzırânın Islâhı başlıklarıyla üç kısımdan ve 13 maddeden oluşmaktadır. Lâyhada dile getirilen tespit ve öneriler şöyledir:

Tezyîd-i Vâridât Kısmı

Birincisi: Emlak, arazi ve temettü vergileri devletin kesin ve sağlam vergileri arasındadır. Emlak vergisiyse, mesken ve akâr [gelir getiren mülk] olmak üzere, iki kısımdan oluşmaktadır. Değeri 20.000 kuruşa kadar olan meskenlerin vergisinin, mevcut durumdaki gibi, %0,4, değeri 50.000 kuruşa kadar olanların %0,8 oranında kalması uygundur. Yeni bir düzenlemeyle, değeri 51.000 kuruştan fazla olanlardan %0,10 vergi tahsilatı yapılması vatandaşları olumsuz etkilemeyecek ve Hazine gelirlerinde ciddi artış sağlayacaktır.

İkincisi: Mevcut durumda temettü vergisi ödemeyen ecnebî teba'a ile Devlet-i Âliyye teba'asının ticari muamelelerinde eşitliği sağlayabilmek için akâr vergisi %1,2'ye çıkarılmalı, böylece onlardan da dolaylı bir surette temettü vergisi alınmalıdır.

Üçüncüsü: Arazi vergisinin mevcut durumda devam etmesi uygundur. Ancak dönümü fazla görünen arazinin fazla kısımları için ayrıca vergi tarh edilmelidir. Arazi vergisi tahsilatının yeterli seviyede olamamasının sebeplerinden biri, bazı arazilerin ilk tahrirlerinde verginin kasten yüksek belirlenmesi, dolayısıyla ahalinin vergisini tam olarak ödeyememesidir.

Dördüncüsü: Vergi tahsilatı istenen düzeyde ve düzenli yapılamamaktadır. Anadolu'daki bir kısım mahallerde hububat üzerinden alınan vergiler harman mevsiminden önce, diğer bir kısım yerlerde harman mevsiminde tahsil edilmektedir. Harmandan önce vergilerini ödemek zorunda olan çiftçiler mahsullerini rayiç fiyattan satamadıkları için vergilerini ödemek için murabahacılara borçlanmak mecburiyetinde kalmaktadırlar. Vergi nizamnâmesinde düzenlemeye gidilmeli ve verginin tahsil zamanı

⁹⁵⁰ Y.EE 45/41 (30 B 1317/4 Aralık 1899). Lâyihanın transkripsiyonu için bkz. Harun Şahin, “Ahmed Zühdü Paşa ve Osmanlı Maliyesi Üzerine Bir Lâyiha”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 9, Sayı 18, Nisan 2017.

senenin belirli günleri olarak belirlenmelidir. Akârlar ekser mahalde yılın başında kiraya verildiğinden akâr vergisinin yarısının sene başında, diğer yarısının aynı senenin Haziran ayı sonunda tahsili uygundur. Mesken vergilerinin yarısı Mayıs ayı sonunda, diğer yarısı Eylül ayı sonunda tahsil edilmelidir. Arazi vergisi de harman zamanından Teşrîn-i Evvel bitimine kadar tamamen tahsil edilmiş olmalıdır.

Beşincisi: Müslüman teba'anın ödediği bedel-i nakdî ile gayrimüslim teba'anın ödediği bedel-i askerî arasında Müslüman teba'a aleyhine varolan eşitsizliğin giderilmesi gerekir. Bunun için, bedel-i askerî vergisinin yıllık 60 kuruştan toplam 3.600 kuruşa çıkarılması uygun olacaktır.⁹⁵¹

Altıncısı: Memâlik-i mahrûsada bulunan devlet arazileri üzerine inşa edilmiş binalardan tahsil edilen ve hazine gelirleri içinde önemli bir yer tutan bedel-i öşr ile ilgili düzenli kayıtlar bulunmamaktadır. Hicri 1316 [1898/1899] senesinden itibaren bedel-i öşrün vergi tezkerelerinde gösterilmek suretiyle tahsili uygundur.⁹⁵²

Yedincisi: Âşâr vergisi, menâfi' ve maârif hisseleri ilaveleriyle önce %11,5'e, ardından Hazîne hesabına 20 para ilâvesiyle %12'ye çıkarılmış durumdadır. "...zâten onda birini öşr olarak vermeğe alışmış olan ehâlinin ince hesâbata pek de o kadar akılları ermeyerek îfâ-yı öşr edegeldikleri cihetle herkesin anlayacağı" şekilde "öşr nâmı yerine sekizde biri alınacak denilecek olur ise bu hesabca beher yüzde on iki buçuk hâsıl" olacaktır. Bu meblağın %1,5'i menâfi' ve maârif hissesine ayrılınca, kalan %11'i Hazîne-i Celîle'ye mal edilmiş olacaktır.⁹⁵³

Sekizincisi: Ağnam vergisine sonradan 20 para zam yapıldığından, bu verginin daha fazla arttırılması uygun değildir.

⁹⁵¹ Bu vergi ile ilgili olarak, Zühtü Paşa'nın tavsiyeleri doğrultusunda, 1321 mâli yılı (1905/1906) bütçe açığını kapatmak için yeni düzenleme yapıldı. Gayrimüslim tebaadan tahsil edilen bedel-i askerî Müslüman tebaanın askerlik mukâbili ödediğinden çok aşağıda olduğu görüldüğünden, buna zam yapılarak kişi başına 50 kuruşa çıkarıldı ve II. Meşrûtiyet'in ilanına kadar bu miktarda tahsil edildi. Bkz. Harun Şahin, a.g.m., dipnot 29. Bedel-i askerî hakkında daha geniş bilgi için bkz. Ufuk Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, Simurg Yayınları, İstanbul 2000, s. 94.

⁹⁵² Zühtü Paşa'nın teklifine uygun olarak "bedel-i öşür"ün, 10 Temmuz 1900 tarihinde ta'mîmen tebliğ edilen bir kararname ile vukuat defterlerinde "vergi" ile beraber vukuatının yürütülmesi ve vergi tezkerelerine derc edilmesi kararlaştırıldı. Bkz. Harun Şahin, a.g.m., dipnot 32.

⁹⁵³ Zühtü Paşa'nın lâyhada âşâr konusundaki teklifi kabul edilerek âşâr nisbeti % 12,5'e yükseltildi. Bkz. Harun Şahin, a.g.m., dipnot 34.

Dokuzuncusu: Canavar [domuz] vergisi için de 20 para zam yapılmalıdır. Bu konuda herhangi bir kanun bulunmadığı halde, Edirne Vilâyeti mülhakâtı memurları bu vergiyi, ağnamda olduğu gibi, 20 para fazlasıyla tahsil etmektedir.⁹⁵⁴

Onuncusu: Tütün üretiminde reji usûlüne geçilmesinden itibaren Hazîne-i Celile bu gelir kaynağından beklenen faydayı elde edememiştir. Rejinin “...müddet-i imtiyâziyesinin ikmâlîne az vakit kalmış olduğundan hitâm-ı müddet-i imtiyâziyeye bakılmayarak” imtiyaz hakkı hemen feshedilmelidir. Tütün ekimi için vergi alınarak ruhsat verilmelidir. Tütün fabrikalarının kurulmasına izin verilirken bandrol resmi adı altında az bir vergi alınabilir. Tütünün dahilî ticareti serbestleştirilmeli, Avrupa’ya ihracı durumunda gümrük alınmalıdır.

Onbirincisi: Tapu, Orman ve Maden hâsılât ve bedelâtından hakkiyle istifâde olunmak, bazılarında vergi konulması ve ahalinin hukukunun korunması gibi hususlar olmakla beraber bunlardan bahse şimdilik hacet görülmemiştir.

Tenkîs-i Masârifât Kısmı

Onikincisi: Devlet-i Âliyye’nin [Rumî] 1296 mali yılı [1880/1881] umûmî muvazenesinin hazırlanmasından sonra, şimdiye kadar ilgili dairelerin bütçe tahsisatlarına ilaveler yapılmıştır. Bu ilâvelerin hangi karşılıklar bulunarak yapıldığı ve karşılık gösterilen meblağların elde edilip edilmediği konusu araştırılmalıdır. Ancak, “bunlar için de Der-Âliyye’ye müddet-i muvakkate ile celb olunmaklığım lâzım geleceği zarûrî olarak arza ictisâr olunur.” Bunun için dairelere ait tahsisatlar elden geldiğince azaltılmalı ve bütçenin giderler kısmı derinlemesine incelenmelidir.

Muâmelât-ı Mâliye-i Hâzırânın Islâhı

Onüçüncüsü: Mâlî muameleler çok karışmış ve düzensizdir. Özellikle vilâyetlerde mâlî işlemler nizamnâmelere uygun icra edilmemekte, hatta Hazine idaresi de nizamnâmelere tam olarak uymamaktadır. Mesela vergi tahsilatı işi için fazladan geçici memur istihdam edilmekte ve dolayısıyla giderlerin artmasına sebep olunmaktadır. Vilâyetlere gönderilmiş müfettiş miktarı ihtiyacın üzerindedir. Oysa, “bir

⁹⁵⁴ Ahmed Zühtü Paşa’nın tespitlerine uygun olarak, ağnam resmi ile mukayese edildiğinde canavar resmi daha düşük kalıyordu. Bunun üzerine 25 Şubat 1321 (10 Mart 1906) tarihinde bir tezkire ile domuzların üç aylıktan altı aylığa kadar yavrularının 40-50, altı aylıktan bir yaşına kadar olanlardan 70-80 kuruş kıymetleri olduğu dikkate alınarak üç aylıktan altı aylığa kadar olanlardan beşer ve altı aylıktan bir yaşına kadar olanlardan yedişer buçuk ve bir yaşını dolduranlardan onar kuruş alınmaya başlandı. Bkz. Harun Şahin, a.g.m., dipnot 36.

bâş müfettiş ile dört muâvin ve dört kâtibden ibâret bir heyet bulunmak kifâyet eder.”
Hazine, kesin hesapların hazırlanmasını ve gönderilmesini ısrarla istemelidir:

1315 senesi nihâyetine kadar güzerân etmiş sene-i mâziyenin kat’î hesaplarında ayrıca tahsîsat-ı muvakkate i’tâsiyle rû’yet etdirilmek lüzûmu taht-ı elzemiyetdedir. Zîra işbu kat’î hesap ile sâl muhâsebeleri tanzim olunmamak yüzünden Hazîne-i Celile şimdiye kadar pek çok mutazarrır olmuştur ki burada tafsili iktizâ etmez.⁹⁵⁵

Hâtime

Lâyiha'nın sonunda şöyle denilmektedir:

...arz ve tahrir kılınmış olan fıkârât-ı mahsûsa nezd-i sâmilere de şâyân-ı kabûl görûlûb de icrâsına mübâşeret buyrulacak olduğu halde bunların sûret-i icrâ’iyyesi ile beraber daha birçok menâfi-i Hazîne’yi mûcib olacak sûrette bazı mevâddın arzına cesâretyâb olacağını beyâna... 21 Teşrin-i Sâni Sene 315.⁹⁵⁶

6.2.2. Vergi-i Şahsi ve Memurlardan Vergi Alınması (15 Şubat 1900)

Muhasebe kökenli bir bürokrat olan Zühtü Paşa’nın, yukarıda özetlenen lâyihasının yanı sıra, devletin vergi gelirlerini artırmak için çeşitli önerilerde bulunduğu görülmektedir. Gerek yurtdışında bulunduğu sırada, gerekse maliye nâzırlığı sırasında devlet gelirlerinin artırılması konusunda araştırmalar yaptığı anlaşılmaktadır. Zira, 1881 senesinde sadece Dersaadet ve Bilâd-ı Selase ahalisine münhasır olarak ve bir defaya mahsus çıkarılan “Vergi-i Şahsi”nin⁹⁵⁷ Avrupa devletlerindeki uygulamalarını ayrıntılı biçimde ele aldığı bir lâyihayı⁹⁵⁸ sunmuştur. 1881 tarihli vergi, o sırada Yunanistan ile sınır anlaşmazlığının çatışmaya dönüşmesi ihtimaline karşı askeriye’yi güçlendirmek için çıkarılmıştı.⁹⁵⁹ Zühtü Paşa’nın açıkladığı vergi-i şahsi örnekleri özetle şöyledir:

Fransa’da *contribution personnelle* adıyla anılan bu vergi herkesten senelik kazancının üç günlüğü olarak tahsil edilmektedir. Ancak, Fransa’nın idari sisteminde *département* olarak bilinen vilayetlere göre bu vergi oranı değişebilir. Buralardaki idare meclislerinin günlük ücret tutarını belirleme hakkı olduğu için, günlük ücretin yüksek

⁹⁵⁵ Y.EE 45/41 (30 B 1317/4 Aralık 1899).

⁹⁵⁶ Aynı belge.

⁹⁵⁷ A.}DVN.MKL 20/8 (8 Ra 1298/8 Şubat 1881).

⁹⁵⁸ Y.EE 45/45 Lef 2-4 (14 L 1317/15 Şubat 1900). Lâyihada imza yoktur. Ahmet Nuri Sinaplı, söz konusu belgeyi Yıldız Evrakı Zühtü Paşa dosyasından aldığını belirtmektedir. Bkz. Sinaplı, *Maliye...*, s. 55.

⁹⁵⁹ Nadir Özbek, “Osmanlı İmparatorluğu’nda gelir vergisi: 1903-1907 tarihli vergi-i şahsi uygulaması”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Sayı 10, İstanbul 2010, s. 43-80. Ayrıca bkz. Arzu Terzi, “Osmanlı-Yunan Tashih-i Hudud Meselesi Sırasında Başvurulan Bir Mali Kaynak: Vergi-i Şahsi”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, İÜ Edebiyat Fakültesi, Sayı 15, İstanbul 1997, s. 535-545.

olduğu yerlerde vergi de daha fazla olabilir. Yine de her *département* içinde vergi herkes için eşittir. Bu nedenle ortaya çıkan haksızlığı gidermek amacıyla, emlak sahibi olanlardan, yıllık kira gelirleri üzerinden ek bir vergi alınmaktadır. Ayrıca, temelde dört sınıfa ayrılan halktan, gelirlerine bağlı olarak temettü vergisi de tahsil edilmektedir.

İngiltere’de *income tax* namıyla bir vergi-i şahsi vardır. Şimdiki durumda her 1 İngiliz liralık gelirden 6 Pens alınmaktadır. Hazinesin ihtiyacı olduğunda 7,5 Pens, bazı zamanlarda ise 3 Pens alındığı olmuştur. Verginin 1 Pens artırılması hazineye 2,5 milyon İngiliz lirası gelir getirdiği için, İngiltere’de bütçenin dengesi başlıca bu yolla sağlanmaktadır. Herkes beyan ettiği gelire göre temettü vergisi ödemektedir. Askerler dahil memurlardan vergi tevkif usulüyle alınır.

İtalya’da İngiltere’ninkine benzer bir temettü vergisi vardır ve İtalya’nın birliğinden önceki vergi-i şahsî yerine geçmiştir.

Avusturya’da cârî olan temettüat vergisi dört sınıfa ayrılmıştır.

Amerika’da bazı eyaletlerde 21 yaşını geçen nüfustan 2 veya 2,5 Dolar kadar bir vergi-i şahsî alınmaktadır.

İsviçre kantonlarında da bu surette herkes hakkında eşit bir vergi-i şahsî vardır.

Fransız hükümeti, Cezayir’de kabile efradını beş sınıfa ayırmak suretiyle vergi-i şahsî alır.

Zühtü Paşa’nın, memurlardan vergi alınmasına ilişkin lâyihasına atıfta bulunan Yıldız Sarayı Başkitâbet Dairesi’nin tezkeresinde şöyle denilmektedir:

Her devlette memûrîn ve müstahdemîn-i muvazzafadan teklif-i şahsî ahz olunmakta iken Devlet-i Âliye’ce teklif-i mezbûr temennî vergisi nâmiyle yalnız ahâlî-i mükellefeden alınıp hidemât-ı devlette bulunanlardan hiçbir şey alınmamakta olduğundan ve mezkûr vergi nispetinde derecât-ı münâsibede memûrîn ve müstahdemînden teklif-i şahsî alındığı halde senevî 200 bin lira kadar bir irâd husûle geleceğinden bahisle...⁹⁶⁰

Vergi-i şahsi uygulaması 1903 senesinde bütçe açığının kapatılması için alınan tedbirler kapsamında gündeme gelmiştir. 18-70 yaş arasındaki erkek nüfusun

⁹⁶⁰ Y.EE 45/45 Lef 3 (14 L 1317/15 Şubat 1900).

mükellefiyet altında olduğu uygulama tüm vilâyetlerde yürürlüğe girmiş; ancak, 23 Mart 1907 tarihinde bu vergi kaldırılmıştır.⁹⁶¹

6.2.3. Altın ve Gümüş Hakkındaki Lâyihası (8 Mart 1900)

1870’lerde dünya piyasalarında gümüş arzının artması 1844 senesinde kurulan altın-gümüş dengesini bozmuş olduğundan, bu dengeyi sağlayabilmek için, 1296 sene-i maliyesi Mart’ından (1880 Mart ayı) itibaren sîm meskûkâtın altın ile müsâvât hasıl etmesi için sîm yirmilik Mecidiye karşılığında 19 kuruş hesabıyla altın verilmesi kararlaştırılmıştı.⁹⁶² Böylece, bir kararnameyle gümüş sikkelerin değeri yüzde beş azaltılmıştı. Kararnamenin sonrasında halk devlete ödeme yaparken daha çok gümüş sikke kullanmaya başladı.⁹⁶³

1900 senesi Mart ayı başlarında Yıldız Sarayı Başkitâbet Dairesi’den gelen bir tezkerede “Altın ve sîm [gümüş] meskûkât idaresinde bir müsâvât husulü zımında ittihâzı lazım gelen tedâbire dair Umûr-ı Maliye Komisyonu reisi Zühtü Paşa hazretlerinin” sunduğu tezkerenin komisyonca tetkik edilmesi istenmektedir.⁹⁶⁴ Zühtü Paşa’nın bu konudaki görüşleri şöyledir:

Bilindiği gibi, 24 Kânûn-i Evvel 1296 (5 Ocak 1881) tarihinde ilân olunan Meskûkât-ı Osmaniye Kararnâmesi’nin⁹⁶⁵ 4. maddesine rağmen borsalarda cereyan eden muamelelerde altın ile sîm meskûkât arasında istenen müsâvât oluşmamıştır. Çünkü:

Memâlik-i Şâhâne’nin ihtiyacâtıyla esâsen gayr-i mütenâsip olan altın sikkenin sîm meskûkât-ı Osmaniye’ye nispeten ekâlliyyet-i mikdârıyla beraber âhiren keşfolunan gümüş madenleri müstahsâlatının teksirine mebnî sîmin kıymet-i câriyesi pek çok tedenniyâta uğradığı halde altının kıymeti sabit kalmasından ve bir de muamelât-ı umûmiyede nûkûda bedel kavaim-i mütenevvîa üzerine husul-i itibâr ve râğbeti müstelzim olacak müessesât-ı maliye ve ticariyenin lüzumu derecede adem-i mevcûdiyeti sebebiyle ahalinin ahz ve it’âsı hemen umûmiyetle nakde ve bu da sîm akçaya inhisâr etmiş olmasından nâşi altın ile gümüş meskûkât

⁹⁶¹ Nadir Özbek, a.g.m., s. 59 ve 95.

⁹⁶² TS.MA.e 631/101 (7 R 1297/19 Mart 1880).

⁹⁶³ Ömerül Faruk Bölükbaşı, “Osmanlı Maliyesinde Akçe Farkı Meselesi (1880-1916) Mahiyetine, Yol Açtığı Sorunlara ve Bulunan Çözümlere Dair Bazı Tespitler”, *VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl 7, Sayı 2, Güz 2022, s. 602-626.

⁹⁶⁴ Y.PRK.MF 4/34 Lef 1 (6 Za 1317/8 Mart 1900).

⁹⁶⁵ Söz konusu kararname TS.MA.e 631/101 numaralı belge olarak görünmektedir ve tarihi 7 R 1297/19 Mart 1880 olarak geçmektedir. Oysa Zühtü Paşa’nın lâyihasında bahsettiği 24 Kânûn-i Evvel 1296 tarihi 5 Ocak 1881 tarihine karşılık gelmektedir. Bölükbaşı’nın ilgili makalesinde kararnamenin 5 Ocak 1880 tarihinde düzenlendiği yazılmakta, ancak, bu tarihli belgenin kayıt numarası verilmemektedir.

beyninde yüzde üç ve piyasanın ihtiyacına göre bazen daha ziyadece bir fark hâsıl olarak...⁹⁶⁶

Yani, altın sikkenin gümüş sikkeye oranla azlığı ve değerinin sabit kalması nedeniyle gümüş sikke daha da değer kaybetmiş durumdadır. Bu durumda yapılması gereken şudur: 1315 [1899] senesi sonuna kadar, dairelerce yapılan geçmiş seneye ait muamelelerde eskiden olduğu gibi bir gümüş Mecidiye eşittir 19 kuruş olarak, ancak, alım ve satım için evrakı kararlaştırılan muamelelerde, 1316 sene-i maliyesi Mart ayının başından itibaren ise yirmilik gümüş Mecidiye 18 kuruş olarak hesaplanmalıdır. Bundan hazinenin sağlayacağı fayda 750 bin lira kadar olacaktır.

6.2.4. Düyûn-ı Umûmiyye Hakkında İki Lâyihası (1901-1902)

Zühtü Paşa'nın mâlî konularda kaleme aldığı son lâyihalar Düyûn-ı Umûmiyye hakkındadır. Bilindiği gibi Düyûn-ı Umumiye'nin önceliklerinden biri Osmanlı borç tahvillerinin zamanında ödenmesinin sağlanmasıydı. 1897 senesinde A tertibi tahvillerin tamamı ödendiğinde, geri kalan B, C, D tertibi tahvillerin birleştirilmesi gündeme geldi. Bu konuda hazırlanan bir lâyiha, o sırada Maliye Nezâreti müşâviri olan Rafaof⁹⁶⁷ tarafından, Fransa'nın eski maliye bakanlarından ve başvekillerinden Mösyö Rouvier ile istişare içinde hazırlandı ve 1901 Nisan ayı başında sadârete sunuldu.⁹⁶⁸ Mayıs başında maliye nâzırı olan Zühtü Paşa'nın dahil olduğu komisyonda ele alınan lâyiha benimsenmedi.⁹⁶⁹ 1902 Şubat ayında Rafaof ve Rouvier'nin hazırladığı lâyiha bu defa özel bir komisyon tarafından incelendi. 1901 Eylül ayında yeniden Maliye nâzırlığına tayin edilen Ahmed Reşad Paşa başkanlığındaki bu komisyonun üyeleri Maarif Nâzırı Zühtü Paşa ve Nâfia Nâzırı Zihni Paşa'ydı.⁹⁷⁰ 1903 senesinde, Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi ile mutabakat sağlandı ve bu idarenin yönetimindeki gelirler de karşılık gösterilerek, piyasadaki tüm tahviller %4 faizli yeni tahvillerle değiştirildi. Bu amaçla, 32.738.772 liralık yeni tahvîl ihraç olundu. Bunun sonucunda, o tarihte tedavülde bulunan 75.918.019 liralık esham 32.738.772 liralık tahvîl ile değiştirildiği için, hükümetin borcu 43.179.247 lira azalmış oldu.⁹⁷¹ Zühtü Paşa'nın, kısaca Tevhîd-i Düyûn (Borçların Birleştirilmesi) olarak anılan bu anlaşmanın gerçekleşmesinden

⁹⁶⁶ Y.PRK.MF 4/34 Lef 3 (6 Za 1317/8 Mart 1900).

⁹⁶⁷ Rafaof, 1898 senesinde davet edilerek Almanya'dan İstanbul'a gelmiş ve Maliye Nezâreti müşâvirliğine tayin edilmiştir. Bkz. BEO 1081/81017 (25 N 1315/17 Şubat 1898).

⁹⁶⁸ Y.A.RES 111/51 (16 Z 1318/6 Nisan 1901).

⁹⁶⁹ Y.MTV 218/48 Lef 2 (19 S 1319/7 Haziran 1901) ve Lef 1 (28 Ra 1319/15 Temmuz 1901).

⁹⁷⁰ BEO 1796/134652 (9 Za 1319/17 Şubat 1902).

⁹⁷¹ Bıltekin Özdemir, a.g.e., s. 90.

önceki inceleme komisyonlarının çalışmaları sırasında yazdığı anlaşılan iki lâyiha bulunmaktadır.⁹⁷² Bunlarda birinde maliye nâzırı olarak imzası bulunduğu için bu lâyiha'nın tarihinin, dördüncü defa maliye nâzırlığı yaptığı 4 Mayıs - 19 Eylül 1901 tarihleri arasında olduğu, hatta Rafaof'un lâyihasını sunduğu 7 Haziran 1901 tarihinden sonra olduğu anlaşılmaktadır. Diğer lâyiha'nın altında maarif nâzırı olarak imzası bulunduğu için, bu lâyiha'nın tarihi Rafaof'un 17 Şubat 1902'de sunduğu ikinci lâyihadan sonra ve 12 Nisan 1902 tarihindeki vefatından bir süre önce olmalıdır.

Birinci lâyiha:

Dü'yûn-ı umûmiyenin tevhîdine dair Maliye Nezâreti müşâviri Rafaof Bey tarafından arz ve takdim olunup manzûr-ı âli buyrulduktan sonra Encümen-i Vükelâ'ca tedkik edilen lâyiha bu bâbdaki mazbata-yı marûza ile beraber şerefsadır olan irâde-i seniyye-i hazret-i hilâfetpenâhî hükm-i münifi dairesinde meyâne-i abidânemizde mütalâa olunarak ehemmiyet-i fevkâlâdesiyle mütenâsiben ve hesap ve maslahat nokta-i nazarından işbu mesele üzerine icrâ edilen tedkikât-ı abidânemiz bervech-i âtî arz olunur. Şöyle ki: Zikrolunan lâyiha'nın esasları bir ب, ث ve د tertiplerinin⁹⁷³ suret-i tevhîdi ile Rumeli şimendifer tahvîlâtı hakkında bazı mütâlâ'ât ve mülâhazâtı hâvî ve diğeri gümrük ve 1896 ve Kaulla⁹⁷⁴ istikrâzâtının tahvîlini muhtevî olmak üzere iki kısım olup kısm-ı evvelin icrâsıyla hazine-i maliyece bir defaya mahsûs olarak gayr-i ez masraf 2 milyon liraya kârîb ve kısm-ı sâninin yani mezkûr üç istikrâzın tahvilleriyle 4 milyon lira kadar bir meblağ elde edileceği beyân edilmiş ve 3 tertibin yüzde 4 faiz ve yarım amortismanlı olarak ve yed-i vahide tahvîlinde buna senevî varidât-ı muhassasa-yı hazîradan 1 milyon 900 kusura bin lira tahsisıyla 56 senede kâmilan itfâ edileceği gösterilmiştir.⁹⁷⁵

Tahvillerin mevcut durumdaki faiz ve itfâ süreleriyle, değiştirilmeleri önerilen yeni tahvillerin faiz ve itfâ süreleri hakkında ayrıntılı birtakım hesapları içeren değerlendirme hem sözü edilen üç tertip tahvîli hem de 1894'te yapılan Rumeli Şimendifer İstikrâzı tahvillerini ele almaktadır.

⁹⁷² Lâyihalarda tarih bulunmadığı için, konusunun bağlamından yola çıkarak tarihlendirilebilecek olan söz konusu lâyihalar için arşiv kayıtlarında belirtilen tarihler yanıltıcı olmaktadır. Y.EE 45/40 ve Y.EE 11/13 numaralı belgelerin tarihleri 6 R 1327/27 Nisan 1909 olarak belirtilmektedir. Belgelerin altında imzası bulunan Zühtü Paşa 1902'de vefat ettiği için bu tarihin belgenin yazılış tarihi olamayacağı açıktır.

⁹⁷³ Belgede tahvillerin tertipleri Osmanlıca ب (Be), ث (Se) ve د (Dal) olarak belirtilmiştir. Literatürde, tertiplerin tamamı A, B, C, ve D olarak sıralanmaktadır.

⁹⁷⁴ Alfred von Kaulla (1833-1899) Yahudi asıllı Alman bankacıdır. Deutsche Bank'ın Bağdat demiryolu projesine katılmasını sağladı. Bkz. <https://www.jewishvirtuallibrary.org/kaulla>. Deutsche Bank temsilcisi olarak demiryolu istikrâzlarında rol aldı. Ayrıca bkz. Du Velay, a.g.e., s. 432 ve 437.

⁹⁷⁵ Y.EE 45/40 (7 Haziran – 19 Eylül 1901 tarihleri arasında).

Bâlâda arz ve tafsîl edilen husûsât hülâsa edildikte bir taraftan müddet-i itfâsı az çok mechûl olan mezkûr üç tertib deynin suret-i mutlakada olarak 37 senede itfâ edileceği ve diğer tarafından suret-i katiyede olarak 74 sene sonra itfâ olunacak olan Rumeli şimendifer tahvîlâtının 45 seneden pek az ziyâde bir müddette itfâsı mümkün olacağı müstebân olur.⁹⁷⁶

Lâyihanın devamında, Düyûn-ı Umûmiyye nizamnâmesinde hükümetin Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin bütün işlemlerini ve hesaplarını kontrol etme hakkı tanınmış olduğu halde, hükümetlerin bunu gerektiği şekilde yapmadıkları belirtilmektedir. Ayrıca, Düyûn-ı Umûmiyye idaresinin yaptırdığı birçok “ebniye, vapur, alet ve edevatın” hükümetin malı olduğu ve bunların hükümete bırakılacağı hususunun yapılacak yeni mukavelede yer alması gerektiği açıklanmaktadır.

Lâyiha-yı mütekaddimede muamele-yi tevhihiyenin icrâsı neticesi olarak fazla kalacağı tahmin olunan 120 bin liranın karşılık ittihâzıyla gayr-i ez masraf 200 milyon lira hasıl edecek olan istikrâzın akdinden sarf-ı nazar olunmak zikr-i kâsırânesinde bulunuyoruz ki işbu mülâhaza-yı âbidânemiz bir taraftan mezkûr 120 bin lira fazlanın Düyûn-ı Umûmiyye varidâtının mütemadiyen bir miktârda olamaması hasebiyle muhakkak olmaması ve noksanı halinde hazine-i maliyenin bunu ikmâl eylemesi tabii bulunması ve diğer taraftan Düyûn-ı Umûmiyye idaresinin bir an evvel ortadan kalkması için kaffe-i fazlanın düyûnatın imhâsına hasrolunması esaslarına müstenittir.⁹⁷⁷

Lâyihanın sonunda şöyle denilmektedir: Düyûn-ı Umûmiyye meselesi arz edilen surette tesviye olunduğu takdirde, Düyûn-ı Umumiye'nin faiz ve anaparaları mutlak bir surette tayin edilecektir. Bu durumda, mevcut mukâvelenâme hükmüne göre, Düyûn-ı Umûmiyye idaresine ait olan Reji'nin fazla gelirleri hükümete kalacaktır. Böylece maliyenin yükü hafifleyecektir.

Lâyhada 4 kişinin imzası bulunmaktadır: Maliye Nâzırı Ahmet Zühtü, Kurenâ'-yı Hazret-i Şehriyâri İzzet, Maliye Nezâreti Müşaviri Rafaof, Maliye Nezâreti Müsteşarı Ali Rıza. Rafaof'un, bizzat hazırladığı lâyihanın incelendiği komisyonda yer aldığı görülmektedir.

İkinci lâyiha: Zühtü Paşa'nın maarif nazırı olarak imzaladığı lâyihanın başlığı şöyledir: “Düyûn- Umûmiye'nin Mübadele Suretiyle Tevhîdine Dair Bazı Mülâhazât-ı Husûsiye-i Kemterânemi Hâvî Lâyahadır.” Ele aldığı konuları “Mülâhaza” şeklinde ara başlıklarla ayırmıştır.

⁹⁷⁶ Aynı belge.

⁹⁷⁷ Aynı belge.

Birinci Mülâhaza: Düyûn-ı Umûmiyye idare-i mahsûsasına, nizâm-nâmesi mucibince, mevdu' olan düyûn-ı mübadeleye dairdir. Girişte şu bilgiler verilmektedir:

İdare-i mezkûreye muhavvel ve ا , ب , ث ve د tahvîlât-ı mümtâze nâmlarıyla mâruf olan düyûn-ı mübadeleden şimdiye kadar tamamen itfâ edilen ا tertibiyle diğerlerine re'sûlmâl olarak vukubulan tediyyattan maada sene-yi hâliye Eylûl'ü iptidâsında mütedâvil bulunan tahvîlâtının makâdir-i itibâriyesi 83 milyon 503 ve bunlara verilmekte olan tahsisât-ı seneviye 1 milyon 741 bin 668 lira Sterlinden ibaret olduğu Hazine-i Celile Düyûn-ı Umûmiyye muhasebesinden alınan hesaptan anlaşılıyor. Henüz tedavülde bulunan mezkûr tertibât-ı selâse ile tahvîlât-ı mümtâzenin makâdir-i itibâriyesi olan sâlifüzzikr 83 milyon 503 lira Sterlinlik tahvîlâtın fiyat-ı muhtelif-i cârilerine nazaran bir kıymet-i münasibe ve mutavassıta tayiniyle mukâbilinde beher sene kura' keşidesiyle 42 senede imhâ edilmek üzere yüzde 4 faiz ve bir re'sûlmâl tahvîlât-ı cedide çıkarılarak mübâdelesinde zikrolunan 83 milyon küsur lira Sterlin mikdâr-ı itibâri takriben 28 milyon 200 küsur lira Sterline ve tahsisât-ı seneviyye olan 1 milyon 413 bin küsur lira Sterline tenezzül ederek tahsisât-ı seneviyyeden 328 bin küsur lira ve kezâlik kura' suretiyle 56 senede itfâ olunmak üzere senevî yüzde 4 ve yarım re'sûlmâl tahvîlât-ı cedide ile mübadele olunur ise senevî verilmekte olan mezkûr 1 milyon 741 bin küsur lira 1 milyon 272 bin küsur liraya tenezzül edeceğinden yekdiğeriyle indelmuvâzene 469 bin 600 küsur lira Sterlin tasarruf ve istifâde edilecektir.⁹⁷⁸

Görüldüğü gibi, B, C, D tertip tahvillerin birleştirilerek yeni bir tertip tahvile dönüştürülmesinde uygulanacak yeni faiz ve itfâ oranının sağlayacağı getiriler karşılaştırılmaktadır. Faiz oranının yüzde 4 ve itfâ oranının yüzde yarım olarak uygulanması hazinenin yıllar içinde ödeyeceği toplam tutarı yarıya indirmektedir. Metinde geçen “bir re'sûlmâl” ifadesi itfâ oranının yüzde bir olduğunu, “yarım re'sûlmâl” ifadesiyse itfâ oranının yüzde yarım olduğunu ifade etmektedir. Nitekim, 1903 senesinde gerçekleşen Tevhîd-i Düyûn sonucunda faiz yüzde 4, itfâ oranıysa, yüzde yarımın da altında, yüzde 0,45 olarak kabul edilmiştir.⁹⁷⁹

İkinci Mülâhaza: Muhassasâtı gümrükler hâsılâtından müretteb olan istikrâz ile sayd-ı mâhi ve harir-i öşrî ve saire karşılığı bulunan Deutsche Bank istikrâzına dairdir.

Muhassasât-ı gümrükler hâsılâtından müretteb bulunan ve Gümrük İstikrâzı nâmı verilen ve senevî yüzde 5 faiz ve bir re'sûlmâl olan tahvîlâtın mikdâr-ı itibârisi gayr-i ez tediye 4 milyon 783 bin 440 ve tahsisât-ı senevîsi 354 bin 545 ve yüzde 5 faiz ve iki re'sûlmâl olan Deutsche Bank istikrâzının mikdâr-ı itibârisi 1 milyon

⁹⁷⁸ Y.EE 11/13 (17 Şubat-14 Nisan 1902 arasında).

⁹⁷⁹ Faruk Yılmaz, a.g.e., s. 62.

109 bin 627 ve tahsisât-ı senevîsi 106 bin 917 lira Sterlinden ibarettir. İşbu iki istikrâzın fiyat-ı cârileri kıymet-i itibârîlerinden ziyadece olduğundan binnisbe birer mikdâr şey'in zammı ile senevî yüzde 4 faiz ve bir re'sülmâl tahvîlât-ı cedide ile mübâdele ve düyûn-ı umûmiyye meyânında ilavesi halinde muhassasât-ı hâliyeri olan 461 bin 400 liradan 107 bin 800 kûsur lira Sterlin nef'-i hazineye husûl bulur.⁹⁸⁰

Bu bölümün devamında açıklanan hesaplama göre; gümrük ve Deutsche Bank istikrâzlarının yüzde 4 faizle ve bir re'sülmâl ile tahvîlât-ı cedide ile mübadele edilerek birleştirilmesi halinde, Rumeli şimendifer tahvîlâtının dışında kalanların itibârî miktarları 35 milyon kûsur liraya iner. Bunların senelik muhassasâtı olan 2 milyon 345 bin kûsur lira, Rumeli simendifer tahvîlatı tahsisâtı olan 142 bin kûsur lira ile beraber 1 milyon 909 bin kûsur liraya inerek, hazine senelik 436 bin kûsur lira Sterlin tasarruf eder.

Üçüncü Mülâhâza: Düyûn-ı mübadele ile bazı istikrâzâtın mübadele ve tevhdî muamelesinin suver-i icrâ'îyesine dairdir.

Devlet için en nâfi ve sâlim tarîk Avrupa ve Amerika'nın büyük sermayedârını vasıtasıyla şerâit-i mu'tedile ile 25 milyon lira Sterlin kadar bir meblâğ elde edilerek Düyûn-ı Umûmiyye idare-i mahsûsuna mevdu' tahvîlât, takdîr edilecek münâsib bir fiyat ile tedâvülden ref' ve imhâ, ve buna mukâbil tahsis ve irâ'e olunacak varidât dâyinler tarafından tayin edilecek vekillere teslim ve i'tâ' ve idare-i mezkûre bu suretle külliyyen ilgâ' olunmaktan ibaret ise de, bunun tesir-nümâ-yı husûl olmasındaki müşkilât-ı âzime umûr-ı müsellemedendir.⁹⁸¹

Tahvillerin dönüşümü yolundaki çabalara, her şeyden önce, Düyûn-ı Umûmiyye idaresiyle görüşmeler yapılarak bu konuda bir yardım eğilimi görülmesi durumunda, devletin menfaatleri doğrultusunda bir muvafakat elde edilebilirse girişilmesi doğru olur. Şayet mezkûr idarenin bu çabaya olumlu yaklaşmadığı, aksine müşkilât çıkaracağı anlaşıldığı takdirde, "Avrupa mü'essesât-ı maliyesinden münâsibleri elde edilerek," devletin menfaatleri açısından bunlarla anlaşma yapmaya çalışmak gerekir.

Lâhika:

Zühtü Paşa burada, tütün rejisinin devlete ve memlekete verdiği hasar dolayısıyla yapmakta olduğu tahkikatın neticelerine göre görüşlerini arz edeceğini belirtmektedir:

⁹⁸⁰ Y.EE 11/13 (17 Şubat-14 Nisan 1902 arasında).

⁹⁸¹ Aynı belge.

Duhan Rejisi hakkında olan mülâhâza-i kemterâneme gelince: Bunun devamı devlet ve memleketçe hasârât-ı adîdeden hâlî olmadığı nezd-i âlide dahi sabit olmuş bir keyfiyet olduğundan, ezhercihet menfa'at-i devlet iltizâm edilerek feshi vesâ'iline tevessül olunmak vecibeden olmakla buna dair derdest olan tahkikât ve tatbikât-ı âcizânemin ikmâlinde hâsıl olacak netayice göre gerek bu bâbda gerek mazarrâtтан hâlî olmayan tömbeki inhisârı hakkında arz-ı mülâhazât-ı kâsırâneye müsâra'at olunacaktır.⁹⁸²

Hâtime:

İstenilen tahvîl dönüşümünün gerçekleşmesinin piyasaların durumuna bağlı olduğu, oysa o sırada Avrupa'nın bir buhrana girme eğilimi gösterdiği, dolayısıyla bir müddet beklemenin zorunlu olacağı belirtilmektedir:

Nezd-i âlide arz ve beyândan müstağni olduğu üzere bu makûle mübadele-i düyûn muamelesinin icrâsı piyasaların husûl-i matlûba muvâfık ve müsâ'id olmasına mütevakıf olup Avrupa'nın ahvâli şu aralık buhrana meyilli bulunduğuna binâen biraz müddet-i tevakkuf olunmak zarurî gibi...⁹⁸³

6.3. Dördüncü Maliye Nâzırlığı (4 Mayıs 1901-18 Eylül 1901)

Zühtü Paşa, II. Abdülhamid döneminde nezârete dördüncü defa tayin edilen tek maliye nâzırıdır.⁹⁸⁴ Zaman zaman anlaşmazlıklar, kimi zaman da hükümet içi çatışmalar dolayısıyla görevinden alınmış olsa da II. Abdülhamid'in onu takdir ettiği anlaşılmaktadır. Artık iyice yaşlandığı ve bazı durumlarda hastalığı nedeniyle işleri evinden idare etmeye çalışmasına rağmen, vefatından önceki son senesinde bile maliye nezâretine tayin edilmiştir.

Katıldığı son maliye komisyonunun çalışmaları sırasında, Maliye Nâzırı Reşad Paşa'nın Jön Türklerle ilişkileri hakkındaki söylentiler nedeniyle görevden alınması üzerine Zühtü Paşa, maarif nâzırlığının yanı sıra, 4 Mayıs 1901'de "vukûf ve malûmâtına binâen" maliye nâzırı olarak tayin edildi.⁹⁸⁵ Bununla beraber, Cemiyet-i Rûsûmiye reisi Rıza Bey de Maliye Nezâreti müsteşarlığına getirildi.⁹⁸⁶ Aynı tarihte

⁹⁸² Aynı belge.

⁹⁸³ Aynı belge.

⁹⁸⁴ Bkz. Abdülhamit Kırmızı, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Maliye Nâzırları (1838-1922)", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, İstanbul 2003, s. 97-114.

⁹⁸⁵ İ.ML 44/30 (15 M 1319/4 Mayıs 1901).

⁹⁸⁶ İ.ML 44/18 (15 M 1319/4 Mayıs 1901). *The Times*, 6 Mayıs 1901.

sadâretin bir tezkeresinde onun Maliye Nezâreti'ne tayin edilmiş olduğu, ikinci bir tezkeresinde onun maarif işlerini vekâleten yürüteceği bildirilmekteydi.⁹⁸⁷

Bu sırada 67 yaşında olan Zühtü Paşa'nın sağlık sorunları da gündemde olduğu için her iki görevi tam olarak yürütmesinin zor olduğu görülmekteydi. Öte yandan, borçları bulunduğu için maarif nâzırlığı maaşına ihtiyacı olduğunu belirten Zühtü Paşa bu konuda 12 Mayıs 1901 tarihinde Mabeyn Başkitâbeti'ne bir ariza sundu. Bu arizada, kendisinin küçük yaştan itibaren devlete hizmet ettiğinden ve son 10 senedir maarif nâzırlığı yaptığından, bu hizmetlerinden padişahın memnuniyetinden bahisle, “nezâret-i mezkûre maaşıyla düyûn-ı çakerânemi te'diye eylemek üzere Maarif Nezâreti'nin asâlet sûretiyle” uhdesinde bırakılmasını istirhâm etmektedir.⁹⁸⁸ Aynı gün kendisine murassa Mecidî nişanı takdim edildi.⁹⁸⁹

İki makamda birden bulunan Zühtü Paşa, 1901 Haziran ayında rahatsızlığı dolayısıyla hem evde tedavi göreceğini ve istirahat edeceğini hem de önemli işlerle ilgileneceğini bildirdi.⁹⁹⁰

Zühtü Paşa'nın dördüncü maliye nâzırlığı sırasında, pek muhtemeldir ki daha önceki dönemlerinde olduğu gibi, kendisine çeşitli hizmetler karşılığında komisyon teklif edildiği görülmektedir. Buna örnek olacak bir belge 25 Haziran 1901 tarihli Fransızca bir senettir. Buna göre, Victor Freiherr von Hartogensis adında bir kişi, kibrit ve kav tekelinin kendisine verilmesi halinde, bu konudaki fermanın çıkışından 15 gün sonra, verilen hizmetlerin karşılığında, bu senedin hâmiline 10.000 Osmanlı lirası vereceğini beyan etmektedir. Senet pullu ve imzalıdır.⁹⁹¹

Maliye nâzırlığının sonuna doğru Zühtü Paşa, o zamana kadar dahil olmadığı bir meseleyle karşı karşıya kaldı. Sultan Abdülaziz döneminin sonlarında, 1875 senesinde Lorando ve Tubini adlı bankerler tarafından verilmiş olan, Nafia Nezâreti'ne 30 bin ve Maliye Nezâreti'ne 55 bin liralık borç zamanında ödenmediği için, hem seneler içinde biriken faizi dolayısıyla katlanarak yaklaşık 750 bin liralık bir borca dönüşmüş, hem de Fransa ile hukukî ve askerî bir soruna yol açmıştır.⁹⁹² Hukukî müracaatlar alacaklıların

⁹⁸⁷ BEO 1654/124049, BEO 1655/124051 ve İ.HUS 88/18 (15 M 1319/4 Mayıs 1901).

⁹⁸⁸ Y.EE 14/105 (23 M 1319/12 Mayıs 1901).

⁹⁸⁹ İ.TAL 250/1 (23 M 1319/12 Mayıs 1901).

⁹⁹⁰ Y.PRK.ML 21/38 (24 S 1319/12 Haziran 1901).

⁹⁹¹ Y.EE 45/54 (22 Ra 1319/9 Temmuz 1901). Senedin üzerindeki tarih 25 Haziran 1901'dir. Arşiv belgesindeki tarihin neden farklı olduğu anlaşılamamıştır.

⁹⁹² Bu davayla ilgili geniş bilgi için bkz. Semih Sefer, *Lorandolar ve Tubiniler*, Albaraka Yay., İstanbul 2020. Ayrıca bkz. Metin Ünver ve Murat Hulkiender, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Fransız İlişkilerinde Krizler ve Çatışmalar – 1901 Hadisesi (Lorando ve Tubini Meselesi)*, İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2018.

lehine sonuçlanmasına rağmen, hazineye kaynak bulunmayışı nedeniyle ödeme yapılmayınca, 1891 ve 1892 senelerinde vefat etmiş alacaklıların vârislerinin temsilcileri Fransa hükümetine başvurarak konunun çözülmesini istemişlerdir. 1898'de Fransa'nın İstanbul'daki sefiri Constans sorunun bir an önce çözülmesi için girişimlerde bulunmuş, 14 Aralık 1900 tarihinde bizzat II. Abdülhamid'le görüşmüştür. Bu görüşmeden de sonuç alamayınca, diplomatik yolların tükendiğini belirten Constans, çözüm bulunmadığı takdirde İstanbul'u terk edeceğini bildirmiştir. Bunun üzerine, 16 Ağustos 1901'de II. Abdülhamid Fransa sefiriyle yeniden görüşmüş, borcun ödenmesi için gerekli irâdenin 19 Ağustos 1901 Pazartesi çıkacağını belirtmiştir. Görüşmenin ertesi günü oluşturulan komisyonun hazırladığı mazbata Meclis-i Vükelâ'da görüşülmüştür. Aslında, meselenin çözülmesinin önündeki bir engel hazinenin gerekli kaynağa sahip olmaması olmakla beraber, asıl engel, 25 sene önceki bir borca alacaklı tarafın işletmek istediği birleşik faiz dolayısıyla borç tutarının çok yükselmesiydi. Osmanlı hükümeti bu konunun Maliye Nezâreti'ne havale edilmesi ve alacaklıların da dahil olduğu bir komisyonda çözülmesine taraftardı. Dolayısıyla, söz konusu komisyonun o sırada maliye nâzırı bulunan Zühtü Paşa ile görüşmesi kararlaştırıldı. Alacaklı vekilleri Zühtü Paşa ile iki kez görüştüler. 26 Ağustos 1901 tarihindeyse, vekillerin toplantı için nezârete geldikleri, ancak son anda görüşmemeye karar verdikleri görüldü. Aynı gün Fransa sefiri İstanbul'u terk etti.⁹⁹³ Vekillerin toplantıdan vazgeçmelerinin ve sefirin İstanbul'dan ayrılmasının Fransa hükümetinin kararı uyarınca olduğu anlaşılmaktadır. Böylece, Fransa-Osmanlı diplomatik ilişkileri maslahatgüzar seviyesine indi.

26 Ekim 1901 tarihinde Fransa, Osmanlı Devleti'nden bazı siyasî taleplerde bulunarak bir nota verdi ve aksi takdirde Midilli adasını işgal edeceğini bildirdi. Osmanlı hükümeti 1 Kasım'da alacaklılara ödemenin en kısa sürede yapılacağını bildirmiş olmasına rağmen Fransız donanması 3 Kasım'da Midilli'ye hareket etti ve 7 Kasım'da adadaki gümrük, posta idaresi ve Bank-ı Osmanî şubesi işgal edildi.⁹⁹⁴ Fransa'nın isteklerinin kabulü sonrasında işgale son verildi.

Zühtü Paşa'nın dördüncü maliye nâzırlığının sonlarına doğru, Koska'daki konağının bir saldırıya uğradığına dair bir habere de değinmek yerinde olacaktır. 1901 Eylül ayı başlarında, İstanbul'daki yerli veya yabancı gazetelerde rastlanamayan bir

⁹⁹³ *The Guardian*, 31 Ağustos 1901.

⁹⁹⁴ Semih Sefer, a.g.e., s. 182.

kurşunlama haberi *Pro Armenia* adlı gazetede yer aldı. İki haftada bir yayınlanan gazetede tarih verilmediği için, olayın ne zaman gerçekleştiği bilinmemektedir. Haberin girişinde Osmanlı hükümetinin bütçe açığının büyüdüğü ve Maliye Nezâreti çevresinde hoşnutsuz insanların toplanmasının tehlikeli bir hal aldığı yorumu yapılmaktadır:

Maliye Nâzırı Zühdî Paşa neredeyse umumî bir sefaletin kurbanı oldu: Geçen ay bir akşam, sokaktan küçük bir bahçeyle ayrılan konağının penceresinde serinlemeye çalışırken iki el ateş edildi. Kendisinin kişisel düşmanı yoktur, dolayısıyla maliye nâzırı olarak hedef alınmıştır.⁹⁹⁵

18 Eylül 1901’de Zühtü Paşa maliye nâzırlığından azledilerek yalnızca maarif nâzırı olarak hükümette kaldı ve Ahmed Reşad Paşa yeniden maliye nâzırı oldu. Ahmed Reşad Paşa’nın bir süredir devam eden rahatsızlığının geçtiği ve Zühtü Paşa da yaşlılığı dolayısıyla iki nezâreti idare etmekte zorlandığı için bu kararın alındığı belirtildi.⁹⁹⁶

⁹⁹⁵ *Pro Armenia*, 10 Eylül 1901. Adı “Ermenistan Taraftarı” şeklinde çevrilebilecek olan gazete Fransa’da 1900-1914 seneleri arasında, ayda iki kez yayınlanmaktaydı.

⁹⁹⁶ Y.PRK.BŞK 65/34 (4 C 1319/18 Eylül 1901). *The Times*, 18 Eylül 1901.

YEDİNCİ BÖLÜM

AHMET ZÜHTÜ PAŞA’NIN ÖZEL HAYATI VE ESERLERİ

Zühtü Paşa’nın siyasî hayatı hakkında arşiv kaynakları ve dönemin gazetelerinden yararlanarak aktarılan bilgiler onun kişiliği hakkında bir miktar görüş sahibi olunmasını sağlamaktadır. Ancak, bir devlet adamının özel hayatı da şüphesiz biyografisinin ayrılmaz bir parçasıdır. Bu amaçla, bahsedilen kaynaklara ek olarak, onu tanıyanların bilgilerini ve tanıyanların naklettiği bilgileri de, doğruluğunu araştırmak suretiyle, değerlendirerek özel hayatı konusunda genel bir resim çizilmeye çalışılmıştır.

7.1. Şeceresi ve Evlilikleri

Zühtü Paşa’nın büyükbabası ve babasına, doğumuna, öğrenimine ve henüz 13 yaşındayken “Eshâm Muhasebesi’ne çırağ” olarak girdiğine ilk bölümlerde değinilmişti. Memuriyet hayatındaki ilerleyişini belgelerden ve gazete haberlerinden nispeten kolaylıkla izlediğimiz halde, özel yaşamı hakkında aynı kanallardan bilgi edinmek aynı oranda mümkün olmadı. Bu biraz da Osmanlı’da aile ve ev hayatının “mahremiyet” üzerine kurulmasından kaynaklanmaktadır. Özel hayatıyla ilgili sunulan bilgiler, torunlarından Ahmet Nuri Sinaplı’nın bizzat yürüttüğü şecere araştırmasına, daha sonra yine torunlarından Uğur Sunal ile yapılan bir söyleşiye ve bazı yazarların bir vesileyle naklettiği haberlere dayanarak derlenmiştir.⁹⁹⁷

Babası Mehmet Rıfat’ın ve annesi Şerife Emine Hanım’ın vefat tarihleri bilinmemektedir. Babası Bağdat’ta vali olan Namık Paşa’nın yanında binbaşı rütbesiyle görevliken, muhtemelen 1851-1852 arasında, şehit olmuştur.⁹⁹⁸ Dolayısıyla, Ahmet Zühtü 17-18 yaşlarındayken babasının öldüğü düşünülebilir.

Zühtü Paşa’nın bir ablası ve bir erkek kardeşi vardır. Kendisinden birkaç yaş büyük olan ablası Fatma Seher Hanım, Evkaf Nezâreti Müsteşarı ve Osmanlı İmparatorluğu’nun son Surre Emîni Hacı Kâmil Efendi⁹⁹⁹ ile evlendi. Fatma Seher Hanım’ın ikiz kız çocukları Mediha ve Sabiha adlarındadır. Zühtü Paşa’nın büyükbabası olan İsmail Paşa’nın sülâlesinin İkizoğulları olarak anılmasının sebebinin

⁹⁹⁷ Bu bölümde, 1886’da vezâret rütbesini almış olmasına bakılmaksızın, bütün tarihlerde Zühtü Paşa olarak anılmıştır.

⁹⁹⁸ Babasının nasıl şehit olduğuna “Giriş” bölümünde değinilmiştir. Bkz. s. 1, Not 7.

⁹⁹⁹ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt 3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, s. 284.

sülâlede ikiz doğumların çokluğundan ileri geldiği de belirtilmektedir.¹⁰⁰⁰ Sabiha Hanım'ın evlendiği Ziya Bey, Kızıltoprak'ta Müderris Ziya sokağına adı verilen Mehmet Ziya Maruflu'dur.¹⁰⁰¹

Zühtü Paşa'nın erkek kardeşi Mehmet Cemil Fransa'da tahsil görmüş ve daha sonra Cemile adını alan bir Fransızla evlenmiştir.¹⁰⁰² Mehmet Cemil Bey Meclis-i Mâliye âzâlığına yükselmiş ve paşa unvanı almıştır.¹⁰⁰³

Zühtü Paşa ilk olarak Fatma Neyyire Hanım ile evlenmiştir. Bu evlilikten olan kızı Ayşe Lütfiye'nin 1868 senesinde doğduğu hesaba katılırsa, Zühtü Paşa'nın otuzlu yaşlarında evlendiği ortaya çıkmaktadır. Fatma Neyyire Hanım kızının doğumundan az sonra, 1870'de vefat etmiştir. Kızı Ayşe Lütfiye Hanım, 1895'te Bükreş, 1908'de Washington ve 1909'da Roma elçiliğine tayin edilen Hüseyin Kâzım Bey¹⁰⁰⁴ ile evlenmiş ve üç çocuk sahibi olmuştur. Ayşe Lütfiye (Yurtsever) Hanım 1 Aralık 1948'de vefat etti.¹⁰⁰⁵

Zühtü Paşa ikinci evliliğini, muhtemelen 1870'lerin başında, Hatice Vahide Kamer Hanım (Bkz. Ek 11) ile yaptı. Vahide Kamer Hanım'dan ikisi erkek ikisi kız olmak üzere dört çocuğu olmuştur. Kızlarından ilki olan Sulhiye Hanım (Bkz. Ek 12) henüz 13 yaşındayken, Namık Paşa'nın¹⁰⁰⁶ oğlu Ahmet Şâkir (Bkz. Ek 13) ile evlendirildi. Kızı Emine Saliha'nın doğumundan bir sene sonra, 1 Nisan 1898'de vefat eden¹⁰⁰⁷ Sulhiye Hanım, Zühtü Paşa Camii'nin haziresinde gömüldü. Buna göre Sulhiye Hanım 1880'lerin başında doğmuş olmalıdır. Ahmet Şâkir de 1902 senesinde vefat etmiştir.¹⁰⁰⁸ Sulhiye Hanım'ın 1897 senesinde doğan kızı Emine Saliha Hanım üç kez evlenmiş ve 1970 senesine kadar yaşamıştır.¹⁰⁰⁹ Emine Saliha Hanım ilk evliliğini

¹⁰⁰⁰ Fatma Seher Hanım'ın torunu Kaan Sidar'ın verdiği bilgidir.

¹⁰⁰¹ Müderris Mehmet Ziya Maruflu (1854-1918) Mekteb-i Mülkiye'de müderislik yapmış, ayrıca Osmanlı Sarayı Sefirler Dairesi reisliğinde bulunmuştur. 28 Şubat – 23 Nisan 1888 arasında, *Mürüvvet* adında haftalık bir kadın dergisi çıkardığı da görülmektedir. Bkz. Neslihan Kılıç, "Osmanlı Kadın Dergilerine Bir Örnek: Mürüvvet", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, Sayı 3, İstanbul 2015, s. 744-769. Bkz. Müfid Ekdal, *Saklı Hikayeleri ve Resimleriyle Kadıköy Sokakları*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2014, s. 144. Ayrıca bkz. Selçuk Maruflu, "Mülkiye", <https://www.yenicagri.com/mulkiye> [15 Mayıs 2023].

¹⁰⁰² Sinaplı, *Maliye...*, s.70.

¹⁰⁰³ Mehmet Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, Cilt 19, Yayına Hazırlayan: Mehmet Metin Hülâgü, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2009, s. 123.

¹⁰⁰⁴ *Dışişleri Bakanlığı 1967 Yıllığı*, Yayına Hazırlayan: Hamid Aral, Ankara 1968, s. 849, 910, 943.

¹⁰⁰⁵ Sinaplı bu tarihi 2 Aralık 1948 olarak vermektedir. Bkz. Sinaplı, *Maliye...*, s. 72. Ancak, vefat ilanı 2 Aralık 1948 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde yer almıştır.

¹⁰⁰⁶ Namık Paşa (1804-1892) Londra sefirliği (1834-1835), Bağdat valiliği (1851-1852 ve 1861-1867), seraskerlik (1868, 1878), Bahriye nâzırlığı (1872, 1875), Tophane müşirliği yapmıştır.

¹⁰⁰⁷ Sinaplı, *Maliye...*, s. 74.

¹⁰⁰⁸ Ahmet Şâkir'in mezarı babası Namık Paşa'nın Karacaahmet Mezarlığı'ndaki kabristanındadır ve ölüm tarihi Hicrî 1320 olarak yazılıdır.

¹⁰⁰⁹ Son evliliğinde Sunal soyadını alan Emine Saliha Hanım'ın ölüm ilanı için bkz. *Cumhuriyet*, 29 Eylül 1970.

Mahmut Nedim Sinaplı ile yapmış ve üç çocuğu olmuştur. Çocuklarından Ahmet Nuri Sinaplı, Zühtü Paşa hakkındaki bilgi ve belgeleri derlediği *Maliye ve Maarif Nâzırı Ahmet Zühtü Paşa* adlı kitabı hazırlamıştır. Emine Saliha Hanım üçüncü evliliğini, 1946-1948 senelerinde Anadolu Ajansı genel müdürü olan Muvaffak Sunal ile yapmıştır. Bu evlilikten doğan Uğur Sunal (1928-2020), Zühtü Paşa ile ilgili olarak, annesinden ve dayısı Ahmet Zahit Oraloğlu'ndan dinlediği hatıraları ilerlemiş yaşına rağmen yakınlarına aktarabilmiştir. Zühtü Paşa'nın eşi Vahide Kamer Hanım'dan olan ikinci kızı Faika'nın 5 yaşında vefat ettiği belirtilmektedir. Vahide Kamer Hanım 9 Aralık 1926'da vefat etmiştir.¹⁰¹⁰

Vahide Kamer Hanım'dan olan ve 1877 senesinde¹⁰¹¹ doğan ilk oğlu Asım (Bkz. Ek 14), 10 Ağustos 1894 tarihinde, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye müdürü Albay Hacı Ali Bey'in kızı Fehime ile nişanlandı.¹⁰¹² Asım, Fehime Hanım ile evlenmiş, iki kız ve bir erkek çocuk sahibi olmuştu. Asım ata binmeyi severdi ve Zühtü Paşa'nın satın almış olduğu koruda¹⁰¹³ gezinti yapardı. 11 Aralık 1900 tarihinde, tifo hastalığından öldü ve ertesi gün Zühtü Paşa Camii haziresine gömüldü.¹⁰¹⁴ Asım'ın Zühtü Paşa'nın hayatında özel bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Zira, Asım'ın vefatından bir süre sonra, Ragıp Paşa ile Zühtü Paşa sohbet ederlerken, Ragıp Paşa “Haydi ava gidelim” deyince, Zühtü Paşa “Nereye?” diye sormuş. Ragıp Paşa da “Hani senin kuru var ya...” deyince, Zühtü Paşa “Oraya gitmem” diye cevap vermiş. “Orası Asım'ın ata bindiği ve avlandığı yerdirdi.” Sonra da, “İstersen sana satayım” diye devam etmiş ve sadece bir altın liraya koruyu Ragıp Paşa'ya satmış.¹⁰¹⁵

Zühtü Paşa'nın Vahide Kamer Hanım'dan olan ikinci oğlu Ahmet Zahit'tir (Bkz. Ek 15). Ahmet Zahit, 1880 senesinde Kızıltoprak'taki köşkte doğmuş¹⁰¹⁶ ve ilköğrenimini Zühtü Paşa Mekteb-i İptidaîsi'nde görmüştür. 29 Mayıs 1893'te pekiyi

¹⁰¹⁰ Sinaplı, *Maliye...*, s. 74. Sinaplı “9 Kânûn-i Evvel 1926” olarak yazmaktadır. Oysa, 26 Aralık 1925'ten sonra Rumi takvim yürürlükten kaldırılmıştır. “Kânûn-i Evvel” ile Aralık ayının kastedildiği anlaşılmaktadır.

¹⁰¹¹ Asım Bey'in doğum tarihini tespit etmek için, onun ölüm haberini yayınlayan *Le Gaulois* gazetesinin haberinden yola çıkılmıştır. Bu haberde, Asım Bey'in öldüğünde 23 yaşında olduğu belirtilmiştir. Bkz. *Le Gaulois*, 17 Aralık 1900. Bkz. HSD.AFT 14/234 (12 Aralık 1900).

¹⁰¹² *Le Memorial diplomatique*, 11 Ağustos 1894.

¹⁰¹³ Bu kuru günümüzde Caddebostan sahilinde, Ragıp Paşa köşkü ile Marmara Yelken Kulübü arasındaki alanı kaplamaktaydı.

¹⁰¹⁴ Asım Bey'in tifo hastalığından öldüğü bilgisi, Zühtü Paşa'nın torunu Uğur Sunal ile söyleşiye dayanmaktadır.

¹⁰¹⁵ Bu olayı, annesi Emine Saliha Hanım'dan dinlediğini belirten Uğur Sunal anlatmıştır. Ragıp Paşa (1857-1920) II. Abdülhamid'in mabeyncisiydi.

¹⁰¹⁶ Kadıköy tarihi üzerine araştırmalarıyla bilinen Müfid Ekdal, Ahmet Zahit'in 12 Mayıs 1884 tarihinde doğduğunu yazmaktadır. Ancak, Zühtü Paşa'nın torunu Uğur Sunal, Ahmet Zahit ve Fatma Zehra'nın aynı sene içinde bir gün arayla doğduğunu belirtmiştir. Ayrıca, arşiv belgesine göre (DH.SAİD.MEM 5/15 Lef 10), Ahmet Zahit Mekteb-i İptidaî'yi 1893 senesinde bitirdiğine göre yaşının 9'dan fazla olması beklenmelidir. Müfid Ekdal, *Saklı Hikayeleri ve Resimleriyle Kadıköy Sokakları*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2014, s. 119.

dereceyle mezun olduktan sonra Kadıköy’de Kuşdili’ndeki Cemal Bey Mekteb-i Rüşdiyesi’ne girmiş, buradan da pekiyi dereceyle 24 Eylül 1896’da mezun olmuştur. Bundan sonra, Mekteb-i Mülkiye-i Şahâne İdâdîsi’nde öğrenim görmüş ve buradan orta dereceyle 13 Temmuz 1898 tarihinde şehâdetnâme almış ve Darülfünûn Mekteb-i Hukuk-ı Şahâne’ye devam etmiştir. 14 Eylül 1900 tarihinde “mülâzemetle Maarif-i Umumiye Nezâret-i Celilesi Mektubî Kalemine dahil” olmuş ve 14 Şubat 1901 tarihinde 100 kuruş maaş almaya başlamıştır.¹⁰¹⁷ Mehmet Celâlettin Paşa’nın kızı Fehime Hanım ile evlenen Ahmet Zahit, Cumhuriyet döneminde Oraloğlu soyadını almış ve 9 Ağustos 1967 tarihinde¹⁰¹⁸ vefat etmiştir. Fehime Hanım ise 16 Şubat 1976 tarihinde vefat etmiştir.¹⁰¹⁹ Ahmet Zahit Oraloğlu’nun çocuklarının evliliklerinden, günümüzde siyaset ve sanat hayatında tanınmış iki ailenin ortaya çıktığı bilinmektedir. Ahmet Zahit ile Fehime Hanım’ın kızı Hatice Saadet, 1942-1946 seneleri arasında başvekillik yapan Şükrü Saracoğlu ile 12 Mayıs 1924 tarihinde Kızıltoprak’taki köşkte evlenmiştir.¹⁰²⁰ 1987-1993 arasında Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası başkanlığı da yapan Rüşdü Saracoğlu, annesi tarafından Zühtü Paşa’nın torunudur. Ahmet Zahit Bey’in oğullarından gazeteci ve yazar Ali Oraloğlu’nun (1920-2010) ikinci evliliğini yaptığı Lale Oraloğlu (1924-2007) tiyatro sanatçısıdır ve onun kızı Alev Oraloğlu (1954-) da tiyatro ve sinema oyuncusudur.

Zühtü Paşa ve Vahide Kamer Hanım’ın 5 yaşında vefat eden ikinci kızı Faika’nın doğum ve ölüm tarihleri hakkında bilgi yoktur.

Zühtü Paşa üçüncü evliliğini 1880 senesinde Zeynep İffet Dilber Hanım’la yapmıştır. Ancak, bu evlilik, Vahide Kamer Hanım ile evliliği devam ederken gerçekleşmiştir. Bilindiği gibi, Türkiye’de Medenî Kanun 17 Şubat 1926’da yürürlüğe girmiştir. O tarihe kadar İslâmî hukuk kuralları çerçevesinde çok eşlilik mümkündü. Her ne kadar devlet ileri gelenleri de dahil Osmanlı toplumunda tek eşlilik oranı yüzde 95’lerin üzerinde idiye de, çok eşlilik sürüyordu.¹⁰²¹ Zühtü Paşa’nın 1880 tarihinden itibaren iki eşli bir hayatı olmuştur. Vahide Kamer Hanım’dan olan oğlu Ahmet

¹⁰¹⁷ DH.SAİDd 95/225 ve DH.SAİD.MEM 5/15 Lef 10.

¹⁰¹⁸ Müfid Ekdal, *Saklı Hikayeleri...*, s. 119.

¹⁰¹⁹ Fehime Hanım’ın vefat ilanı için bkz. *Cumhuriyet*, 17 Şubat 1976. Vefat ilanında Fehime Hanım için “Tırhala fatihi Mehmet Celalettin Paşa’nın kızı” ifadesine yer verilmiştir. Mehmet Celalettin Paşa’nın kimliğine dair bir kaynak veya belgeye rastlanmamış olmakla birlikte, torunlarının vermiş olduğu bilginin nakledilmesinin uygun olacağı düşünülmüştür.

¹⁰²⁰ Gürkan Hacır, *Efe Başvekil Şükrü Saraçoğlu’nun Romanı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2006, s. 79.

¹⁰²¹ Said Öztürk, “Osmanlı’da Çok Evlilik”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 10, Ed. Hasan Celâl Güzel vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 375-383.

Zahit'in, Zeynep İffet Dilber Hanım'dan olan Fatma Zehra'dan bir gün sonra doğduğu belirtilmektedir.¹⁰²² Fatma Zehra, 15 Kasım 1902'de, Mâbeyn kâtiplerinden Abdurrahman Zeki Bey ile evlendi¹⁰²³ ve 1948 senesinde vefat etti.¹⁰²⁴ Dilber Hanım'ın Afife adında bir kızı daha ve Mehmet Rıfat adında bir oğlu vardır.

Zühtü Paşa'nın Dilber Hanım'dan olan bir kızının 18 Nisan 1900 tarihinde, Hariciye Nezâreti mümeyyizlerinden Süleyman Kâmil Bey'le evlendiği, Üsküdar Mutasarrıflığı'nın mazbatasından anlaşılmaktaysa da, kızının adı belirtilmemiştir. Dilber Hanım'ın iki kız çocuğu olduğu ve bunlardan Fatma Zehra'nın 1902'de evlendiği bilindiğine göre, bu tarihte evlenen kızının Afife olması muhtemeldir. Ancak, torunlarından Sinaplı'nın şecere araştırmasına göre Afife'nin evlendiği kişinin adı Süleyman Kâmil değil, Serezli Ağâh Perin'dir. Mazbatada, Üsküdar Mutasarrıfı Hamdi Bey, Hariciye Nâzırı Tevfik Paşa'nın hanımı ve yakınlarının düğün için vapurla Kalamış'a geldikleri ve Zühtü Paşa'nın Kızıltoprak'taki köşkündeki düğünden sonra yine vapurla döndükleri bildirilmektedir.¹⁰²⁵ Zühtü Paşa'nın vefatından bir süre sonra Dilber Hanım'ın yeniden evlendiği ve Moda'da bir köşkte oturduğu belirtilmektedir.¹⁰²⁶ Dilber Hanım 11 Ocak 1945 tarihinde vefat etmiştir.¹⁰²⁷

Zühtü Paşa çocuklarının eğitime önem vermiştir. 1892 senesinde Darülmuallimin'den birincilikle mezun olan İzmirli İsmail Hakkı'yı "İstanbul'da alıkoymuş ve Mercan idâdisine din dersleri, tarih ve ahlâk muallimi tâyin ve aynı zamanda kendi çocukları için de hususî hoca tâyin etmiştir."¹⁰²⁸

Zühtü Paşa, İslâm dünyasının ilk tasavvuf tarikatlarından Rifâî tarikatının şeyhi Abdülhâlim Efendi'nin Kozyatağı'ndaki tekkesinin müdâvimlerindendi.¹⁰²⁹ Rifâî

¹⁰²² Torunu Uğur Sunal'ın anlatımı böyledir.

¹⁰²³ *The New York Herald*, 14 Kasım 1902. Gazetenin haberinde, düğünün sonraki gün yapılacağı belirtilmektedir. Abdurrahman Zeki daha sonra "Girin" soyadını aldı. Bkz. Sinaplı, *Maliye...*, s. 77.

¹⁰²⁴ Fatma Zehra'nın mezarı Karacaahmet Mezarlığı'nda Namık Paşa kabristanında bulunmaktadır ve mezar taşında Hicri 1293-1367 tarihleri yazılıdır. Buna göre Fatma Zehra 1876/1877 doğumlu olup 1948'de vefat etmiş olmalıdır. Ancak, bu durum çelişkilidir. Zira, Uğur Sunal, Zühtü Paşa'nın Dilber Hanım'ı Kızıltoprak'taki köşkte tanıdığını belirtmektedir. Köşkün yapımının 1878'den sonra olduğu anlaşıldığına göre, Fatma Zehra'nın bu tarihten sonra doğmuş olması gerekir. Fatma Zehra Hanım'ın mezar taşındaki tarih hatalı olabilir.

¹⁰²⁵ Y.PRK.ZB 25/7 (20 Z 1317/21 Nisan 1900).

¹⁰²⁶ Torunlarından Kaan Sıdar'ın anlatımı bu yöndedir.

¹⁰²⁷ Sinaplı, *Maliye...*, s. 77.

¹⁰²⁸ Celalettin İzmirli, *İzmirli İsmail Hakkı*, Hilmi Kitabevi, İzmir 1946, s.7. İsmail Hakkı (1869-1946) Darülmuallimin-i Âliye'nin ilk talebelerindendir ve yeni "ilm-i kelâm hareketini temsil eden" din âlimidir. Bkz. Ali Birinci, *DİA*, Cilt 23, İstanbul 2001, s. 530-533.

¹⁰²⁹ Mehmet Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, Cilt 8, Yayına Hazırlayan: Ayhan Akşin Ünal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008, s. 22. Ayrıca bkz. M. Baha Tanman, "Kozyatağı Tekkesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 5, İstanbul 1994, s. 81-82.

tarikatinin 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında bütün Osmanlı topraklarında faal olduğu belirtilmektedir.¹⁰³⁰

7.2. Zühtü Paşa'nın Konağı, Köşkü ve Arsaları

Zühtü Paşa'nın doğduğu ve memuriyetinin ilk yıllarından itibaren, vefatına kadar oturmaya devam ettiği, İstanbul'un Koska semtindeki konak aile yadigârıydı.¹⁰³¹ Zühtü Paşa'ya 1886'da vezaret menşurunun verildiği tören bu konakta yapılmıştı.¹⁰³²

Osmanlı ileri gelenlerinin, devletin merkezinin bulunduğu ve hükümet işlerinin yürütüldüğü Sultanahmet çevresinde oturmayı tercih ettikleri bilinmektedir. Sultan II. Abdülhamid'in, 1880'lerde devletin işleyişini Yıldız Sarayı'nda merkezileştirmesinden sonra, bir kısım sadrazam ve nâzırlar Nişantaşı semtine rağbet etmişlerse de birçok nâzır eski İstanbul konaklarında kalmaya devam etmiştir. Ancak, 1880'lerden sonra, o sırada Üsküdar'a bağlı olan Kadıköy'ün yaz aylarında ikâmet mahalli olarak gelişmeye başladığı görülmektedir; "...özellikle 1880-1908 arası, II. Abdülhamid'in bazı gözde vezirleri Kadıköy Banliyösü'ne rağbet etmiş, kendileri için bağlı, bahçeli köşkler, hayır için de cami yaptırmışlardır."¹⁰³³

Zühtü Paşa'nın Kızıltoprak'taki geniş araziye ne zaman satın aldığına dair bir belge bulunamış olsa da, 9 Nisan 1878 tarihinde Londra'dan İstanbul'a döndükten sonra satın almış olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰³⁴ O tarihlerde Kızıltoprak henüz yerleşimin başlamadığı geniş bir arazi görünümündeydi. Zühtü Paşa'nın kendisinden birkaç yaş büyük ablası Fatma Seher Hanım'ın Evkâf Nezâreti'nde muhasebeci olan kocası Hacı Kâmil Efendi,¹⁰³⁵ Osmanlı-Rus Savaşı (1877-1878) nedeniyle Balkanlar'dan gelen muhacirlerin bu bölgeye yerleştirilmesine nezâret ettiği sırada burada kendisi için arsa almıştır. O tarihlerde ilk defa mâliye nazırlığına tayin olmuş olan Zühtü Efendi eniştesi

¹⁰³⁰ Mustafa Tahralı, "Rifâiyye", *DİA*, Cilt 35, İstanbul 2008, s. 99-103.

¹⁰³¹ "Beyazıt Meydanı'ndan batıya doğru, Aksaray Meydanı'na inen yokuşun başındaki (Beyazıt-Laleli arasındaki) mahal, Koska adını alır." Bkz. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 5, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994, s. 75.

¹⁰³² Bu konağın 1930'larda da Zühtü Paşa Konağı olarak gazete ilanlarında yer aldığı görülmektedir. Arsa satışı ilanında "Aksaray'da Selim Paşa Yokuşu'nda Zühtü Paşa konağına müracaat" edilmesi istenmektedir. Bkz. *Akşam*, 15 Haziran 1930. Bu konağın Büyük Fatih Yangını sırasında yandığı ve yeniden yapıldığı belirtilmektedir. Bkz. Sinaplı, *Maliye...*, s. 69. Ancak, Büyük Fatih Yangını olarak bilinen yangın 23 Ağustos 1908'de Haliç'in Çırçır semtinde çıkan ve Fatih'e kadar olan bölgeyi etkilemiş olan yangındır ve 1500 kadar ev yanmıştır. Bkz. <http://itfaiye.ibb.gov.tr/tr/istanbul-yanginlari.html>. O tarihten 6 sene önce Zühtü Paşa vefat etmişti. Dolayısıyla, bu bilgiyi aktaran kişi veya kişilerin sözünü ettikleri yangın, Zühtü Paşa hayattayken olmuş başka bir yangın olabilir.

¹⁰³³ Adnan Giz, *Bir Zamanlar Kadıköy*, İletişim Yayınları, İstanbul 1998, s.127.

¹⁰³⁴ Torunu Uğur Sunal'ın anlatımı da bu yöndedir. Ancak, Ahmet Nuri Sinaplı, köşkün çevresindeki arazinin demiryolu yapımından (1873) evvel alındığını, bu nedenle Hasırcıbaşı semtinden Kalamış'a kadar olan bölgeyi kapsadığını yazmıştır. Ancak, bu durum, Zühtü Paşa'nın buradaki araziye eniştesi Hacı Kâmil Efendi'den sonra, Osmanlı-Rus Savaşı'ndan (1877-1878) sonra aldığı bilgisiyle uyuşmamaktadır.

¹⁰³⁵ Sinaplı, *Maliye...*, s. 71.

Hacı Kâmil Efendi'nin de teşvikiyle burada arsa sahibi olmuş. Geniş arazi içinde yapılan ilk köşkün yandığı, gerek 1930'larda henüz Zühtü Paşa'yı bizzat tanıyan efradının yaşadığı bir dönemde gazetelerde yayınlanan yazılardan, gerekse torunlarının anlatımlarından anlaşılmaktadır. Bu olayın kesin tarihi verilmemekle beraber, havaî mavi boyalı köşk ahşaptan olduğu için, bir davete giderken köşkte hizmetçilerin unuttuğu kızgın kömürlü ütünün yangın çıkardığı anlatılmaktadır.¹⁰³⁶ Hatta, anlatıya göre, "Zühtü Paşa, Allahlık adam değil mi, yangın yanarken sandalyeyi karşısına atmış, 'Her ne gelirse yahşidir, zira o dostun bahşidir' felsefesine dayanarak yangını bir âlâ seyretmiş." 1944 senesinde *Akşam* gazetesinde yayınlanan "Gördüklerim, Duyduklarım" köşesinde "Anadolu yakasındaki eski büyük köşkler kimlerindi?" başlıklı makalesinde Sermet Muhtar Alus, yanan köşkün, daha sonra yapılan daha büyük köşkle aynı yerde yapılmış olduğunu belirtmektedir.¹⁰³⁷

Yanan ilk köşkten sonra, Avrupaî tarzda yapılan büyük köşk arazisinin sınırları, Zühtü Paşa Vakfı'nın Hicrî 1392 (1884/1885) tarihli vakfiyesinde tarif edilmekte ve dört bir yanını çevreleyen nirengi noktaları belirtilmektedir: Kızıltoprak'ta İhlamurlu Çeşme ve Namazgâh; Agopoğlu Kasaroğlu Serkiz'in bağı; Bağdat Caddesi; ve Fransız uyruklu Jan Lorando'nun eşine ait bostan.¹⁰³⁸ Bağdat Demiryolu'ndan önce satın alınmış olan arazi, kuzeyde Hasırcıbaşı semtine, güneyde Kalamış koyuna kadar uzanmaktaydı. Köşkün ön tarafında Kurbağalıdere ile Bağdat Caddesi, doğu tarafında günümüzdeki Zühtü Paşa Camii ve ilkokulunun bulunduğu İhlamurlu Kuyu ve Namazgâz vardı. Batısında çok sayıda sebze tarlası ve meyva bahçesi vardı. Bu durumun 1930'lara kadar devam ettiği, 1930 tarihli Pervititch planlarında sözü edilen tarla ve bahçelerin gösterilmesinden anlaşılmaktadır.¹⁰³⁹

Köşkün çevresinde alçak bir duvar vardı ve bahçeye günümüzde cami olan taraftaki çift kanatlı demir kapıdan girilirdi.¹⁰⁴⁰ Ön cephesindeki mermer holden köşke girildiğinde görülen kaskatlı bir mermer havuzun yanındaki kapıdan haremlik dairesine, binanın solundaki kapıdan selâmlık bölümüne, binanın arka kapısından ise halayıklara

¹⁰³⁶ Sermet Muhtar Alus, *Otuz Sene Evvel İstanbul*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 264. Yazının ilk olarak 6 Eylül 1931 tarihinde *Akşam* gazetesinde yayınlandığı belirtilmektedir. Öte yandan, Zühtü Paşa'nın ilk köşkünü, günümüzde Kızıltoprak'ta Recep Peker Caddesi'nin deniz tarafında, Zahitbey ve Rıfatbey sokaklarının bulunduğu yerde yaptığı şeklinde bilgiler de aktarılmaktadır. Fatma Seher Hanım'ın torunlarından Kaan Sidar'ın anlatımı bu şekildedir.¹⁰³⁶

¹⁰³⁷ Sermet Muhtar Alus, "Anadolu yakasındaki eski büyük köşkler kimlerindi?", *Akşam*, 25 Mayıs 1944.

¹⁰³⁸ Sinaplı, *Maliye...*, s. 5-14.

¹⁰³⁹ Bkz. Ek. 25.

¹⁰⁴⁰ Köşkün 1910'lu yıllara ait bir fotoğrafı için bkz. Ek. 16. 1930'larda Kadıköy Kız Orta Mektebi olduğu sıradaki bir fotoğrafı için bkz. Ek 17.

ayrılan bölüme geçilirdi. İkinci katta yemek odaları ve salonlar, üçüncü ve dördüncü katta yatak odaları bulunuyordu. Binanın ortasını aydınlatmak üzere çatıda büyük bir camlı bölüm vardı.¹⁰⁴¹ Köşkün kasıtlı olarak yakıldığı şeklinde bir başka rivayet de aktarılmaktadır.¹⁰⁴²

Kızıltoprak'ta Rıfatbey ve Zahitbey sokaklarının bulunduğu araziye Zühtü Paşa'nın Lorando ailesinden satın aldığı, o tarihlerde bu arazide Arnavut bahçıvanların sebze yetiştirdiği bilinmektedir.¹⁰⁴³ Rıfatbey ve Zahitbey sokakları günümüzde de aynı isimlerle kullanılmasına rağmen, Zühtü Paşa Sokağı'nın adı değiştirilmiş ve Kördere Sokak olmuştur.¹⁰⁴⁴ Zühtü Paşa'nın Maltepe Süreyya Plajı'ndan otoyola doğru uzanan bir arsası ve Göztepe ile Erenköy'de muhtelif arsaları vardı. Suadiye'de, günümüzde tren yolu ile Bağdat Caddesi arasında, uzun süre tenis kulübü olarak işletilen bir arsası daha vardı.¹⁰⁴⁵

Zühtü Paşa'nın ilk eşi Fatma Neyyire Hanım'dan olan tek çocuğu Ayşe Lütfiye Hanım için “Şifa Sokağı'nda muhteşem bir beyaz bir köşk” yaptırdığı, “o zamanlar ‘Prenses Lütfiye Hanım’ olarak tanınan” kızının, 1948'de vefat edinceye kadar burada oturduğu, ölümünden sonra köşkün yerine Akgün Apartmanı'nın inşa edildiği belirtilmektedir.¹⁰⁴⁶ Öte yandan, bir başka araştırmacı, Zühtü Paşa'nın Ayşe Lütfiye Hanım için, Kızıltoprak tren istasyonunun bitişiğinde, daha küçük ölçekte bir konak yaptırmış olduğunu yazmıştır.¹⁰⁴⁷

Zühtü Paşa köşkü 1929 senesinde Milli Eğitim Bakanlığı tarafından Kadıköy Kız Ortaokulu olarak kullanılmaya başladı. Yıllar içinde eskiyen bina 1946 senesinde yıkıldı.¹⁰⁴⁸ Köşkün arazisi Zühtü Paşa'nın vârisleri tarafından parsellenerek satıldı.

7.3. Zühtü Paşa Camii

Caminin yapılışıyla ilgili bir rivâyet anlatılmaktadır. Zühtü Efendi, camiden önce aynı yerde bir hamam yaptırmaktaymış. II. Abdülhamid bunu haber alınca

¹⁰⁴¹ Sinaplı, *Maliye...*, s. 78.

¹⁰⁴² Müfid Ekdal, *Bizans Metropolünde İlk Türk Köyü Kadıköy*, Kadıköy Belediye Başkanlığı Kültür Yayınları, İstanbul 1996, s. 296.

¹⁰⁴³ Müfid Ekdal, *Saklı Hikayeleri ve Resimleriyle Kadıköy Sokakları*, Tarihçi Kitabevi, İst. 2014, s. 117.

¹⁰⁴⁴ Bkz. Ek. 25. Hem Pervititch planında hem Alman Mavileri adlı planlarda, günümüzdeki Kördere sokağının adı Zühtü Paşa'dır.

¹⁰⁴⁵ Torunu Uğur Sunal, Suadiye'deki arsanın çok sayıdaki mirasçısını temsilen, 1980'lerde hukuki işlemleri yürüttüğünü belirtmiştir.

¹⁰⁴⁶ Müfid Ekdal, *Saklı Hikayeleri...*, s. 115. Bu bilgiyi doğrulamak imkânı bulunamamıştır; ancak, Kadıköy tarihi konusunda araştırmacı bir yazar olan Müfid Ekdal'ın bu anlatımı dikkate değerdir.

¹⁰⁴⁷ Haldun Hürel, *İstanbul'un Ansiklopedik Öyküsü*, Kapı Yayınları, İstanbul 2010, s. 873.

¹⁰⁴⁸ Müfid Ekdal, *Kapalı Hayat Kutusu...*, s. 116. Bkz. *Cumhuriyet*, 25 Nisan 1948. Gazetede konağın yıktırılmakta olduğu ve bazı inşaat malzemelerinin temin edilebileceği şeklinde bir ilan vardır.

memnun olmamış. Bir gün sarayda Zühtü Efendi'ye, "Feneryolu'nda bir cami yaptırıyormuşsun." demiş, "Çok memnun oldum." diye eklemiş. Önce şaşırان Zühtü Efendi, durumu anlamış ve "Sâye-i şâhânenizde" cevabını vermiş ve aynı gün hamam inşaatını camiye çevirmiş.¹⁰⁴⁹

Caminin bulunduğu yerin, Osmanlı ordularının eski sefer yolu yolu olan Bağdat Caddesi üzerinde, İhlamurlu Çeşme¹⁰⁵⁰ tabir edilen menzil olduğu belirtilmektedir:

Yol, Ömer Efendi namazgâhından sonra hafifçe yükselmekte, Zühtü Paşa konağı arsasının önünden geçerek, Zühtü Paşa Camii önünde Kadıköy'den gelen cadde ile birleşmektedir. Ancak, aslında Bağdat caddesinin eskiden camiin arkasından geçtiği ve Kadıköy'den gelen yol ile biraz daha ileride birleştiği anlaşılmaktadır. Bunun en kuvvetli delili de Zühtü Paşa Camii'nin kible cihetinde dar sokağın tam bir köşe teşkil ederek kıvrıldığı yerde bulunan İhlamur veya Kürd Hasan Ağa çeşmesidir.¹⁰⁵¹

Caminin yapılış tarihi, caddeye bakan avlu kapısı üzerindeki kitabeye¹⁰⁵² göre Hicrî 1301 senesidir (Miladî 1883-1884). *La Turquie* gazetesi caminin 1884 senesi Kurban Bayramı'nın birinci günü, yani 1 Ekim 1884'te, hizmete açıldığını yazmıştır.¹⁰⁵³

Kâgir yapıli caminin kubbesi ahşaptır. Tek şerefeli bir minaresi vardır (Bkz. Ek 21 ve Ek 22). Bahçesinde bir şadırvanı bulunmaktadır. Cami ile Bağdat Caddesi arasında küçük bir hazire vardır. Bu hazirede Zühtü Paşa'nın yanı sıra, birinci eşi Fatma Neyyire'den olan kızı Ayşe Lütfiye, ikinci eşi Vahide Kamer Hanım, oğlu Asım Bey ve kızı Sulhiye Hanım'ın mezarları yer almaktadır.

Caminin duvarlarından üçü, bitki motifli bir kuşak şeklinde ve kufî stilde yazılmış âyet-i kerimelerle çevrilidir (Bkz. Ek 24). Bunların Osmanlı'nın ilk Ermeni hat sanatçısı olarak tanınan Krikor Köçeoğlu¹⁰⁵⁴ tarafından yazıldığı belirtildiği gibi, o

¹⁰⁴⁹ Niyazi Ahmet Banoğlu, *Tarihi ve Efsaneleriyle İstanbul Semtleri*, Selis Kitaplar, İstanbul 2007, s. 40. Rivâyeti nakleden yazar olayın Zühtü Efendi maarif nâzırı ve paşa iken geçtiğini yazmıştır. Oysa 1883-1884'te Zühtü Efendi maarif nâzırı veya paşa değildi. Güvenilir olmasa da, ilginç bir rivâyet.

¹⁰⁵⁰ Ebru Karakaya, "Zühdü Paşa Camii ve Mektebi", *DİA*, Cilt 44, İstanbul 2013, s. 567-568.

¹⁰⁵¹ Semavi Eyice, "İstanbul-Şam-Bağdat Yolu Üzerindeki Mimarî Eserler I: Üsküdar-Bostancıbaşı Güzergâhı", *Tarih Dergisi*, Cilt 9, Sayı 13, ayrı basım, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1958.

¹⁰⁵² Bkz. Ek 23.

¹⁰⁵³ *La Turquie*, 4 Ekim 1884. O senenin Kurban Bayramı'nın başlangıcı olan Hicrî 10 Zilhicce 1301 tarihi 1 Ekim 1884'e karşılık gelmektedir.

¹⁰⁵⁴ Krikor Köçeoğlu (1845-1883) ilk gayrimüslim Ermeni hattat olarak kûfî hat sanatının temsilcilerindendir. Dönemin kûfî hat ustası Ebüzziyâ Tefvîk'in yolundan gittiği belirtilmektedir. Bkz. Uğur Derman, "Osmanlı'nın Ermeni Hattatı Krikor Köçeoğlu", *Fikriyat*, Turkuvaz Medya Dijital Yayını, 2017. www.fikriyat.com.tr.

dönemde “kûfi” üslûbu yeniden ihyâ eden Ebüzziya Tevfik¹⁰⁵⁵ tarafından yazıldığı görüşü de dile getirilmektedir.¹⁰⁵⁶

7.4. Zühtü Paşa Mekteb-i İptidaîsi

Bazı araştırmacılar okulun 1890 senesinde yapıldığını belirtmektedirler.¹⁰⁵⁷ Okulun yapımından ilk olarak Zühtü Paşa Vakfı’nın Hicrî 1308 tarihli (1890-1891) vakfiyesinde¹⁰⁵⁸ söz edilmektedir. Mektep caminin 25 metre batısındadır ve mektebin yapım kitabesinde¹⁰⁵⁹ Hicrî 1306 (1888/1889) tarihi yazılmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında binanın mektep olarak kullanılmadığı, talebelerin 1915 senesinden itibaren semtteki bazı köşklere eğitim gördüğü anlaşılmaktadır. Mektebin 1923’ten sonra halkevi binası olarak kullanıldığı, daha sonra bakımsızlıktan harabeye döndüğü belirtilmektedir. Ahşap mektep 1991’de eski yapıya uygun şekilde yenilenirken bir kat daha eklenmiştir ve sadece kitâbesi korunmuştur.¹⁰⁶⁰

Zühtü Paşa Mekteb-i İptidaîsi yöredeki çocukların özel bir merasimle girdikleri bir mektepti.

Genellikle varlıklı ailelerin hizmetkârları sıraya girer, en öndeki kişi başının üstüne işlemeli bir atlas minder koyar, çocuğun boynuna sim veya altın işlemeli cüz kesesi asılır, ilâhilerle kafilâ köşkten çıkar, okula varılırdı.. Atlas minder, okulun hocası olan İmam Efendi’ye takdim edilir, bu arada keseye konmuş bir mikdâr para da ihsân olarak verilirdi. Sonra çocuk hocanın elini öper, besmele ile sınıftaki yerini alır, böylece merasim tamamlanırdı.¹⁰⁶¹

1991’de, eski şekline uygun, fakat bir kat fazla olarak yeniden yapılan¹⁰⁶² bina günümüzde Kadıköy Müftülüğü tarafından kullanılmaktadır.¹⁰⁶³ Günümüzde Kızıltoprak’taki Hasan Amir Sokak’ta bulunan Zühtü Paşa İlkokulu’nun binaları 1952 ve 1968’de inşa edilmiştir.

Zühtü Paşa’nın maarif nâzırlığı sırasında Kadıköy’de yapılan iki mektep daha vardır. Bunlardan biri 1899 senesinde yapılan ve 1900 senesinde Hamidiye Erkek

¹⁰⁵⁵ Ebüzziyâ Mehmed Tevfik (1849-1913) gazeteci ve matbaacı olarak tanınmış olmakla birlikte kûfi hat sanatının yeniden yaygınlaşmasına katkıda bulunmuştur. Bkz. Mustafa İsmet Uzun, “Ziyad Ebüzziya”, *DİA*, Cilt 10, İstanbul 1994, s. 374-378.

¹⁰⁵⁶ Ebru Karakaya, a.g.m.

¹⁰⁵⁷ Müfid Ekdal, *Bizans Metropolünde İlk Türk Köyü Kadıköy*, Kadıköy Belediye Başkanlığı Kültür Yayınları, İstanbul 1996, s. 163. Mektebin 1890’lardaki ve 2000’li senelerdeki görünümü için bkz. Ek 18 ve Ek 19.

¹⁰⁵⁸ Sinaplı, *Maliye*..., s. 20.

¹⁰⁵⁹ Bkz. Ek 2.

¹⁰⁶⁰ Müfid Ekdal, *Bizans Metropolünde*..., s. 164.

¹⁰⁶¹ Müfid Ekdal, *Bizans Metropolünde*..., s. 163.

¹⁰⁶² Müfid Ekdal, *Bizans Metropolünde*..., s. 164.

¹⁰⁶³ Bkz. Ek 20.

Rüşdiyesi olarak hizmete başlayan mekteptir. Bu mektebin karşı tarafında Hamidiye Kız Rüşdiyesi 1902’de açılmıştır. 1908’de II. Meşrutiyet’in ilanı ile birlikte bu mekteplerin adı Nümune Mektebi olarak değiştirilmiştir.¹⁰⁶⁴

7.5. Zühtü Paşa Vakfı

Zühtü Paşa, gerek caminin gerekse mektebin bakımı ve masraflarının, öğretmenlerin ve hademelerin maaşlarının karşılanması için gelir getiren mülkünü bağışladığı bir vakıf kurmuştur. Torunlarından Ahmet Nuri Sinaplı, vakfın çeşitli tarihlerde yenilenen ve kapsamı genişletilen vakfiyelerine kitabında yer vermektedir. “Vakıflar Umum Müdürlüğü Vakıf Kayıtlar Müdürlüğü’nde 1485-2270 sayı ile”¹⁰⁶⁵ kayıtlı vakfiyenin Hicrî 1302, 1304, 1305 ve 1308 tarihlerinde yapılan eklemelerle tamamlandığı anlaşılmaktadır. Hicrî 1302 tarihli vakfiyede¹⁰⁶⁶ arazinin sınırları ve içindeki gelir getiren dükkan, ahır, meyva ve sebze bahçeleri sayılmaktadır:

İşbu vakfiyenin yazılmasını ve yapılmasını gerektiren sebep odur ki İsmail oğlu Mehmet Rifat oğlu sâbık Maliye Nâzırı Ahmet Zühdî Paşa’nın, yapılması istenen sevabın yapılmasına izin veren kararın tayin ve tespiti için gönderilen kâtip Cemal Efendi’nin Medine-i Üsküdar’a bağlı Kadıköyü hududu dahilinde Kızıltoprak civarında bulunan İhlamurlu Çeşme diye anılan mahalde ikâmet eylemekte oldukları konaklarına gelen, vakfiye ilişkisinde isimleri yazılı Müslümanlar huzurunda yaptıkları şerifli mecliste... Ermeni milletinden Protestan mektebi muallimi Agopoğlu Kasaroğlu Serkis bağından müfrez, ... Bir kısmı bir taraftan İhlamurlu Çeşme demekle tanınmış Namazgâh ve yan yönü bilinen yol ve dördüncü tarafı Bağdat Caddesi diye ifade olunur umuma ait yol ile mahdûd ... [arazide] etrafı demir parmaklık ile çevrili bahçeli bir adet kıraathane ve dört adet dükkanları ve sözü geçen dükkanlardan iki adedinin üstüne dört oda ve bir kiler ve bir sofa ve iki abdesthane ve mutfak ve bir su hazinesi dahil bir kapı mesafede bina inşa ederek... keza vakf-ı müşarünileyhe senevî üçyüz akça kiralı uhdemde tasarrufumda olan tahminen dört dönüm mikdârı bir kıt’a bahçede ... dört kapı oda ve bir abdesthane ve bir büyük ahır ve bir arabalık ve bir samanlık ve bir adet zahire anbarı ... Bir tarafı Kördere ve bir tarafta Fransa teba’sından Mösyö Lorando’nun familyası uhdesinde olan bostan ...senelik dört yüz kırk akça kiralı

¹⁰⁶⁴ Müfid Ekdal, *Bizans Metropolünde...*, s. 167. Günümüzde, Recep Peker Caddesi üzerinde ve Fenerbahçe Stadyumu yanında, İstanbul Anadolu Lisesi olarak hizmet vermektedir. Restorasyonu sırasında bir kat eklenmiştir. Hamidiye Kız Rüşdiyesi’nin binası ise İbrahim Öktem Anaokulu olarak faaliyet göstermektedir.

¹⁰⁶⁵ Sinaplı, *Maliye...*, s. 5.

¹⁰⁶⁶ 1302 tarihli kuruluş vakfiyesinin tarihi Vakıflar Genel Müdürlüğü kayıtlarında 30 Mayıs 1884 olarak geçmektedir. Zeyl tarihleri de 25 R 1304 (21 Ocak 1887), 15 Ş 1305 (27 Nisan 1888) ve 13 M 1308 (29 Ağustos 1890) olarak kayıtlıdır.

malım olan tahminen onbir dönüm binikiyüzyirmibir zirâ mîkdârı bir kıt'a bağ...¹⁰⁶⁷

Vakfiyede, camide kılınacak namazlar, cami imamının ailesiyle oturacağı mekân, muvakkithane ve zaptiyeler için yapılacak karakolhane,¹⁰⁶⁸ bağ ve bahçelerin kiraya verilmesinde dikkat edilecek hususlar dahi tasvir edilmektedir:

Şöyle şart ve tayin eyledim ki Cami-i Şerif-i mezkûrda herkesin namaz kılmasına izin vermemle içinde okunacak ve defalarca namaza ayrılmış ve sünnet nevâfil yapılmış ibadetler eda oluna ve mezkûr saatler dahi namaz vakti malum olmak üzere muvakkithane-yi mezkûra konula ve muvakkithane-yi mezkûr yanında bulunan sözü geçen konak yerinde oturanların Cami-i Şerif-i mezkûrda imam olanlara meşrûta olarak, imam olanlar ailesiyle oturmaları ve karakolhane-yi mezkûrda dahi icab-ı vechile olcivarı muhafaza etmek üzere zaptiye askerleri oturmalı...[bunların yakınında bulunan] mahall-i mezkûr dahi ilerde vakfa yararlı gelir inşa veyahut diğer suretle kullanılmış oluna... Hacı Mustafa Efendi Mahallesi'nde bulunan bağdan her biri dahi beher sene şeraitçe geçerli birim ile müteveli nezdinde başkasına kiraya verile ve maada içinde bululunan limonluk ve çiçek sobası olan sözü geçen bahçe ile içinde ahır ve matbah ve malum olan binaları havi diğer bahçe ve bir kıt'a bostandan her biri dahi dindar kiracılara müteveli nezdinde kiralanıp...¹⁰⁶⁹

Son kısımda, elde edilen gelirle yapılacaklar konusuna değinilmekte, vakfın gelirlerinin fazlasının yarısı ile vakfın büyütülmesi, diğer yarısı ile Medine-i Münevvere'deki dul ve yetimlere yardımda bulunulması istenmektedir:

...hasıl olan icarla, işgallerinden dolayı geçinme şartlarında sıkıntı çekmemek ve hizmetlerini vakit ve zamanile kusursuz olarak yerine getirme ve yapmak üzere ilim adamlarından Kur'an'ı iyi bilen bir hatip zat ve imam ve hatim indirenlerin başı ve vakti tespit eden kimse tayin olunarak, hitabeti için aylık elli ve imameti için aylık yüzyirmi ve reis-i devirhânlığı için aylık elli ve vaktin tayinliği için aylık otuz kuruş vazife verile...¹⁰⁷⁰

Vakfiyede, müezzin, kayyum, ikinci bir hatim indiren, seccade seren ve toplayan, temizlik yapan, kandil ve fenerleri yakan kişilere, hayırlı günlerde vaaz verenlere kadar pek çok kişiye verilecek tutarlar da listelenmiştir. Ayrıca, mübarek gecelerde Cami-i Şerif kapısında yakılacak fenerlerin ve kandillerin adedi gibi ayrıntılar

¹⁰⁶⁷ Sinaplı, *Maliye...*, s. 6-14. Vakfın Osmanlıca belgesine ulaşamadığı için, Sinaplı'nın kitabındaki transkripsiyonla yetinilmiştir.

¹⁰⁶⁸ Kızıltoprak'ta Hasan Amir sokağına doğu tarafından dikey sokağın adı Eski Karakol Sokak'tır.

¹⁰⁶⁹ Aynı yerde.

¹⁰⁷⁰ Aynı yerde.

belirtilmektedir. Caminin bütün görevlileri Zühtü Paşa'nın onayıyla seçilecek, görevinde ihmâli kesinlesen kişiler yerine mütevellî heyeti tarafından yenileri tayin edilecektir.

Vakfiyenin üzerinde önemle durduğu bir husus, mütevellilik kurumunun Zühtü Paşa'nın soyundan kimse kalmadığında, önce kardeşi Mehmet Cemil Efendi, onun da soyu tükenir ise, akrabalarının ahfadına geçmesidir. Şayet bunlardan da kalmaz ise:

Cami-i Şerif-i mezkûr mahalleriyle tuğlacılar kethüdâsı Elhac Mustafa Efendi mahallesinde yerleşmiş ve oturan önem sahibi Müslüman ahali ile Cami-i Şerif'in hademeleri marifetiyle intihâb-ı şer'i hakimîn reyî ile Müslüman ahali-yi mezkûrda aslı ve nesebi maruf ve dindarlık fikirli ve iyiliği ile bilinen ve doğru ve davranışı beğenilen ve akıllı bir zat mütevellî nasb ve tayin kılın...¹⁰⁷¹

Vakfiyeye Hicrî 1304 senesinde yapılan eklemeler için kâtip Cemal Efendi'nin, Zühtü Paşa'nın Koska'daki konağına gittiği görülmektedir. Vakıf gelirlerini artırmak üzere, Laleli'de dükkanlar, Kadı karyesinde Cafer Ağa mahallesinde aylık altıyüz kırk akça gelir getiren binalar, Kızıltoprak'ta ve "Kartal kazasına tabi Merdiven karyesi dahilinde Sahra-yı Cedîd nâm mahalde" bağ ve tarlanın yanı sıra;

Asitane-i Âliyye'de vaki zikrolunan konağım ancak tahtında olan altı adet dükkanlardan her biri dahi şer'î bilinen usûl ile başkalarına kiraya verilip elde edilen geliri vakf ettiklerimin gelirlerine zam ve ilave olunarak vakfiyem içersinde tasrih ve beyan olunduğu üzere...¹⁰⁷²

Vakfiyeye Hicrî 1305 tarihinde yapılan ekte, vakfın muhasebesinin üç senede bir defa gözden geçirilmesi şartı konulmuştur.

Hicrî 1308 tarihli ekteyse, Hüseyin oğlu Astarıcılar kethüdâsı Hacı Ahmet Hilmi Efendi'nin memuren mütevelliliğe tayin edildiği bildirildi.

Zühtü Paşa'nın kızı Ayşe Lütfiye Hanım 1945'teki vefatına kadar vakfın mütevellî heyeti başkanlığını yapmıştır. Vakıflar kanunundaki değişikliklerin sonucunda Ahmet Zühtü Paşa bin Mehmed Rıfat es-seyyid Vakfı'nın yönetimi 8 Aralık 1966 tarihinde Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne geçmiş, böylece vakıf "mazbut vakıf" haline gelmiştir.

İstanbul Şer'iyye Sicilleri Vakfiyeler Katalogu'nda vakfın kaydı şöyledir: Sıra No: 3807, Sicil No: 679, Varak No: S. 212-217, Dili: T, Vakıfı: Seyyid Ahmed Zühüdü

¹⁰⁷¹ Aynı yerde.

¹⁰⁷² Aynı yerde.

Efendi b. Mehmed Rı'fat b. İsmâil, Mevkûfatın Cinsi: Ev, bahçe ve dükkan, Mevkûfatın Yeri/Mahallesi: İstanbul, Tarihi: 17 Ş 1302 [1 Haziran 1885], Vakfedildiği Cihet: Kendisine ve evlâdına. Aynı katalogda bu defa 3814 sıra numarasıyla “Seyyid Ahmed Zühütü Paşa” adında bir vakıf daha kayıtlıdır. Mevkûfatın Cinsi: On bir dönüm bağ, arsa ve cami, Mevkûfatın Yeri/Mahallesi: Sahrayıcedit, Tarihi: 25 R 1304 [21 Ocak 1887], Vakfedildiği Cihet: Evlâdına ve akar iştirâsına.¹⁰⁷³

7.6. el-Mecmûatü'z-- Zühdiyye fi'l-Ahkâmi'd-Dîniyye Adlı Eseri (1893)

Kısaca *Mecmua-i Zühdiye* olarak anılan kitabın tam adı *el-Mecmûatü'z-Zühdiyye fi'l-Ahkâmi'd-Dîniyye*'dir.¹⁰⁷⁴ Eser iki cüzden oluşan bir ilmihâl (ilm-i hâl), yani inanç, ibadet, günlük hayatta uyulması gereken kurallar ve ahlâk konularında bir el kitabıdır. Kitapta, diğer ilmihâllerde genellikle görülmeyişi şekilde, anlatılan konularla ilgili kaynaklar verilmiştir. Buna göre, Zühütü Paşa kitabı hazırlarken, *Mülteka'l-Ebhur*,¹⁰⁷⁵ ve *ed-Dürrü'l-Muhtar*¹⁰⁷⁶ gibi Hanefî fikhına dair eserlerin yanı sıra, Muhammed Tâhir İbn Âşûr'un¹⁰⁷⁷ Kur'an tefsiri olan *et-Tahrîr* ve *t-Tenvîr*'den yararlanmıştı. Ayrıca, bazı kavramları dipnotlar biçiminde sayfa sonunda açıklamıştır.

Kitabın bölümleri şunlardır:

Birinci Cüz

Birinci Kitap: Küçük ve büyük temizlikle alakalı meseleleri içine almaktadır.

İkinci Kitap: Namazın hükümlerine mütealliktir.

Üçüncü Kitap: Zekât hakkında olup on iki bâbı içine almaktadır.

Dördüncü Kitap: Oruç hakkındadır.

Beşinci Kitap: Hac hakkındadır.

Altıncı Kitap: Kurbana dair meseleleri içine almaktadır.

¹⁰⁷³ *İstanbul Şer'iyye Sicilleri Vakfiyeler Katalogu*, Hazırlayanlar: Bilgin Aydın ve İlhami Kurdakul vd, İSAM Yayınları, İstanbul 2015, s. 228. Vakfın kuruluş vakfiyesinin tarihi Vakıflar Genel Müdürlüğü kayıtlarında 30 Mayıs 1884 olarak geçmektedir (katalogda 1 Haziran 1885). Zeyl tarihleri de 25 R 1304 (21 Ocak 1887), 15 Ş 1305 (27 Nisan 1888) ve 13 M 1308 (29 Ağustos 1890) olarak kayıtlıdır. Kuruluş vakfiyesi tarihinin farklı olarak kaydedilmiş olmasının nedeni bilinmemektedir.

¹⁰⁷⁴ Seyyid Ahmed Zühdi Paşa, *Sahih İlmihal: el-Mecmûatü'z-Zühdiyye fi'l-Ahkâmi'd-Dîniyye*, Yayına Hazırlayan: Mehmed Emre, Bedir Yayınevi, İstanbul 2001.

¹⁰⁷⁵ İbrâhim b. Muhammed el-Halebi'nin (ö. 956/1549) Hanefî fikhına dair eseri.

¹⁰⁷⁶ el-Haskefi ed-Dımaşkî (ö. 1088/1677) tarafından yazılmış olan, Şemseddin Muhammed b. Abdullah et-Timurtaşî'nin (ö. 1004/1595) fıkha dair *Tenvîrü'l-ebşâr* adlı eserinin şerhidir.

¹⁰⁷⁷ Muhammed Tâhir İbn Âşûr (1879-1973) Tunuslu ilim ve fikir adamı, müfessir ve fakihdir.

İkinci Cüz

Birinci Kitap: Nikâhın tarifi ile bazı meseleleri içine almaktadır.

İkinci Kitap: Talâk (Boşanma) hakkındadır.

Dersaadet Matbaa-i Osmanî’de Hicri 1311 (1893/1894) senesinde basılmış olan kitabın Türkçe basımı 2001 senesinde yapılmıştır.¹⁰⁷⁸ Basıldığı dönemde maarif nâzırı olan Zühtü Paşa kitabını öğrencilere parasız olarak dağıtmıştır. Birçok vilâyetin maarif müdürlüğünde bu yoldaki taleplere dair arşiv belgeleri bulunmaktadır.¹⁰⁷⁹ Hatta, Amerika Birleşik Devletleri’nde ortaelçilik görevinde bulunduğu sırada (1898-1901) Ali Ferruhî Bey’in¹⁰⁸⁰ Maarif Nezâreti’ne bir yazı yazarak, bu eserin Amerika kütüphanelerinde de bulunması için kendisine gönderilmesini istediği belirtilmektedir.¹⁰⁸¹

Zühtü Paşa, son yıllarında, Türkçe bir sözlük yazmaya başlamış, ancak, 67 büyük boy çizgili kağıda sadece A harfinin bir kısmını yazabilmiştir.¹⁰⁸²

Çok yönlü kişiliğine uygun biçimde, Zühtü Paşa’nın şiir yazmaya hevesli olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁸³

7.7. Vefatı (12 Nisan 1902)

Zühtü Paşa, Koska’daki konağında bir süredir zatürre teşhisiyle tedavi görmekteydi. 9 Nisan 1902 Çarşamba günü ayağından cerrahi bir operasyon geçirdikten sonra, durumu ağırlaştı ve 12 Nisan Cumartesi günü akşama doğru saat 6 civarında vefat etti.¹⁰⁸⁴ Onun, “vefatından birkaç gün evvel bir Çarşamba günü, ayağından ameliyat olmuş, bu ameliyat dolayısıyla epeyce kan zayi ettiği ve yaşı da epey geçkin olduğu için zatürreye yakalanmış”¹⁰⁸⁵ olduğu şeklinde bir anlatım da mevcuttur. Oysa,

¹⁰⁷⁸ Seyyid Ahmed Zühdi Paşa, *Sahih İlmihal - el-Mecmûatü 'z- Zühdiyye fi 'l-Ahkâmi 'd-Diniyye*, Yayına Hazırlayan: Mehmet Emre, Bedir Yayınevi, İstanbul 2001. Bu kitapta Zühtü Paşa’nın metnine ek olarak Akâid, Ahlâk ve Siyer-i Enbiyâ konulu ekler bulunmaktadır.

¹⁰⁷⁹ MF.MKT 179/89 (18 S 1311/31 Ağustos 1893); BEO 247/62 (9 Ş 1312/5 Şubat 1895);

¹⁰⁸⁰ Ali Ferruhî Bey (1865-1904) Washington sefirliği ve Bulgaristan komiserliğinde bulunmuş şair bir diplomattır. Bkz. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1969, s. 413-414. 30 Mart 1898 – 15 Temmuz 1901 tarihleri arasında ABD ortaelçisiydi. Bkz. *Dışişleri Bakanlığı 1967 Yıllığı*, Yayına Hazırlayan: Hâmid Aral, Ankara Basım ve Ciltevi, Ankara 1968, s. 942.

¹⁰⁸¹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, s. 414.

¹⁰⁸² Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930)*, Cilt 3, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, Ankara 1978, s. 444.

¹⁰⁸³ Mehmet Zeki Pakalın, Zühtü Paşa’nın bazı şiirlerinden örnekler vermektedir. Bkz. *Sicill-i Osmani Zeyli*, Cilt 19, Yayına Hazırlayan: Metin Hülagü, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2009, s. 124.

¹⁰⁸⁴ *Journal de Salonique*, 17 Nisan 1902.

¹⁰⁸⁵ Torunlarından Ahmet Nuri Sinaplı’nın, ailenin o sırada hayatta bulunanlarıyla görüşmelerinden elde etmiş olduğu bilgilere dayanarak hazırladığı eserinde dile getirilmektedir. Bkz. Sinaplı, *Maliye...*, s. 30.

Tercüman-ı Hakikât gazetesi, onun 12 günden beri zatürre hastalığıyla mücadele etmekte olduğunu yazmıştır.¹⁰⁸⁶ Cenaze törenine geniş yer veren *Le Moniteur Oriental* gazetesinin haberinde şunlar belirtilmektedir:

“Sabah saat 11’de Laleli’den Ayasofya Camii’ne getirilen cenaze, burada yapılan duanın ardından Sirkeci’ye götürüldü. Cenaze töreninden önce Kulekapı ve Kasımpaşa tekkelerinin şeyhleri ve dedeleri geldi. Saray müzisyenleri ve müezzinler tutsu yaktı; öğretmen okulu ve diğer kolejlerden gelen öğrencilerin ardından Maarif Nezâreti’nin tüm çalışanları ile polis ve jandarma müfrezeleri geldi. Cenaze konvoyu Maarif Nezâreti’nin önünden geçerken bir imam dua okudu.”¹⁰⁸⁷

Babîâli’nin önünde Sadrazam Said Paşa’nın ve Adliye Nazırı Abdurrahman Paşa’nın bir süre tabuta eşlik ettikleri görüldü. Sirkeci’de Mahsusa şirketinin Fenerbahçe adlı gemisine yüklenen tabut Kadıköy’e nakledildi. Selimiye Kışlası’ndan çok sayıda subay, belediye yetkilileri, polis ve jandarma Kadıköy iskelesinde cenaze konvoyunu karşıladı. Zühtü Paşa İptidâî Mektebi talebeleri ve Kadıköy’deki diğer Türk okullarından talebeler konvoyun geçeceği sokaklarda sıra oluşturdu. Cenaze, Zühtü Paşa’nın Kızıltoprak’ta yaptırmış olduğu caminin haziresinde toprağa verildi. Gazetelerin tümü, cenaze töreni masraflarını bizzat Sultan II. Abdülhamid’in karşıladığını yazdılar. Zühtü Paşa’nın biyografisine yer verilen haberlerin sonunda Zühtü Paşa’nın hizmetleri ve şahsiyeti övülüyordu.¹⁰⁸⁸ Bunun yanı sıra, onun özellikle Maarif Nâzırı olarak göreve geldiği ilk zamanlarda, veliler için yüksek olan ders kitaplarının fiyatlarını yarıya indirmiş olmasından söz edilmekteydi. Kitâbe-i seng-i mezarında şöyle yazmaktadır:

“Kudemâ-yı vükelâ-yı saltanât-ı seniyyeden ve vükelâ-yı Devlet-i Âliye’den olup, Maarif-i Umûmiyye Nâzırı iken vefat eden Esseyid Ahmet Zühdi Paşa’nın ruhu için el-Fatiha. 3 Muharremülharâm 1320.”¹⁰⁸⁹

¹⁰⁸⁶ *Tercüman-ı Hakikât*, 13 Nisan 1902.

¹⁰⁸⁷ *Le Moniteur Oriental*, 14 Nisan 1902. Bkz. Ek 7.

¹⁰⁸⁸ *Stamboul*, 14 Nisan 1902.

¹⁰⁸⁹ Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930)*, Cilt 3, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, Ankara 1978, s. 437.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Zühtü Paşa'nın Tanzimat sonrasındaki önemli devlet adamlarından biri olduğuna dair şüphe yoktur. Çekirdekten yetişme bir muhasebeci ve maliyeci olduğu gerek yurtdışındaki gerek yurtiçindeki başarılı çalışmalarından görülmektedir. Bürokrasideki ilk önemli görevi olan Divân-ı Muhasebat Reisliği'ne getirildiğinde daha 37 yaşındaydı. Günümüzde de devlet muhasebesinin en yüksek denetim mekanizması kabul edilen Sayıştay'ın öncüsü olan bu kurumun riyasetini iki defa üstlendi.

İlk yurtdışı görevi, yurtiçinde pahalıya bastırılan tahvillerin Paris'te bizzat işin başında durarak, daha önemlisi, devletin kendi imkânlarıyla bastırılmasıydı. Bu sayede epey tasarruf sağlanması ona daha önemli görevlerin yolunu açmıştır. Demiryollarının inşası için malzeme alımında da başarı gösterdi. Sonuçta, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında mâlî olarak çok zor durumda kalan devletin, Mısır vergisine dayalı tahvillerin alacaklılarıyla yaptığı anlaşma sayesinde yeniden borçlanmasına imkân sağladı. Bu faaliyetleri sırasında Avrupa finans çevrelerinde tanınan bir kişi oldu.

Mâlî görevlerle yurtdışına gönderilen bürokratlar hakkında hemen her devirde yolsuzluk iddiaları gündeme gelmiştir. Zühtü Paşa'nın henüz müsteşar olduğu sırada gönderildiği Avrupa seyahatleri de Meclis-i Mebûsân'da tartışmalara sebep olmuştur. Yabancı gazetelerde de yer alan söz konusu iddiaların doğruluğunu veya yanlışlığını aradan geçen 150 seneden sonra araştırmak mümkün değildir. Bu iddialara, dönemin vak'anüvisi Ahmed Lütfî Efendi tarafından yer verilmiş olması bu konuda bir yargıya varmak için yeterli değildir. Tarihçi Lütfî Efendi, belli ki, döneminde dillendirilen söylentileri de tarihe not düşmektedir. Benzer şekilde, dönemin ünlü hiciv şairi Eşref'in Zühtü Paşa'yı rüşvet ve yolsuzlukla suçlayan bir şiiri vardır:

Zühtü Paşa ki maârifte bugün nâzırdır,
Cümle düşvâr olan işler ana âsân gibidir.
Bu ne kudret ki Elifbâ'yı okur ezberden,
Tûtinâme onun indinde Gülistan gibidir.
O da maliyede vaktiyle çevirdi halezon
Para, indinde anın din ile iman gibidir.¹⁰⁹⁰

¹⁰⁹⁰ Şair Eşref, *Bütün Şiirleri ve 80 Yıllık Hatıraları*, Yayına Hazırlayan: Hilmi Yücebaş, Dilek Yayınevi, İstanbul 1984, s. 286.

Maliye Nâzırlığı

Divân-ı Muhasebat reisliği, Rûsûmât emînliği, mutasarrıflık ve valilik gibi makamlarda bulunmuş olmakla beraber, Zühtü Paşa'yı esas olarak maliye nâzırlığı sırasındaki icraatı açısından değerlendirmek uygun olacaktır. Zira, mutasarrıflık ve valilikleri çok kısa sürmüştür. İki defa tayin edildiği Divân-ı Muhasebat reisliği sırasındaki ve Rûsûmât emînliğindeki icraatı da olağan olmuştur.

Zühtü Efendi'nin ilk maliye nâzırlığı Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonlarında gerçekleşti. Rusya'ya yenilginin ardından Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü mâlî sıkıntı o kadar şiddetliydi ki, karşılıksız para niteliğindeki kaimelerin yarattığı mâlî kaos ekonomik buhranla ve muhacir akınıyla birleşince, özellikle maliyenin yönetimi neredeyse imkânsız hale geldi. Kaimenin değerinin hızlı düşüşü ve hükümetin kendi kâğıt parasını kendisine yapılacak ödemelerde bile kabul etmeyişinin halkta yarattığı rahatsızlığı gidermek gibi bir sorumlulukla karşı karşıya kaldığında Zühtü Efendi, yüklü bir dış borç ile mâlî sorunların çözülmesini ve ardından ciddî reformlar yapılmasını savundu. Ayrıca, Avrupa ülkeleri ile ticaret anlaşmalarının ve gümrük tarifelerinin yeniden düzenlenmesini istedi. Zira bu anlaşma ve tarifeler Osmanlı Devleti'nin elini kolunu bağlamaktaydı. Daha sonra yazdığı birçok lâyihadan biri de bu konuya değinmektedir. Dış borç konusunda İngiltere'den istediği garantiyi sağlayamayınca, kaimenin kısa sürede ilgası için bu defa radikal bir çözüm önerisi sundu. Ancak, o sırada bu konunun ele alındığı Islahat-ı Maliye Komisyonu'nun Avrupalı üyeleri ve Bank-ı Osmanî müdürü, hükümetin çaresizliğinden yararlanarak, devletin gelirlerinin, özellikle gümrük gelirlerinin denetiminin Avrupalıların da bulunacağı bir komisyona devredilmesini istedikleri için, Zühtü Efendi'nin önerisine karşı çıktılar. Sultan II. Abdülhamid'in yabancı danışmanlarından Dreysse, Zühtü Efendi'yi karalayan ve onu İngiltere elçisi Layard'ın adamı olmakla suçlayan bir rapor sunarak komisyondaki Fransa temsilcisi Tricou'yu tavsiye ediyordu. Oysa, Layard'ın Zühtü Efendi'yle anlaşamadığı biliniyordu. Görüldüğü gibi, Zühtü Efendi, hükümeti kendi amaçları için yönlendirmeye çalışan güç odaklarının çatışması arasında kalmıştı ve nâzırlıktan azledildi.

Her ne kadar azledilmiş olsa da, II. Abdülhamid'in Zühtü Efendi'nin bilgi ve becerisine güvendiği aşikârdır. Onu önce Komisyon-ı Âlî'de görevlendirdi, bir sene kadar sonra yeniden maliye nezâretine tayin etti. Bu güven öylesine yüksek seviyedeydi ki, 1886'da Zühtü Paşa'nın Hüdâvendigâr valiliği sırasında, onu yeniden maliye nâzırı

yapmak üzere, İstanbul'dan Mudanya'ya özel olarak vapur göndererek İstanbul'a getirtmiştir. Yaşlanmış olmasına bakmaksızın, Zühtü Paşa'nın maarif nâzırlığı sırasında onu ayrıca maliye nâzırı yapmıştır.

Zühtü Paşa'nın, yolsuzluk suçlamaları bir yana, muhasebeciliği herkes tarafından takdir edilen bir özelliği idi. Daha müsteşarlığı sırasında, İngiliz Dent Palmer şirketinin mükerrer komisyon tahsilatına engel olmuştu. Osmanlı muhasebe sisteminin merdiven sisteminden çift taraflı kayıt sistemine geçişi onun ikinci maliye nâzırlığı döneminde gerçekleşmiştir. Günümüzdeki Maliye Teftiş Kurulu'nun öncüsü olarak kabul edilen Heyet-i Teftişîye'nin faaliyetlerini düzenleyen nizamnâme de onun nâzırlığının eserlerindendir.

Maliye nâzırlığı sırasında karşı karşıya kaldığı en önemli mesele şüphesiz devlet gelirlerinin yabancıların denetimine bırakılıp bırakılmamasıydı. Zühtü Paşa nâzırlığının başlarında yabancı denetimine meydan vermeden, ancak, dış borç temin ederek maliyeyi düzene sokmak istiyordu. Yabancıların devlet gelirlerini denetim altına almasının devlet egemenliğine açık bir müdahale olduğunu gören II. Abdülhamid gibi düşünüyordu. Ancak, ikinci defa maliye nâzırı olduğu dönemde, dış borç temin etmenin artık imkânsız olduğunu fark etmekteydi. 1875'teki Ramazan Kararnamesi sonrasında, 1850'lerden itibaren birikmiş dış borçların çevrilmesi mümkün değildi. Zühtü Paşa, gümrük gelirlerinin, içinde yabancı temsilcilerinin de bulunacağı bir iltizâm şirketi tarafından toplanması ve hükümete senelik bir bedel ödemesi şeklindeki önerisini hayata geçiremeden azledilmiştir. Ancak, aradan birkaç ay geçtikten sonra, yeni kurulan Said Paşa hükümeti, tam da bu öneriye uygun şekilde Rûsûm-ı Sitte İdaresi'nin kurulmasını kabul etti. Zühtü Paşa, Sultan II. Abdülhamid de dahil olmak üzere, ileri gelen devlet adamlarının görmek ve kabul etmek istemedikleri gerçekliği bir an önce kabul ederek çözüme ulaşmayı savunmaktan kaçınmıyordu. 13 Ocak 1880'de kurulan Rûsûm-ı Sitte İdaresi, 1881'de kurulan Düyûn-ı Umumiye'nin öncüsüydü. Zühtü Paşa, böylelikle, daha sonra olumsuzlukları hakkında bir lâyiha kaleme alacağı idarenin kurulmasına yol açmış oldu.

1879 senesi sonlarındaki mazûliyetinden sonra pek çok maliye komisyonunda görev alan, kısa bir süre Hüdâvendigâr valiliği de yapan Zühtü Paşa, denk olması veya açığı çok düşük seviyede olması beklenen bir bütçe oluşturması düşüncesiyle üçüncü defa maliye nâzırlığına getirildi. Edip Efendi'yle birlikte yaptığı çalışma sonucunda bütçenin denk olması ihtimalini görmeyen Zühtü Paşa mutlaka dış borçtan

yararlanılması gerektiğini savundu. Bunun sonucunda yeniden azledildi ve denk bütçe yapma iddiasıyla öne çıkan Mahmud Celaleddin Paşa maliye nâzırı oldu. Ancak, gelişmeler bir kere daha Zühtü Paşa'yı doğruladı ve bütçe büyük bir açık verdi.

Maliye nâzırlığından iki defa azledilen Zühtü Paşa, maliye komisyonlarının devamlı üyesi olmaya devam etti. Hayatının son iki senesinde dördüncü defa bu makama tayin edildi. Oldukça zor mâlî şartlar altında nâzır olarak Sultan II. Abdülhamid'le ve diğer devlet adamlarıyla anlaşmazlığa düşse de, doğru olduğuna inandığı görüşünü sürdürmekten vaz geçmediği görülmektedir. Nâzırlığı veya mazûliyeti sırasında yazdığı lâyhalarla görüşlerini sunmaya gayret etmiştir.

Maarif Nâzırlığı

Maarif nâzırlığının ağırlıklı olduğu dönem açısından değerlendirildiğinde, II. Abdülhamid döneminde aralıksız 10 sene 7 ay gibi uzun bir süre maarif nâzırlığı yapmış olmasına rağmen, Zühtü Paşa'nın bu özelliği onun maliye nâzırlığının gölgesinde kalmaktadır. Muhasebeci olarak başlayan bürokrasi hayatı ve Avrupa'da devlet adına borç temini için çabalarıyla yükselişinin ardından dört defa maliye nâzırı olması şüphesiz akıllarda daha çok kalıcı olmuştur.

II. Abdülhamid döneminin eğitim politikası esas olarak iki döneme ayrılabilir ve birinci dönemin daha ziyade Tanzimat eğitim sisteminin etkisi altında olduğu söylenebilir. Bu dönemde, örnek alınan Avrupa eğitim modelinin etkisiyle, din ve ahlak eğitimi yerine pozitif bilimlere ağırlık verildiği görülmektedir. Bu nedenle, özellikle tıbbiye, mülkiye ve harbiye gibi mekteplerde materyalist düşünüş tarzının ve II. Abdülhamid'e karşı muhalefetin arttığı görülmüştür. Bu durumun değişmesi için müfredatın ve genel olarak eğitim sisteminin temelinden değiştirilmesi gerektiği görüşü ağırlık kazanmıştır. 1880'lerin ortasından itibaren başlayan ikinci dönemin özelliği, eğitimde İslâmî unsurlara ağırlık verilmesi ve resmî ideolojinin mekteplerden başlayarak bütün topluma egemen kılınmasına çalışılmasıdır. Bu dönemin karar verici ve uygulayıcısı olarak, II. Abdülhamid'in eğitim alanındaki çizgisinin temsilcisi olan ve eğitimde İslâmî içeriğin artması yönünde çaba gösteren Zühtü Paşa karşımıza çıkmaktadır. Aslında, eğitim dışındaki bir alandan, muhasebe ve maliyeden gelen Zühtü Paşa'nın, eğitim alanında öne çıkan kişiler dururken, bir anda maarif nâzırı olması dikkat çekmektedir. İlk mazûliyeti sırasında (1880-1885) kendisini dinî konulara yönlendirmiş olan ve hazırladığı ilmihâl 1893'te yayınlanan Zühtü Paşa'nın bu

özelliğinin maarif nâzırlığına tayininde rol oynadığına kesin gözüyle bakılabilir. Eğitim alanında Zühtü Paşa, Tanzimat döneminin pozivist yöneliminden uzaklaşarak dinî ağırlıklı bir eğitim anlayışının temsilcisi oldu.

II. Abdülhamid döneminde eğitime verilen önemi göstermesi bakımından açılan mekteplerin sayısal karşılaştırması daha iyi bir fikir verebilir: 1876'dan 1908'e kadar erkek ve kızlar için açılan rüşdiyeler (Bkz. Ek 8) 250'den 600'e, idâdîler 5'ten 104'e, Darümuallimînler 4'den 32'ye, 200 adet olan iptidâi okullarının sayısı 4.000'in üzerine çıkmıştır. Ayrıca, devlet fakir halk talebelerinin de okumasını sağlamak üzere parasız ve yatılı idâdîler açmaya özen göstermiştir.

Bir kısmı Zühtü Paşa'nın nezâreti sırasında açılan mektepler meslek alanları bakımından da çeşitlilik göstermiştir. Mekteb-i Harbiye, Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Hukuk, Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi, Hendese-i Mülkiye Mektebi, Sanayi-i Nefise Mektebi, ipekböcekçiliği alanında eğitim vermek üzere Harir Darü't-Talimi (İpekçilik Okulu) gibi mektepler Cumhuriyet dönemindeki birçok mektebin temellerini oluşturmuştur.

Öte yandan, Zühtü Paşa ülkedeki yabancı mekteplerle ilgili lâyihasında belirttiği gibi misyoner mekteplerinin, Avrupa devletleri ve Amerika Birleşik Devletleri'nin siyasî gücüne dayanarak kural tanımaz tutumlarıyla mücadele etmiştir. Bu mücadelesinde bir ölçüde başarılı olduğu kabul edilmelidir. Zira, 1870'lerin ortasında 244 olan misyoner mekteplerinin sayısı 1890'ların başında 464'e kadar çıkmışken, Zühtü Paşa'nın maarif nâzırlığı döneminde, özellikle yeni ruhsat verilmemesi ve ruhsatsız mekteplerin kapatılması sayesinde bu artış durmuş, hatta sayıda düşme görülmüştür. Yabancı mekteplerin kural tanımazlığının yanı sıra Müslüman çocukların Hıristiyanlık etkisine maruz kalmaları da devletin kabul edebileceği bir husus değildir. Zühtü Paşa bu konuya hassasiyetle eğilerek nezâretinin imkânlarını bu yönde mücadelede kullanmıştır.

Zühtü Paşa'nın bir Osmanlı bürokratu olarak devlete sadık ve çalışkan olduğuna şüphe yoktur. II. Abdülhamid'le mâlî konularda tam olarak anlaşamadığı, bu nedenle üç defa azledildiği görülmektedir. Ancak, bilgi ve tecrübesi dolayısıyla II. Abdülhamid ondan vaz geçmeyip hemen bütün mâlî komisyonlarda görevlendirmiştir.

Daha sonra Düyûn-ı Umumiye'ye yol açan Rûsûm-ı Sitte'nin fikir babası olarak devletin iktisadî ve siyasî hayatında önemli bir rol oynamıştır. Günümüzden

bakıldığında bu iki kurumun da ülkeye yararlı mı yoksa zararlı mı oldukları konusunda bir yargıya varıp Zühtü Paşa'yı buna göre değerlendirmek pek de hakkaniyetli görünmemektedir. Zira, o günün şartlarında devlet adamlarının aldıkları kararları yine o günün şartlarında değerlendirmek gerekir.

Zühtü Paşa hakkında, yeterli araştırma yapmadan yazan bazı “araştırmacılar” tarafından dile getirilen bazı rivâyetler bulunmaktadır. Üstelik, bu yazarlardan birinin naklettiği rivâyet kaynak gösterilerek bir başkası tarafından tekrar edilmektedir. Bu rivâyetlerden biri, Zühtü Paşa'nın maarif nâzırlığı sırasında söylemiş olduğu öne sürülen “Şu mektepler olmasa maarifi ne güzel idare ederdim”¹⁰⁹¹ sözüdür. Bu sözü muhtemelen maarifin mektep sorununa dikkat çekmek üzere söyleyenin Haşim Paşa veya Emrullah Efendi olduğuna dair görüşler yaygındır.¹⁰⁹²

İkinci rivâyet konusu Zühtü Paşa'nın köşkünün terasında içki içmesiyle ilgilidir. Kadıköy'ün yakın dönem tarihi konusundaki kitaplarıyla tanınan Dr. Müfid Ekdal şöyle yazmaktadır: “Bu harikulade güzel köşkün terasında Zühtü Paşa akşam aperatifini alırdı.”¹⁰⁹³ Bu ifadenin doğru olması pek mümkün değildir. Zaten kitapta buna dair bir kaynak gösterilmemektedir. Sinaplı'nın Zühtü Paşa'yı tanımış olan akrabalarının verdiği bilgilerle derlediği kitabında bu yönde bir bilgi yoktur.¹⁰⁹⁴ Muhtemelen Ekdal'ın kitabındaki bu ifadeden yola çıkarak bir gazeteci şöyle yazmıştır: “En büyük keyfi de köşkün terasında içkisini yudumlamakmış...”¹⁰⁹⁵ Sultan II. Abdülhamid'in dört defa maliye nâzırlığına tayin ettiği, on seneden fazla bir süre maarif nâzırlığında bulunan ve pek çok komisyonun başkanlığını yapan bir devlet adamının bu tür bir davranış sergilemesi mantıklı görünmemektedir. Bunlara ek olarak, koyu dindar bir hayat tarzının kurallarını açıklayan *Mecmua-i Zühdiyye* adlı ilmihâlin yazarının tam tersi bir hayat tarzını sürdürmesi inandırıcı gelmemektedir.

Zühtü Paşa hakkında anlatılan ve doğruluğu belgelenemeyen bazı hatıralar da vardır. Nakledilen bir hatıraya göre, bir yaz günü Zühtü Paşa'nın Kızıltoprak'taki

¹⁰⁹¹ Haldun Hürel, *İstanbul'u Geziyorum Gözlerim Açık: Bir İstanbul Kültür Kitabı*, Dharma Yayınları, İstanbul 2005, s. 546. Bu sözün 1910 senesinde maarif nâzırı olan Emrullah Efendi'ye ait olduğunu belirten bir makale için bkz. Özdemir İnce, “Şu Mektepler Olmasaydı (1)”, *Cumhuriyet*, 13 Mart 2020. Bu sözün, 1903-1908 arasında maarif nâzırı olan Haşim Paşa'ya ait olduğunu belirten bir makale için bkz. İsmail Türk, “Şu Teşkilatlar Olmasa”, *Yeniçağ*, 12 Şubat 2013.

¹⁰⁹² Necdet Sakaoğlu, *Türkiye Eğitim Tarihi*, Alfa Yayınları, İstanbul 2018, s. 167.

¹⁰⁹³ Müfid Ekdal, *Bizans Metropolünde...*, s. 297.

¹⁰⁹⁴ Zühtü Paşa'nın torunlarından Uğur Sunal (1928-2020) ile vefatından önce yapılmış olan söyleşide bu konuya dair şöyle demiştir: “Büyüklere dinlediğim kadarıyla Zühtü Paşa alkol kullanmazdı. Paris ve Londra'ya gittiği zamanlarda ortama uyup içmiş olabilir belki.”

¹⁰⁹⁵ Deniz Som, “Zühtü Paşa'nın ‘zühd’ü”, *Cumhuriyet*, 3 Kasım 2003.

köşküne bir derviş gelmiştir. Ziyaretinin sebebini sormak üzereyken Zühtü Paşa'nın kulağına eğilen derviş "Paşa, sizinle mahrem olarak konuşacağım, uşaklarınıza emir veriniz, buradan uzaklaşsınlar ve sofalarda da kimse dolaşmasın" demiş. İsteği yerine getirilince yüzündeki takma sakalını ve sırtındaki abasını çıkaran sahte derviş kimliğini açıklamış. Veliaht Mehmed Reşad Efendi tarafından gönderilen Ahmet Bey, veliahtın selamlarını ilettikten sonra, gizli bir hüviyetle gelmesinin sebebini de açıklamış. Veliaht Reşad Efendi bu ziyaretten kardeşi Sultan II. Abdülhamid'in haberinin olmamasını istediği için bu tedbire başvurulduğunu ve para sıkıntısı içinde olan veliahtın Maliye Nâzırı Zühtü Paşa'dan yardımını istediğini söylemiştir. Bu durum karşısında biraz düşünen Zühtü Paşa, Ahmet Bey'e iki gün sonra bir Frenk kıyafetiyle Osmanlı Bankası direktörüne gitmesini söyler. Böylece Reşad Efendi'nin bir aylık maaş tutarı olan 1000 Osmanlı altını kendisine verilir. Aradan 2-3 ay geçtikten sonra, Fransızların 14 Temmuz milli bayramı sırasında, Zühtü Paşa, diğer vükela ile birlikte, tebrik amacıyla Fransa sefaretine gitmiştir. Sefareten çıkarken Osmanlı Bankası direktörüne rastlar ve sadece selamlaşırlar. Oysa, banka direktörü, Fransa sefirine söz konusu para olayını, Zühtü Paşa'nın cesaretini överek anlatmıştır. O haftanın Cuma günü II. Abdülhamid'in huzuruna kabul edilen Fransa sefiri de, kendisine söylenen gizli bilgiyi nakletmiş. Aradan fazla zaman geçmeden Zühtü Paşa saraya çağırılmış ve II. Abdülhamid hiddetli bir şekilde Zühtü Paşa'ya şöyle demiş: "Sen birader aptalına fazla olarak bir maaş vermişsin; hem de bunu gizli olarak bankadaki Maliye hesab-ı carisinden tediye etmişsin. Bundan maksadın ne idi, bana sormadan nasıl hareket ediyorsun?" Buna karşılık Zühtü Paşa soğukkanlı bir şekilde izahatta bulunmuş. Daha önce bu konuda Sultan II. Abdülhamid'in tasvibini almış olduğunu ve hanedan mensuplarına bu şekilde yardımda bulunduğunu belirtmiş ve şöyle demiş: "Eğer zat-ı şahânelerinize lâıyk bir vezir olmasaydım beni üçüncü defa bu makama getirmezdiniz." Padişah ise, bu cesur sözler üzerine "Bu halleriniz bir daha tekerrür etmesin. Şimdi evinize gidiniz ve istirahat ediniz." diye konuşmuş ve Zühtü Paşa ertesi gün maliye nâzırlığından azledilmiş.¹⁰⁹⁶

Bu hatıranın gerçeklere dayanıp dayanmadığını tespit etmek için, öncelikle, Zühtü Paşa'nın üçüncü defa maliye nâzırlığının 3 Mart-26 Aralık 1887 tarihleri arasında olduğunu dikkate almak gerekmektedir. 1887 senesinde Fransa ulusal günü olan 14

¹⁰⁹⁶ Sinaplı, *Maliye...*, s. 66-67. Kitapta muhtemelen dizgi hatası olarak "..aradan 23 ay geçtikten sonra" diye yazılmıştır. Zira Zühtü Paşa bu kadar uzun süre maliye nâzırı olarak kalmamıştır.

Temmuz Perşembe günü sefarete tebrik için gitmiş olan Zühtü Paşa Cuma günü saraya çağrıldığına ve ertesi gün azledildiğine göre 16 Temmuz 1887 günü azledilmiş olmalıdır. Ancak, Zühtü Paşa gerçekte 26 Aralık 1887’de azledilmiştir. Dolayısıyla, hatıra tarihler bakımından gerçeğe uygun görünmemektedir. Bu durumda, hatıradaki gerçeklik payı olsa bile, nakleden kişi veya kişiler tarihler konusunda yanılmaktadırlar.

Kişiliği

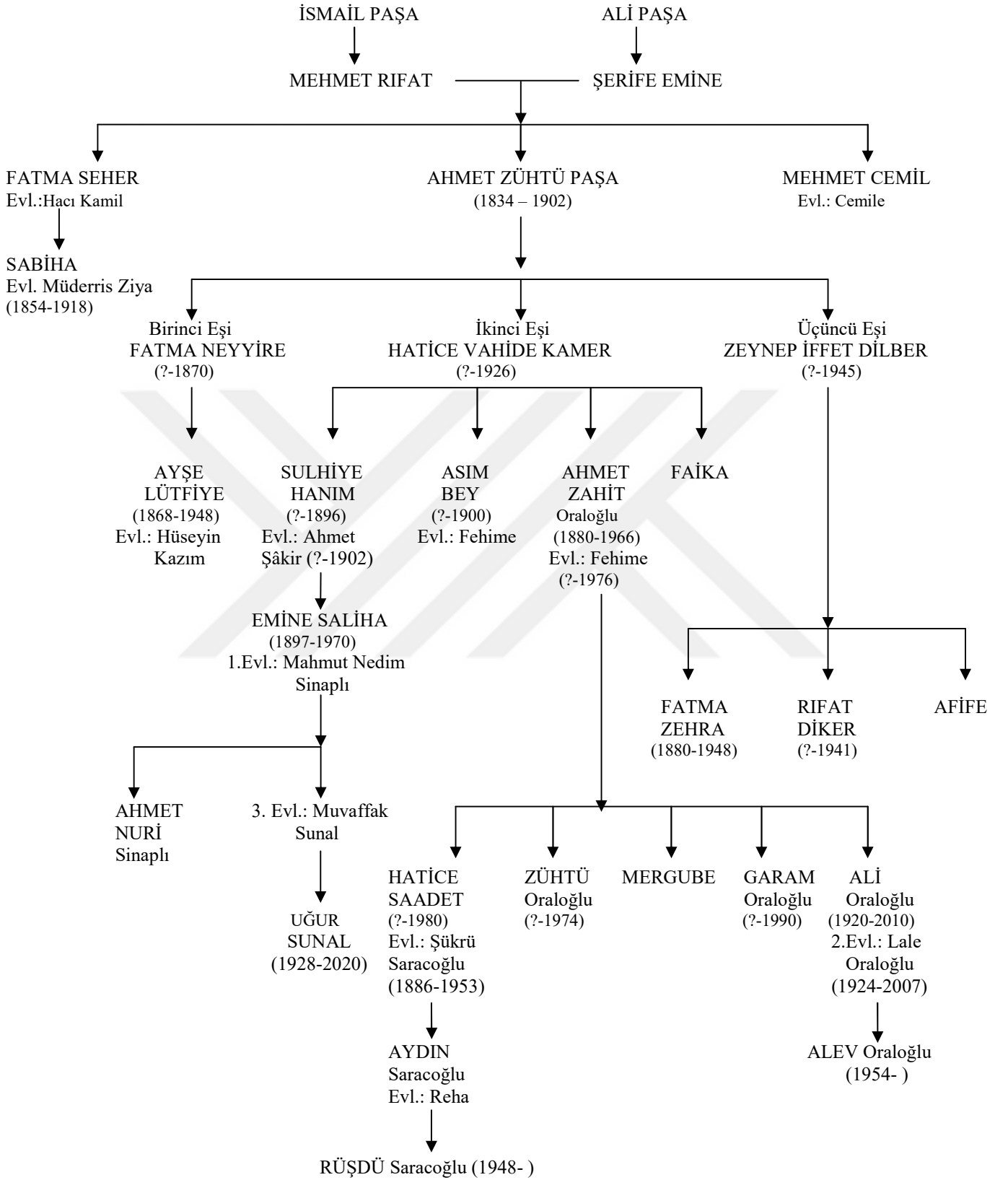
Zühtü Paşa’nın fiziksel görünümünü, onu bizzat tanımış olanlardan edindiği bilgilere dayanarak torunu Sinaplı “şişmanca, uzun boylu, enine boyuna denen şekilde vücutlu, koyu elâ gözlü, kar gibi beyaz tenli” olarak tarif etmektedir.¹⁰⁹⁷

İlköğreniminden itibaren dinî konularda bilgili olduğu, kendisini daha da geliştirerek bir ilmiyâz yazacak seviyeye geldiği göz önüne alınca onun müteedeyin bir kişi olduğundan şüphe duyulamaz. Hayırsever bir kişi olarak, yaptırdığı cami ve mektebin yanı sıra, yanında çalışanlara da yardımda bulunduğu, onu tanıyanlar tarafından dile getirilmektedir. Okumaya ve incelemeye meraklı bir kişi olan Zühtü Paşa’nın, ayağından ameliyat olduğu sırada bile elinden kitabı düşürmediği ve onu Koska’daki konağında ziyaret edenlerin bu durum karşısında şaşkınlıklarını gizleyemedikleri anlatılmaktadır.

Sonuç olarak, Osmanlı Devleti’nin siyasî ve mâlî bakımından çok zor bir döneminde yaptığı görevler ve üstlendiği sorumluluklar dikkate alındığında, Zühtü Paşa, II. Abdülhamid’in maliye ve maarif konularında en çok güvendiği ve uzun sürelerle görev verdiği nitelikli bir devlet adamı olarak temayüz etmiştir. Bu bakımdan, çizdiği profil, II. Abdülhamid’in yönetim anlayışı ve üst düzey bürokrat seçme konularında mühim ipuçları vermekte, ayrıca padişahla bürokratlar arasındaki ilişkilere dair genel bir kanaate varmamızı sağlamaktadır.

¹⁰⁹⁷ Zühtü Paşa’nın fotoğrafları için bkz. Ek 8 ve Ek 9.

Zühtü Paşa'nın Soyağacı¹⁰⁹⁸

¹⁰⁹⁸ Çok sayıda çocuğu ve torunu bulunan Ahmet Zühtü Paşa'nın şeceresi sayfaya sığmayacağından, sadece belli başlı kişilere yer verilmiştir.

KAYNAKÇA

A. ARŞİV KAYNAKLARI

I. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul

(Belgelerin numaraları dipnotlarda verilmiştir.)

Bâb-ı Âsafî

A.{DVNSNMH.d Divan-ı Hümâyûn Sicillatı Mühimme Defterleri

Sadâret

A.}AMD.MV Âmedî Kalemi Meclis-i Vükela Evrakı

A.}DVN Divan Kalemi Evrakı

A.}DVN.MHM Mühimme Evrakı

A.}DVN.NMH Nâme-i Hümâyûn Evrakı

A.}MKT.UM Mektubî Kalemi Umum Vilâyât

A.}MKT.MHM Mektubî Mühimme Kalemi

Babıali Evrak Odası

BEO Babıali Evrak Odası Evrakı

BEOVGG.d Vilayet Gelen-Giden Defterleri

Dahiliye Nezâreti

DH.MKT Mektubî Kalemi

DH.SAİD.MEM Sicill-i Ahvâl İdaresi Memurin

DH.SAİDd Sicill-i Ahvâl Defterleri

Hatt-ı Hümâyûn

HAT Hatt-ı Hümâyûn

Hariciye Nezâreti

HR.HMŞ.İŞO Hukuk Müşavirliği İstişare Odası

HR.İD İdare

HR.MKT Mektubî Kalemi

HR.SFR.3 Londra Sefareti

HR.SFR.04 Sofya Sefareti

HR.SYS Siyasî Kalemi

HR.TH Tahrirât-ı Hariciye Odası

HR.TO Hariciye Tercüme Odası

Hibe, Satın, Devir

HSD.AFT Ali Fuat Türkgeldi

İrâde

İ.DH	Dahiliye
İ.DUİT	Dosya Usulü İrâdeler Tasnifi
İ.HR	Hariciye
İ.HUS	Hususi
İ.İLM	İlmiye
İ.MF	Maârif Nezâreti
İ.MMS	Meclis-i Mahsûs
İ.TAL	Taltifat

Maliyeden Müdevver Defterler

MAD.d	Maliyeden Müdevver Defterler
-------	------------------------------

Mâbeyn-i Hümâyûn

MB.İ	İrâdeleri
------	-----------

Maârif Nezâreti

MF.MKT	Mektubî Kalemî
--------	----------------

Meclis-i Vükela

MV	Meclis-i Vükela Mazbataları
----	-----------------------------

Şûrâ-yı Devlet

ŞD	Şûrâ-yı Devlet
----	----------------

Yıldız

Y.A.HUS	Sadâret Hususi
Y.A.RES	Sadâret Resmi Evrakı
Y.EE	Esas Evrakı
Y.MTV	Mütenevvi Maruzât Evrakı
Y.PRK.A	Perakende, Sadâret
Y.PRK.AZJ	Perakende, Arzuhâl ve Journaller Katalogu
Y.PRK.BŞK	Perakende, Başkitâbet Dairesi Evrakı
Y.PRK.HH	Perakende, Hazine-i Hassa
Y.PRK.KOM	Perakende, Komisyonlar
Y.PRK.MF	Perakende, Maârif Nezâreti Maruzâtı
Y.PRK.ML	Perakende, Maliye Nezâreti Maruzâtı
Y.PRK.MYD	Perakende, Yaveran, Maiyyet, Erkan-ı Harbiye Dairesi Evrakı

Y.PRK.SGE

Perakende, Saray Görevlileri Evrakı

Y.PRK.ŞH

Perakende, Şehremaneti Kataloğu

Y.PRK.ZB

Perakende, Zabtiye

II. İngiliz Ulusal Arşivi, Londra

1.Foreign Office (FO)

FO 78

FO 424

FO 881

2.Public Record Office (PRO)

PRO 30-22-90

B. GAZETELER

Osmanlıca

Basîret

Ceride-i Havadis

Takvîm-i Vekâyi'

Tercüman-ı Hakikât

Vakit

Fransızca, İngilizce ve Almanca

Bradford Observer

Constantinople

Daily News

Der Deutsche Correspondent

Gloucester Citizen

Golos

Journal de Salonique

Journal des débats

La France: politique, scientifique et littéraire

La Lanterne

La Liberté

La Presse

La Revue de L'Orient et de Hongrie

La Turquie

Le Figaro

Le Globe

Le Memorial diplomatique

Le Moniteur Oriental

Le Petit Parisien

Le Phare du Bosphore

Le Rappel

Le Soir

Le Temps

Le XIXe Siecle

Lebanon Daily News

Levant Herald
London Evening Standard
Pro Armenia
Revue diplomatique
Revue d'Orient
Stamboul
The Age
The Atlanta Constitution
The Economist
The Economist Historical Archive
The Globe
The Guardian
The Levant Herald and Eastern Express
The London Echo
The Morning Post
The New York Herald
The Philadelphia Inquirer
The Times

Türkçe Gazeteler

Akşam, 6 Eylül 1931; 25 Mayıs 1944.

Cumhuriyet, 2 Aralık 1948; 29 Eylül 1970

C. KAYNAK ESERLER VE İNCELEMELER

ABACI, Zeynep Dörtok, “II. Abdülhamid Döneminde Bursa’nın Mekânsal ve Kültürel Dönüşümü”, *Bursa Günlüğü*, Bursa Belediyesi’nin Kültür Hizmeti, Sayı 2, Haziran 2018.

ÂBİDİN PAŞA, *Borsa Risalesi: Hava Oyunları*, Haz. Celali Yılmaz, Vakıfbank Kültür Yay. İstanbul 2019.

AÇBA, Sait, *Osmanlı Devleti’nin Dış Borçlanması (1854-1914)*, Vadi Yay., İstanbul 2004.

AHMED CEVDET PAŞA, *Ma’rûzât*, Yayına Hazırlayan: Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980.

AHMED LÛTFÎ EFENDİ, *Vaka-i Mazbuta*, İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi, (3/3,1346).

AHMED ZÜHDÎ PAŞA, *Sahih İlmihal: el-Mecmûatü’z- Zühdiyye fi’l-Ahkâmi’d-Dîniyye*, Yayına Hazırlayan: Mehmed Emre, Bedir Yayınevi, İstanbul 2001.

AHMET MİDHAT EFENDİ, *Üss-i İnkılap*, Yay. Haz. İdris Nebi Uysal, Dergah Yay., İstanbul 2013.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Arşiv Belgeleri Işığında Sayıştay Tarihi*, Sayıştay Yay., Ankara 1997.

AKPINAR, Mahmut, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Devlet-i Âliyye’ye Hizmet Eden Gayrimüslim Sefirler (1832-1923)*, Otorite Yayınları, Ankara 2016.

AKYILDIZ, Ali, “Tanzimat Döneminde Kurulan Merkezi Eğitim Kurumları (1836-1856)”, *Prof. Yahya Akyüz’e Armağan*, Ed. Cemil Öztürk ve İlhami Fındıkçı, Pegem Akademi Yay., Ankara 2011.

AKYILDIZ, Ali, *Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996.

AKYILDIZ, Ali, *Para Pul Oldu*, İletişim Yayınları, İstanbul 2018.

AKYILDIZ, Ali, *Sürgün Sefir Sadullah Paşa*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

AKYILDIZ, Ali, “Sâdullah Paşa”, *DİA*, Cilt 35.

AKYÜZ, Yahya, “Abdülhamit Devrinde Protestan Okulları ile İlgili Orijinal İki Belge”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1, Ankara 1970.

AKYÜZ, Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Yayıncılık, Ankara 2007.

- ALBAYRAK, Muzaffer ve ŞEKER, Kevser, *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014.
- ALTINOVA, Ayşegül, *Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri*, Gazi Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2010.
- ALUS, Sermet Muhtar, “Gördüklerim, Duyduklarım: Anadolu yakasındaki eski büyük köşkler kimlerindi?”, *Akşam* gazetesi, İstanbul 1944.
- ALUS, Sermet Muhtar, *30 Sene Evvel İstanbul*, Yay. Haz. Faruk Ilıkan, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.
- ARMAOĞLU, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2006.
- Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, Yay. Haz. Muzaffer Albayrak ve Kevser Şeker, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2014.
- AYDIN, Mahir, “Bulgaristan Komiserliği”, *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, Cilt 27, Sayı 21, Ankara 1996.
- AYDIN, Suavi, “Türkiye’nin Demiryolu Serüvenine Muhtasar Bir Bakış”, *Kebikeç Dergisi*, İstanbul, Sayı: 11, 2001.
- BANOĞLU, Niyazi Ahmet, *Tarihi ve Efsaneleriyle İstanbul Semtleri*, Selis Kitaplar, İstanbul 2007.
- BAYAR, Yener, *1873-1875 Orta Anadolu Kıtılgı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2013.
- BEŞİRLİ, Mehmet, “Osmanlı’da Borsa: Dersaadet Tahvîlât Borsası’ndan Eshâm ve Tahvîlât Borsası’na Yeni Düzenleme Girişimleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 19, Sayı 1, Elazığ 2009.
- BİRİNCİ, Ali, “Osmanlı Devletinde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 4, Sayı 7, İstanbul 2006.
- BLAISDELL, Donald C., *Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mâlî Denetimi*, Çev. Ali İhsan Dalgıç, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul 1979.
- BOUQUET, Olivier, *Sultanın Paşaları (1839-1909)*, Çev. Devrim Çetinkasap, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.
- BÖLÜKBAŞI, Ömerül Faruk, *Tezyid-i Varidat ve Tenkih-i Masarifat: II. Abdülhamid Döneminde Mali İdare*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayını, İstanbul 2005.

- BÖLÜKBAŞI, Ömerül Faruk, “Osmanlı Maliyesinde Akçe Farkı Meselesi (1880-1916) Mahiyetine, Yol Açtığı Sorunlara ve Bulunan Çözümlere Dair Bazı Tespitler”, *VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl 7, Sayı 2, Güz 2022.
- BULUT, Esra, *II. Abdülhamid Devri Devlet Ricâlinden Mustafa Zihni Paşa’nın Hayatı ve Faaliyetleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2019.
- CEVDET PAŞA, *Tezâkir*, Yayına Hazırlayan: Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986.
- CEYLAN, Ebubekir, “Namık Paşa’nın Bağdat Valilikleri”, *Toplumsal Tarih*, Sayı 186, İstanbul 2009.
- CEZAR, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986.
- CLAY, Christopher, *Gold For the Sultan*, I.B. Tauris & Co. Ltd., London 2000.
- ÇANAKÇIOĞLU, Mustafa, “Geçmişten Günümüze Türkiye’deki Muhasebe Sistemleri”, *Turkish Studies*, Cilt 13, Ankara 2018.
- ÇETİN, Atilla, “Maarif Nâzırı Ahmed Zühdü Paşa’nın Osmanlı İmparatorluğundaki Yabancı Okullar Hakkındaki Raporu”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı 10-11, İstanbul 1983.
- ÇETİN, Atilla, *Tunuslu Hayrettin Paşa*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Y., Ankara 1999.
- ÇETİN, Atilla, “Hayreddin Paşa”, *DİA*, Cilt 17, İstanbul 1998.
- DERİNGİL, Selim, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji – II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, Çeviren; Gül Çağalı Güven, Doğan Egmont Yayıncılık, İstanbul 2002.
- DERMAN, Uğur, “Osmanlı’nın Ermeni Hattatı Krikor Köçeoğlu”, *Fikriyat*, Turkuvaz Medya Dijital Yayını, 2017.
- Dışişleri Bakanlığı 1967 Yıllığı*, Yay. Haz. Hâmid Aral, Ankara Basım ve Ciltevi, Ankara 1968.
- DOĞANÇAY, Sungur, “İngiltere’nin Şarkî Ürdün’deki Misyonerlik Çalışmaları”, *Sosyal Bilimler Akademisi Dergisi*, Cilt 3, Sayı 2, 2020.
- DÖLEN, Emre, *Türkiye Üniversite Tarihi I – Osmanlı Döneminde Darülfünun (1863-1922)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009.
- DU VELAY, A., *Türkiye Maliye Tarihi*, Derleyen: Maliye Tetkik Kurulu, Damga Matbaası, Ankara 1978.
- Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 5, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994.

- Düstur*, Başvekâlet Neşriyât Müdürlüğü, 1. Tertib, Cilt 5, Ankara 1937.
- EBÜL'ULA MARDİN, *Huzur Dersleri*, Cilt 1, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1951.
- EKDAL, Müfid, *Bizans Metropolünde İlk Türk Köyü Kadıköy*, Kadıköy Belediye Başkanlığı Kültür Yayınları, İstanbul 1996.
- EKDAL, Müfid, *Kapalı Hayat Kutusu: Kadıköy Konakları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005.
- EKDAL, Müfid, *Saklı Hikayeleri ve Resimleriyle Kadıköy Sokakları*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2014.
- ELDEM, Edhem, “Bağımlılık ve Gelişme Arasında Bir Kurum: Osmanlı Bankası”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- ELDEM, Edhem, *İftihar ve İmtiyaz – Osmanlı Nişan ve Madalyaları Tarihi*, Osmanlı Bankası Araştırma Merkezi, İstanbul 2004.
- ELDEM, Edhem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, Çev. Ayşe Bektay, Tarih Vakfı Yay., İstanbul 1999.
- ENGİN, Vahdettin, *Rumeli Demiryolları*, Eren Yayınları, İstanbul 1993.
- ERDOĞDU, Teyfur, “Üsküdar Amerikan Kız Koleji’nin Kısa Tarihi”, *Üsküdar Sempozyumu I-Bildiriler*, Cilt 1, Ed. Zekeriya Kurşun vd, Üsküdar Belediyesi Yay., İstanbul 2004.
- ERGİN, Osman Nuri, *Türk Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, İstanbul 1977.
- ERSOY, İnci Kuyulu, “İzmir, Bayraklı Yahya Hayati Paşa Köşkü: Kül Olan Resimler”, *XVI. Ortaçağ-Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri 18-20 Ekim 2012*, Cilt 2, Ed. Meryem Acara Eser vd., Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas 2014,
- EYİCE, Semavi, “İstanbul-Şam-Bağdad Yolu Üzerindeki Mimarî Eserler I: Üsküdar-Bostancıbaşı Güzergâhı”, *Tarih Dergisi*, Cilt 9, Sayı 13, ayrı basım, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1958.
- GENÇ, Mehmet, “Eshâm: İç Borçlanma”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 11, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995.
- GENÇ, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yay., İstanbul 2013.
- GİZ, Adnan, *Bir Zamanlar Kadıköy*, İletişim Yayınları, İstanbul 1998.
- GÖRÜR, Emel Demir, *Vilâyât-ı Sitte Islahatı (1878-1899)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, Ankara 2018.

- GÜLSOY, Ufuk, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, Simurg Yayınları, İstanbul 2000.
- GÜNEŞ, İhsan, *Türk Parlamento Tarihi*, Cilt 2, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1997.
- GÜVEMLİ, Oktay ve ÇELEBİLER, Emre, “Tanzimat Dönemi Çağdaşlaşma Çabaları ve Maliye Teftiş Kurulunun Kuruluşu”, *Türk Muhasebe ve Denetim Düşüncesinin Son 150 Yılı 1850-2012 Bildiriler*, Ed. Oktay Güvemli, İstanbul Yeminli Müşavirler Odası Yayını, İstanbul 2013
- HACIR, Gürkan, *Efe Başvekil Şükrü Saraçoğlu’nun Romanı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2006.
- HASTÜRK, Özlem, *Arap İzzet Paşa (1852-1924)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2021.
- HAYTA, Sibel, *1869 Maârif-i Umumiye Nizamnâmesi ve Türk Eğitime Katkıları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, Ankara 1995.
- HULKİENDER, Murat, *Bir Galata Bankerinin Portresi: Georges Zarifi (1806 - 1884)*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2003.
- HUT, Davut, “Osmanlı Devletinin Zor Yılları: 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı”, *Osmanlı Tarihi (1876-1918)*, Ed. Zekeriya Kurşun vd., Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir 2013.
- HÜLAGÜ, M. Metin, *Sultan II. Abdülhamid’in Sürgün Günleri – Hususi Doktoru Atıf Hüseyin Bey’in Hatıratı*, Pan Yayıncılık, İstanbul 2003.
- HÜREL, Haldun, *İstanbul’un Ansiklopedik Öyküsü*, Kapı Yayınları, İstanbul 2010.
- HÜREL, Haldun, *İstanbul’u Geziyorum Gözlerim Açık: Bir İstanbul Kültür Kitabı*, Dharma Yayınları, İstanbul 2005.
- İNCE, Özdemir, “Şu Mektepler Olmasaydı (1)”, *Cumhuriyet*, 13 Mart 2020.
- ISSAWI, Charles, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1980.
- İBNÜLEMİN MAHMUD KEMAL İNAL, *Son Asır Türk Şairleri*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1969.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin, *Darülfünun – Osmanlı’da Kültürel Modernleşmenin Odağı*, Cilt 1 ve 2, IRCICA Yayınları, İstanbul 2010.
- İSKEFİYELİ, Zeynep ve ÖKSÜZ, Fatma, "1870-1876 Yılları Arasında Manisa'da Görev Yapan Misyoner Bir Aile", *Geçmişten Günümüze Manisa*, Cilt 2, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Yayınları, Manisa 2008.

- İstanbul Şer'iyeye Sicilleri Vakfiyeler Katalogu*, Hazırlayanlar: Bilgin Aydın ve İlhami Kurdakul vd, İSAM Yayınları, İstanbul 2015.
- KANAR, Mehmet, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Say Yayınları, İstanbul 2009.
- KARACA, Ali, *Anadolu Islahâtı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993.
- KARAKAYA, Ebru, “Zühdü Paşa Camii ve Mektebi”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt 44, İstanbul 2013.
- KARAMAN, Hayreddin, “Efgânî”, *DİA*, Cilt 10, İstanbul 1994.
- KARAMURSAL, Ziya, *Osmanlı Mâlî Tarihi Hakkında Tetkikler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.
- KESKİN, Özcan, *Orman ve Ma'âdin Nezâreti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri*, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005.
- KILIÇ, Neslihan, “Osmanlı Kadın Dergilerine Bir Örnek: Mürrüvvet”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, Sayı 3, İstanbul 2015.
- KILIÇASLAN, M. Emre, “Avusturya Lloyd Vapur Şirketi'nin İstanbul'un Yolcu ve Eşya Taşımacılığındaki Yeri”, *Büyük İstanbul Tarihi*, Cilt 6, İstanbul Kültür AŞ., İstanbul 2015.
- KIRAY, Emine, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Y., İstanbul 1993.
- KIRMIZI, Abdülhamit, *II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Osmanlı Bürokrasisinde Gayrimüslimler*, Hacettepe Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1998.
- KIRMIZI, Abdülhamit, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Maliye Nâzırları (1838-1922)”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, İstanbul 2003.
- KIŞ, Salih, “Osmanlı Mâlî Denetiminden Bir Kesit: Divân-ı Muhâsebât Reis-i Evveli ve Reis-i Sânileri” (1862-1908), *Tarihin Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl 2011, Sayı 6.
- KODAMAN, Bayram, “II. Abdülhamid ve Aşiret Mektebi”, *Devr-i Hamid*, Cilt 1, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011.
- KODAMAN, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1991.
- KOLAY, Arif, *İzmir-Kasaba ve Uzantısı Demiryolu Hatları (1863-1897)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2011.
- KOYUNCU, Nuran, “1865 Nizamnamesi'nden Anayasal Divân-ı Muhâsebâta (1865-1879)”, *Kuruluşundan Cumhuriyet'e Sayıştay Tarihi (1862-1908)*, Ed. Salih Kış, Sayıştay Başkanlığı Yayınları, Ankara 2012, s. 30.

- KÖMÜRCAN, Kirkor, *Türkiye İmparatorluk Dönemi Dış Borçlar Tarihçesi*, Şirket-i Mürettibiye Basımevi, İstanbul 1948.
- KUNERALP, Sinan, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, ISIS Press, İstanbul 1999.
- KURAT, Yuluğ Tekin, “1877-78 Osmanlı Rus Harbinin Sebepleri”, *TTK Belleten*, Sayı 103 (Temmuz 1962), s. 567-592.
- KURAT, Yuluğ Tekin, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği 1877-1880*, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, Ankara 1968.
- KURŞUN, Zekeriya, *Küçük Mehmed Said Paşa (Siyasî Hayatı, İcraatı ve Fikirleri) 1838-1914*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1991.
- KURŞUN, Zekeriya, “Osmanlı İdaresinde Dönüşüm: Birinci Meşrutiyet Yılları”, *Osmanlı Tarihi (1876-1918)*, Ed. Zekeriya Kurşun vd., Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir 2013.
- KURT, Songül, “Osmanlı Devleti’nde Ecnebîlerin Esnafılığı Meselesi (1838-1861)”, *Journal of History Studies*, Cilt 9, Sayı 3, Eylül 2017.
- KÜÇÜK, Cevdet, “Abdülaziz”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul 1988.
- (*Küçük*) Mehmed Sa'id Paşa'nın *Hâtıratı*, Yay. Haz. Mustafa Gündüz, Ketebe Yayınları, İstanbul 2019.
- KÜÇÜKALIOĞLU, Sema, *İdare-i Mahsusa, Kuruluşu, Faaliyetleri ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniv., İstanbul 1999.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat, “Gümrük”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 14, İstanbul 1996.
- LAYARD, Henry, *The Private Letters of Sir Henry Layard During His Constantinople Embassy 1877-1880*, Ed.: Sinan Kuneralp, ISIS Press, İstanbul 2018.
- MAHMUD CELÂLEDDİN PAŞA, *Mir'ât-ı Hakikat*, Yay. Haz. İsmet Miroğlu, Berekât Yayınevi, İstanbul 1983.
- MAHMUD CEVAD İBNÜ'Ş-ŞEYH NÂFİ', *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, Hazırlayan: Taceddin Kayaoğlu, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001.
- MALET, Edward, *Shifting Scenes: or Memories of Many Men in Many Lands*, John Murray, London 1901.
- MANAV, Nursel, *Mülkiye Tekâüd Sandığı Kuruluşu ve Faaliyetleri (1880-1890)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017.
- MARUFLU, Selçuk, “Mülkiye”, <https://www.yenicagri.com/mulkiye> [15 Mayıs 2023].

- Meclis-i Meb'usân 1293=1878 Zabıt Ceridesi, Cilt 2*, Toplayan: Hakkı Tarık Us, Gazete-Matbaa Kütüphanesi, İstanbul 1939.
- MEDILL, Kathryn A., *David Metheny, Missionary Doctor: Work and Trouble at the Mersine Mission 1890-1897*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Geneva College, Pennsylvania (ABD) 2011.
- MEHMED SÜREYYA, *Sicill-i Osmani*, Yayına Hazırlayan, Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- MEMİŞ, Şefik, *19. Yüzyılda Bir Sanayileşme Stratejisi Olarak Uluslararası Fuarlar: Osmanlı Örneği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniv., İstanbul 2015.
- MENEKŞE, Metin, “Girit’teki Muhtacîn-i İslamiye’ye Yönelik Aydın Vilayeti’nde Yürütülen Yardım Faaliyetleri (1896-1898)”, *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, İzmir 2018.
- MEZSAROS, Paul Frank, *The Corporation of Foreign Bondholders and British Diplomacy in Egypt 1876 to 1882, the Efforts of an Interest Group in Policy-Making*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Loyola Üniversitesi, Chicago, 1973.
- MORAWITZ, Charles, *Türkiye Maliyesi*, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu, Ankara 1978.
- Objektiften Yansıyanlarla Sultan II. Abdülhamid Döneminde Eğitim*, Ed. Cezmi Eraslan, Üsküdar Belediyesi Yayınları, İstanbul 2017.
- OĞUZ, Mustafa, *II. Abdülhamid’e Sunulan Lâyhalar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2007.
- ORALOĞLU, Ali, “Zühdü Paşa”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 44, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2013.
- ORTABAĞ, Erol, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Bankacılığın Gelişimi ve Regülasyon*, Türkiye Bankalar Birliği Yayını, İstanbul 2008.
- ORTAYLI, İlber, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Arap Milliyetçiliği”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 4, İstanbul 1985.
- ÖCAL, Yaşar, “19. Yüzyılda Osmanlı Madencilik Sektörünün Sorunları”, *AÜ Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Dergisi*, Ankara 2018, Sayı 44.
- ÖLÇER, Ölçer, *Osmanlı Bankası Aracılığıyla Yapılan Osmanlı Devleti Borç Anlaşmaları – Metinler*, Yenilik Basımevi, İstanbul 1989.
- ÖZBEK, Nadir, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gelir Vergisi: 1903-1907 Tarihli Vergi-i Şahsi Uygulaması”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Sayı 10, İstanbul 2010.
- ÖZCAN, Azmi, “Safvet Mehmed Esad Paşa”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt 35, İstanbul 2008.

- ÖZDEMİR, Biltekin, *Osmanlı Devleti Dış Borçları*, Ankara Ticaret O., Ankara 2009.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930)*, Cilt 3, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, Ankara 1978.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt 3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, s. 284.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, Cilt 8, Yayına Hazırlayan: Ayhan Akşin Ünal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008.
- PAKALIN, Mehmed Zeki, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, Cilt 19, Yayına Hazırlayan: Mehmet Metin Hülagü, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2009.
- POLAT, Habibe, “XIX. Yüzyılın Sonlarında Osmanlı’da Eğitimin İyileştirilmesi Girişimleri Çerçevesinde Gayrimüslim ve Yabancı Okullar”, *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 5, Sayı 1, 2021.
- PAMUK, Şevket, *Osmanlı’dan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2008.
- SAKAOĞLU, Necdet, *Türkiye Eğitim Tarihi*, Alfa Yayınları, İstanbul 2018.
- Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmaniye*, Dersaadet, 1290.
- Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umumiyye*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1317/1899.
- Salnâme-i Vilayet-i Aydın*, Vilayet Matbaası, 1298.
- Salnâme-i Vilayet-i Beyrut 1311, 1312*, Vilayet Matbaası.
- SAYDAM, Abdullah, “Mütercim Rüşdü Paşa”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2006.
- SEFER, Semih, *Lorandolar ve Tubiniler*, Albaraka Yayınları, İstanbul 2020.
- SERTOĞLU, Midhat vd., *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, Cilt 6, İskit Yay., İstanbul 1972.
- SHAW, Ezel Kural, *Midhat Pasha, reformer or revolutionary?: His administrative Career and contribution to the constitution of 1876*, Harvard 1975.
- SİNAPLI, Ahmet Nuri, *Maliye ve Maarif Nâzırı Ahmet Zühtü Paşa*, Lebib Yalkın Yayınları, İstanbul, 1993.
- SİNAPLI, Ahmet Nuri, *Namık Paşa*, Yenilik Basımevi, İstanbul 1987.
- SOM, Deniz, “Zühtü Paşa’nın ‘zühd’ü”, *Cumhuriyet*, 3 Kasım 2003.
- SOMEL, Selçuk Akşin, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, Çeviren: Osman Yener, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

- STEWART, Randolph, *The Turkish Default and the Egyptian Tribute Loans*, London 1876.
- SUNGU, İhsan, “Mekteb-i Maarif-i Adliyyenin Tesisi”, *Tarih Vesikaları*, Cilt 1, Sayı 3’ten ayrı basım, Maarif Matbaası, Ankara 1941.
- SUVLA, Refii Şefik, “Tanzimat Devrinde İstikrazlar”, *Tanzimat I - Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940.
- ŞAFAK, Nurdan, “Akâid-i Diniyyeyi Telkin İçin Seyyar Muallim Tayini”, *Değerler Eğitim Merkezi Dergisi*, Sayı 2, İstanbul 2007.
- ŞAHİN, Harun, “Ahmed Zühdü Paşa ve Osmanlı Maliyesi Üzerine Bir Lâyiha”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 9, Sayı 18, Diyarbakır 2017.
- ŞAİR EŞREF, *Bütün Şiirleri ve 80 Yıllık Hatıraları*, Yayına Hazırlayan: Hilmi Yücebaş, Dilek Yayınevi, İstanbul 1984.
- TABAKOĞLU, Ahmet ve TAŞDİREK, Okan Çağlar, “Osmanlıda Mâlî Denetimin Kurumsal Gelişimi – Maliye Teftiş Heyetinin Kuruluşu”, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, Yay.: Bandırma Onyedil Eylül Üniversitesi, Cilt 13, Sayı 2, 2015.
- TAHRALI, Mustafa, “Rifâiyye”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 35, İstanbul 2008.
- TAHSİN PAŞA, *Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul 1931.
- TEKİN, Rahmi ve DUMAN, Esmer, “II. Abdülhamid Döneminde Bir Eğitim Modeli: Aşiret Mektebi (1892-1908)”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 11, Sayı: 22, Güz 2021.
- TERZİ, Arzu, “Osmanlı-Yunan Tashih-i Hudud Meselesi Sırasında Başvurulan Bir Malî Kaynak: Vergi-i Şahsî”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, İÜ Edebiyat Fakültesi, Sayı 15, İstanbul 1997.
- TÜRK, İsmail, “Şu Teşkilatlar Olmasa”, *Yeniçağ*, 12 Şubat 2013.
- ULUÇAY, M. Çağatay, *18. ve 19. Yüzyıllarda Saruhan’da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, Berksoy Basımevi, İstanbul 1955.
- UYANIK, Ercan, “II. Abdülhamid ile Amerikan Protestan Misyonerlerinin Eğitim Mücadelesi: Amerika’ya Kaçırılan Nusayri Kızları”, *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, Sayı 37, Ankara 2014.
- UYGUN, Süleyman, “Messageries Maritimes Vapur Şirketi’nin İstanbul Yolcu ve Eşya Taşımacılığındaki Yeri”, *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, Cilt 6, İBB Kültür A.Ş., İstanbul 2015.

- UZUN, Mustafa İsmet, “Ziyad Ebüzziya”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt 10, İstanbul 1994.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.
- ÜNVER, Metin ve HULKİENDER, Murat, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Fransız İlişkilerinde Krizler ve Çatışmalar – 1901 Hadisesi (Lorando ve Tubini Meselesi)*, İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2018.
- Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, Cilt 12-13-14, Yay. Haz. M. Münir Aktepe, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.
- Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, Cilt 15, Yay. Haz. M. Münir Aktepe, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993.
- VURGUN, Ahmet, *II. Abdülhamid Döneminde Bursa’da Eğitim*, Paradigma Akademi Yayınları, Çanakkale 2022.
- YALÇIN, M. Namık, “Beyoğlu’ndan Kandilli’ye: Yorum ve Değerlendirmelerin Işığında Rasathane’nin 150 Yıllık Öyküsü”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, Cilt 24, Sayı 1, İstanbul 2023.
- YAVUZ, Fikrettin, “Selanik Olayı (1876) ve Ermeni Reform Talepleri (1879-80) Örneğinde Düvel-i Muazzama’nın Osmanlı Devleti’ne Yönelik Gambot Diplomasisi”, *Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Kış 2020.
- YAYMAN, İsmail Göktuğ, *Tercüman-ı Hakikât Gazetesi (2501-3000. Sayılar) İnceleme ve Seçilmiş Metinler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas 2019.
- YAZICI, Mustafa, *Bursa Mudanya Demiryolu Hattının Yapımı ve İşletilmesi (1873-1908)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2010.
- YILMAZ, Faruk, *Devlet Borçlanması ve Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Dış Borçlar*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1996.

D. ELEKTRONİK KAYNAKLAR

www.britannica.com.

https://www.gracesguide.co.uk/John_Cockerill_and_Co

<http://www.messengeries-maritimes.org/e1mm.htm>

https://bcgenesis.uvic.ca/foster_mh.html

<https://www.jewishvirtuallibrary.org/kaulla>

<http://levantineheritage.com>

<http://itfaiye.ibb.gov.tr/tr/istanbul-yanginlari.html>.

www.fikriyat.com.tr.

<https://ordaf.org/kole-ticareti-saint-joseph-lisesi-ve-afrikanin-talani/>

<http://www.ottomaninscriptions.com/verse.aspx?ref=list&bid=1319&hid=1674>

<https://www.yenicagri.com/mulkiye>

EKLER

Belgeler

Ek 1 - Londra'da Greenwich Rasathanesi baş asistanı William Christie William Christie'nin, Zühtü Efendi'nin ziyareti hakkındaki notu. 20 Eylül 1873.
(FO 78/2308)

Royal Observatory
Greenwich
1873 Sept. 20

Sir,

I am directed by the
Astronomer Royal, in reply
to your letter of yesterday,
to inform you that he will
be prepared to receive Zuhdi
Effendi and his suite and
hopes to have notification of
the day of their visit.

It would be exceedingly convenient
to the Observatory and advantageous
to the object of the visit, that it
should be made in our morning
hours, between 10 and 1.

I have the honor to be
Sir
Your most obedient servant

E. Hammon
Foreign Office

W. H. Christie

Ek 2 – Layard, İngiltere Dışışleri Bakanı Lord Derby'ye özel mektubunda Rusya'nın en başından beri savaşa kararlı olduğunu ve Osmanlı Devleti'nin vereceği hiçbir tavizin buna engel olamayacağını gördüğünü, ancak bunu Redif Paşa ve Damat Mahmud Celaledin Paşa'ya söylemeye gerek duymadığını bildiriyor. 4 Mayıs 1877.

5. To Lord Derby

Private

British Embassy, Constantinople, May 4, 1877

Dear Lord Derby,

Messenger Hall, who left England a day or two after me, and the Messenger who brought your despatches from the 26th arrived here yesterday evening almost together. I send Hall off today. I trust that the bag of important despatches which I gave to Mr Kennett has reached you. As I have not heard from him and he left on Tuesday I trust that he has been able to get to Vienna by Rustchuk and the Danube. I wrote to you privately by him and have little to add to my letter. I am in frequent communication with the Sultan and my advice on most subjects is asked, but I am chary at giving it, considering my peculiar position. H.M. sent two days ago to tell me that he was exceedingly dissatisfied with Rediff Pasha, the Minister of War and was quite ready to dismiss him, but that he was utterly at a loss to know whom to name as his successor. I could not, of course, suggest anyone; but it is evident that he is far from secure and that Mahmoud Damat's influence is very much shaken. A visit I received from them together two days ago during which they were obsequious in civilities confirms my impression. I spoke to them very plainly, telling them that through the evil counsels they had given, and the way in which they had shielded the authors of the Bulgarian outrage, they had sacrificed the friendship and alliance of England and had plunged their Country into what might prove a fatal war. They made the usual excuses, that the rising in Bulgaria had been promoted by Russian intrigue, and that if it had not been suppressed with a high hand it would have spread throughout all the Bulgarian and Slav populations, and that Russia was determined from the first that there should be war and that no concessions that Turkey could have made would have prevented it. I must confess that, from the information I have received, I believe what they said to be, to a great extent, true, although I did not think it necessary to tell them so.

Kaynak: Henry Layard, *The Private Letters of Sir Henry Layard During His Constantinople Embassy 1877-1880*, Ed.: Sinan Kunalp, ISIS Press, İstanbul 2018, s. 18.

Ek 3 – Zühtü Efendi'nin Londra'da 19 Eylül 1877'de yaptığı istikrâz anlaşmasına dair ferman. 13 Ekim 1877. (FO 424/316)

TRANSLATION OF AN IMPERIAL TURKISH FIRMAN.

(IMPERIAL CYPHER).

ABDU-'L-HAMĪD

SON OF

ABDU-'L-MAJĪD ;

THE KHAN ;

EVER SUCCESSFUL.

The Under-Secretary of State of the Worshipful Ministry of Finance of the August Ottoman Realm, Zuhdi Efendi, whose eminence endure, one of the great functionaries of My exalted Empire, Commissioner for the general management of Mines and Forests, Comptroller of the General Annuities, decorated with and bearer of the insignia of the Second Class of the illustrious Mejidi Order, a Pride of the great and noble, distinguished among men of rank and dignity, endowed with all high and excellent qualities, favoured with abounding graces by the King Eternal, and now in London on a special extraordinary mission, having had full powers and absolute authorization conferred upon him with regard to the effectuation of certain modifications as to the monies, etc., of the stated annual interests and sinking funds provided for, from the first, out of the tribute of Egypt, in accordance with the agreements under which, on two several occasions two Loans were contracted for in the years of the Nativity 1854 and 1871, in London, to the total nominal amount of eight millions seven hundred thousand pounds, sterling, certain communications and deliberations took place, in consequence, between him and Mr. Edward Howley Palmer, the original Contractor for, and Originator of the said two Loans, who is now a Representative of the holders of the bonds of the said loans, as also Governor of the Bank of England, together with another Representative of the holders of the bonds of the said loans, the Right Honourable Edward Pleydell Bouverie, the result emanating from which was that, on the 24th day of July, in the present year of the Nativity, 1877, a General Meeting was twice held at the City Terminus Hotel, in London, where the "Bondholders," i.e., the proprietors of the bonds of the said two Loans definitively adopted, and unanimously agreed to, certain resolutions, and conferred full powers, in accordance with which, and, on their due submission for approval, in conformity with the exalted tenour of My gracious imperial Will and Pleasure, deigned to be signified in honour thereupon, two Agreements, in English, were drawn up and settled between the aforesaid Zuhdi Efendi and the above-named Mr. Edward Howley Palmer, together with the Right Honourable

Edward Pleydell Bouverie, on the Seventeenth of September, in this year of the Nativity, 1877; and, in accordance with the gracious tenour of another My illustrious Rescript issued in honour under date of the 27th of Sha'ban the Sacred, in the year of the Hijra one thousand two hundred and ninety-four (5th Sept' 1877), have been signed and exchanged by the two parties, to the effect, besides other details, that:—

“ As to the said Loan of the year 1854:—In lieu of the interest of six per cent. per annum, and the sinking-fund of one, assigned thereto out of the tribute of Egypt, there shall be paid an interest of five per cent. per annum, and a sinking-fund of a half, upon the sum of one million eight hundred thousand three hundred pounds sterling, its present outstanding residue, beyond what has been paid off from its nominal amount;

“ With respect, also, to the Loan of the year 1871:—In lieu of the interest of six per cent. per annum and the sinking-fund of one, assigned thereto out of the tribute of Egypt, there shall be paid an interest of only four and a quarter per cent. per annum, upon the sum of five millions three hundred and seventy-eight thousand seven hundred pounds sterling, its present outstanding residue, beyond what has been paid off from its nominal amount; But, so soon as the above-mentioned nominal residue of one million eight hundred thousand three hundred pounds sterling, of the said Loan of the year 1854, shall have been completely and entirely paid off, as aforesaid, by means of its new assignments, then the money for the above-recited interest of five per cent. per annum and sinking-fund of one half, belonging to it, shall be assigned and appropriated as a sinking fund payable during the period until the complete and entire repayment and settlement of the said sum of five millions three hundred and seventy-eight thousand seven hundred pounds sterling, the present outstanding residue of the said loan of the year 1871, beyond what has been paid off from its nominal amount;

“ Out of the monies, of known amount, lying detained at the Bank of England in the name and on account of My exalted Empire at the time of the date of the two Agreements above-mentioned, the sum of four hundred and twelve thousand one hundred and seventy-nine pounds sterling, sixteen shillings, shall be forthwith paid in full and disbursed to the holders of the bonds, as the total of the remaining half, beyond what has been already paid, due, from the original assignments, on the three instalments for interest and sinking-fund of the said two Loans, that became payable on the bygone tenth days of April and October in the year of the Nativity 1876, and April in the year of the Nativity 1877;—

“ The payment of the new assignments arranged and appropriated, out of the tribute of Egypt, as a modification and renewal, to form the revenue for the interest and sinking-funds of the said two Loans, according to what is above set forth, shall begin and commence, computing from the instalment that will fall due after the instalment that became payable on the tenth day of April of this

present year of the Nativity, 1877,—*i.e.*—on the tenth day of October, New Style, of this said year; the same arrangement continuing henceforward, also, perpetually observable;—

“The remittance and payment of the aforementioned new assignments shall be made direct to the Bank of England at the appointed dates by the Worshipful Khédivate of Egypt, on account of the said two Loans; and the same shall also be transferred thence, for delivery, instalment by instalment, to the holders of the Bonds, without waiting for any kind of order or instruction on the august part of My imperial Government, to the firm of Dent, Palmer & Co., the present Trustees and Agents for the said two Loans, or to such as may, hereafter, according to circumstances, become Trustee and Agent.”

Those two Agreements, *verbatim et literatim*, with the whole of their paragraphs and provisions, as set forth, are integrally accepted and confirmed on My august imperial part—In consequence whereof, the provisions of the said Agreements are declared to be endowed and qualified with surpassing weight and importance, so as to be valid and binding under all circumstances, being held indefeasible until the complete payment and settlement, capital and interest, of both the said Loans.

Furthermore, the two hundred and eighty thousand six hundred and twenty-two pounds sterling, eighteen shillings, and four pence per annum, that remain to the credit of the imperial Treasury out of the said Tribute of Egypt, in consequence of the Modifications effected in the annual assignments for interest and sinking-funds of these two Loans, as aforesaid, may be henceforward spent and applied as judged expedient, the execution of an arrangement for its diversion and appropriation to another purpose will entirely fall within and accrue to the rights and powers of My august empire.

Wherefore, these presents, My illustrious Letters-patent, enunciatory thereof, having been issued and dispatched from My Imperial Chancery, let action and procedure be taken in conformity therewith.

Done this sixth day of the month Shawwāl the venerated, in the year one thousand two hundred and ninety-four (13th October, 1877).

Given in the Capital City of Constantinople.

Translated by me and Certified true to the original.

(Signed) J. W. REDHOUSE.

LONDON, 8th March, 1878.

Ek 4 – İngiltere elçisi Layard'dan Lord Salisbury'ye yazdığı 10 Eylül 1878 tarihli mektupta Sultan II. Abdülhamid'in Maliye Nâzırı Kâni Paşa'yı azletme niyetinde olduğunu söylediğini naklediyor. (FO 424/74)

No. 354. .

Sir A. H. Layard to the Marquis of Salisbury.—(Received September 19.)

(No. 1119.)
My Lord,

Therapia, September 10, 1878.

KIANI PASHA has been removed from the Ministry of Finance. He is an honest man, but old and not of much financial capacity. He is succeeded by Zuhdi Effendi, who was recently the Financial Agent of the Porte in England, and on his return to Constantinople was appointed Director-General of the Customs. The Sultan informed me, a short time ago, that he was not satisfied with Kiani Pasha and intended to dismiss him.

I have, &c.
(Signed) A. H. LAYARD.

Ek 5 – İngiltere elçisi Layard'dan Lord Salisbury'ye gönderilen gizli mektupta Sultan II. Abdülhamid'in Zühtü Efendi'nin maliye nezâretini idaresinden memnun olmadığını söylediği görülüyor. 12 Ocak 1879. (FO 78/2942)

Confidential
No 42.
Pera
January 12 1879

My Lord,

The Sultan told me today that he had reason to be much dissatisfied with the manner in which Zuhdi Effendi had administered the Finances, and that he was about to dismiss him. He had not yet, His Majesty said, determined upon his successor; but it might be Sabri Pasha, who bore a good reputation for capacity and integrity, and whom he would appoint either

The
Marquis of Salisbury

either Minister of Finance, or
Director General of the Customs.

I ventured to observe to
His Majesty that I had, from the
first, warned him that Gubeli
Effendi would be unable to fulfil
the promises to withdraw the Cairi
which he had made to His Majesty
when he was raised to his present
office. All the measures he had
taken with that object, had only
made matters worse, as they did
not deal radically with the evil.

Sabri

Sabri Pasha has recently been
Governor General of Tripoli, and is
well spoken of.

I have the honour to be, with the
highest respect, My And, your Servant,
most obedient,
humble servant,
M. J. P.

Ek 6 – Zühtü Paşa'ya vezirlik menşurunun Koska'daki konakta yapılan merasimle verilmesine dair gazete haberi.

VENDREDI, 7 JANVIER, 1887.

JOHN IAFFAN HANLY FONDATEUR. ABONNEMENTS: UN AN SIX MOIS CONSTANTINOPLE... LA. 2.50 F. 50 LA. 1.15 F. 36. PROVINCES... " 2.05 " 67 " 1.53 " 24.5 ETRANGER... " " " " " " LE NUMÉRO DU JOUR, 1 PIASTRE ARGENT.	STAMBOUL JOURNAL QUOTIDIEN	BARON HENRY HANLY DIRECTEUR. INSERTIONS: 1re page... 2 Piastres la ligne (corps 2de page... 1 5/8 " " " 3de page... 1 1/2 " " " 4de page... 1 " " " 5de page... 3/4 " " " 6de page... 1/2 " " " 7de page... 1/4 " " " 8de page... 1/8 " " " 9de page... 1/16 " " " 10de page... 1/32 " " " 11de page... 1/64 " " " 12de page... 1/128 " " " 13de page... 1/256 " " " 14de page... 1/512 " " " 15de page... 1/1024 " " " 16de page... 1/2048 " " " 17de page... 1/4096 " " " 18de page... 1/8192 " " " 19de page... 1/16384 " " " 20de page... 1/32768 " " " 21de page... 1/65536 " " " 22de page... 1/131072 " " " 23de page... 1/262144 " " " 24de page... 1/524288 " " " 25de page... 1/1048576 " " " 26de page... 1/2097152 " " " 27de page... 1/4194304 " " " 28de page... 1/8388608 " " " 29de page... 1/16777216 " " " 30de page... 1/33554432 " " " 31de page... 1/67108864 " " " 32de page... 1/134217728 " " " 33de page... 1/268435456 " " " 34de page... 1/536870912 " " " 35de page... 1/1073741824 " " " 36de page... 1/2147483648 " " " 37de page... 1/4294967296 " " " 38de page... 1/8589934592 " " " 39de page... 1/17179869184 " " " 40de page... 1/34359738368 " " " 41de page... 1/68719476736 " " " 42de page... 1/137438953472 " " " 43de page... 1/274877906944 " " " 44de page... 1/549755813888 " " " 45de page... 1/1099511627776 " " " 46de page... 1/2199023255552 " " " 47de page... 1/4398046511104 " " " 48de page... 1/8796093022208 " " " 49de page... 1/17592186044416 " " " 50de page... 1/35184372088832 " " " 51de page... 1/70368744177664 " " " 52de page... 1/140737488355328 " " " 53de page... 1/281474976710656 " " " 54de page... 1/562949953421312 " " " 55de page... 1/1125899906842624 " " " 56de page... 1/2251799813685248 " " " 57de page... 1/4503599627370496 " " " 58de page... 1/9007199254740992 " " " 59de page... 1/18014398509481984 " " " 60de page... 1/36028797018963968 " " " 61de page... 1/72057594037927936 " " " 62de page... 1/144115188075855872 " " " 63de page... 1/288230376151711744 " " " 64de page... 1/576460752303423488 " " " 65de page... 1/1152921504606846976 " " " 66de page... 1/2305843009213693952 " " " 67de page... 1/4611686018427387904 " " " 68de page... 1/9223372036854775808 " " " 69de page... 1/18446744073709551616 " " " 70de page... 1/36893488147419103232 " " " 71de page... 1/73786976294838206464 " " " 72de page... 1/147573952589676412928 " " " 73de page... 1/295147905179352825856 " " " 74de page... 1/590295810358705651712 " " " 75de page... 1/1180591620717411303424 " " " 76de page... 1/2361183241434822606848 " " " 77de page... 1/4722366482869645213696 " " " 78de page... 1/9444732965739290427392 " " " 79de page... 1/18889465931478580854784 " " " 80de page... 1/37778931862957161709568 " " " 81de page... 1/75557863725914323419136 " " " 82de page... 1/151115727451828646838272 " " " 83de page... 1/302231454903657293676544 " " " 84de page... 1/604462909807314587353088 " " " 85de page... 1/1208925819614629174706176 " " " 86de page... 1/2417851639229258349412352 " " " 87de page... 1/4835703278458516698824704 " " " 88de page... 1/9671406556917033397649408 " " " 89de page... 1/19342813113834066795298816 " " " 90de page... 1/38685626227668133590597632 " " " 91de page... 1/77371252455336267181195264 " " " 92de page... 1/154742504910672534362390528 " " " 93de page... 1/309485009821345068724781056 " " " 94de page... 1/618970019642690137449562112 " " " 95de page... 1/1237940039285380274899124224 " " " 96de page... 1/2475880078570760549798248448 " " " 97de page... 1/4951760157141521099596496896 " " " 98de page... 1/9903520314283042199192993792 " " " 99de page... 1/19807040628566084398385987584 " " " 100de page... 1/39614081257132168796771975168 " " " 101de page... 1/79228162514264337593543950336 " " " 102de page... 1/158456325028528675187087900672 " " " 103de page... 1/316912650057057350374175801344 " " " 104de page... 1/633825300114114700748351602688 " " " 105de page... 1/1267650600228229401496703205376 " " " 106de page... 1/2535301200456458802993406410752 " " " 107de page... 1/5070602400912917605986812821504 " " " 108de page... 1/10141204801825835211973625643008 " " " 109de page... 1/20282409603651670423947251286016 " " " 110de page... 1/40564819207303340847894502572032 " " " 111de page... 1/81129638414606681695789005144064 " " " 112de page... 1/162259276829213363391578010288128 " " " 113de page... 1/324518553658426726783156020576256 " " " 114de page... 1/649037107316853453566312041152512 " " " 115de page... 1/1298074214633706907132624082305024 " " " 116de page... 1/2596148429267413814265248164610048 " " " 117de page... 1/5192296858534827628530496329220096 " " " 118de page... 1/10384593717069655257060992658440192 " " " 119de page... 1/20769187434139310514121985316880384 " " " 120de page... 1/41538374868278621028243970633760768 " " " 121de page... 1/83076749736557242056487941267521536 " " " 122de page... 1/166153499473114484112975882535043072 " " " 123de page... 1/332306998946228968225951765070086144 " " " 124de page... 1/664613997892457936451903530140172288 " " " 125de page... 1/1329227995784915872903807060280344576 " " " 126de page... 1/2658455991569831745807614120560689152 " " " 127de page... 1/5316911983139663491615228241121378304 " " " 128de page... 1/10633823966279326983230456482242756608 " " " 129de page... 1/21267647932558653966460912964485513216 " " " 130de page... 1/42535295865117307932921825928971026432 " " " 131de page... 1/85070591730234615865843651857942052864 " " " 132de page... 1/170141183460469231731687303715884105728 " " " 133de page... 1/340282366920938463463374607431768211456 " " " 134de page... 1/680564733841876926926749214863536422912 " " " 135de page... 1/1361129467683753853853498429727072845824 " " " 136de page... 1/2722258935367507707706996859454145691648 " " " 137de page... 1/5444517870735015415413993718908291383296 " " " 138de page... 1/10889035741470030830827987437816582766592 " " " 139de page... 1/21778071482940061661655974875633165533184 " " " 140de page... 1/43556142965880123323311949751266331066368 " " " 141de page... 1/87112285931760246646623899502532662132736 " " " 142de page... 1/174224571863520493293247799005065324265472 " " " 143de page... 1/348449143727040986586495598010130648530944 " " " 144de page... 1/696898287454081973172991196020261297061888 " " " 145de page... 1/1393796574908163946345982392040522594123776 " " " 146de page... 1/2787593149816327892691964784081045188247552 " " " 147de page... 1/5575186299632655785383929568162090376495104 " " " 148de page... 1/11150372599265311570767859136324180752990208 " " " 149de page... 1/22300745198530623141535718272648361505980416 " " " 150de page... 1/44601490397061246283071436545296723011960832 " " " 151de page... 1/89202980794122492566142873090593446023921664 " " " 152de page... 1/178405961588244985132285746181186892047843328 " " " 153de page... 1/356811923176489970264571492362373784095686656 " " " 154de page... 1/713623846352979940529142984724747568191373312 " " " 155de page... 1/1427247692705959881058285969449495136382746624 " " " 156de page... 1/2854495385411919762116571938898990272765493248 " " " 157de page... 1/5708990770823839524233143877797980545530986496 " " " 158de page... 1/11417981541647679048466287755595961091061972992 " " " 159de page... 1/22835963083295358096932575511191922182123945984 " " " 160de page... 1/45671926166590716193865151022383844364247891968 " " " 161de page... 1/91343852333181432387730302044767688728495783936 " " " 162de page... 1/182687704666362864775460604089535377456991567872 " " " 163de page... 1/365375409332725729550921208179070754913983135744 " " " 164de page... 1/730750818665451459101842416358141509827966271488 " " " 165de page... 1/1461501637330902918203684832716283019655932542976 " " " 166de page... 1/2923003274661805836407369665432566039311865085952 " " " 167de page... 1/5846006549323611672814739330865132078623730171904 " " " 168de page... 1/11692013098647223345629478661730264157247460343808 " " " 169de page... 1/23384026197294446691258957323460528314494920687616 " " " 170de page... 1/46768052394588893382517914646921056628989841375232 " " " 171de page... 1/93536104789177786765035829293842113257979682750464 " " " 172de page... 1/187072209578355573530071658587684226515959365500928 " " " 173de page... 1/374144419156711147060143317175368453031918731001856 " " " 174de page... 1/748288838313422294120286634350736906063837462003712 " " " 175de page... 1/1496577676626844588240573268701473812127674924007424 " " " 176de page... 1/2993155353253689176481146537402947624255349848014848 " " " 177de page... 1/5986310706507378352962293074805895248510699696029696 " " " 178de page... 1/11972621413014756705924586149611790497021399392059392 " " " 179de page... 1/23945242826029513411849172299223580994042798784118784 " " " 180de page... 1/47890485652059026823698344598447161988085597568237568 " " " 181de page... 1/95780971304118053647396689196894323976171195136475136 " " " 182de page... 1/191561942608236107294793373993788647952342390272950272 " " " 183de page... 1/383123885216472214589586747987577295904684780545900544 " " " 184de page... 1/766247770432944429179173495975154591809369561091801088 " " " 185de page... 1/1532495540865888858358346991950309183618739122183602176 " " " 186de page... 1/3064991081731777716716693983900618367237478244367204352 " " " 187de page... 1/6129982163463555433433387967801236734474956488734408704 " " " 188de page... 1/12259964326927110866866775935602473468949912977468817408 " " " 189de page... 1/24519928653854221733733551871204946937899825954937634816 " " " 190de page... 1/49039857307708443467467103742409893875799651909875269632 " " " 191de page... 1/98079714615416886934934207484819787751599303819750539264 " " " 192de page... 1/196159429230833773869868414969639575503198607639501078528 " " " 193de page... 1/392318858461667547739736829939279151006397215279002157056 " " " 194de page... 1/784637716923335095479473659878558302012794430558004314112 " " " 195de page... 1/1569275433846670190958947319757116604025588861116008628224 " " " 196de page... 1/3138550867693340381917894639514233208051177722232017256448 " " " 197de page... 1/6277101735386680763835789279028466416102355444464034512896 " " " 198de page... 1/12554203470773361527671578558056932832204710888928069025792 " " " 199de page... 1/25108406941546723055343157116113865664409421777856138051584 " " " 200de page... 1/50216813883093446110686314232227731328818843555712276103168 " " " 201de page... 1/100433627766186892221372628464455462657637687111424552206336 " " " 202de page... 1/200867255532373784442745256928910925315275374222849104412672 " " " 203de page... 1/401734511064747568885490513857821806230550748445698208825344 " " " 204de page... 1/803469022129495137770981027715643612461101496891396417650688 " " " 205de page... 1/1606938044258990275541962055431287224922202993782792835301376 " " " 206de page... 1/3213876088517980551083924110862574449844405987565585670602752 " " " 207de page... 1/6427752177035961102167848221725148999688811975131171341205504 " " " 208de page... 1/12855504354071922204335696443450297999377623950262342682411008 " " " 209de page... 1/25711008708143844408671392886900595998755247900524685364822016 " " " 210de page... 1/51422017416287688817342785773801191997510495801049370729644032 " " " 211de page... 1/102844034832575377634685571547602383995020991602098741459288064 " " " 212de page... 1/205688069665150755269371143095204767990041983204197482918576128 " " " 213de page... 1/411376139330301510538742286190409535980083966408394965837152256 " " " 214de page... 1/822752278660603021077484572380819071960167932816789931674304512 " " " 215de page... 1/1645504557321206042154969144761638143920335865633579863348609024 " " " 216de page... 1/3291009114642412084309938289523276287840671731267159726697218048 " " " 217de page... 1/6582018229284824168619876579046552575681343462534319453394436096 " " " 218de page... 1/13164036458569648337239753158093105151362686925068638906788872192 " " " 219de page... 1/26328072917139296674479506316186210302725373850137277813577744384 " " " 220de page... 1/52656145834278593348959012632372420605450747700274555627155488768 " " " 221de page... 1/105312291668557186697918025264744841210901495400549111254310975536 " " " 222de page... 1/210624583337114373395836050529489682421802990801098222508621951072 " " " 223de page... 1/421249166674228746791672101058979364843605981602196445017243902144 " " " 224de page... 1/842498333348457493583344202117958729687211963204392890034487804288 " " " 225de page... 1/1684996666896914987166688404235917459374423264408785780068975684576 " " " 226de page... 1/3369993333793829974333376808471834918748846528817571560137951369152 " " " 227de page... 1/673998666758765994866675361694366983749769305763514
---	--	---

Ek 7 – Zühtü Paşa'nın vefat haberi.

THE LATE ZUHDI PASHA.

Zuhdi Pasha, late Minister of Public Instruction, died on Saturday at 6 o'clock in the evening, at his conak at Laleli.

Zuhdi Pasha was unwell from Wednesday last, with pneumonia, to which he succumbed.

The deceased was one of the oldest functionaries of the Imperial Government. His integrity, erudition, knowledge of financial affairs and his great services to the Throne and State won the Imperial favour, and his death has afflicted H.I.M. the Sultan.

The funeral of Zuhdi Pasha took place yesterday.

At 11 o'clock in the morning the remains were transported to St. Sophia, and after the usual prayers, the body was transported to Sirkedji, from whence it was conveyed by the steamer *Fener-Baghtché* to Kadiköy.

The remains were interred near the mosque built by the deceased at the Flamour.

The cost of the funeral was defrayed from the privy purse of H.I.M. the Sultan.

Several high functionaries of State attended the obsequies.

H.I.M. the Sultan was most graciously pleased to transmit the Imperial condolence to the family of the deceased.

Kaynak: *Le Moniteur Oriental*, 14 Nisan 1902.

Görseller

Ek 8 – 1898’de İnas Mektebi adını alan, Balıkesir’deki Mekteb-i İnas Rüşdiyesi.
Arkadaki tabelada “Padişahım Çok Yaşa” yazılıdır.¹⁰⁹⁹

¹⁰⁹⁹ *Objektiften Yansıyanlarla Sultan II. Abdülhamid Döneminde Eğitim*, Ed. Cezmi Eraslan, Üsküdar Belediyesi Yayınları, İstanbul 2017, s. 54.

Ek 9 – Zühtü Paşa'nın Paris'teyken (muhtemelen 1873) çekilmiş bir fotoğrafı.

Kaynak: Uğur Sunal'ait orijinal fotoğraftan kopyalanmıştır.

Ek 10 - Zühtü Paşa'nın 50'li yaşlarda bir fotoğrafı (muhtemelen 1886).

Kaynak: Uğur Sunal'ait orijinal fotoğraftan kopyalanmıştır.

Ek 11 - Zühtü Paşa'nın ikinci evliliğini yaptığı Hatice Kamer Hanım.

Kaynak: Uğur Sunal'ait orijinal fotoğraftan kopyalanmıştır.

Ek 12 – Zühtü Paşa'nın kızı Sulhiye Hanım.

Kaynak: Uğur Sunal'ait orijinal fotoğraftan kopyalanmıştır.

Ek 13 – Sulhiye Hanım’la evlenen, Namık Paşa’nın oğlu (Jön Türk) Ahmet Şâkir.

Kaynak: Uğur Sunal’ait orijinal fotoğraftan kopyalanmıştır.

Ek 14 – Zühtü Paşa'nın genç yaşta vefat eden oğlu Asım Bey.

Kaynak: Uğur Sunal'ait orijinal fotoğraftan kopyalanmıştır.

Ek 15 – Zühtü Paşa'nın oğlu Ahmet Zahit Oraloğlu.

Kaynak: Uğur Sunal'ait orijinal fotoğraftan kopyalanmıştır.

Ek 16 – 1910’larda Zühtü Paşa Köşkü ve önünde Zahit Bey

Kaynak: Müfit Ekdal, *Kapalı Hayat Kutusu Kadıköy Konakları*, YKY, İstanbul 2005.

Ek 17 – 1930’da Kadıköy Kız Orta Mektebi olarak köşk. Köşk arazisi, o dönem Tahtaköprü Caddesi olarak anılan, günümüzdeki Bağdat Caddesi’ne kadar uzanıyor ve bir duvarla sınırlanıyordu. Caddenin parke taşlarla döşeli olduğu görülmektedir.

Kaynak: <https://kulturenvanteri.com/tr/yer/ahmet-zuhtu-pasa-kosku/kadikoy-kiz-orta-mektebi-ahmet-zuhtu-pasa-kosku-kiziltoprak/>

Ek 18 – 1890’larda Zühtü Paşa Hususî Mektebi

Kaynak: <https://jenikirbyhistory.getarchive.net/amp/media/private-school-zuhtu-pasa-abdullah-freres-photographes-de-smi-le-sultan>

**Ek 19 – 2000’li yıllarda Kadıköy Müftülüğü olarak kullanılan mektep binası.
Restorasyon sırasında çatı katı eklenmiş.**

Kaynak: <https://www.google.com/maps/contrib/112067022936637173581/photos/>
(İlhan Göksuyu)

Ek 20 - Zühtü Paşa Mektebi yapım kitâbesi

Zıll-ı Hak Abdülhamîd Han hilâfet-perverin

Mülk-i feyz-âbâd-i irfân eylemektir matlabı

Pey-rev oldu ol Süleymân-ı zamânın azmine

Âsafı kıldı binâ bu dâr- irfân mektebi

Baş eğer târîh-i Muhtâr'a belîgân- zamân

Matlab-ı ilm ü edebdir Zühdi Paşa Mektebi¹¹⁰⁰

1306

¹¹⁰⁰ Kolağası Mehmet Râ'îf, *Mir'ât-ı İstanbul*, Cilt 1, Yayına Hazırlayanlar: Günay Kut ve Hatice Aynur, Çelik Gülersoy Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s. 52.

Ek 21 – 1910 senesinde Zühtü Paşa Camii

Kaynak: <https://www.gazetekadikoy.com.tr/yazarlar/pinar-erkan/kiziltoprakin-hikyesinden-bir-kesit>

Ek 22 – 2020 senesinde Zühtü Paşa Camii

Kaynak: <https://www.tarihi.ist/zuhtu-pasa-cami/>

Ek 23 - Zühtü Paşa Camii yapım kitâbesi

İmâmü'l-müslimîn Abdülhamîd Hân-ı cihânânın

Olundu sâye-i şâhânesinde bu eser itmâm

Semiyy-i farh-i âlem Hazret-i Zühdi Efendi'nin

İmâd-ı dîne vermiştir esâs-ı zühdi istihkâm

Ederdi ârzû bir câmiin inşâsını dâim

Muvaffak eyledi ol zât-ı pâk-i Kâdir-i alâm

Çıkardım çaryârın himmetiyle Hakkiyâ târîh

Bu câmi'de namâz kılsın gelip çok haşre dek İslâm¹¹⁰¹

1301

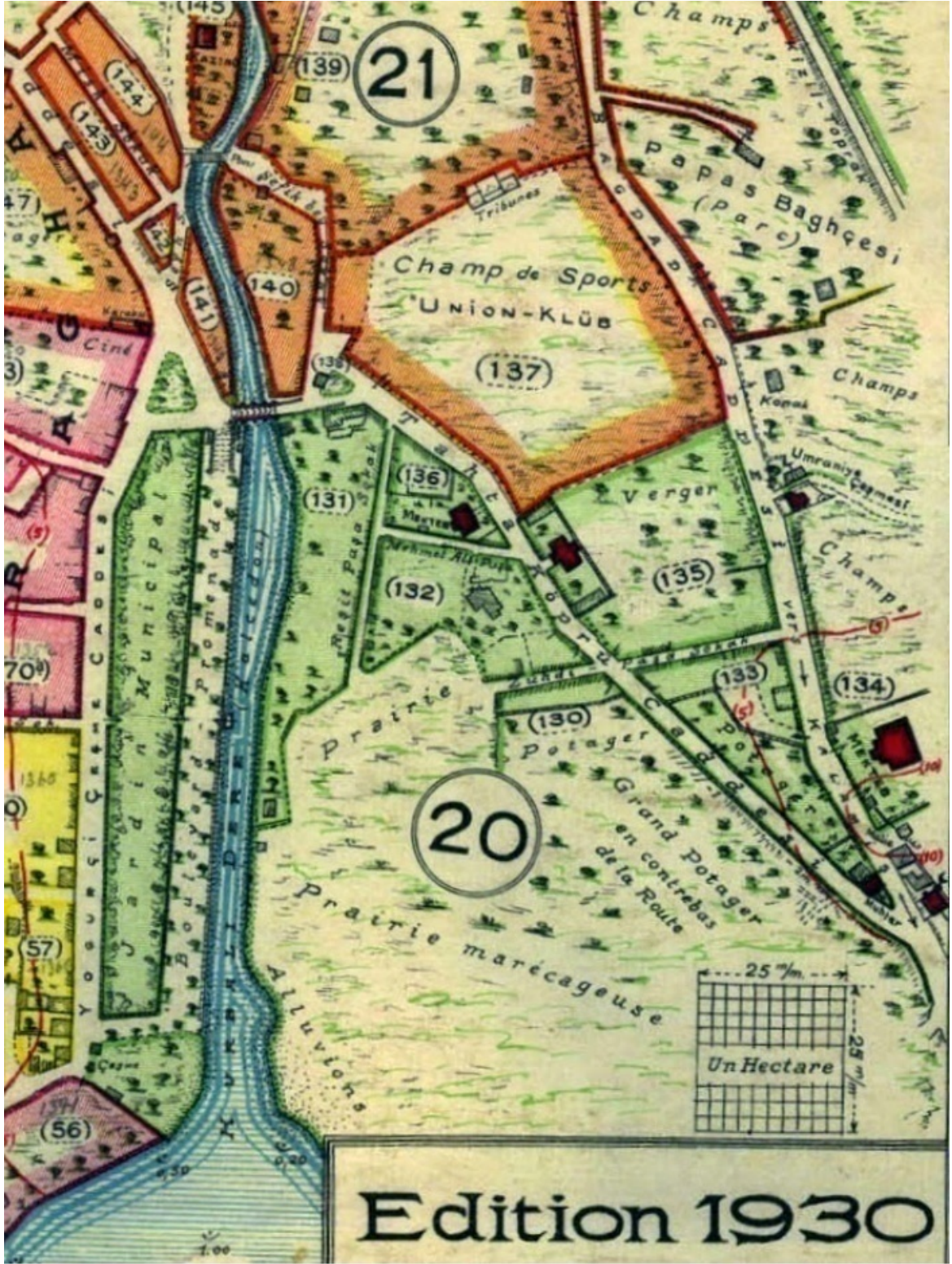
¹¹⁰¹ Kolağası Mehmet Râ'if, a.g.e., s. 52.

Ek 24 – Zühtü Paşa Camiinin kufî tarzda duvar yazıları

Kaynak: <https://www.tarihi.ist/zuhtu-pasa-cami/>

Ek 25 - 1930 senesinde Pervititch haritasında Kurbağalıdere ile Kızıltoprak arasında çayırılar ve sebze tarlaları. Zühtü Paşa'nın arazisinin bir kısmı ve Zühtü Paşa Sokağı (günümüzde Kördere Sokak) görülüyor.

Kaynak: <https://twitter.com/sendemilaila/status/1171149008326352897/photo/1>